जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

कृष्णदास अकादमी

वाराणसी

कृष्णदास संस्कृत सीरीज
११३

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

श्रीमाधवाचार्य्यविरचितः

सम्पादकः
जीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्यः
बी० ए०

कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
१९८९

प्रकाशक : कृष्णदास अकादमी; वाराणसी

मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पुनर्मुद्रित, वि० संवत् २०४६

मूल्य : रू० १२५-००

पो० बा० नं० १११८

चौक, (चित्रा सिनेमा बिल्डिंग), वाराणसी-२२१००१

(भारत)

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १००८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३१४५

KRISHNADAS SANSKRIT SERIES
113

JAIMINĪYANYYAAMĀLĀVISTARA

By

SRI MADHAVĀCHĀRYA

Edited by

Jivananda Vidyasagara Bhattacharya

KRISHNADAS Academy
VARANASI–221001
1989

© KRISHNADAS ACADEMY

Oriental Publishers and Distributors

Post Box No. 1118

Chowk, (Chitra Cinema Building), Varanasi--221001

(INDIA)

Reprinted

1989

Price : Rs. 125-00

Also can be had from

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box 1008, Varanasi-221001 (India)

Phone : 63145

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्य

प्रथमोऽध्यायः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
युक्तिं मानवतीं विदन् स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाक्
आम्नायःक्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ।
नित्यस्फूर्त्यधिकारवान् गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो
जागर्त्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ २ ॥
यद् ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत् तत् पञ्च मूर्तिप्रथां
तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ।
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन् मूर्त्तिस्त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञ्यमुद्योतते ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैब्यस्य मेधातिथिः
धौम्यो धर्मसुतस्य वैण्यनृपते स्वौजा निमेर्गौतमः ।
प्रत्यग् दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद् वत् तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ।
अकरोत् जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥
तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कभूपतिः ।
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥

स भव्याद्र भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।
कृपाभव्याहतां लब्ध्वा परार्घ्यप्रतिमोऽभवत् ॥ ७ ॥
निर्माय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ।
जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥ ८ ॥

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रारूपमनेकार्थगर्भं देवतानमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति । वागीशाद्या इति ।

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय पालके स्वामिनि विद्यमानं महिमानमनुस्मारयति · युक्तिं मानवतीमिति। अत्र चिकीर्षितधर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्था ये च नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्मास्ते सर्वेऽप्यस्मिन् भूपतौ उपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे युक्तिर्योगः सन्धिः । सा च युक्तिः मानवती । मानः सत्कारः तद्युक्तं सामभेददानदण्डेषु उपायेषु प्रथमः उपायः। वैरिणो बुद्धिभेदो द्वितीयः उपायः। एताभ्यां दानदण्डावप्युपलक्ष्येते । एतैश्चतुर्भिरुपायैर्विशेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति। एतावता मन्त्रचयः कथितः। अवशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते । आप्तेषु अमात्यप्रभृतिषु पुरुषेषु अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो नान्यस्य इत्येवमूहापोहकुशलः। राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षिणभागे उपवेशनीया एते च भृत्या वामभागे इति क्रमं करोति । तत् तत् ग्रामेषु अधिकृतान् पुरुषान् उचितबुद्धिघटानेन प्रयोक्तुं निपुणः । समुद्रपर्य्यन्तत्वे नातिबहुलस्य देशस्य उन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुसम्पत्तिः । सा च पराराष्ट्र-

निवासिभिः सकलप्राणिभिः श्लाघ्यते । इदं कर्त्तव्यमिदं नेत्येवं कार्य्याकार्य्यविषया स्फूर्त्तिस्तस्यामधिकारोऽस्य राज्ञो नित्यः । सर्वत्राप्रतिहतबुद्धित्वात् । गतो विनिवारितः सतां तपस्विनाम् आबाधो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः । देशान्तराधिपतीनां राज्ञाम् एतदधीनत्वेनापरप्रेष्यत्वादयं स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तित्वेनायमीश्वरः । यस्य सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वेन श्रुतिमान् । यदीयं चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तरहस्यार्थानुष्ठानरूपत्वेन श्रुतिमत् भवति । सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः । एवंविधो वुक्कणभूपतिः अन्तः परमेश्वरध्याने बहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्त्ति । यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु सामभेदादिषु अयं कुशलः । तथा सर्वज्ञावतारत्वात् धर्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेषु अध्यायार्थेषु कुशलः । ते च अध्यायार्था उपरिष्टात् प्रदर्शयिष्यन्ते ।

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति यद् ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यादिना । सर्वास्पूपनिषत्सु प्रतीयमानं, यत् परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरोधनानुग्रहलक्षणपञ्चकृत्य सिद्ध्यर्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातलक्षणानां पञ्चानां मूर्तीनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तारं वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते । तत्र तासु मूर्त्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्तिं धत्ते । तस्या मूर्तेरात्मा ... लमन् विद्यातीर्थमुनिः कृत्स्नस्य जगतोऽनुग्राहिका मूर्तिरित्युच्यते । यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म यस्माच्चागमोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्त्तिर्यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनि-

स्वदात्मनि संनिधाय प्रकाशते। तस्मात् सर्वज्ञत्वमस्य राज्ञ उत्कर्षेणाविद्वदङ्गनागोपालमविवादेन प्रतिभासते।

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तैर्हितकारितया प्रशंसति। इन्द्रस्याङ्गिरस इति।

चिकीर्षितग्रन्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं प्रकटयति।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः।
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः॥ ८॥

सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्तो धर्मः पूर्वं व्याख्यातः। इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः।

ग्रन्थमारिप्सुर्गुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्त्तकत्वेनाभिमतेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रोतृप्रवृत्तिसिद्धयर्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम्।
जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम्॥ १॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायास्तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः। पठितुं सुशकैः कतिपयैरेव श्लोकैस्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम्। न्यायमाला संगृह्यत इति ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा। तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति।

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः।
श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते॥ २॥

चत्वारोऽवयवा एक श्लोकेनोक्ताः क्वचित् क्वचित्।
यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः॥ ३॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः। तत्र सङ्गतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवोहितुं शक्यते। अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचित् बहवः श्लोकाः क्वचिदेक इत्यावापोद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्य्यवस्यति। अतो बहुत्वात् बिभ्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्त्तव्या। तमेव ग्रन्थबाहुल्याभावं स्फुटीकुर्वन् रूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति।

सर्वथापि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः।
मीमांसासागरस्तेन क्रीड़ापुष्करिणी भवेत्॥ ४॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासम्भवं न्यायः संगृह्यताम्। सर्वथापि सहस्रन्यायसंग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्त्तेरर्वागेव समाप्यते। न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति। भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद् दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वमासीत्। क्रियमाणेन त्वनेनैव ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीड़ार्थं निर्मितया नाभिदघ्न पुष्करिण्या समा भविष्यति। यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ क्वचित् क्वचित् संग्रहश्लोकोऽस्ति तथापि न सर्वत्र विद्यते। यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशययोरसंग्रहान्न श्लोकपाठमात्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते। अतो न क्वापि गतार्थत्वं शङ्कनीयम्। सङ्गतिं व्युत्पादयति।

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम् ॥ ५ ॥

शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति त्रिविधा सङ्गतिः। सा च शास्त्रादीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोहितुं शक्या। शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति।

धर्मो द्वादशलक्षण्यां व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः।
प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ६ ॥
अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः।
ऊहोबाधश्च तन्त्रञ्च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥ ७ ॥

लक्षणान्यध्यायाः। द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी। तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः। प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादशपदार्थाः क्रमाद् द्वादशानामध्यायानां विषयाः। प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम्। द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः। तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम्। चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम्। नतु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः। पञ्चमे क्रमनियतिविशेषत्वादयः। षष्ठे कर्त्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादयः। सप्तमे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनामानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः। अष्टमे सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेऽतिकर्त्तव्यतेव नान्यस्येत्येवमादिविशेषतोऽतिदेशः। नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामि इति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरौ

वह्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण सूर्य्याय जुष्टं निर्व-पामि इत्येवमाद्यूहः। दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्याव-घातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः। एकादशे बहूनामाग्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादितन्त्रम्। द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पश्वङ्गपुरोडाशेऽप्यु-पकार इत्यादिप्रसङ्गः। पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति।

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम्।
प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम्॥ ८॥

प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थ-वादरूपम्। अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः। तृतीये स्मृति-रूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति। चतुर्थे उद्भिच्चित्रादि नामरूपम्॥

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः।
प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः॥ ९॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधक-मपूर्वसद्भाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः। तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः।

श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः।
अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः॥ १०॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुति-

लिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद्भावः। पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीतानि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि।

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता।
फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः॥ ११॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। द्वितीये त्वप्रधानम्। वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता।

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्धवर्धने।
श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः॥ १२॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्तनेनैकादश्यमित्यादिवृद्धिः। अदाभ्यग्रहचितिश्रेण्यारम्भावृत्तिरित्यादिवृद्ध्यभावः। चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः।

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने।
दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः॥ १३॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्त्तुरस्त्यन्धादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति। योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः। द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम्। दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रैक्यनियमः। काम्यकर्मसमापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः। तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति। देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च स नास्तीत्यादिनिरूपणम्। चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम्। अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत्। द्विड़ाद्यर्थनाशे सति शेषान्न ग्राह्यमित्यादिकम्। पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्। ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः। द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादि निरूपितम्। षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्य कल्पा एव। सत्त्वं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम्। सप्तमे पित्रादिकं न देयम्। महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः। अष्टमे लौकिकाग्नौ उपनयनहोमः। स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः।

प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः साम निरूपणम्।
नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः॥ १४॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनातिदेशः। द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेशत्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः। तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नातिदेशः। चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः।

स्पष्टलिङ्गादथा स्पष्टात् प्रबलादपवादतः।

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ १५ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः। तद् यथा। सौर्य्यचरावतिदेशकानि निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि। द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः। तद् यथा। वाजिने हविः सामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते। तत्र लिङ्गमस्पष्टम्। शीघ्रं तद्बुद्ध्यनुत्पादनात्। तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः। तद् यथा। आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः। प्रबलञ्च द्विदेवत्यत्वम्। शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात्। क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः। चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते।

ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः।
नवमाध्यायपादेषु चतुर्ष्वेते प्रकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः। तत्र प्रयाजादयो धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः। अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरुपोद्घातः। सवित्रश्विपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः। अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादिक ऊहविचारारम्भः। द्वितीये सपरिकरः सामोहः। तृतीये मन्त्रोहः। चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः।

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः।
ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः॥ १७॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः। तद् यथा। स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः। कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः। द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः। तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम्। तद् यथा। प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यः। तथा विकृतिरूपे भूनाम्न्येकाहे धेनुरूपाया दक्षिणाया-स्तदेव कार्य्यम्। ततो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादिःसमुच्चयः। पञ्चमे षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी। स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः। षष्ठे साम त्वचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः। सप्तमे पश्वङ्गेषु हविर्भेदः। गृहमेधीयमपूर्वं कर्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः। अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्य्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः।

उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः।
आवापविस्तृतिश्चैका दशाध्यायस्य पादगाः॥ १८॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ। तृतीये तन्त्रमुदा-

हरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम्। चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः।

प्रसङ्गस्तन्त्रिनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः॥ १९॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः। सौमिकवेदेरुत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादिविचारः। द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम्। नतु सवनीयपुरोडाशानाम्। विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः। अन्वारम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात्। नतु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः। तृतीये त्वग्वाससोः समुच्चयः। आधारगतानामजुत्वसन्ततत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन। यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। चतुर्थे चैन्द्रावार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन। याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः। ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते। तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह।

उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः।

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत्॥ २०॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तर्भाव उन्नेयः। ननु सन्त्वेवमध्या-

यानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः । तदीयस्तु क्रमः कथमवगन्तव्य इत्यत आह ।

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते ।
पादानान्तु तमत्रैव लेशाद्व्युत्पादयामहे ॥ २१ ॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते । प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तद्व्युत्पत्त्या पादान्तरेष्वपि तस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति ।

विधिः साक्षान्मितिर्धर्म्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः ।
वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमीष्वतः क्रमः ॥ २२ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात्प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा प्रामाण्यात् विध्यनन्तरभावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यात् अर्थवादोत्तरभावित्वम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्वोक्तत्रिविधवाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगतपादानां परस्परं क्रम उन्नेयः । इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यमर्थं निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति ।

ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रस्तथा चान्तरसङ्गतिम् ।
ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २३ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति तिस्र ऊहिता भवन्ति । तद्यथा । प्रथमाध्यायप्रथम-

पादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्वपक्षीकृत्य तत्सद्भावः प्रतिपादितः। तस्याधिकरणस्य धर्मसम्बन्धितया धर्मविचारशास्त्रे सङ्गतिः। प्रमाणविचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये सङ्गतिः। विधिवाक्यस्य प्रमाणत्वे नोपन्यासात् प्रथमपादे सङ्गतिः। यथैतत् सङ्गतित्रयमूहितम्। तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तरसङ्गतिरूहनीया। सा चानेकरूपा। आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः प्रासङ्गिकसङ्गतिरुपोद्घातसङ्गतिरपवादसङ्गतिश्चेत्येवमादिरूपा। तासामाक्षेपादिसङ्गतीनामूहं व्युत्पादयति।

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये।
पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत्॥ २४॥

तदेतत् सर्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते। प्रथमाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगतो धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति सिद्धान्तः। अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः सम्भवादिति तद्युक्तिः। द्वितीयाधिकरणे धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति पूर्वपक्षः। लौकिकाकारहीनत्वात् प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्चेति तद्युक्तिः। तया युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति नरविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुपपन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधिसम्भवेन हेतुना विचार शास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम्। तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः। यथा प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते। तथा

द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते काञ्चिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः। एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रेक्षितुं शक्येते। पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात् प्रामाण्यं वर्णितम्। तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वात् वाक्यप्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्ण्यत इति प्रासङ्गिकसङ्गतिः। सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन सौर्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजातमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं साधितम्। तत्र प्रथमाधिकरणमुपोद्घातः। सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्योपोद्घातसङ्गतिः। प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम्। द्वितीयाधिकरणे सर्ववेष्टनस्मृतेः पूर्ववत् प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते। सेयमपवादसङ्गतिः। अनया दिशा सर्वत्र सङ्गतिरूहनीया।

इत्थं सङ्गतीर्व्युत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान् संजिघृक्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति।

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः।
विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः॥ १॥
अर्थधीहेतुताधीतेर्लोकसिद्धावघातवत्।
नियामकं नचेवातो वैधारम्भो न सम्भवी॥ २॥
दर्शापूर्ववदस्त्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम्।
अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः॥ ३॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्य्ये च दर्शनादिति

तदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम्। तदेतदस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिरचरग्रहणमात्रपर्य्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते। अपरे त्वेवमाहुः। अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधीयते। अर्थज्ञानञ्च विचारमन्तरेण न सम्भवति। ततो विधिर्विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः। इदं विचारशास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्यः नारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति। तत्र अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः। किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते। किंवा पक्षेऽप्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति। नाद्यः। विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः। अध्ययनत्वात्। भारताध्ययनवत्। इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात्। तर्ह्यस्तु द्वितीयः पक्षः। अवघातवन्नियमविधित्वसम्भवात्। यथा नखैरवघातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधिनावश्यं कर्त्तव्य इति नियम्यते। तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यत इति चेत्। न। वैषम्यात्। अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः। नान्यथा। ततो दर्शपूर्णमासापूर्वमवघातस्य नियमहेतुः। अत्र तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्ति। अतो द्विविधविध्यसम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वैफल्यं नास्ति। तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्। स्वर्गायाचरग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः। अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजि-

न्यायेन कल्पनीयः। स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशेषादिति सूत्रेण विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं सम्पादयितुं तद्विशेषणं स्वर्गफलं युक्त्या स्थापितम्। तद्वदध्ययनेऽप्यस्तु। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्। विनापि विधिना दृष्टलाभान्नहि तदर्थता। कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति। एवञ्च सति वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रमनुगृह्यते। अस्मिञ्छास्त्रे वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोर्नैरन्तर्यं प्रतीयते। तत्पक्षे त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुल एवाधिवासः कर्त्तव्यः। तथा सति तन्नैरन्तर्यं बाध्येत। तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यात् पाठमात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्त्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। यदुक्तं लोकसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिरिति। तत्तथैवास्तु। नियमविधित्वं तु न वारयितुं शक्यम्। यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम्। एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति। नियमादृष्टानङ्गीकारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। नच विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थत्वं युक्तम्। दृष्टफलेऽर्थज्ञाने सम्भवत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। अत एवोक्तम् लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना। विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति। नन्वेवमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसम्भवाद्विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत्। न। ज्ञानमात्रसम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात्। अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र घृतेनेव न तैलादिनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेन

निगमेन निरुक्तेन वा न सिध्यति। विचारशास्त्रं तु तेजो- वै घृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति। अतो विचारो वेधः। वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्त्त- नयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे न त्वानन्तर्य्यम्। तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्र- मारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह।

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः।
तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः॥ ४॥
विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्यार्थधियं विना।
तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम्॥ ५॥
स्वतः प्रामार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात्।
विषयादिसमुत्पादं शास्त्रमारभ्यतां ततः॥ ६॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत। तमध्यापयीतेत्यध्यापनं विहितम्। नचात्र नियोज्याभावः। आचार्य्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात्। उपनयीतेत्यनेनाचार्य्यकरणे विहितेनात्मने- पदेन नियोज्यविशेषणमाचार्य्यत्वं प्रतीयते। उपनयने यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि। तयोरेकप्रयोजन- त्वात्। एवञ्च सत्याचार्य्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृ- केणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवा- ध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः। श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते। ततो- ऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा वर्णनीयौ। विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः। विचार-

शास्त्रं विषयः। अवैधं वैधं वेति संशयः। तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः। विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थ-ज्ञानमपि प्रयुञ्जीत किंवा पाठमात्रम्। नाद्यः। अन्तरेणा-प्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः। पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो न सम्भवति। आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः। तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा। निर्णयो विचारस्य फलम्। सोऽपि विषयवद् दूरापेतः। अतो विषयप्रयोजनाभावाद् विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। मानाप्ताध्यापनेनार्थावबोधः प्रयुज्यताम्। तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्त-व्याकरणैर्व्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थावबोधः स्वत एव प्राप्नोति। ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानो-ऽप्यर्थो न विवक्षितः। तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्य-भावस्तदवस्थ इति चेत्। न विवक्षाया अपनोदितुमशक्य-त्वात्। विषभोजनवाक्यस्याप्तप्रणीतत्वेन बाधो मा भूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः। वेदे तु कुतो न विवक्षि-तार्थत्वम्। विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य सन्देहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः। तन्निर्णयः प्रयोजनम्। ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन न बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम्। द्वितीयाधि-करणं भट्टमतेनारचयति।

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः।
मानेन वाथवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते॥ ७॥
लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नामलक्षणम्।

मानगङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्त्तनात् ॥ ८ ॥
चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ।
अत एव प्रमाणञ्च चोदनैवात्र नो कुतः ॥ ९ ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाहुः मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति । सजातीयविजातीयव्यावर्त्तको लक्ष्यगतः कश्चिल्लोकप्रसिद्ध आकारो लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनाबुद्धौ जातायां प्रमातुमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा । सास्नादिमतो गौरित्युपश्रुत्य चतुष्पात्सु जीवेषु तल्लक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षुषावगच्छति । एवञ्च सत्यलौकिकत्वाद्धर्मस्य नास्ति लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमातुमुद्योगः । कथञ्चिदुद्योगेऽपि न तत्र प्रमाणसद्भावः शङ्कितुमपि शक्यः । न तावदत्र प्रत्यक्षं संक्रमते । धर्मस्य रूपादिरहितत्वात् । अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नास्त्यनुमानम् । प्रत्यक्षानुमानमूलश्च शब्दस्य सङ्गतिग्रहः । ततो व्युत्पत्त्यभावान्नागमोऽपि तत्र प्रवर्त्तते । तस्माद्धर्मो लक्षणप्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूत् । चक्षुरादिगम्यो लौकिक आकारः । तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति । तेनार्थत्वे सति चोदनागम्योऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति । अर्थो धर्म इत्युक्ते ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः । तद्व्यवच्छेदाय चोदनागम्य इत्युक्तम् । तावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थफलत्वेनानर्थरूपे श्येनाद्यभिचारकर्मण्यतिव्याप्तिः । तद्व्यवच्छेदायार्थ इत्युक्तम् । यद्यपि श्येनस्य शत्रुवधः फलं न तु

नरकः। तथापि तस्य बधस्य नरकहेतुत्वात् बधद्वारा श्येनोऽनर्थः। नचैवमग्नीषोमीयपशुहिंसाया अपि बधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादितिमशङ्कनीयम्। तस्याः क्रत्वङ्गत्वेन क्रतुफल स्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभात्। यत श्चोदनागम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम्। अतएव गम्ये धर्मे विधिवाक्यं प्रमाणम्। यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मः तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः। सम्भवति। तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः। अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह।

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः।
सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्य्यार्थ एव वा॥ १०॥
सिद्धे पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तितः।
मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः॥ ११॥
हर्षहेतु बहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि।
दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि॥ १२॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्य्यमुच्यते। अतःशब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुः क्रियते। उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्स्नवेदार्थमाचष्टे। ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा कृता। अत्र संशयः किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि वेदार्थो भवति। किंवा विधिवाक्यप्रतीतः कार्य्यार्थ एव वेदार्थ इति। तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः। व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्थेऽप्यस्ति। पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहार-

व्याहारजन्यं श्रोतुर्हर्षमनुमाय बालो हर्षहेतौ पुत्रजन्मनि सङ्गतिं प्रतिपद्यते। ततो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः। पुत्रजन्मवद्धर्महेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः। गामानयेति वाक्ये तु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम्। तस्मात् कार्य्यरूप एव वेदार्थ इति। तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति।

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम्।
एतत् किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सम्यक् परीक्ष्यताम् ॥१३॥
मानोपदेशात्मेयस्य सिद्धत्वात् किं परीक्षया।
मैवं विचारशास्त्रेऽस्मिन् परीक्षोपेक्ष्यते कुतः ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह।

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताथवा।
वेदार्थस्य प्रधानत्वात् प्रथमं तत्परीक्षणम् ॥ १५ ॥
चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता।
अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते। चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमेऽध्याये परीक्षा। तदेतदयुक्तम्। कुतः। वेदार्थस्य प्रधानत्वेनादौ परीक्षणीयत्वात्। प्रधानभूतो हि वेदार्थः। पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेयत्वात्। प्रमाणन्तु तद्बोधनाय प्रवृत्तम्। तत्शेषतया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः। प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम्। निरपेक्षत्वात्। नहि स्वतः प्रामाण्यं

वादिनां मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति। प्रमेयन्तु सापेक्षम्। मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तत्वात्। तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते। अथान्यत् प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः। अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याप्यसिद्धेः। तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भट्टप्राभाकरमतभेद उपन्यस्तः। अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा।
अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता॥ १७॥
वर्त्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ।
अक्षमूलाऽनुमानादिस्तेन विधत्रैकमेयता॥ १८॥

अक्षं प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयावभासकत्वम्। तावदविवादम्। धर्मश्च प्रमेयः। असन्दिग्धाविपर्य्यस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात्। घटादिवत्। तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति। प्रत्यक्षस्य वर्त्तमानमात्रविषयत्वात्। यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तत्रानुमानादीनां कैव कथा। क्वचित् प्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्त्यादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः। तस्माद् विधिनैव धर्मो गम्यते।

पञ्चमाधिकरण मारचयति।

अबोधको बोधको वा न तावद् बोधकोविधिः।
अक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः॥ १९॥
समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहण सम्भवात्।

बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ २० ॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति। तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम्। शक्तिग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्तवाक्यस्य लोके दृष्टम्। शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते। धर्मस्त्वलौकिकः। अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम्। तस्माद् विधेरबोधकत्वान्न धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा प्रभिन्न कमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते। तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यत्र लोक प्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहाराद लौकिक भावनायां विधेः सङ्गतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं पुरुषो बुद्ध्यते। तस्मादबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति। न च संवादाभावादप्रामाण्यम्। समनन्तर भाविप्रतिनियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि सम्भवात्। अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ प्रतिनियत जन्मान्तरफले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत्। एवं तर्हि स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमान्नास्ति क्वापि संवादाद्यपेक्षा। तस्मादबोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतः सिद्धं प्रामाण्यं नापह्नोतुं शक्यम्। षष्ठाधिकरणमारचयति।

विध्यादिरूपोयः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः।
अनित्यो वर्णरूपत्वात् वर्णे जन्मोपलम्भनात् ॥ २१ ॥
अबाधितं प्रत्यभिज्ञाबलादवर्णस्य नित्यता।

उच्चारण प्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते ॥ २२ ॥

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते। वर्णसमूहश्रवणानन्तरमिदमेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते। तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित् स्फोटनामकः पदार्थो विषयः। स च नित्यः। स एव शब्दो न तु वर्ण इति। तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते। वर्णेष्वेवैकार्थावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धे रुपपत्तेर्वर्णातिरिक्ता स्फोटकल्पना निरर्थिका। तस्माद्वर्णानामेव शब्दत्वम्। वर्णाश्च प्रति पुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उपलभ्यन्ते। तस्मादनित्यः शब्दः। तस्य च कारणदोषसम्भवाद्विधेरप्रामाण्य मिति पूर्वपक्षः। बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे त एवेमे गकारादयो वर्णा इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते। तद्बलान्नित्या वर्णाः। न च वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्व उच्चारणप्रयत्ना व्यर्था इति शङ्कनीम्। तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात्। एवं सति पुरुष भेदादुच्चारण भेदा यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुमृदुत्वादि भेदैश्चोपेतान् ध्वनि विशेषानुत्पाद्य चरितार्था भविष्यन्ति। तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्त्यप्रामाण्यम्।

सप्तमाधिकरण मारचयति।

वेदवाक्यसमानं स्यान्मानं वा नास्य मानता।
पृथक् सङ्केतबोधाया मनपेक्षत्व वर्जनात् ॥ २३ ॥
वेदेऽपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे सङ्गतिः पृथक्।
ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ॥ २४ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थावच्छेदकस्यापि पदस्य वर्णरूपतया नित्यत्वादवर्णं पदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति। तथाप्यग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि वाक्यस्य वाक्यार्थे सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम्। ततो नैरपेक्ष्याभावात् प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। लोके गामानयेत्यादि पदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव सङ्गतिर्गृह्यते। वाक्यं त्वाकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिवशात् स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम्। तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्य मविरुद्धम्।

अष्टमाधिकरण मारचयति।

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता।

काठकादि समाख्यानाद्वाक्य त्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥२५॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम्।

तत्कर्त्रनुपलम्भेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ २६ ॥

काठकं कौथुमं तैत्तिरीयक मित्यादि समाख्यातम्। तद्वेदविषया लोके दृष्टाः। तद्धित प्रत्ययश्च तेन प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते। तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारत मित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते। किञ्च। विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम्। वाक्यत्वात्। कालिदासादिवाक्यवदिति प्राप्ते ब्रूमः। अध्ययन सम्प्रदाय प्रवर्त्तकत्वेन समाख्योपपद्यते। कालिदासादिग्रन्थेषु तत्सर्गावसाने कर्त्तार उपलभ्यन्ते। तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्रोपलभ्येत न चोपलभ्यते। अतो वाक्यत्वहेतुः प्रति कूलतर्कपराहतः। तस्मादपौरुषेयो वेदः। तथा सति पुरुषबुद्धि-

दोषकृतस्या प्रामाण्यस्यानाशङ्कनीय त्वाद्विधिवाक्यस्य धर्मे प्रामाण्यं सुस्थितम्। इति माधवीये जैमिनीयन्यायमाला-विस्तरे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरण मारचयति।

वायुर्वा इत्येवमादे रर्थवादस्य मानता।
न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किंवासौ तत्र विद्यते ॥१॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षा परिक्षयात्।
नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः ॥२॥
विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्य पुरुषार्थयोः।
तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयेते। वायव्यं श्वेत-मालभेत भूतिकाम इति विधिः। वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवेनं भूतिं गमयती-त्यर्थवादः। तत्र विधिवाक्य गता वायव्यादिशब्दा अर्थ-वादशब्द नैरपेक्ष्ये णैव विशिष्ट मर्थं विदधति; अर्थवाद-शब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थं मन्वाचक्षते। क्षिप्रगामी वायुः स्वोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यं प्रयच्छ-तीत्युक्ते रामायण भारतादाविव वृत्तान्तः कश्चित् प्रती-यते। न त्वनुष्ठेयं किञ्चित्। अत एकवाक्यत्वा भावा न्नास्त्यर्थवादस्य धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत्-पदैकवाक्यता। वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते। विधि-वाक्यं तावत् पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते। अर्थवादवाक्यञ्च फलवदर्थावबोधपर्य्यवसिताध्ययनविधि-

परिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । ततः पुरुषार्थपर्यवसितविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । यतः क्षिप्रगामिस्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता । ततः प्रशस्तमिमं वायव्यं पशुमालभेतेति वाक्ययोरन्वयः । तस्मादर्थवादो धर्मे प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वान्न विधिर्मानतेति चेत् ।

सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ ॥ ४॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः । अतो वायव्यमालभेतेत्येवमर्थवादोक्तहेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते । ततः सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः विमतं कर्मानुष्ठेयम् । फलप्रददेवतोपेतत्वात् । राजसेवादिवदित्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते । तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य मानान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । न त्वेवं विवक्षितम् । किन्तु फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते । तथा सति प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते । तत् कुतः सापेक्षत्वम् । तस्माद् विधिः प्रमाणमिति राद्धान्तः । द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येष विधिर्वान्निगदो न किम् ।

यूपौडुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥ ५ ॥

चतुर्थ्या फलतालाभाद् यूपौडुम्बरताफलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अश्रुतौडुम्बरत्वस्याविधानात् कस्य तत्फलम्।

अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः॥ ७॥

इदमाम्नायते। औडुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग्वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्ध्या इति। अमृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽन्नरस ऊर्गुच्यते। उडुम्बररूपयोर्जा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपामूर्जमाप्नोति। ततो यूपस्यौडुम्बरत्वमूर्जः सम्पादनाय सम्भवतीत्यर्थः। अवावरुद्ध्या इति तादर्थ्ये चतुर्थी। तया फलत्वं गम्यते। धनलाभाय राजसेवेत्यादौ तादर्थ्यदर्शनात्। न च फलपरस्य वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते। अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। अयमूर्जोऽवरोधः कस्य फलम्। किमविहितस्यौडुम्बरत्वस्य उत विहितस्य। नाद्यः। अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात् फलानुत्पत्तेः। द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उतोन्नेयः। नाद्यः औडुम्बरो यूपो भवतीत्यत्र लिङ्प्रत्ययाश्रवणात्। द्वितीये स्तुत्या समुन्नेयः। न चात्र स्तुतिमङ्गी करोषि। अथोच्येत। विधिना यूपौडुम्बरत्वं स्तूयते। तत्फलं चावबोध्यत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत। ततः फलविधिवन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव। अतएव गुरुमतेन पूर्वोत्तरपक्षावाह।

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात्।

न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः॥ ८॥

ऊर्ज्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद् विधित्वं प्रतिभासते। लिङ्ाद्यभावादर्थवादत्वम्। अतः सन्दिग्ध-

त्वान्न प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः। एकवाक्यत्वलाभेनार्थवादत्वं निर्णीयते अतः प्रमाणं चोदनेति राद्धान्तः। तृतीयाधिकरणमारचयति।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः।
हिना श्रुता हेतुतातः शूर्पादन्यच्च साधनम् ॥ ९ ॥
शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्प्यते।
अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात् प्रवर्त्तिका ॥ १० ॥

इदमाम्नायते। शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति। अयमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतुत्वेनान्वेति। हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते यद्‌ यदन्न साधनं दर्वीपिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्यमिति लभ्यते। ततः पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्पन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम्। तृतीयया तदवगमात्। पिठरादीनां त्वानुमानिकम्। अतोऽसमानबलत्वान्न विकल्पो युक्तः। ततो हेतुर्व्यर्थः। स्तुतिस्तु प्ररोचनायोपयुक्ता। तस्मात् स्तुतित्वेनान्वयः। चतुर्थाधिकरणमारचयति।

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः।
यागेघृत पुरोडाश प्रथनादेश्च भासकाः ॥ ११ ॥
ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः।
न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाददृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

उरु प्रथस्वेत्ययं कश्चिन्मन्त्रः। तस्यायमर्थः। भोः पुरोडाश! त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरेत्येवमादयो मन्त्रा यागप्रयोगेषूच्चार्य्यमाणा अदृष्टमेव जन-

यन्ति। न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम्। पुरोडाशप्रथनलक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात्। उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम्। नैतद्युक्तम्। अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्। तस्माद् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगि मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम्। ब्राह्मणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियमस्तस्य दृष्टासम्भवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु। अत्रैव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह।

मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने।
न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवक्तीतरद्यतः॥ १२॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगि ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात्। वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येतित्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः। नायं विरोधः। प्रबलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः।

इति माधवीये जैमिनीय न्याय मालाविस्तरे
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीय पादस्य प्रथमाधिकरण मारचयति।

अष्टकादि स्मृतेर्धर्मे न मानं मानताथवा।
निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता॥ १॥
वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता।
विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता॥ २॥

अष्टकाः कर्त्तव्या इत्यादि स्मृति वाक्यं न धर्मे प्रमाणम्। पौरुषेय वाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्। विप्रलम्भकवाक्यवत्। अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यते इति मन्येथाः। तर्हि वेदेनैव तदर्थस्याधिगतत्वादियं स्मृतिरनर्था स्यात्। तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। विमता स्मृतिर्वेदमूला वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात्। उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत्। न च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम्। अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संचिन्त्यमानत्वात्। तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणम्।

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह।

न मा स्मार्त्ताष्टकाङ्गत्वाद् यां जना इति मन्त्रगीः।

तत्र स्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मात्वसम्भवात् ॥ ३ ॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्राद्धस्याङ्गम्। तच्च श्राद्धं स्मार्त्तम्। न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे। तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मे प्रमाणमिति चेत्। न। तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात्। अनुमानञ्च दर्शितम्। तस्मादसौ मन्त्रो धर्मे प्रमाणम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

औडुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः।

अमितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

औडुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः।

विरोधान्मूलवेदस्याननुमानान्न मानता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौ-

डुम्बरी शाखा निखन्यते। तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते। औडुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति सा पूर्वन्यायेन प्रमाणमिति-प्राप्ते ब्रूम:। औडुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते। न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सम्भवति। अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टम्। तस्माद् विप्रलम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम्। अत्रैव मतान्तरमाह।

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद्‌ वा व्याघातदर्शनात्।
अमात्वे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते॥ ६॥
परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्‌ वेष्टनस्य तत्।
अस्त्येवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधत:॥ ७॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्योः परस्परविरोधादुभयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम्। अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतिमूलमित्युच्यते। तर्हि माभूत्तस्या अप्रामाण्यम्। तथापि परप्रत्यक्षात् स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हितत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो न सर्ववेष्टनम्। तृतीयाधिकरणमारचयति।

वैसर्जनाख्य होमीयवासो ग्रहणसस्मृतिः।
प्रमा नवा श्रुत्यबाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत्॥ ८॥
दृष्टलोभैक मूलत्व सम्भवे श्रुत्यकल्पनात्।
सर्ववेष्टनवद्‌बाधहीनाप्येषा न हि प्रमा॥ ९॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जनहोमो विहितः। तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च स्नातृंश्चाहतेन वाससा सच्छाद्य वाससोऽन्ते स्रुग्दण्डमुपनिबध्य

जुहोति। तस्मिन्वासस्येवं स्मर्यते। वैसर्जनहोमीयं वासोऽध्वर्य्युर्गृह्णातीति सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत् प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते। ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। कदाचित् कश्चिदध्वर्य्युर्लोभादेतद्वासो जग्राह। तन्मूलैवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति। दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना। दक्षिणया परिक्रीतानामृत्विजां लोभदर्शनात्। तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युपपत्तावष्टकादिवन्न मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते। अतो बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्न प्रमाणम्। चतुर्थाधिकरणं भाष्यमतेनारचयति।

आचान्ते नैत्यमा मा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत्।
वेदं कृत्वेति यः श्रौतःक्रमस्तेन विरोधतः ॥ १० ॥
आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः।
धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादबाधादस्ति मानता ॥ ११ ॥

क्षुत आचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम्। यदा तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति। तदा नैमित्तिकमाचमनं कर्त्तव्यत्वेन स्मृत्या विधीयते। आचान्तेन कर्त्तव्यमिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम्। कुतः। विरुद्धत्वात्। वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः प्रतीयते। वेदो नाम दर्भमयं सम्मार्जनसाधनम्। वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्त्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः। तयोर्मध्ये यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्य्यात्। तदा श्रुत्युक्तं नैरन्तर्य्यं विरुध्येत। तस्माद् वेष्टनस्मृतिवदाचमनं स्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः। वेदवेद्यादि-

श्रुत्युक्त पदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः। क्रमस्तु पदार्थनिष्ठो धर्मः। स च पदार्थानुपजीवति। तत उपजीव्य विरोधात् क्रम एव बाध्यते। न तु क्रमेणाचमनस्य बाधोऽस्ति तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम्।

अस्मिन्नेव वार्त्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं चकार। तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति।

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः।
न धर्मो नहि पूतं स्याद् गोक्षीरं श्वदृतौ धृतम् ॥ १२॥

ब्रह्मचर्य्यमहिंसां च परिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षेदिति। श्रुतावहिंसादिर्धर्मत्वेनोक्तः स एव धर्मः शाक्येनाप्युक्तः। तस्मात् शाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति चेत्। न। स्वरूपेण धर्मस्यापि गोक्षीरन्यायेन शाक्यसम्बन्धे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात्। तदीयग्रन्थेनाहिंसादिर्नावगन्तव्यः। तस्मान्नसा धर्मे प्रमाणम्। विचारान्तरं दर्शयति।

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता।
अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात् प्रमाणता ॥ १३ ॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति चेत्। न। वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेनाष्टकादिवत् वेदमूलत्वात्। अतएव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरवभयाद्विशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः। श्रुतिः स्मृतिः सदाचार इत्येवं धर्मे प्रमाणोपन्यासात् तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम्। पञ्चमाधिकरणमारचयति।

यवादिशब्दाः किं द्व्यर्था नो वार्य्यम्लेच्छ बाध्यतः।

दीर्घशूकप्रियंग्वाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः ॥ १४ ॥
यवान्या इति शास्त्रस्थप्रसिद्धिस्तु बलीयसी ।
शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियंग्वादिर्न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमयश्चरुर्भवति । वाराही उपानहा वुपमुञ्चत इति श्रूयते । तत्र यवशब्दमार्य्या दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च शूकरे । म्लेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु वराहशब्दं कृष्णशकुनौ । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्य्यम्लेच्छप्रसिद्ध्योः समान बलत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः । शास्त्रीयधर्म .धि शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी । प्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपारम्पर्य्यागतत्वाच्च । शास्त्रे च यवविध्यर्थवाद एवं श्रूयते । यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते । अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति । इतरौषधिवि .ाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते । न तु प्रियङ्गुषु । तेषामितरौषधिपाकात् पूर्वं पच्यमानत्वात् । उपानद्विध्यर्थवादश्चैवं भवति । वराहं गावो ऽनुधावन्तीति गवामनुधावनं शूकरे सम्भवति । न तु कृष्णशकुनौ । तस्माद्दीर्घशूकादिर्य्येवादिशब्दार्थः । अत्र वार्त्तिककारः पीलुशब्दमुदाजहार । तं च म्लेच्छा हस्तिनि प्रयुञ्जते । आर्य्यास्तु वृक्षे । तत्राविप्लुत व्यवहारस्यार्य्येषु सम्भवाद्वृक्ष एव पीलुशब्दार्थः । अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ।

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ।
न शास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्ध्यार्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति ।

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ।
इतराचारवन्मानं मैवं स्मार्त्तबाधनात् ॥ १७ ॥
स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।
अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केषुचिद्दक्षिणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति । सोऽयमाचारः प्रमाणम् । शिष्टाचारत्वात् । होलाकाद्याचारवदिति चेत् । न । स्मृतिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथाच स्मृतिः । मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानुमापकत्वसाम्यात् समबलत्वमिति वाच्यम् । होलाकादिसदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्वेदानुमापकत्वायोगात् । न हीदानीन्तनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्त्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टाचारो मूलवेदमनुमापयेत् । शक्नोति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र क्वापि देशविशेषे कालविशेषे च यं कञ्चिदपि होलाकाद्याचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम् । तस्मात् शिष्टाचारेण स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते । न तु श्रुतिः । अनुमिता च स्मृतिर्विरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते । अत एवाहुः । आचारात् तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् । तेन दूरान्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते । तस्मादप्रामाण्यमीदृशस्याचारस्याभ्युपेयम् । तत्रैवापरं वर्णकमारचयति ।

लौकिको वाक्यशेषोऽर्थो न स्यादाद्वेदतः समत्वतः ।
उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वाद्वेदहान्तिमः ॥ १९ ॥

त्रिवृद्बहिष्पवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकसिद्धोऽर्थः । वाक्यशेषात् स्तोत्रीयासंघेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्मै गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समानबलत्वादुभावर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेत् । मैवम् । लौकिकार्थस्वीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्त्रैगुण्यमर्थवादवाक्ये स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात् । अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः । षष्ठाधिकरणमारचयति ।

कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्यो वा म्लेच्छरूढितः ।
कल्प्य आर्येष्वसिद्धत्वादनार्याणामनादरात् ॥ २० ॥
ग्राह्यो म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ।
पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्याः पिकादिशब्दं न क्वाप्यर्थे प्रयुञ्जते । म्लेच्छाश्च न प्रमाणभूताः तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत् । मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोधस्याद्दृष्टत्वेन दृष्टे विषये म्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् । कल्पयमानस्यानवक्लृप्तत्वादिहापि म्लेच्छरूढिः । यत्र दृष्टास्वपि स्वकीयाभावस्तत्र निगमाद्यवसरितार्थाः । तस्मादनार्यप्रसिद्धस्य पिकः कोकिलः । नेमशब्दोऽर्धवाची । तामरस-

शब्दः पञ्चवाचीत्येव द्रष्टव्यम्। अस्मिन्नधिकरणे गुरु-
मतमाह।

अर्थाबोधादप्रमाणं पिकालन्दनचोदना।
नैवं म्लेच्छप्रसिद्धापि तद्बोधाद्विबद्धया॥ २२॥

स्पष्टोऽर्थः। सप्तमाधिकरणमारचयति।

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः।
श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मानं यतः समम्॥ २३॥
पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः।
ततोऽपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्त्तृताम्॥ २४॥

बौधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः
कल्पसूत्रादिग्रन्था निगमनिरुक्तषडङ्गग्रन्था मन्वादिस्मृतयश्चा-
पौरुषेयाः। धर्मबुद्धिजनकत्वात्। वेदवत्। न च मूल-
प्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैधर्म्यमिति शङ्कनीयम्। उत्पन्नाया
बुद्धेः स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात्। नैवम्। उक्ता-
नुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात्। बौधायनसूत्रमापस्तम्बसूत्र-
मित्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते। न च काठकादि-
समाख्यावत् प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम्। तद्ग्रन्थनिर्माण-
काले तदानीन्तनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात्। तथाविच्छिन्नपार-
म्पर्य्येणानुवर्त्तते। ततः कालिदासादिग्रन्थवत् पौरुषेयाः।
तथापि वेदमूलत्वात् प्रमाणम्। अत्रैव गुरुमतमाह।

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्य्यतोक्तेः श्रुतिर्न सा।
न कल्पे साध्यवेदत्वप्रहाणाद्दुर्बलत्वतः॥ २५॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्त्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह। सर्वासु
तिथिष्वमावास्या कर्त्तव्येति। श्रुतित्वकल्पनायामिव

तिष्ठो लवणं स्यतां मूते। ततः कल्पमूलरूपेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत्। नैवम्। कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम्। किन्तु प्रयत्नेन साधनीयम्। न च तत् साधयितुं शक्यम् पौरुषेयत्वस्य समाख्यया तत्कर्तुरुपलम्भेन च साधितत्वात्। अतः कल्पसूत्रस्य दुर्बलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम्। अष्टमाधिकरणमारचयति।

होलाकादेर्व्यवस्था स्यात् साधारण्यमुताग्रिमः।

देशभेदेन दृष्टत्वात् साध्यं मूलसमत्वतः॥ २६॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यम्। कुतः। देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात्। होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते। वसन्तोत्सवो होलाका। आह्नीनेबुकादयो दाक्षिणात्यैः। स्वस्वकुलागतं करञ्जार्कादिस्थावरदेवतापूजादिकमाह्नीनेबुकशब्देनोच्यते। उद्वृषभयज्ञादय उदीच्यैः। ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धावयन्ति। सोऽयमुद्वृषभयज्ञः। एवं हारीतादिस्मृतिः काचित् क्वचिद्देशविशेषे दृश्यते। तस्माद्व्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत्, नैवम्। तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन तेषामपि सर्वसाधारणत्वात्। अत्रैवं गुरुमतमाह।

प्राच्यादिपदयुक्ताया: श्रुतेरनुमितौ पदे।

अर्थाबोधादमानं चेन्न सामान्यानुमानतः। २७॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या। तत्र प्राच्यादिपदस्यार्थो न बुध्यते। ये पुरुषा कञ्चित् कालं प्राच्यां

निवसन्ति त एव कालान्तरे प्रतीच्यां दिशि निवसन्त उप-लभ्यन्ते । तत्र श्रौतप्राच्यादिपदस्यार्थाबोधादप्रमाणं श्रुति-रिति चेत् । नैवम् । अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्प-कत्वात् । अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थं बोधादनुमिता श्रुतिः प्रमाणम् । नवमाधिकरणमारचयति ।

गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।
नियमोऽत्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥२८॥
साधूनेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः ।
इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः सास्नादिमद्वस्तुनि गौरित्येव शब्दः प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषामनुसृत्य गावी-गोणीगोपोतलिकेत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्र ईदृश एवशब्दः साधुर्नेदृश इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति । तथा प्रयोगेऽपि तन्नास्ति । ईदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदृश इति न तावद्व्यवहारो नियामकः । तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात् । नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामिका । तस्या निर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात् न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूलम् । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तद-नुसारेण प्रयोक्तॄणामभियुक्तत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ तत्-प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्मान्नास्ति साधुत्वप्रयोगयोर्नियम इति प्राप्ते ब्रूमः । साधूनेव शब्दान् प्रयुञ्जीत न त्वपशब्दानित्यस्ति नियमः । उभयत्र क्रमेण गुणदोषवादिनोर्वेदवाक्ययोः श्रवणात् । एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवतीति गुण-

वाक्यम्। तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै। म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति दोषवाक्यम्। यथा प्रयोगनियम स्तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः। गवाद्या एव साधवो न तु गाव्यादय इत्यस्मिन्नर्थे। व्याकरणस्य नियामकत्वात्। न च निर्मूलत्वम्। पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मूलत्वात्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्। तत्र यूपादिकरणवद्व्याकरणपरम्परानादित्वादनुपालम्भ इति व्याकरणप्रामाण्यं साक्षादेव वेदेनोपन्यस्तम्। तथा चाथर्वणिका आमनन्ति। द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्माहुर्यद्ब्रह्मविदो वदन्ति। परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष मिति। तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि व्याकरणस्योपादेयता श्रूयते। वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति। सोऽब्रवीद्वरं वृणै मह्यं चैवैष वायवे च सह गृह्याता इति तस्मा दैन्द्रवायवः सह गृह्यते। तामिन्द्रो मध्यतो ऽवक्रम्य व्याकरोत्। तस्मा दियं व्याकृता वागुद्यत इति। व्याकर्त्तारश्च पाणिनिकात्यायन पतञ्जलयो मन्वादि समानाः। तस्मात् साधूनामेव प्रयोगे गवादीनामेव साधुत्वे व्याकरणस्मृतिः प्रमाणम्। अत्रैव गुरुमतमाह।

अत्रालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात्।
अमात्वे ऽदन्त्यनिर्णीति राष्ट्रोक्तव्याकृतेर्बलात्॥ १०॥

अश्वमालभेते त्यत्राकार वकारयोर्मध्यवर्त्तिनो वर्णस्य दन्त्यत्वे स्वं धनम् तद्रहितं दरिद्र मालभेतेत्यर्थो भवति।

तालव्यत्वे तुरङ्गमवाचित्वम्। ततः संशयादप्रामाण्यमिति चेत्। न। व्याकरणानुसारेणाशू व्याप्तावित्यस्माद्धातो रौणादिके न प्रत्यये कृते तालव्यत्वनिर्णयात्। तस्मादश्वाल-म्भनवाक्यं प्रमाणम्। दशमाधिकरणे प्रथमवर्णकमा-रचयति।

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवा न तौ।
रूपभेदात् पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा॥ ३१॥
वर्णैकत्वात् पदैकत्वं क्वाचित्की रूपभिन्नता।
प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम्॥ ३२॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पद पदार्थाभ्या-मन्यौ। कुतः। रूप भेदात्। पदे तावद्रूपभेदो दृश्यते। आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः। वेदे तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते। प्रयतं पुरुषं त्मनेति। ब्राह्मणा इति लोके। वेदे त्वन्यथा पठ्यते। ब्राह्मणासः पितरः सोम्यास इति। अर्थभेदोऽपि स्फुटः। उत्तानावै देवगवा वहन्तीति श्रूयते। मनुष्यगवास्त्ववाञ्चो वहन्ति। वेदे वनस्पतिर्हिरण्यपर्णः। तथाच श्रूयते। देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण प्रदिवस्ते अर्थमिति। तस्मा-ल्लोकवेदयोः पदपदार्थावन्याविति प्राप्ते ब्रूमः। य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः। तथाहि वर्णानां तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम्। यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि त एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम्। तथा यानि लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधेयसमाम्नानीत्य-

बाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयम्। अना देवास इत्यादिपदभेदस्तु क्वाचित्कः। नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतं पदैक्यमपोढुं शक्यम्। अन्यथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदसान्निध्यापोह्येत। पदैक्ये चार्थैकत्व मवश्यम्भावि। अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत। एत देवाभिप्रेत्योक्तम्। लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वरयूपाहवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद् व्युत्पत्तिः सम्भवति। उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः। अस्तु वा तथा वहनम्। तथाप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव। तस्माद् यएव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

व्यक्ति र्व्रीह्यादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात्।
व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते॥ २३॥
शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता।
क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम्॥ २४॥

व्रीहीनवहन्ति। पशुमालभेत। गामानय। ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु व्रीह्यादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः। कुतः। अवहननादिक्रियाभिर्व्यक्तेरन्वेतुं शक्यत्वात्। न ह्याकृतिरवहन्तुमालब्धुमपनेतुं वा योग्या। नन्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तौ व्युत्पत्तिः संभवति। अनन्ता हि गोव्यक्तयः। अतीतानामनागतानामनेकदेशवर्तिनां गवामियत्ताया अनवधारणात्। किञ्च। शुक्लव्यक्तौ

व्युत्पन्नो गोशब्दः तस्यव्यक्तौ प्रयुज्यमानःस्वार्थं व्यभिचरेत्। तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत्। एवं तर्हि व्युत्पत्ति काले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दार्थत्वं तस्याएवोचितम्। किञ्च। गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः संशयो भवेत्। तस्मादाकृते रेवाभिधेयत्वम्। यद्याकृताववहननादिक्रिया न पर्य्यवस्येत्। तर्हि व्यक्तिस्तत्रोपलक्षणीया। किञ्च। श्येनचितं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रतियोगितया कार्य्यान्वयो दृश्यते। तस्मादाकृतिः शब्दार्थः। अत्रैव गुरुमतमाह।

गवादिचोदना नो सा जातिव्यक्त्यो रनिर्णयात्।
आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः॥२१॥

स्पष्टोऽर्थः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमाध्यायस्य तृतीयःपादः।

—०—

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरण वार्त्तिककारोक्तमारचयति।

उद्भिदादिपदं धर्मे किममानमुत प्रमा।
विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तर्भावतो न सा॥१॥
अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते।
नामत्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमैव तत्॥२॥

उद्भिदा यजेत। विश्वजिता यजेतेत्येवं समाम्नायते। तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मे प्रमाणम्। कुतः। प्रमाणत्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात्। तथाहि

विधिः साक्षात् प्रमाणम्। अर्थवादमन्त्रौ तु विध्यन्वयेन। तत्र न तावदुद्भिदादि पदं विधावन्तर्भवति। विध्यर्थ-रूपाया भावनाया अंशेषु भाव्यकरणे ऽतिकर्त्तव्यतारूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात्। नाप्यर्थवादत्वम्। स्तुतिबुद्धे र-भावात्। नापि मन्त्रत्वत्। उत्तमपुरुषादीनां मन्त्र-लिङ्गाना मभावात्। तथा चोक्तम। उत्तमामन्त्रणा स्यन्त त्वान्तरूपाद्यभावतः। मन्त्रप्रसिद्ध्यभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यत इति। अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यु त्तमपुरुषः। अग्ने यशस्विन् यशसे समर्पये त्यामन्त्रणम्। उर्वी चासि वस्वी चासीत्यस्यन्त रूपम्। इषे त्वो र्जे त्वे ति त्वान्त-रूपम्। आदि शब्दे नाशीर्दैवताप्रतिपादनादयः। एव-मादिष्वनन्तर्भावादमान मिति चेत्। न विध्यंशे करणेऽन्तर्भावात्। यद्यपि लिङ्पदेन सह समानपदोपात्तो यजिर्धात्वर्थः करणम्। तथापि तस्य यजेर्नामत्वे नोद्भिदा-दिपदन्वेति। तस्मात् प्रमाणम्। द्वितीयाधिकरण मारचयति।

गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्रेऽस्य निरुक्तितः।
ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पश्वर्थं गुणचोदना॥ ३॥
फलोद्भेदात् समानैषा निरुक्तिर्यागनाम्न्यपि।
नामत्व मुचितं यागसामानाधिकरण्यतः॥ ४॥

उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्ते नोद्भित्-पदेन योऽर्थो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात्। दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात्। अथोच्येत। दधि शब्दार्थो लोकप्रसिद्धः। उद्भि-

च्छब्दार्थस्त्वप्रसिद्ध इति। तन्न। रूढ्यभावेऽप्यवयवार्थ-निरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः। उद्भिद्यते भूमिरनेनेतिव्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शब्दः। न चात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम्। पशूनां गुणफलत्वात्। यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम्। तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु। यदि चमसेनापः प्रणयेदिति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते। तर्ह्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयताम् तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः। पशुरूपं फलं यागेन करणेन कुर्य्यादिति। तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति। उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्योपपद्यते। एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्न निर्णय इति चेत्। नैवम् सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात्। उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्य्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते। गुणत्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात्। यदि खनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्यं युज्येत। तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम्। दध्ना जुहोति। व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्तरूढतया यागनामत्वासम्भवादगत्या गुणत्वमाश्रितम्। सोमेन यजेतेत्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति

मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता। उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्थाभावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम्। प्रयोजनन्तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहार एव। न ह्यन्तरेण नामधेयमृत्विग्वरणादिष्वनेनाहं यक्ष्य इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति। तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम्। अत्रैव गुरुमतमाह।

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत्।
निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वान्निरपेक्षता॥ ५॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः। न चास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते। ततो लौकिको मातृगणयागादिराश्रयत्वेनापेक्षणीयः। तस्मिन् यागे गुणोऽयं विधीयते। तथा सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्चोदनाया इति चेत्। नैवम्। पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात्। तृतीयाधिकरणमारचयति।

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत्।
चित्रस्त्रीत्वगुणोक्तेरग्नीषोमीयके पशौ॥ ६॥
द्वयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः।
स्यान्नामपृष्ठाज्यवद्धिष्ण्यवमानेषु तत् तथा॥ ७॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याम्नायते। तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः। किन्तु रूढ्या चित्रत्व स्त्रीत्वयोरभिधत्ते। ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम्। तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानूद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयते इति प्राप्ते ब्रूमः। चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ। तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत। तथा चोक्तम्। प्राप्ते कर्मणि

नानेको विधातुं शक्यते गुणः। अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नत इति। अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते। तदा गौरवं स्यात्। तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं भवति। चित्रत्वञ्च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते। दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि षडाम्नातानि। तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम्। यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात्। उत्पन्नस्य तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत् फलवाक्यम्। एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत। अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन गुणविधाने प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादकत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्येत। तस्माच्चित्रापदं नामधेयम्।

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम्। तथा बहिष्पवमानशब्द आज्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम्। एवं हि श्रूयते। त्रिवृद्बहिष्पवमानम्। पञ्चदशान्याज्यानि। सप्तदशानि पृष्ठानीति। अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विव्रियते। सामगानामुत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तान्याम्नातानि। तत्रोपास्मै गायता नर इत्याद्यं सूक्तम्। दविद्युतत्या रुचेति द्वितीयम्। पवमानस्य ते कव इति तृतीयम्। ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम्। तदिदं सूक्तत्रयगान-

साध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानमित्युच्यते। तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थत्वात्। बहिःसम्बन्धाच्च। न खल्विदं स्तोत्रमितरस्तोत्रवत् सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये औदुम्बर्याः स्तम्भशाखायाः सन्निधौ प्रयुज्यते। किन्तु सदसो बहिः प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते। तस्य च बहिष्पवमानस्य त्रिवृन्नामकः स्तोमो भवति। तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिंकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति। अयमर्थः। सूक्तत्रयपठितानां नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्य्यायैः कर्त्तव्यम्। तत्र प्रथमे पर्य्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्र ऋचः। द्वितीये पर्य्याये मध्यमाः। तृतीये पर्य्याये चोत्तमाः। तिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी। हिंकरोति गायतीत्यर्थः। सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः। अस्या विष्टुतेरुद्यती नामेति। एवं परिवर्त्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती। तयोः परिवर्त्तिन्येवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिः परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति। पराचीभिरनुक्रमेणाम्नाताभिरित्यर्थः। कुलायिन्येवमाम्नायते। तिसृभ्यो हिंकरोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिंकरोति या मध्यमा सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा तिसृभ्यो हिंकरोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुति-

दित्रि। एवं प्रथमपर्याये प्रथमाभ्यासः। द्वितीये मध्यमोत्तम-प्रथमाः। तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः। तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम्। त्रिवृच्छब्द-स्येदृशं स्तोमस्वरूपमर्थो न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम्।

उत्तराग्रन्थे वहिष्पवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्याम्नातानि। अग्न आ याहि वीतय इत्याद्य सूक्तम्। आ नो मित्रावरुणेति द्वितीयम्। आ याहि सुषुमा हि त इति तृतीयम्। इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति चतुर्थम्। तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। तन्निर्वचनं च श्रूयते। यदाजिमीयुस्तदाज्यानाम् आज्यत्वमिति। तेष्वाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति। तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेव-माम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम्। तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋच-स्त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्ता-वुत्तमायाः। सोऽयं पञ्चदशस्तोमः।

एतेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तराग्रन्थे त्रीणि माध्य-न्दिनपवमानसूक्तान्याम्नाय तत ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्या-म्नातानि। तेष्वभि त्वा शूर नोनुम इत्याद्यम्। कया न-श्चित्र आ भुवदिति द्वितीयम्। तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयम्। तरोभिर्वो विदद्वसुमिति चतुर्थम्। एतानि

क्रमेण रथन्तरवामदेव्यनौधसकालेयसामभिर्माध्यन्दिन-सवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते। स्पर्शनात् पृष्ठानीत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या। तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति। तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति। अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः। तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः सोऽयं सप्तदशस्तोमः।

अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुण-विधायकत्वेन सम्मताः। यदि बहिष्पवमानाज्यपृष्ठशब्दा अपि गुणविधायकाः स्युः। तदा प्रत्युदाहरणं गुणद्वय-विधानाद्वाक्यभेदः स्यात्। तस्माद्बहिष्पवमानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि। तैर्नामभिः कर्माण्यनूद्य त्रिवृदादिगुणा विधीयन्ते।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

अग्निहोत्रं जुहोत्याघारमाघारयतीत्यमू।
विधेयौ गुणसंस्काराावाहोस्वित् कर्मनामनी ॥ ८ ॥
अग्नये होत्रमत्रेति बहुव्रीहिगतोऽनलः।
गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात् चरदृष्टे ॥ ९ ॥
संस्कृत्याघारमाघारयतीत्युक्ता द्वितीयया।
आघारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥
अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा घृतम्।

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायाश्चियं गतिः ॥ ११ ॥
कालाश्रिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा।
साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाघद्वारः क्रिया त्वतः ॥१२॥

अग्निहोत्रं जुहोति। आघारमाघारयतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत्। ततोऽग्नि देवतारूपो गुणोऽनेन दर्विहोमे विधीयते। आघारशब्दस्य घृ चरणदीप्त्योरित्यस्माद्धातोरुत्पन्नः चरद्घृतमाचष्टे। तस्मिंश्च घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्यत्वं प्रतीयते। तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयाजे द्रव्यं भवति। तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकाविति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद् देवता न विधेया। ततोऽग्निसूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम्। योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः। चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याघारमाघार्य्येत्यनेनैवाज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया चरद्घृतसंस्कारस्याविधेयत्वादाघारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम्। यस्मिन् कर्मणि नैर्ऋतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशमवधिं कृत्वा सन्तत्या घृतं क्षार्य्यते तस्य कर्मण एतन्नाम। ननु नामधेयत्वे सत्युद्भिदा यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याघारेणाघारयतीति तृतीयया भवितव्यम्। नैष दोषः। अनुष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं

साध्यत्वाकारं वस्तु अग्निहोत्रमाघारमिति द्वितीयाया युक्तत्वात्। न चात्र द्वितीयाश्रुत्यैव व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादाविव संस्कारः प्रतीयते। लोके हि शब्दमद्याग्निहोत्राघारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वस्योपगमात्। तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयाजयोर्गुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः। किन्तु कर्मान्तरयोर्नामनी।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

श्येनेनाभिचरन् यजेतेति श्रुतौ गुणः।
विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः॥ १३॥
श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमबाधया।
न चित्रावद् वाक्यभेदो रूढ्यैवमनुग्रहः॥ १४॥
यथा वै श्येन इत्युक्त्या उपमानोपमेयता।
नैकांशेन गौण्यास्य वृत्त्या स्यात् कर्मनामता॥१५॥

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यागस्वरूपमपि न सिध्येत्। ततः सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते। तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकसिद्धा रूढिरप्युपगता भवति। न च गुणविधित्वे चित्रायामिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः। चित्रत्वस्त्रीत्ववद्गुणद्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते। एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति वाक्यशेषे उपमानोपमेयभावः पक्षिणः कर्मणश्च युज्यते। तस्मात् पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति श्येनशब्दस्याभिधानात् कर्मनामत्वम्। सत्यं श्येनेनाभिचरन् यजेत

गवाभिचर्य्यमाणो यजेतेत्यत्र सन्दंशगोशब्दयोर्नामत्वं श्येनशब्दवद् द्रष्टव्यम् यथा संदंशेन दूरस्थानमादत्ते। यथा वा गौ गोपायतीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेय-भेदाभिधानात्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः।

नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद् गुणफलद्वये॥ १६॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता।

विकद्वयं विरुद्धं स्यात् तन्त्रतायां फलं प्रति॥ १७॥

उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यं त्रिकं यजेः।

उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति॥ १८॥

त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः।

वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत्॥ १९॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते। अन्नवाची वाजशब्दः। तच्चान्नं पेयं सुराद्रव्यम्। तच्चात्र गुणः। सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात्। ननु गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत। नैवम्। सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्या-ख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गी-कारात् वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभय-सम्बन्धः। ननु गुणसम्बन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं कुर्य्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति। फलसम्बन्धे तु यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति करणकारकत्वम्। ततः कथमुभयसम्बन्ध इति चेत्। नायं दोषः। यजेः साधारण-

त्वेन विरूपत्वसम्भवात्। यजेतेत्यत्र प्रकृत्या यागः उक्तः। प्रत्ययेन भावनोक्ता। तयोस्तु समभिव्याहारात् सम्बन्धमात्रं गम्यते। सर्वकर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम्। न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः श्रूयते। अतः साधारणस्य यजिरूभाभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति यथोचितसम्बन्धविशेषः पर्यवस्यति। एवं तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्य्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा। यदुद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्। तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराचिख्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। यजतेस्तन्त्रेणोभयसम्बन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात्। उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम्। उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम्। तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः। उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्माः। फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते। फलमनूद्य यजिर्विधीयते। फलं प्रधानम्। यजिरुपसर्जनम्। फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः। यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः। तावुभौ मन:शरीरोपाधिकौ धर्मौ। अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ। ज्ञातस्य कथनमनुवादः। अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः। फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे। एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्य्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादि-

त्रिकं व्यवतिष्ठते। तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्यसाधनभावपर्य्यालोचनायां यागफलस्याद्देश्यत्वादित्रिकं वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकञ्च पर्य्यवस्यति। ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति विरुद्धं त्रिकद्वयमापद्यते। ननु तर्हि मा भूत् तन्त्रेणोभयसम्बन्धः। पृथक्सम्बन्धाय यजिरावर्त्ततामिति चेत् न। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। द्रव्येण यागं कुर्य्यादित्येकं वाक्यम्। यागेन फलं कुर्य्यादित्यपरम्। तस्माद् वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः। किन्तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत् कर्म्मनामधेयम्। सप्तमाधिकरणमारचयति।

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा।
नामाग्निहोत्रवन्नैवं नामत्वे देवता न हि॥ २०॥
मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिताद्देवताविधिः।
देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता॥ २१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। तत्र यथाग्निहोत्रशब्दोऽग्नये होत्रमत्रेत्यसमर्थं निमित्तीकृत्य कर्म्मनामधेयम्। तथाग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य कर्म्मनाम स्यादिति चेत्। नैवम्। नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात्। अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीत्यनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते। इह तु तादृशो मन्त्रोऽस्ति। आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति। अग्निर्देवतास्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात्। न च द्रव्यदेवतयोरुभयो

गुणयोर्विधानाद् वाक्यभेद इति शङ्कनीयम्। कर्मणोऽप्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एतेन वाक्येन विधानात्। तस्मादाग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते।

अत्र गुरुमतमाह।

यदाग्नेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसम्भवात्।
इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः॥ २२॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावद्रूपयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसम्भवादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः। गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसम्भवात् प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः।
जात्यर्था वा शास्त्ररूढेस्ते स्युः संस्कारवाचिनः॥२३॥
जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः।
विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः॥ २४॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। बर्हिर्लुनाति। आज्यं विलापयति। पुरोडाशं पर्यग्निं करोतीति। तत्र बर्हिरादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव तृणादिषु प्रयोगात् पील्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्राबल्यस्योक्तत्वाद् यूपाहवनीयादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत्। मैवम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात्। यत्र यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्तेर्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः। संस्कारव्याप्तेस्तु लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते। क्वचिद् देशविशेषे

लोकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते। बर्हिरादाय गावो गता इति। क्रय्य माज्यमिति। पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति च। तस्माज्जातिवाचिनः। प्रयोजनन्तु बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीत्यत्र विना संस्कारेणास्तरणसिद्धिः।

अत्र गुरुमतमाह।

बर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्वचत्वान्न मेति चेत्।
जातेस्तत्र निमित्तत्वात् तद्युक्ता चोदना प्रमा ।२५॥

स्पष्टोऽर्थः। नवमाधिकरणमारचयति।

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिर्योगो वा सर्वभूमिषु।
तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्रूढेः प्रबलत्वतः ॥ २६ ॥
अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्प्यशक्तितः।
योगः स्यात् क्लृप्तशक्तित्वात् क्लृप्तिर्व्याकरणाद्भवेत् ॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। प्रोक्षणीरासादयेति। तत्र प्रोक्षणीः शब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम्। कुतः। सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवापां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः। लोके जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्वेजिताः स्म इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद् बर्हिरादिशब्दवज्जातौ रूढत्वादुदकत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम्। न च प्रकर्षेणोक्ष्यत आभिरिति योगोऽत्र शङ्कनीयः। रूढेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम्। तत्र न तावत् संस्कारो युक्तः। अन्योन्याश्रयत्वात्। विहितेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः। तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽ-

नूयाभिमन्त्रणादिविधिरिति। नापि जातिपक्षो युक्तः। उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दस्य व्यवहारे पूर्वमकृतत्वेनेतःपरं शक्तेः कल्पनीयत्वात्। ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च रूढ़ो न भवति। योगस्तु व्याकरणेन क्लृप्तः। सोपसर्गाद्धातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात्। तस्मात् प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः। घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

रूढ़िर्योगो योगरूढ़िर्वा निर्मन्थ्यस्य वर्त्तनम्।
आद्यौ पूर्ववदन्त्योऽचिरजातनवनीतवत् ॥ २८ ॥

अग्निचयने श्रूयते। निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्तीति। तत्र निर्मन्थ्यशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये बर्हिरादिशब्दवल्लौकिकवैदिकसाधारण्यादग्निजातौ रूढ़िरित्येकः पक्षः। प्रोक्षणीशब्दवद्रूढ़ेरक्लृप्तत्वादरणिनिर्मन्थनजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम्। लौकिकनिर्मन्थनेन चिरनिर्मन्थनेन च जन्यं वारयितुं योगरूढ़िः पङ्कजादिशब्दवदाश्रयणीया। आधानकाले निर्मन्थ्यगार्हपत्ये नित्य धृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः। सद्य एवालौकिकमन्थनेन जातोऽग्निरचिरनिर्मथितः। तेनेष्टकाः पच्यन्ते। यथा पुराणनूतनयोर्घृतयोर्नवनीतजन्यत्वे समानेऽपि योगरूढ्या नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते। तद्वत्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्तामिक्षे याद्यष्टकान्तिके।
वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा ॥ २९ ॥
नामत्वे रूपराहित्यादविधिर्गुणता ततः।

अन्यत्राग्न्यादिभिर्विकल्प्यन्ते विश्वदेवास्तु सप्तसु ॥ २० ॥
अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।
अविधित्वेऽप्यर्थवत् स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ २१ ॥
इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।
निरुक्तिर्न विकल्प्यः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः ॥ २२ ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि। वैश्वदेवो वरुणप्रघासः साकमेधः शुनासीरीयश्चेति। तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुम्। सावित्रं द्वादशकपालम्। सारस्वतं चरुम्। पौष्णं चरुम्। मारुतं सप्तकपालम्। वैश्वदेवीमामिक्षाम्। द्यावापृथिव्यमेककपालमिति। तेषामष्टानां यागानां सन्निधाविदमाम्नायते। वैश्वदेवेन यजेतेति। तत्राग्नेयादीन् यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते। यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वदेवाः प्राप्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वात् विधीयन्ते। तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्। तर्हि गत्यभावात् तेषु देवता विकल्प्यन्ताम्। नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासम्भवाच्छ्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्। तस्माद् गुणविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानाग्नेयादीनष्टौ यागान् यजेत इत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते। न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम्। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्त्तव्यत्वात्। नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्ति-

द्विधा। आभिचारयागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छ्विन्न्यायेन वैश्वदेवत्वम्। अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्त्तार इति वैश्वदेवत्वम्। तथाच ब्राह्मणम्। यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति। देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावान्न युज्यते। अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबलाः। विश्वे देवा उत्पन्नशिष्टत्वाद् दुर्बलाः। तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्म-नामधेयम्। अत्र गुरुमतमाह।

गुणनामत्वसन्देहादप्रमा चोदनेति चेत्।
नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात्॥ ३३॥

अष्टोऽर्थः द्वादशाधिकरणमारचयति।

यद्द्वादशकपालेष्टेर्वैश्वानर्य्या अनन्तरम्।
श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः॥ ३४॥
अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत्।
द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद् गुणस्तर्हि फले त्वसौ॥३५॥
वाक्यैक्यमुपसंहाराद विस्पष्टं तत् तु बाध्यते।
नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशिसंस्तुतिः॥ ३६॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते। यदष्टाकपालो भवति गायत्रै-वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति। यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिं-स्तेजो दधाति। यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति। यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति। यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति। यस्मि-ञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति। पूत एव स तेजस्व्यन्नाद

इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति। अत्राष्टत्वादिसंख्या-सामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता। इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वा-दिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्यानिमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्द-वदष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानीत्येकः पक्षः। नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः। किन्तु पुरोडाश-द्रव्यपरः। द्वादशसु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः। एवमेवाष्टाकपालादिशब्दा अपि। तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावान्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत्। एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम्। न चोत्-पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनव-काश इति वाच्यम्। ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युप-पत्तेरित्यपरः पक्षः। अयमप्यनुपपन्नः। बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः। न च भिन्नान्येवैतानि वाक्यानीति वाच्यम्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य यस्मिञ्जात एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात्। तस्मादंशैरष्टाकपालादिभिरंशी द्वादशकपालः स्तूयते। अत्र गुरुमतमाह।

अगुणत्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये।
अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात्॥ २७॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वञ्च न सम्भवति। उत्तमपुरुषा-मन्त्रणाद्यभावान्न मन्त्रत्वम्। अतोऽष्टाकपालादीनामन-न्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत्। नैवम्। स्तावकत्वेनान्वय-स्योक्तत्वात्।

अथोदाधिकरणमारचयति ।

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।
सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥ ३८ ॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्य्ये प्रस्तरलक्षिते ।
अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्व्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥ ३९ ॥
अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत् प्रक्षिपेत स्वः ।
यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ४० ॥

इदमाम्नायते । यजमानः प्रस्तर इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम् । प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः । उद्भिदा यजेतेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदापि यजमानकार्य्ये अपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद् गुणत्वं नास्ति । प्रस्तरकार्य्ये स्रुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्य्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्व्वन्यायेन स्तुतिः सम्भवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशांशित्वाभावात् । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । अजोऽवरुन्धा इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् न । क्षिप्रत्वादिधर्म्मवत् कांश्चिदुत्कर्षस्याप्रतीतेः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्नामत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे त्वग्नौ प्रहरणस्य प्रस्तरकार्य्यत्वाद् यजमाने प्रहृते सति कर्म्मलोपः स्यात् । तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा सिंहो

देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिना युक्तो देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते। तथा यजमानगुणेन यागसाधकत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते। एवं यजमानः कपाल इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः।
द्वारन्तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तुते ॥ ४१ ॥

इदमाम्नायते। आग्नेयो वै ब्राह्मण इति। अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम्। नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते। आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वान्न ब्राह्मणः सूक्तम्। नापि हविः। अतः सम्बन्धवाचितद्धितान्तेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते। यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसम्बन्धः तथाप्यग्निसम्बन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते। तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नायते। प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति। स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत। तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्री छन्दो रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनाम्। तस्मात्ते मुख्याः। मुखतो ह्यसृज्यन्तेति तस्मादाग्नेयशब्दः स्तावकः। एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु द्रष्टव्यम्। पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिरादित्यशब्दतः।
द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तेजसोऽस्ति तत् ॥ ४२ ॥

आदित्ये यच्चक्षुर्ग्राह्यं तेजस्वित्वं तद् यूपेऽप्यस्ति। घृताक्तस्य यूपस्य तेजस्वित्वाध्यवसायात्। तत आदित्यशब्देन

यूपः स्तूयते। एवं यजमानो यूप इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्द्ध्वत्वस्य समानत्वाद् यजमानशब्देन यूपः स्तूयते।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम्।
अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणो वादोऽथवास्तु तत् ॥ ४३ ॥
स्तुत्यभावाद् गुणस्तेषु पशुकार्य्यनिषेधनम्।
अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना ॥ ४४ ॥
पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः।
लक्ष्यास्तत्र निमित्तन्तु प्रशंसैव गवाश्वयोः ॥ ४५ ॥

इदमाम्नायते। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वा इति। तत्राजादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न सम्भवति। पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरभावात्। ततः पशुकार्य्यनिषेधरूपो गुणो विधीयत इति चेत्। नैवम्। अजादिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेद्धुमशक्यत्वात्। अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपदार्थमभिदधाति। तस्मिन् घटादौ गवाश्ववत् प्राशस्त्यं नास्ति। सोऽयं प्राशस्त्याभावोऽजादिषु पशुषु अस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यजादयो घटादिसाम्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते। पूर्वत्र यजमानकार्य्यसिद्धिराग्नेये मुखजत्वम्। आदित्यवत्तेजस्वित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम्। तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादिप्रशंसा। इह त्वपशुशब्दस्याजादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसैव निमित्तं फलञ्च। द्विप्रकारा हि प्रशंसा। वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः प्रकारः। स्तावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षोऽपरः

प्रकारः। गवाश्वयोरजादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यः सोऽत्र निमित्तम्। अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि सन्तो गवाश्वौ प्रत्यपशव: सम्पन्नाः। ईदृशी गवाश्वयोर्महिमेति स्तुतिः फलम्। तस्मादपशवो वा इत्ययमर्थवादः। अयमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः। अयज्ञो वा एष योऽसामेत्येकमुदाहरणम्। असत्त्वं वा एतद्यदच्छन्दोमिमित्यपरमुदाहरणम्। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियज्ञोऽपि सामहीनत्वादयज्ञो भवति। ईदृशः साम्नो महिमा। छन्दोमशब्देन चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशाऽष्टाचत्वारिंश इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते। अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्रीत्रिष्टब्जगतीच्छन्दोभिर्गीयमानत्वात्तेषां विष्टुतिः सामब्राह्मणे द्रष्टव्या। अतः सत्त्वमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोमरहितत्वादसत्त्वं भवति। ईदृशश्छन्दोमानां महिमेत्येवं स्तावकत्वादर्थवादत्वम्। सप्तदशाधिकरणमारचयति।

स्वष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः स्वष्टिलिङ्गकाः।
विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वात्र गुणे विधिः॥ ४६॥
आख्यातेनाभिसम्बन्धादविध्यन्तरयोगतः।
लिङ्गप्रकरणप्राप्ते मन्त्राणां विध्यसम्भवात्॥ ४७॥
ताननूद्येष्टकाधानं विदध्यात् स्तोष्यते यतः।
यथा स्वष्टेत्यनेनातः स्वष्टीरित्यर्थवादगीः॥ ४८॥
एकयास्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे क्वचिन्न हि।
स्वष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः स्वष्टिशब्देन भूमतः॥ ४९॥

अग्निचयने श्रूयते। स्वष्टीरुपदधातीति। स्वष्टिशब्दोपेता मन्त्रा यासामिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते ता

इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते। सृष्टिमानासामुपधाने मन्त्र इति विगृह्य तद्वानासामुपधान इत्यादिव्याकरणसूत्रसिद्धप्रक्रियया सन्निष्पादनात्। सृष्टिशब्दोपेताश्चोपधानमन्त्रा एकयास्तुवतेत्यस्मिन्ननुवाके समाम्नाताः। ब्रह्मासृज्यत भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात् ते मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते। कुतः। उपदधातीत्यनेनाख्यातेनाभिसम्बन्धात्। न चार्थवादत्वमस्य सम्भवति। विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतश्चयनसम्बन्धोऽवगम्यते। विशेषसम्बन्धः सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः। तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीयन्ते। किन्तु तान् मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते। सृष्टिशब्देनानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः। यथा सृष्टमेवावरुन्ध इति वक्ष्यमाणोऽर्थवादः। यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दो न स्यात्। तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दप्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः स्यात्। तस्मान्मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः। ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः। एकयास्तुवत। प्रजा अधीयन्तेति तत्पाठात्। बाढम्। तथापि द्वितीयादिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद् भूमरूपं सादृश्यमस्ति। यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टिभूमता तथात्रापीति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

स्तुतिवत्प्राणभृत्तत्र साहचर्यं लिङ्गभूमतः।
अनेकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विवक्ष्यते ॥ ५० ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि स्तुतिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः। लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादिनेष्टकोपधानविधिः। एतस्यैव प्राणान् दधातीत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः। पूर्वत्र द्वितीयादिमन्त्रेषु स्तुतिलिङ्गानां बाहुल्यम्। इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृल्लिङ्गमाम्नायते। अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायन इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्तत्सहपठिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते। तदेवं यजमानवार्थ्यसिद्धादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः। तथा चोक्तम्। तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः। षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पितेति।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

शर्कराः उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम्।
तैलादिनाक्तिता अक्ता घृतेनैवाथवाञ्जनम् ॥ ५१ ॥
तैलादिनापि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात्।
अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद् घृतित्वतः ॥ ५२ ॥
सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि।
घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५३ ॥
अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी।
बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद् विधिम् ॥ ५४ ॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति श्रूयते। मृत्तिकामिश्राः क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः। ताश्च घृततैल-

वसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः। कुतः। अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकादर्थवादात् प्रबलत्वात्। तत्प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः। स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम्। प्रथमश्रुतत्वाचासंजातविरोधित्वम्। अनधिगतार्थबोधकत्वात्प्रामाण्यम्। अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वान्न मुख्यः। चरमश्रुतत्वात् सञ्जातविरोधी। ज्ञातार्थानुवादित्वात् अप्रामाण्यः। तस्माद् येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः। विधिवाक्येन किमञ्जनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा। नाद्यः सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात्। न द्वितीयः घृततैलादिविशेषवाचकशब्दाभावात्। ततः उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्ये विशेषे सन्देहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते। न तु तेन सह विरुध्यते। अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्तीति चेत् न विधेयत्वात्। तेजो वै घृतमित्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद् विधेयत्वं गम्यते। स्तूयते स विधीयत इति न्यायात्। तेन विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनाक्त इति। तस्माद् घृतेनैवाञ्जनम्। विंशाधिकरणमारचयति।

स्रुवेणाथ स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी।
आज्ये मांसे पुरोडाशे संकीर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५५॥
व्यवस्थापकराहित्यात् स्रुवाद्या अव्यवस्थिताः।
व्यवस्थापकतासक्तेः स्वद्रव्येन व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥

स्रुवेणावद्यति। स्वधितिनावद्यति। हस्तेनावद्यतीति श्रूयते। अत्रावदेयेष्वाज्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी

स्रुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः। कुतः। व्यवस्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत्। मैवम्। शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात्। आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात्। कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तु-शक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति। कटे आसीनः कांस्य-पात्र्यामोदनं निधायेति। वेदेऽप्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाव्ये जुहुयादित्यत्र यद्यपि हिहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तथापि गुरुदेवतादिप्रसादनार्थाञ्जलिवन्निश्छिद्रसंयोगो न भवति। तादृशेऽञ्जलौ सक्तूनामवकाशाभावात्। अतः सामर्थ्यात् संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतो-ऽञ्जलिर्गृहीतः। एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य स्रुवो योग्यः। छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः। संहतस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण स्रुवाद्या व्यवस्थिताः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रमाणमुपजीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।
मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ १ ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ।
प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ १ ॥
फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः ।
लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ २ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम् । विधिवाक्ये यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसम्बन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः । अपूर्वस्य फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रतिपादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्त्येवेति चेत् । सत्यम् । तथापि प्रधानान्वयो लभ्यते । फलं हि प्रधानम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेकैककल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं स्यात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रति-

पाद्यते। पदान्तरन्तु तच्छेषतयान्वेति। ननु यस्य पदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्यभ्युपगन्तव्यानि। तथा तस्यैव शेषभूतपदान्तरार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि प्राप्तत्वाद्विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरिति चेत्। मैवम्। उद्भिदा यजेत पशुकामः। श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादावुद्भिदादिशब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन यजतावुद्देश्यत्वादित्रिकापादकत्वाभावात्। तस्मादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपादकम्। न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम्। अपूर्वस्यैव धर्मत्वात्।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत।
द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः॥ ३॥
क्रियाद्वारस्तते द्रव्यं फलेन न हि युज्यते।
भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते॥ ४॥
धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत्।
सर्वधात्वर्थसम्बन्धः करोत्यर्थो हि भावना॥ ५॥
धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः।
द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका॥ ६॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। हिरण्यमात्रेयाय ददाति। तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यम्। श्येनेनाभिचरन् यजेत। चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादि। तत्र सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ। सुवर्णशब्दो गुणवाची।

ज्योतिश्चित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ। तैरेतैर्द्रव्यादिशब्दैरपूर्वं प्रत्येति। कुतः। द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्रति साधनत्वसम्भवात्। यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वान्न साधनं भवितुमर्हति। ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद् द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्रत्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः। क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते। पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधकत्वादर्शनात्। अतो भावनावाचिना यजतिददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते। ननु धात्वर्थ एव भावना तदन्या वा। न तावद्धात्वर्थः। तस्य तां प्रति करणत्वोक्तेः। न द्वितीयः। धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति चेत्। नैवम्। सर्वधात्वर्थसम्बद्धरूपेण लक्षयितुं शक्यत्वात्। तदुक्तमाचार्यैः। धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते। तथापि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यत इति। अन्यैरप्युक्तम्। सिद्धसाध्यस्वभावाभ्यां धात्वर्थौ द्विविधस्तयोः। अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति। पचतीत्युक्ते पाकं करोतीत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति। तत्र पाकः पक्तिः पचनमित्येतैः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो धात्वर्थः सिद्धस्वभावः। करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः। तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय यथा घञ् प्रत्ययादयो विहिताः। तथा साध्यस्वभावद्योतनायाख्यातप्रत्ययविधिः। स चाख्यातप्रत्ययार्थ ओदनोत्पत्तेरनुकूलः। ततो भवितुरोदनस्य प्रयोजकव्यापार

णिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यत प्रत्ययो भावनावाचो प्रयुक्तः। प्रयत्नो भावनेति चेत्। न। रथो गच्छतीत्यत्र तदभावप्रसङ्गः। स्पन्द इति चेत् न। प्रयत्नस्त्यागरूपे यजतावव्याप्तेः। उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसा-मान्यं भावनेति चेत्। शब्दभावनायामव्याप्तिः। न हि शब्दस्य विशेषचेतनस्य स्पन्दः प्रयत्नो वास्ति। किं तु लिङ्-लोट्तव्यप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना। सर्वाख्यातगतार्थ-भावना। तदुक्तम्। अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङा-दयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत इति। किञ्च। स्पन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्पन्दादीनां भावनात्वमाहुः। किन्त्वन्योत्पादानुकूलं स्वरूपम्। तथा-ऽस्मदुक्तैव भावना यथा पचतीत्यत्रौदनफलोत्पत्त्यनुकूला। तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला। तस्यां च फलभावनायां प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्न-त्वात् प्रकृत्यर्थः करणम्। न तु द्रव्यादि। तस्य पदान्त-रोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात्। साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननिष्पादितः शक्नोति फलं साधयितुम्। द्रव्या-दीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः। द्रव्यादि-निष्पादितेन साधुत्वाचेन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्-पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापाराकृतिशब्दाभिधेया फलोत्-पादना सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभि-धीयते। सर्वधात्वर्थानुयायित्वात्। अतो न भावनायाः प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम्। अस्तु तर्हि धात्वर्थसामान्य-मेव भावनेति चेत्। न। प्रतिधात्वर्थं विलक्षणरूप-

त्वात्। अस्ति फलस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम्। तथा वहननस्य संयोगविभागौ प्रति। केवलस्य फलस्य क्रियात्वानुपपत्तेः। क्रियास्तु भावनारूपत्वेषु भावनात्वसामान्यमनुवर्तन्तां नाम। केवलस्य धात्वर्थसामान्यं तद्भवति। तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादर्थादाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना। तथा सति यजेतेत्याख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति। तत्र किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागेन भावयेदन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य भावयेदित्येवं भाव्यकरणेतिकर्तव्यतांशत्रयेणाकाङ्क्षापूरणाद् प्रकरणाम्नातः सर्वः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव प्रपञ्चः। आख्यातप्रत्ययवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते। सा सर्वापि शब्दभावनया भाव्या। विधायको लिङादिः करणम्। अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्तव्यता। सेयं शब्दभावना लिङादिभिरेव गम्यते। अर्थभावना सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तम्। तस्यामार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कामियोगादवगम्यते। धात्वर्थस्य करणत्वं तृतीयाश्रुत्या। तथा च श्रूयते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत। चित्रया यजेत पशुकाम इति। तत्र करणत्वमपूर्वाख्यमवान्तरव्यापारेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते। तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते। चिन्ताप्रयोजनम्। पूर्वपक्षे कृत्स्नापूर्ववादे प्रमितिविध्यभावः। सिद्धान्ते तु तत्सम्भव इति। द्वितीयाधिकरणमारचयति।

अपूर्वं शब्दमानसंशये सति नास्ति तत्।

मानाभावात् फलं यागात् सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः ॥७॥
क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् ।
विरुद्धं मानान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥८॥
अवान्तरव्याप्रतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ।
अपूर्वमिति तद्भेदः प्रविभागतोऽवगम्यताम् ॥९॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमिव पदं प्रत्यायकं तच्च यजेतेत्याख्यातान्तर्भावार्थपदमिति तदनुपपन्नम्। अपूर्वसद्भावे मानाभावात्। यजेतेत्याभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात्। अपूर्वाभावे कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्नमिति चेत् । न। शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या तावद्यागस्य स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम्। तद्यथोपपद्येत तथावश्यं भवतापि कल्पनीयम्। तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं कल्प्यते। किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादनम्। नाद्यः। यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। न द्वितीयः। मृतयोर्दम्पत्योः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात्। अतो मानान्तरविरुद्धाद्भवदीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं न्याय्यः। कल्पितेऽप्यपूर्वे तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुतिर्विरुध्येतेति चेत्। न। यागावान्तरव्यापारोऽपूर्वमित्यङ्गीकारात्। न ह्युद्यमननिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे कुठारस्य साधनत्वमपैति। यदि व्यापारवतो यागस्य नाशे व्यापारो न तिष्ठेत् तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु। शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम्। कौशारय्यम

स्थितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकाराद्‌ यथाग्निजन्यमौष्ण्यं शान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्त्तते। तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टेऽपि यागे कर्त्तर्य्यात्मन्यनुवर्त्तताम्। तस्मादस्त्यपूर्वम्। तद्विषयमत्र सम्प्रदायविद्भिर्यागप्रक्रियायामवगन्तव्यः। तथा हि प्रक्रिया पूर्वाचार्य्यैरित्थं दर्शिता। प्रथमं तावत् फलवाक्येन कर्म्मणः फलसाधनता बोध्यते। यागेन स्वर्गं कुर्य्यादिति। कथं विनश्वरेण फलं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कल्प्येत्युच्यते। कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठानप्रकारेणेति। तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम्। फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वञ्चेति। येन स्वर्ग आरभ्यते तत् फलापूर्वम्। अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः। पौर्णमास्यामपरः। तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनोः संहत्य फलापूर्वारम्भायोगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्यमपूर्वद्वयं कल्पनीयम्। तयोरेकैकस्यारम्भायैकैकसमुदायवर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तित्वेन संघातापत्त्यभावाद्यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि। तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां चानेकक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवादङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि। तत्र त्वयं विभागः। सन्निपत्योपकारकाण्यवघातादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते। तद्द्वारेण फलापूर्वं आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते। एवं प्रकारभेदे सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनुग्राहकाणीत्येकरूपेणेत्य

अंशेन लौकिकन्ते। अनयैव दिशा सर्वत्रापूर्वप्रक्रियाऽवगन्तव्या।

अत्र गुरुमतमाह।

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमाखात्मसंश्रिता।
यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ १० ॥
मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङादिना।
अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्य्यमस्त्वतः ॥ ११ ॥

गुरवो यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिप्रयन्ति तन्नास्ति। कुतः। अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः। न च यागनाशात् कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम्। न हि यागक्रिया सर्वात्मना नश्यति। किन्तु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागसम्बन्धिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्त्त्र्यात्मनि वावस्थाय फलमारभत इति पूर्वपक्षः। नैतद्युक्तम्। उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावात्। न च नियोगेऽपि मानाभावः शङ्कनीयः। वैदिकलिङादीनां तदभिधायकत्वात्। ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाविकाम्यफलसाधनमपूर्वमस्ति।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा।
यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥ १२ ॥
दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं दृश्यतन्त्रतः।
न्यायजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वमस्त्वतः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। व्रीहीनवहन्ति। तण्डुलान् पिनष्टीति। तत्रावघातपेषणे अपूर्वजनके। विहितधात्वर्थत्वाद् यजत्यादिधात्वर्थवत्। विपक्षे विधिवाक्यवैय-

र्थ रूपो बाधकस्तर्कोऽवगन्तव्यः। तुषविमोकपूर्वत्वयो-र्दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्धत्वेन तादर्थ्यं ऽवघातपेषणयोर्विधि-र्व्यर्थः स्यात्। तस्मादस्त्यपूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। दृष्टफले सम्भवत्यपूर्वं न कल्पनीयम्। यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः। तत्र हि क्रियाप्राधान्येन द्रव्यपारतन्त्र्याभावादपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम्। इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकविभक्त्या व्रीहीणामीप्सिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद् द्रव्यपरतन्त्रोऽव-घातो द्रव्य एवातिशयं कुर्य्यात्। न त्वपूर्वं जनयति न च विधिर्वैयर्थ्यम्। नखनिर्दलनादिना तुषविमोकसम्भवेऽप्य-वघातेनैवासौ कर्त्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्व-हेतुत्वेन विधेयत्वात्। तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम्।

अत्र गुरुमतमाह।

द्वितीयां सक्तुवद्भङ्क्त्वा नियोगेऽन्वीयतां क्रिया।
साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः॥ १४॥

सक्तूञ्जुहोतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय सक्तुभिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन विपरिणामो वच्यते। तथा व्रीहिभिरवहन्तीति विपरि-णामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियोगेऽन्वेत्विति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। तत्र होमेन सक्तुषु संस्कारो न सम्भवति। भस्मीभूतानामन्यत्र विनि-योगासम्भवात्। इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम्। इह दृष्टस्तुषविमोकसंस्कार उपपद्यते। वितुषाणां तेषां पुरोडाशे विनियोगसम्भवात्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

कथं मार्ष्टि स्रुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।
गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ १५ ॥
गुणत्वं न हि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।
अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्जुह्वादीनां दर्भैः सम्मार्जनमाम्नायते । स्रुचः संमार्ष्टीति । तत्र संमार्जनं प्रधानकर्म । कुतः । गुणकर्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूत्रकारो हि कर्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक् सूत्रयामास । तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत । तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि । द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति । यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेष्यते तेषु कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः । यूपं तक्षत्याहवनीयमादधातीत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते । व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान् पिनष्टीत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुमिष्टम् । प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम् । एवं सत्यवघातेन यथा व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः । तथा संमार्जनेन जुह्वादिषु कञ्चिदतिशयं न पश्यामः । अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । स्रुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रतुसाधनत्वेन च स्रुचां युक्तमीप्सिततमत्वम् । अतः प्रधानभूताः स्रुचः ।

तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति। यदि स्रुचु दृष्टोऽतिशयो न स्यात्। तर्ह्यपूर्वं कल्पनीयम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः॥ १७।

स्तुत्यर्थत्वे स्तौतिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम्।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम्॥ १८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रउगं शंसति। निष्केवल्यं शंसति। आज्यैः स्तुवते। पृष्ठैः स्तुवत इति। प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ शस्त्रविशेषनामनी। आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ। अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम्। प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम्। तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम्। कुतः। तुषविमोकवद्दृष्टार्थलाभात्। पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। स्तोतव्याया देवतायाः स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्त्तनं स्तौतिशंसतिधात्वोर्वाच्योऽर्थः। यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधानपराणि। तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता भविष्यति। यदा तु गुणद्वारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः। तदा धात्वोर्मुख्यार्थो न स्यात्। लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते। तस्य वाक्यस्य गुणसम्बन्धपरत्वात्। यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदो तमानयेत्यादौ तत्र न स्तुतिप्रतीतिः। तस्य चतुर्वेदसम्बन्धद्वारेण देवदत्त-

स्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात्। ततस्त्वा-न्ये देवं प्रकाशयेत्। पृष्ठे देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थ-पर्य्यवसानाद्वाक्यत्वासु ख्यार्थो बाध्येत। ततो धातुश्रुतिमबाधितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम्। तत्र दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत्। ततोऽपूर्वमस्तु। षष्ठाधिकरणमारचयति।

वेदांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम्।
विधायकं न वान्येन समत्वात् तद्विधायकम्। १९॥
यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः।
आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणो। २०॥

अयं मन्त्र आम्नायते। देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सहेति। अयमर्थः। गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकेऽवतिष्ठत इति। तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्म-णोरन्यतरस्य विधायकम्। तथा मन्त्रगतमपीति चेत्। नैवम्। यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात्। सति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते। न तु विधायकत्वम्। यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनोत्तमपुरुषामन्त्र-णादयः। बर्हिर्देवसदनं दामीत्युत्तमः पुरुषः। अग्नीदग्नीन् विहरेत्यामन्त्रणम्। एवं ब्राह्मणेऽपि यस्योभयं हविरार्त्ति-मार्च्छेदित्युदाहरणीयम्। तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधा-यकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चत्येव द्वावेव प्रकारौ न भवतः। किंत्वभिधायकत्वमित्यस्त्यपि तृतीयः प्रकारः। ततो न मन्त्र-गताख्यातस्य विधायकत्वम्।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।
नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ २१ ॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २२ ॥

आधाने इदमाम्नायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अग्न आ याहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादयो विचाररूपाः । अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्य्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्य्यैर्दर्शितः । क्रमयोरपि पदार्थानां

नान्तं यान्ति पृथग्जनाः। लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चित इति। तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः॥ २३॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम्॥ २४॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते। एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषीति। तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति। कुतः: वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात्। पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः। भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहृत्य संगृहीतानि। हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः। परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति। तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः। तद्दध्नो दधित्वमिति निर्वचनम्। अमेध्या वै माषा इति निन्दा। वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा। तद् व्यचिकित्सज्जुहवानि मा हौषमिति संशयः। यजमानेन संमितौदुम्बरी भवतीति विधिः। माषानेव मह्यं पचतेति परकृतिः। पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः। यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना एवमन्यदप्युदाहार्यम्। न च हेत्वादीनामन्यतमद्ब्राह्मणमिति लक्षणम्। मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात्। तथा हि। इन्द्रवो वा-

सुषन्ति हीति हेतुः। उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति निर्वचनम्। मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता इति निन्दा। अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा। अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति संशयः। कपिञ्जलानालभत इति विधिः। सहस्रमयुता ददिति परकृतिः। यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति पुराकल्पः। इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत्। न। इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः। इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्। न। राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह। यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः। आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत्। न। यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः। तस्मान्नास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः। मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति।

नवमाधिकरणमारचयति।

ऊहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रतास्त्यथवा न हि।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वाच्च तल्लक्षणवर्जनात् ॥ २५ ॥

अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य सौर्ये चरौ सूर्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः। अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं तदीयं प्रवरं चैवं पठन्ति। असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नप्तेति। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्र इति च।

एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति। कुतः। मन्त्रैः सहैकवाक्यत्वावगमादिति चेत्। मैवम्। याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादिष्वभावात्। न ह्यध्येतार ऊहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते। तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम्।

इत्थमेकादशद्वादशाधिकरणमारचयति।

नर्क्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्य्यादिति शङ्किते।

पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्यसंकरः॥ २६॥

इदमाम्नायते। अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः। ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः। त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्येतारस्त्रैविदाः। ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना। तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति। कुतः। साङ्कर्य्यस्य दुष्परिहरत्वात्। अध्यापकप्रसिद्ध्यर्ग्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं वक्तव्यम्। तच्च संकीर्णम्। देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः। न च तस्य यजुष्ट्वमस्ति। तद्ब्राह्मणे सावित्रर्चेत्यृक्त्वेन व्यवहृतत्वात्। एतत् साम गायन्नास्त इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदे गीतम्। अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि। तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते। तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत्। न। पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात्। पादबन्धेनार्थबन्धेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः।

गीतिरूपा मन्त्राः सामानि। वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रश्लिष्ट-पठिता मन्त्रा यजूंषीत्युक्ते न क्वापि सङ्करः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधाद्बहिः।
यजुर्वोच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता॥ २७॥
परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः।
तल्लक्षणेन युक्तत्वात् त्रैविध्यमिति सुस्थितम्॥ २८॥

प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हिरुपसादय। अग्नीदग्नीन् विहर। बर्हिः स्तृणीहि। इन्द्र आगच्छ। हरिव आगच्छेत्यादयो निगदा आम्नाताः। परसम्बोधनार्था मन्त्रा निगदाः। एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः। कुतः। पादगीत्योर्ऋक्साम-लक्षणयोरभावात्। प्रश्लिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः। उपांशु यजुषोच्चैर्निगदेनेति हि धर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः। बहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्तां परिव्राजकास्त्वन्तरित्यत्र सत्येव परिव्राजकानां ब्राह्मण्ये पूजानिमित्तो विशेषो यथा। तथा निगदानां यजुर्लक्षणो-पेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः। ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता।
ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता॥ २९॥
विभागे सति साकाङ्क्ष्यैकार्थत्वं प्रयोजकम्।
तस्माद् वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते॥ ३०॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति। कुतः। एकत्वनियामकस्य दुर्बोधत्वात्। अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकं स्यादिति चेत्। न। एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तेः। पदसमूहस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवाद् वाक्यभेदः स्यादिति चेत्। मैवम्। यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वाद्विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्। स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति। अत्र तस्मिन्नित्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति। अतस्तद्व्यवच्छेदेसुमेकार्थमित्युच्यते। न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति। पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः। उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम्। स्योनं समीचीनम्। सुशेव सुष्ठु सेवितुं योग्यम्। मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः। अत्र द्वयोः पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादि सिद्धम्। तदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते। एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्। भगो वां विभजतु। पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात् तद्व्यवच्छेदे तु विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम्। प्रकृते त्वग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहः साकाङ्क्षो भवति। एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव

निर्वापोऽर्थः। एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम्।

षष्ठदशाधिकरणमारचयति।

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे।
असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात्॥ २१॥
छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे।
अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः॥ २२॥

इषे त्वोर्जे त्वेति श्रूयते। सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः। कुतः। अस्मादृष्टार्थत्वे नैकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात्। न चोरु प्रथस्वेत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं सम्भवति। क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। इषे त्वेति छिनत्ति। ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति पलाशशाखाया-श्छेदनमार्जनयोरेतौ विनियुक्तौ। ततस्तदनुसारेण छिनद्मि। अनुमार्ज्मीत्येवं क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेया-र्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद् यजुर्मन्त्रभेदः। इष्य-माणायान्नाय भोः पलाशशाखे! त्वां छिनद्मि। ऊर्जे रसाय बलाय वा त्वामनुमार्ज्मीत्यर्थभेदः। एवमायु-र्यज्ञेन कल्पताम्। प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यादौ क्लृप्ति-सामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायुरादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवा-क्यभेदयोः स्पष्टत्वात् क्लृप्तीर्वाचयतीति क्लृप्तिबहुत्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः।

षोडशाधिकरणमारचयति।

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्वानुषञ्जनम्।
तनूरित्यन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः॥२३॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषज्जनम्।
अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोम उपसद्धोमेष्वेवमाम्नायते। या ते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा। उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा। या ते अग्ने रजाशया। या ते अग्ने हराशयेति। अयमर्थः। अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्रस्तनवः। तास्वाद्या येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा। गह्वरे तीक्ष्णे द्रव्ये लोहेऽवस्थिता। तया तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकं वीरहत्यादिमहापातकं च हतवानसीति। तथा च ब्राह्मणम्। उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहेति। अशनायापिपासे ह वा उग्रं वचः। एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वच इति। तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यत्वान्निराकाङ्क्षः। द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचितो लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः। न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभागस्तयोरन्वेतुं योग्यः। तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया। ततस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते। यद्यप्यसावन्यमन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः संकल्पनीयादध्याहारात् संनिकृष्यते। तस्मादनुषङ्गः कर्त्तव्यः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ।
चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते॥ २५ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चेका पुनात्विति।

मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते। चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाक्पतिस्त्वा पुनातु। देवस्त्वा सविता पुनात्व-च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभिरिति। तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयो-र्नानुषज्यते। कुतः। निराकाङ्क्षत्वात्। न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु। वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः शेषिणोः सम्पूर्ण-वाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। मा भूच्छेषिणोराकाङ्क्षा। तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते। क्रिया च पुनात्वित्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका। तया क्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथान्वेति। तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति। तस्मादस्त्यनुषङ्गः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि।
सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३७ ॥
तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि।
नान्वेति तद्व्यवायेन नोपर्य्यप्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। सं ते प्राणो वातेन गच्छ-ताम्। समङ्गानि यजत्रैः। सं यज्ञपतिराशिषेति। अय-मर्थः। भोः पशो! तव प्राणो वातेन बाह्येन वायुना संगच्छताम्। तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्। यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति। तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिं-स्तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षत्वात् प्रथम-

मन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपति-शब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिस्थत्वेन संनिहित-त्वादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासद्भावेन क्रियापदमनुषज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्य-नेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनु-षङ्गः। ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषोऽ-ध्याहर्त्तव्यः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्या-ध्यायस्य प्रथमः पादः।

—·—

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

ददातियजतीत्यादौ भावनैक्यमुतान्यथा।
आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः॥ १॥
धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः।
उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः॥ २॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्य्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजतिददातिजुहोतीत्यादीन्युदाहरणम्। तानि चैवं श्रूयन्ते। सोमेन यजेत। हिरण्यमात्रेयाय ददाति। दाक्षि-णानि जुहोतीति। तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वा-द्भावनाया एकत्वं युक्तम्। न च धातुभेदाद्भावनाभेदः। तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम्। तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नम्। न हि बहूनां धातूनामुपर्य्येक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते। नापि व्याकरणे धातुसमूहादेक

माख्यातं विहितम्। तत आख्यातानां बहूनामेकैकधातु-विशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदान-होमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते।

अत्र गुरुमतमाह।

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत्।

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात्॥ ३॥

कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः। किन्तु शास्त्रभेद-चिन्तेति गुरोर्मतम्। तत्र यजेत दद्याज्जुहुयादित्येतेषु लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्धातूनां नियोगवाचक-त्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेक-मिति पूर्वपक्षः। प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्धात्वर्था-नुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽभेदस्य वारयितुमशक्यतया नियोगानुसारिशास्त्रं भिन्नमिति राद्धान्तः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः॥ ४॥

अभ्यासात् कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिर्गुणे।

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता॥ ५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। समिधो यजति। तनूनपातं यजति। इडो यजति। बर्हिर्यजति। स्वाहाकारं यज-तीति। तत्र पञ्चकृत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु यजतिददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन भावनाभेद आशङ्क्येत। तस्माद्धात्वर्थैक्यप्रयुक्तं भावनैक्य-मनिवार्यमिति चेत्। मैवम्। यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदाव-

गमात्। कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात्। अथोच्येत। समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिन्नामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधीयन्ते। ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति। तन्न। तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात्। न तावदत्र देवताविधिः। चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात्। नापि द्रव्यविधिः। तृतीयान्तत्वाभावात्। ततोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम्। यत् तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वं तदसत्। तेषां विधायकत्वात्। यथा समिधो यजतीत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते। तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रौतम्। अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो यजतीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते। सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः। विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य पुनर्विधानयोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते। नन्वेवं सति संज्ञाभेदात् कर्मभेदः संपद्यते न त्वभ्यासात्। तथा सति वक्ष्यमाणेनाधिकरणेन संकीर्य्येत। मैवम्। वैषम्यात्। अथैष ज्योतिरित्यस्मिन् वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम्। इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते। तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितीरितम् ।
कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥ ६ ॥
कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्नैवं द्रव्यं हि देवता ।
वार्त्रघ्नीत्यादितो लभ्यानुवादस्तु न युज्यते ॥ ७ ॥
वार्त्रघ्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्ता न देवता ।
पौर्णीत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥ ८ ॥
अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।
सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥ ९ ॥
विद्वद्वाक्यविधौ विध्यावृत्तिराग्नेयकादिना ।
विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥ १० ॥

इदमाम्नायते । य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते । य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते । न तु प्रकृता आग्नेयादयः षड् यागा अनूद्यन्ते । आग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्तस्मिन् प्रकरण एवमाम्नायन्ते । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैवं नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति । ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम् । ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यो विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति द्वितीयाधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोरभावः । आज्यसद्भावात् । अत एवोक्तम् । आज्यं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी ।

रूपवन्तौ ततो यागौ विधीयेते पृथक्तयेति। सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति ध्रौवस्य साधारणत्वं श्रुतम्। देवताया मान्त्रवर्णिकीत्वमित्यमुक्तं तव्यम्। तस्माद्वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति। वार्त्रघ्नौ वृधन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधीयेते। तत्राग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्येको वार्त्रघ्नो मन्त्रः। त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृत्रहेत्यपरः। तयोरुक्तावग्नीषोमौ पौर्णमासदेवते। एवमनन्तराम्नातयोर्वृधिधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावास्यादेवते। आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवत्याद्यागान्तरमत्र विधीयते। षड्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद् दर्शनाद्विद्वाक्यमनर्थकं स्यात्। न केवलं तदानर्थक्यम्। किन्तु पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत। अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्येतदपि व्यर्थं स्यात्। न चैतत् कालविधायकम्। यदाग्नेय इत्याद्युत्पत्तिकाक्यैरेव तद्विधानात्। कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति। तस्मात् कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। आस्तां तावद् द्रव्यम्। देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते। वार्त्रघ्नोर्वृधन्वत्योश्चाज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात्। होत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनीरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चाम्नाय प्रयाजानन्तरभाविनोराज्यभागयोः क्रमेण वार्त्रघ्नौ वृधन्वत्यौ चाम्नाते। लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयञ्च तत्रोपलभ्यते। ततो लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते। यत्तु वार्त्रघ्नी पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं तल्लिङ्गक्रमलब्धयोराज्यभागा-

रूपयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे। न तु नूतनकर्माङ्गतां तयोर्विदधाति। अतो रूपराहित्याद् विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति। किं तर्हि पूर्वप्रकृतेष्वाग्नेयादिषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति। न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः। तत्तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात्। न चानुवादो व्यर्थः। समुदायद्वित्वसिद्धेस्तत्प्रयोजनत्वात्। तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन् फलवाक्ये षड्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते। यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम्। कालविधानासम्भवेऽप्येकैकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात्। आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां सहप्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते। एवमितरत्रापि। ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम्। तस्य यागविधायकत्वाभ्युपगमात्। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणविधायकानीति चेत्। न। तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसम्भवात्। प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत। आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वान्नास्ति विध्यावृत्तिदोषः। तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम्। किञ्चानुवादत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविधिं वदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो

न सिध्येत्। तथा हि समिधो यजति। आघारमाघारयतीत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः। यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे। तेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद् दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोधनीयः। दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम्। विद्वद्वाक्यविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासम्भवात् सर्वेषां च फलसम्बन्धे राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत्समप्राधान्यात् प्रयाजादीनां गुणभावो न स्यात्। तदभावे चानङ्गत्वात् सौर्यादिविकृतिष्वाग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात्। अनुवादपक्षे तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात् समुदायद्वित्वेन द्विवचनार्हत्वादाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धेन प्राधान्यम्। प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि दोषः। तस्माद् विद्वद्वाक्यमनुवादकम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽस्त्यथवा विधिः।
विष्ण्वादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥
जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ।
सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्रूपं प्रोक्तमन्त्रतः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते। जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते। यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति। विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय। प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय। अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति। तत्र विष्ण्वादयः

वाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत्। नैवम्। आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात् पुरोडाशयो-रन्तराले किञ्चिद् विधित्सितम्। न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विधेयं विष्णवादिवाक्येषु प्रतीयते। पूर्ववाक्ये तु तत् प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम्। न चात्र यजतीति वर्त्तमानापदेशः शङ्कनीयः। पञ्चमलकारस्याश्रयणात्। अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्ट-कर्मण उपांशुयाजनामकत्वम्। सत्येवं गुणद्वयविशिष्ट-कर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्णवादिवाक्यमर्थवादः स्यात्। न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्क-नीयः। समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च। जामि वा इत्यादेरजामित्वाव-सानस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतेः। न खल्वेकस्मिन् वाक्ये विधेयबाहुल्यं सम्भवति। न चात्र विधित्सित-स्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः। ध्रौवस्य तद्द्रव्यत्वात्। नापि देवताया अभावः। नानाशाखासूपांशुयाजकर्मणि पठितै-र्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात्। तस्माद् यजतीत्येतद्विधायकम्।

षष्ठमाधिकरणमारचयति।

अग्निहोत्राघारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः।
प्रकृतत्वात् तु दध्यूर्ध्वं वाक्येनोक्तमनूद्यते ॥ १३ ॥
गुणसिद्धौ न दध्यादिषु यो दृष्टा विशिष्टता।
रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽत्रो गुणिनो विधिः ॥१४॥

इदमाम्नायते। अग्निहोत्रं जुहोति। दध्ना जुहोति। पयसा जुहोतीति च। इदमपरमाम्नायते आघारमाघारयति। ऊर्ध्वमाघारयति। ऋजुमाघारयति च। तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मस्वरूपस्यानुवादः। आघारवाक्यं चोर्ध्वादिवाक्यविहितस्य। न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम्। कुतः। द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावादिति चेत्। तत्र वक्तव्यम्। किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टकर्म। नाद्यः। अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासम्भवात्। द्वितीये विधिगौरवं स्यात्। तच्च सत्यां गतावयुक्तम्। अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम्। तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते। देवता तु मान्त्रवर्णिकी। आघारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उन्नेतव्ये।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

यजत्यालभती एतावनुवादौ विधी उत।
गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ॥ १५॥
नानुवादोऽपुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः।
ग्रहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रिया॥ १६॥

सोमेन यजेतेति श्रूयते। तत्रैन्द्रवायवं गृह्णाति। मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादीन्यपि श्रुतानि। एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रूयते। तत्र हृदयस्याग्रेऽवद्यति। अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रुतानि। तत्रैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते। इन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिके-

देवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात्। एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमेन यजेतेत्यनेनानूद्यते। तथावदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम्। अतो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते। तदनुवादेन पश्वालम्भवाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते। तस्मादवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमालभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। सति हि पुरोवादेऽनुवादो भवति; न चात्र पुरोवादोऽस्ति। सोमेन यजेतेत्यनेन प्रतीयमानस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतिः। न हि ग्रहणं यजनं भवति। नापि तद्धितप्रत्ययोक्तो रसः सोमलता। न च तद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः प्रकृतं ब्रूते न तु रसमिति शङ्कनीयम्। धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृतत्वात्। तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते। ततः पुरोवादाभावेऽनुवादासम्भवाद् यजत्यालभतिभ्यां कर्मणी विधीयेते। ग्रहणवाक्यैस्तु देवताविशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते। अवदानवाक्यैश्च पशुसंस्कारः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

आहुतीस्तिस्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता।
एकत्वं सकृदाख्यातात् संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥ १७ ॥
आख्यातमात्रं नो मानं संख्याया बहुकर्मता।
आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥ १८ ॥
पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत्।
विचारमाह पूर्वस्य क्रियात्वस्फुटत्वतः ॥ १९ ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता।
रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ २० ॥
देवतासङ्गतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्विमः।
बहुत्वसङ्गमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

तिस्र आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते। तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तम्। किन्तु सकृदेवाम्नातम्। तत एकमिदं कर्म। त्रित्वसंख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या। यथा प्रयाजेष्वेकादशत्वसंख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम्। नाद्यः। वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात्। द्वितीये त्रित्वसंख्यया विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते। प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चसंख्यावरुद्धत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसम्पादम्। इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम्।

तदेतद् वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते। कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात्। इदं त्वत्रोदाहरणम्। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति। अत्र प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम्। ततो द्रव्यैक्याद् देवतैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म। या तु सप्तदशेति संख्या सा पशुद्रव्यगता। न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता।

तस्माच्च कर्मभेदमात्मोद्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र प्रजापति-र्देवता अस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात् तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवता-विशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीया-विभक्तिबहुवचने। तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्त्यैव तावत् तद्धितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति। कुतः। पश्चाद्-भाविनो बहुवचनस्यान्वयः। एवं सति प्राजापत्यैत्यनेन तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्थ्यते। तादृशानां रूपाणां बहुत्वाच्च बहुवचनम्। बहुत्वविशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते। तस्मादत्र संख्यया कर्मभेदः। एवं सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक्।
गुणः सहस्रदानाख्यो ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥ २२ ॥
अथेति प्रकृते छिन्न एतच्छब्दोऽग्रगं वदेत्।
संख्ययैवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥ २३ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते। अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोम-मेष ज्योतिरित्यनूद्य तस्मिन् सहस्रदानलक्षणो गुणो विधी-यत इति चेत्। न। प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन छिन्न-त्वात्। न चैवं सत्यथैष ज्योतिरित्युत्र एतच्छब्दोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। सन्निहितवाचिनैतच्छब्देनातीतसन्निहित-स्येवागामिसन्निहितस्यापि परामर्शसम्भवात्। आगामि-

सन्निहितस्य ज्योतिःशब्दार्थः। स च ज्योतिःशब्दोऽतीत-अपराह्णस्थपूर्वसंख्याद्रूपत्वान्नूतनं किञ्चित् कर्माभिधत्ते। ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मभेदः। तथात्रापि संज्ञया कर्म भिद्यते। विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो द्रष्टव्यः।

नवमाधिकरणमारचयति।

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः॥ २४॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम्।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद् वाजिदेवकम्॥ २५॥

तप्ते पयसि दध्यानयति। सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते। घनीभूतः पयःपिण्ड आमिक्षा। जलं वाजिनम्। तत्रामिक्षाद्रव्यभाजो विश्वे देवा उक्ताः। ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते। वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तद्व्युत्पत्तेः।ताननूद्य वाजिनद्रव्यरूपो गुणो विधीयते। तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिशिष्टेनामिक्षाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्नशिष्टस्य प्रवेशाभावाद् वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरतामापादयति। ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात् कर्मान्तरम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वाऽन्यत् तु पूर्ववत्।

निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः॥ २६॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते। तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात् प्रकृतात् कर्मणोऽन्यद्दधिहोमरूपं कर्मेति पूर्वन्यायेनावगम्यते। यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते। तथा दधिद्रव्येणेति चेत्। न। वैषम्यात्। यथा वैश्वदेवो याग आमिक्षागुणावरुद्धः। तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम्। प्रत्युत निर्गुणत्वाद् गुणमाकाङ्क्षति। तस्मादयं गुणविधिः। एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम्। पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समबलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च व्रीहियववद्विकल्पः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

यद्दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत् पृथक्।
गुणो वा भिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः॥ २७॥
मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत् कर्म फलाय तु।
गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते॥ २८॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते। तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत् कर्म। न त्वत्र गुणविधिः। कुतः। इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनिष्पत्तेरिति चेत्। मैवम्। कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात्। गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात्। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च। गुणमात्रं तु फलाय विधीयते। यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न प्राप्तः। धात्वर्थाभावे फलासम्भव इति चेत्। न। अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात्।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

उक्तोऽग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि ।
रेवतीष्वृचु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २९ ॥
रेवत्यादिर्गुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः ।
रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः ॥ ३० ॥
साध्योऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यभिन्नता ।
तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वृक्ष्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यस्य सन्निधौ श्रूयते। एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। अस्यायमर्थः। अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामकः। स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते। अग्निष्टोमोक्थ्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थारूपत्वादग्निष्टोम इत्युच्यते। प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते। तेन च साम्नाग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते। तच्च प्रकृतौ यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्याद्यास्वृक्षु गीयते। अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यास्वृक्षु तत् साम गातव्यम्। तच्च प्रकृतावविकेकविंशस्तोमयुक्तम्। पशुकामस्य तु रेवतीर्नः सधमाद इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गायेदिति। तत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते। एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देनान्यव्यावर्तकेनैवकारेण चाग्नि-

ष्टुतः समर्प्यमाणत्वात्। यथा पूर्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। दध्नो होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम्। तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात्। फलसम्बन्ध एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः। इह तु रेवत्यृगाधारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्वारो वाक्यभेदः। तेन पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते। एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयौ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम्।
निधनान्यपि हीषूर्ज इति वृष्ट्यादिकामिनाम्॥ ३२॥
फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीषादीनामुतोदिते।
सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते॥ ३३॥
फलान्तरं चतुर्थ्योक्तं वृष्टिकामाय हीषिति।
सौभरस्य फलं वृष्टिं हीषित्युक्त्वा विधत्ते॥ ३४॥
नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया।
नियमेऽपि चतुर्थ्यर्था तादर्थ्यादुपपद्यते॥ ३५॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत। सर्वे वै कामाः सौभर इति समाम्नाय पुनः समाम्नातम्। हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति। सौभरं नाम सामविशेषः। निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य

साम्नोऽन्तिमो भागः। तस्मिन् निधने हीषादयो विशेषाः सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादि-फलानि जनयितुं विधीयन्ते। कुतः। हीषादिविधिवाक्ये वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात्। तादर्थ्यं ब्रुवती हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति। तच्छेषत्वं च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते। ततः सौभरस्य हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः। तदुभयमेलनात्प्रभूता वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः। सौभरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते। ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्ये-ऽनूद्यन्त इति न फलान्तरम्। यथोच्येत। नूतनफलान्तरा-भावाद्धीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्त-त्वादनर्थकोऽयं विधिरिति। तत्र। पृथक्पृथक्कामानां व्यवस्थायानियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तेः विधेर्नियमार्थत्वात्। तादर्थ्यं तु फलान्तराभावेऽपि सौभरसामसाध्यवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां निय-मार्थत्वादुपपद्यते। तस्मादयं निधनविशेषनियमः। न विधिः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

रथन्तरं साम सोमे भवेत्तद्वद् बृहज्जगत्।
ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाग्राश्च ग्रहाः श्रुताः ॥ १ ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत् कर्माथवा गुणः।
गायत्रादियुतात् पूर्वादन्यद् व्यावृत्तितो गुणैः॥ २॥
सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके।
ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम्॥ ३॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्। यदि बृहत्-सामा शुक्राग्रान्। यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति। तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते। तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगन्-नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि। अभि त्वा शूरेत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथन्तरम्। त्वामिद्धि हवामह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत्। जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत्। ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुण आश्विनः शुक्रो मन्थ्याग्रयण उक्थ्यो ध्रुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते। दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद् ग्रहा भवन्ति। सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः। बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः। जगत्सामोपेतत्वपक्ष आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः। तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः। तद्व्यावृत्त्यर्थमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते। तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराण्यत्र विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते। समर्पिते तस्मिन् यथोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते। न च

रथन्तरादिगुणानुपादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति। तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि सद्भावात्। किं तर्हि व्यावर्त्त्यत इति चेत्। रथन्तरबृहज्जगतां परस्परं व्यावृत्तिरिति वदामः। रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः। तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्त्येते। एवमितरत्रापि। तस्मात् गुणविधिः। ननु यः प्रकृतौ ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः। न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं साम विहितमस्ति। अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति वाक्योक्तमाग्रयणाग्रत्वं विकृतौ विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम्। बाढम्। तथापि नात्र कश्चिद्विरोधः। आग्रयणाग्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम्। किन्त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

राजसूये प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु।
विप्रक्षत्रियविड्भेदाद्धविषां व्यत्ययः क्रमे॥ ४॥
विप्रादेरनुवादः स्यात् प्रापणं वानुवादगीः।
व्यत्ययाय त्रयाणाञ्च राजत्वात् प्राप्तिरस्ति हि॥ ५॥
न राज्ययोगाद्राजत्वं क्षत्रियत्वं तु तत्त्वतः।
अप्राप्तप्रापणं तस्मान्न रथन्तरतुल्यता॥ ६॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा। ऐन्द्र-

मेकादशकपालमृषभो दक्षिणा। वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पष्ठौही दक्षिणा। मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा। बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेति। तत्रावेष्टौ हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते। यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत्। यदि राजन्य ऐन्द्रम्। यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति। तत्र यथा पूर्वाधिकरणे ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम्। एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं बार्हस्पत्यं चरुं मध्ये तृतीये स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तत्वेनानूद्यते। द्वितीयस्थाने श्रुतिस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं यदि राजन्य इत्यनुवादः। वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः। ननु राजकर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नानुवादो युक्त इति चेत्। न। तयोरपि राज्ययोगहेतुकतराजशब्दार्थत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः। न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रत्युत राज्यशब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम्। राज्ञः कर्मेति विगृह्य राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानाद्ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राजशब्द उपचारितः। तस्मादवेष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्येते। ननु राजसूयस्य राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवेष्टेरपि तथात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेत्। मैवम्। अन्तरवेष्टौ तद्वदन्यत्रापि राजसूयाद्बहिः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ तत्-

सम्भवात्। तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथन्तरादितुल्यत्वम्। यदि शब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्यु न्नेयम्।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

वसन्ते प्रिय आदध्यात्तत्रैवोपनयीत तम्।
अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥
अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात्।
क्लृप्ते आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥ ८ ॥
लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम्।
कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। ग्रीष्मे राजन्यः। शरदि वैश्य इति श्रूयते। वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत। ग्रीष्मे राजन्यम्। शरदि वैश्यमिति च। तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते। न च तेषां प्राप्त्यभावः। क्रत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्लृप्तत्वात्। न ह्याहुत्याधारभूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्मानुष्ठानं सम्भवति। अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति। विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेणासम्भवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र प्राप्तिरिति चेत्। मैवम्। लौकिकाग्नौ होतुं पुस्तकपाठेनाधिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः। तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयेते।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।
कर्मान्तरं गुणो वोमादर्शादौ फलसिद्धये ॥ १० ॥
गुणस्याख्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।
गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति। तत्र दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद् गुणस्य लोके प्रसिद्ध्यभावादुद्भिदादिवद् यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादयेष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मान्तरविधिरिति चेत्। न। दाक्षायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात्। तच्च शब्दनिर्वचनाद् वाक्यशेषाद्वावगम्यते। तथा हि। अयनमित्यावृत्तिरुच्यते। दक्षस्येमे दाक्षाः। तेषामयनमिति तन्निर्वचनम्। दक्ष उत्साही पुनःपुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः। तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायणशब्दार्थः। तथा चावृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायणयज्ञः। आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते। ततो दध्यादिवत् प्रसिद्धार्थत्वाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः। न तूद्भिदादिवत् कर्मनामधेयम्। एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ सम्पाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्रस्थायः। तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः। तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्य्यं चरुं तथा।
निर्वपेद् ब्रह्मतेजोऽर्थमीषामुष्टिनिरूप्ययोः ॥ १२ ॥
गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी।
फलार्थं अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥
श्वैत्यं वायुस्पृगीषायामाग्नेये च रविप्रभे।
चरुगुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥ १४ ॥
फलहानेर्न तत् किन्तु यावच्चोदितकर्म तत्।
द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्य्या यागतार्थिकी ॥ १५ ॥

अनारभ्येदमाम्नायते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। सौर्य्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति च। तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम्। ईषामालभेतेति। चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति च। ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः। तस्या आलम्भः स्पर्शः। तमेतं पूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते। तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद्वायव्यता सम्भवति। तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपणमनूद्य चरुगुणत्वेन विधीयते। चरुः स्थाली। सा च निर्वापस्याश्रयः। निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्य्यवत् प्रभासम्बन्धात् सौर्य्यत्वम्। भूतिर्ब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते। तस्माद् गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः। न हि फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः सम्भवत्प्रयोजनयोश्च पक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम्। तस्माद्गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते। तदापि यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधि-

रिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवत-
योश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्यागयोराथिंकयोर्वार-
यितुमशक्यत्वाद् द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्यागयोर्विधिरभ्युप-
गन्तव्यः। भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत।
ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो
विधिः। द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन
कर्त्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति
चेत्। अनुवाद इति ब्रूमः। तत्प्राप्तिस्त्वार्थिकी। निर्वा-
पालम्भावन्तरेण तत्तद्यागासिद्धेः। तस्माद् यागविधिरिति
राद्धान्तः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद् यजिः।
स्पर्शः स्याद् देवराहित्यात् संस्कारः प्रायपाठतः ॥१६॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते। वत्समालभेतेति।
तत्र विमतो वत्सालम्भो यजिः स्यात्। प्राणिद्रव्यकालम्भ-
त्वात्। वायव्यालम्भवदिति चेत्। न। देवतारहितत्वेन
तद्वैषम्यात्। किञ्च। अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसं-
स्कारः। तत्प्राये पठितत्वात्। इतरसंस्कारवत्। तस्मा-
दयं स्पर्शमात्रविधिः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥ १७ ॥
यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः।
किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

ऽसौ श्रूयते । नैकस्याध्वर्युर्मतीमिति । चरुमुपदधातीति च। तत्र नैवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते। न चात्र देवताया अभावः। बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः। उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः। स्विष्टकृतादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः। यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद् देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद्-देवताप्राप्तिः। इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इतरेतराश्रयः। तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

पर्य्यग्निकृतः पात्नीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ।
यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥ १९ ॥
प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।
गुणं पर्य्यग्निकृत्याख्यं वक्त्युत्तरनिवृत्तये ॥ २० ॥
न दुष्टा परिसंख्यात्र चोदकात् प्राग्विधौ सति ।
पर्य्यग्निकरणात्तादृगीतिः स्मृतापकारतः ॥ २१ ॥

त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्येदमाम्नातम्। पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्तीति। तत्र पर्य्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पात्नीवतशब्देन पत्नीवन्नामकदेवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः। एवं सति पर्य्यग्निकृतपात्नीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते। सिद्धान्ती तु पर्य्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयं वाञ्छति। तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः। तस्मादाज्यपशुवद्यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। अनारभ्याधीतत्वाभावान्नास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा। इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीवतशब्देन

प्रत्यभिज्ञायते। तमनूद्य पर्य्यग्निकृतमव्धान्विदेनोत्सृजती-त्याख्यातेन पर्य्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते। न च प्रकृतिगतस्य पर्य्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वा-दनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम्। उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधि-प्रयोजनत्वात्। नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात्। सा च दोषत्रयदुष्टा। स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः। पर्य्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत। अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत। चोदकप्राप्तान्युपरितनाङ्गानि बाध्येरन्। नैवम्। पर्य्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानु-ष्ठेयानीत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात्। कथं तर्हि तन्निवृत्तिः। आर्थिकीति ब्रूमः। चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्त्तते। प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया कल्प्यातिदेशात् प्रबलत्वात्। तथा सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निरा-काङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते। न चानेन न्यायेन पर्य्यग्निकरणात् प्राचीनाना-मप्यप्राप्तिरिति वाच्यम्। विधीयमानस्य पर्य्यग्निकरणस्य नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत् कृतोपकारं पर्य्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात्। प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः कृप्त इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधानात् पर्य्यग्निकरणात्प्राङ्गरीतिः सिध्यति। एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्य्यग्निकरण-विधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूद्यते। तदेव-मत्र गुणविधिः।

नवमाधिकरणमारचयति।

यददाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम्।
यद्वयागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशुनामतः॥ २२ ॥
ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद् विधिस्तयोः।
गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥२३॥

अनारभ्य श्रूयते। एष वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति। परा वा एतस्यायुःप्राण एति योऽंशुं गृह्णातीति च। तत्रादाभ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात् तन्नामको यागो यजत इत्याख्यातेन विधीयते। अंशुमित्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषबलादेवापूर्वयागविधिः। न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः। ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतौ तदीयविध्यन्तातिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः। भवत्वदाभ्यांशुशब्दयोर्नामत्वम्। ते च नामनी ग्रहयोरेव स्याताम्। न तु यागयोः। गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात्। यजतिस्तु व्यवहितः। तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति। तस्माद् ग्रहयोरेवात्र विधिः। ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमरसस्य संस्काररूपो गुणः। ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात्। यद्यप्यत्र न प्रकृतौ ज्योतिष्टोमस्तथापि तत्सम्बन्धिग्रहणद्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम्। अत एव सोमायादाभ्यं गृहीत्वेति निर्दिश्यते। अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे षष्ठप्रपाठके प्राकरणिकं विनियोजकवाक्यं द्रष्टव्यम्। तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः।

दशमाधिकरणमारचयति।

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संस्कृतिर्यजिः।

लिङ्गेन यागनामत्वं यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥
रूढ्या द्रव्यस्य नामैतच्छ्रेष्ठा बलवच्छ्रुतिः ।
संस्कृतिः संस्कृते वह्नावग्निष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं श्रूयते । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रेणेत्यादि । अत्राग्निशब्दो यागवाची । स्तोत्रशस्त्रादेः क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेव श्रूयते । अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति । षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्तीति च । यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षम् । तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽस्तु । अग्निमग्निष्टोमेनानुयजतीत्येतस्मिन् वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्यादुपांशु यजतीतिवद् यागनामत्वम् । अथोच्येत । अनुशब्दस्याग्निशब्देनान्वयाद् यज्यन्वयोऽग्निष्टोमस्येति । तथाप्यग्नेः पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं सम्भवति । देवदत्तमनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् । तस्मादग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन विधीयते । चिनोतिस्त्विष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्यप्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वप्राप्तस्य ग्रहसमुदायस्येवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे । रूढिश्च क्लृप्ततया लिङ्गादिकल्प्याद् यागवाचित्वाद् बलीयसीति न यागनामत्वम् । न चात्र यागरूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निमादधीतेत्यत्राधानवदग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः । न च संस्कृतस्य नियोगाभावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत

इत्यादिवाक्यैरग्निष्टोमादौ विनियोगात्। तस्मात् संस्कारविधिः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः।

अनूद्य प्राप्तकर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते॥ २६॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसम्भवात्।

अनेकस्याविधेश्चान्यत् कर्म प्रकरणान्तरात्॥ २७॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते। मासमग्निहोत्रं जुहोति। मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधीयत इति चेत्। नैवम्। किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्ता उपसदोऽपि। नाद्यः। उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात्। न द्वितीयः। प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः। ननु मा भूत् तर्हि गुणविधिः। कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत्। प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः। न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम्। असंनिहितत्वात्। अयनं त्वेतत् प्रकरणम्। अयनमारभ्याधीतत्वात्। का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत्। प्रकरणस्यासमर्पकत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देनैतत्समर्पणादेषा शङ्का भवति। सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता। तथा सति स्वतः सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति। अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थं इति सप्तमे

वक्ष्यते। ननूपसन्मासाख्यं विशिष्टमिदं कर्म विधीयते।
ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात् कर्मभेदः। न प्रकरणभेदा-
दिति चेत्। न। वैषम्यात्। उपादेयतया विधेयो गुणो
वाजिनम्। मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम्। द्रव्यत्वेन
रूपात्मकं वाजिनम्। मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम्।
परमार्थतस्त्वत्र प्रथमतरप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं
गुणभेद उपोद्बलयति। ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्कामः प्राकृते फलम्।
कर्मान्यद्वा फलं भानात् पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥ २८ ॥
मा भूदिह प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधेः।
अनारभ्याधीतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्षते ॥ २९ ॥

अनारभ्य श्रूयते। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम
इति। रुक्कामस्तेजस्कामः। अनेष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
मासगतमाग्नेययागमनूद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधी-
यते। कुतः। वाक्येनाग्नेयफलसम्बन्धस्य भासमानत्वात्।
न च पूर्वोक्तमासाग्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वम्। वैषम्यात्।
तत्रायनमारभ्याधीतत्वादस्ति प्रकरणान्तरत्वम्। इह त्वनार-
भ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति। कुतोऽत्र प्रकरणान्तर-
त्वम्। किंच मासोऽनुपादेयः। अग्निहोत्रानुसारेण सम्पा-
दयितुमशक्यत्वात्। फलं तूपादेयम्। दार्शपौर्णमासिका-
ग्नेयानुसारेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात्। तस्मात् फल-
विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकरणान्तरत्वाभावेऽप्यनारभ्या-
धीतत्वादसंनिधिरस्त्येव। स एवात्र कर्म भिनत्ति। न

चात्र वाजिनन्यायेन कर्मभेदः। अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्मनो रूपस्योभयत्रैकविधत्वात्। यदि प्रकरणान्तरत्वमप्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरेव मासाग्निहोत्रे कर्मभेदहेतुः। तर्हि तुल्यैवायं प्रपञ्चोऽस्तु। फलं च मासवदनुपादेयम्। अन्यथा साधनवदफलत्वप्रसङ्गात्। कामना च विषयसौन्दर्यज्ञानात् स्वत एवोत्पद्यते। न तु विधिश्रवणात् सम्पद्यते। यद्यधिकरणयोर्न्यायभेदः। यदि वा न्यायैक्यम्। सर्वथा तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरम्। काम्येष्टिकाण्डपठितेष्वैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिष्वयमेव न्यायो द्रष्टव्यः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

यजेत् समे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया।
अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदोऽथवा गुणः॥ ३०॥
विध्युपादानयोरैक्याद् देशादेरनुपत्तितः।
आवश्यके कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः॥ २१॥
देशादियोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न ह्युक्तता तयोः।
पु शब्दयोर्व्यापृतित्वात पुनरुक्त्या त्वनूद्यते॥ ३२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याम्नायन्ते। समे यजेत। पौर्णमास्यां यजेत। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। सर्वेष्टिप्रकरणे फलमाम्नातम्। एतयान्नाद्यकामं याजयेदिति। आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः। स च दर्शपूर्णमासप्रकरणे समाम्नातः। शेषं स्विष्टकृते समवद्यतीति। तत्र देशकालनिमित्तफलसंस्कारा अनुष्ठेयत्वादनुपादेयाः। अत एव न विधेयाः। उपादानविधिशब्दयोः

पर्यायत्वात्। ततः कर्मविधिरित्यवश्यमभ्युपेयम्। तत्र प्रकरणिनो दर्शादेः पूर्वविहितस्य वैभिन्नवाक्यैः पुनर्विधाने समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादेव कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः। देशादीनामविधेयत्वेऽपि विहितकर्मणा सह तेषां सम्बन्धो विधीयताम्। स च कर्मवत् पूर्वं न विहित इत्यप्राप्तत्वाद्विधिमर्हति। यदुक्तमुपादानविधिशब्दौ पर्यायाविति तदसत्। अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं विधानम्। तच्च पुरुषविषयः शब्दव्यापारः। अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम्। तच्च कर्मविषयः पुरुषव्यापार इति महान् भेदः। योऽपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सोऽपि देशादिसम्बन्धं विधातुं कर्मानुवाद इति न कर्मभेदमावहति। समिधो यजतीत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासम्भवात् पुनर्विधानं भेदहेतुरिति वैषम्यम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ।
दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वानुवादगीः॥ २३॥
अभ्यासादन्यकर्मत्वं दर्शेऽसौ द्विः प्रयुज्यताम्।
एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः॥ २४॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विहितम्। तदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवतीत्येकस्मिन् काले पुनर्विहितम्। तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः। तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेत्। न। प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादक-

त्वात्। न चानुवादो व्यर्थः। विधेयैन्द्राग्नस्तुत्यर्थत्वात्। यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति तथापि न केवलेनाग्निना साधुर्भवति। इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः। तस्मादैन्द्राग्नः कर्त्तव्य इति विधेयस्तुतिः। प्रयाजवैषम्यं तूक्तमेवानुसन्धेयम्।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा।
कालत्वात् कर्मधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥
न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः।
काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद् यावज्जीवप्रयोगतः ॥ २ ॥

बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तत्र यावज्जीवशब्दो मरणावधिकालपरः। तत्कालसम्बन्धश्च प्रकृते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोतीत्यनूदिते कर्मणि विधीयते। तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वाभावेन वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्य्यवस्यति। स च काम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः। सकृदनुष्ठानस्याग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यावज्जीवमित्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मादयं काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः। किन्तु

लक्षकः। वाक्यार्थस्तु यावज्जीवनम्। न च जीवनं कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यम्। तस्य पुरुषधर्मत्वात्। तस्मिन् पुरुषधर्मे निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते। न चात्र कर्मभेदः। तद्धेतूनां शब्दान्तरादीनामभावात्। न चाभ्यासस्तद्धेतुः। निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनःश्रुतेरभावात्। अतः प्रयोगभेदः पर्यवस्यति। जीवनस्यात्र निमित्तत्वात्। सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायोगान्नित्यत्वमर्थसिद्धम्। न च जीवननैरन्तर्येण प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः। सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वात्। तस्माज्जीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नौ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

शाखाभेदात् कर्मभेदो न वा कर्मात्र भिद्यते।
दृष्टं काठकनामादि बहुभेदस्य कारणम् ॥ ३ ॥
ग्रन्थद्वारादिना ह्येते युज्यन्ते भेदहेतवः।
रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥ ४ ॥

काठककाण्वमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्णमासाख्यं कर्माम्नातम्। तत्र शाखाभेदात् कर्म भिद्यते। कुतः। भेदकारणानां नामभेदादीनां बहुलमुपलम्भात्। काठककाण्वादिको नामभेदः। कारीरीवाक्यान्यधीयानाः केचिच्छाखिनो भूमौ भोजनमाचरन्ति। शाखान्तराध्यायिनो नाचरन्तीति धर्मभेदः। एकस्यां शाखायामधीता इषे त्वेत्यादयो मन्त्राः पलाशशाखाच्छेदादयः क्रियाश्च शाखान्तरेऽप्यधीयन्त इति पुनरुक्तिः। एवमशक्त्यादयो भेदहेतव उदाहार्याः। न ह्यल्पायुषा मनुष्येण सर्वशाखा-

ध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम्। तस्माच्छाखाभेदेन कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः। रूपाद्यभेदादेकं कर्माग्नेया-ष्टाकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखायां तदेवान्यत्रा-प्युपलभ्यते। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यागरूपः पुरुष-व्यापारश्चैकविधः। दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामाप्येकम्। स्वर्गकाम इति फलसम्बन्धोऽप्येकः। तस्मादभिन्नं कर्म। पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा सङ्गच्छन्ते। काठकादिकं ज्योति-रादिवन्न कर्मनाम। काठकेन यजेतेत्यश्रवणात्। काठक-मधीत इति प्रयोगाद् ग्रन्थनामेत्यवगन्तव्यम्। भूभोजनादि-रध्ययनधर्मः। पुनरुक्तिरध्येतृभेदान्न दुष्यति। अल्पायुषापि शाखान्तरस्योपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठातुं शक्यते। तस्मा-दनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः।

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियाश्रयम्।
बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयते॥

अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्य्यं निरूपितम्।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतितः।
क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसम्भवात्॥ १॥
गुणप्रधानभावेन संसर्गेऽन्तर्भवत्यसौ।
व्युत्पत्तिसम्भवात्तत्र शाब्दता स्यात् क्रियादिवत्॥२॥

यदिदमस्मिंस्तृतीयाध्याये प्रतिपादितं शेषत्वं न तच्छाब्दम्। कुतः। केनापि शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात्। व्युत्पन्नो हि शब्दः प्रत्यायकः। व्युत्पत्तिश्च न शेषशेषिभावे क्वचिद् दृष्टा। लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात्। अतः शेषताया अशाब्दत्वान्नायमध्याय आरम्भणीय इति चेत्। मैवम्। अन्वये शेषशेषिभावस्यान्तर्भावात्। न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः सम्भवति। द्वयोर्गुणयोः परस्पराकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात्। एवं द्वयोः प्रधानयोरपि। अतो व्युत्पत्तिसम्भवात् क्रियाकारकतदन्वयो यथा शाब्दः। तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शाब्दः। तस्मादयमध्याय आरम्भणीयः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्वरूपहेतू न स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ।
पारार्थ्यं शेषताहेतू रूपं तेनोपलक्षितम् ॥ २ ॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते । तथा हि । शेषत्वं नाम किमविनाभूतत्वं प्रयोज्यत्वं वा विध्यन्तविहितत्वं वा । नाद्यः । षड्यागानामविनाभूतानां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र तुषोपवापं प्रति शेषस्यापि कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वाभावात् । न तृतीयः । विध्यादिविहितस्य पलाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्तविहितत्वाभावात् । तस्मान्नास्ति शेषतायाः स्वरूपम् । नापि हेतुरस्ति । विमतः शेषः । एवंत्वादिति कस्यचिद्धेतोरनिरूपणादिति प्राप्ते ब्रूमः । विमतः प्रयाजादिः शेषः । परार्थत्वात् । भृत्यादिवदिति हेतुः सुनिरूपितः । अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां दुष्टत्वेऽपि परार्थः शेष इति लक्षणस्यादुष्टत्वात् । तेन लक्षित आकारः स्वरूपम् । न च पारार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च साङ्कर्यम् । आकारभेदेन तद्भेदात् । दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिसहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः । इतरव्यावृत्त्या बोधक आकारो लक्षणम् । तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपे विद्येते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

किं द्रव्यगुणसंस्कारमात्रं शेषोऽथवा फलम् ।
पुमान् कर्म च पक्षौ द्वावादेयौ मतभेदतः ॥ ४ ॥

शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह बादरिः ।
पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥ ५ ॥

स्फ्यकपालादिकं द्रव्यम् । अरुणिमादिको गुणः । अवघातप्रोक्षणादिकः संस्कारः । एतेषु त्रिष्वेव शेषत्वं स्वर्गः फलम् । तत्कामी पुरुषः । दर्शपूर्णमासादी कर्म । न हि फलादीनां त्रयाणां शेषत्वमस्ति । उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य फलादिष्वभावादिति बादरेर्मतम् । पारार्थ्यं तल्लक्षणमभिप्रेत्य फलादयोऽपि शेषा इति जैमिनेर्मतम् । तथा च त्रीणि सूत्राणि पठ्यन्ते । कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् । फलञ्च पुरुषार्थत्वात् । पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । तत्रोपकारित्वमतिव्याप्तम् । प्रधानभूतेऽपि स्वामिनि गर्भदासोपकारित्वदर्शनात् । तस्माज्जैमिनिमतमेव मुख्यसिद्धान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

श्रुता व्रीह्याज्यसान्नाय्यधर्माः साङ्कर्य्यगामिनः ।
व्यवस्थिता वा साङ्कर्य्यं फलापूर्वेण सङ्गतेः ॥ ६ ॥
अवान्तरापूर्वसत्त्वात् साक्षात् तेनैव सङ्गती ।
श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोत्तमा ॥ ७ ॥

व्रीहिधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः । आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः । सान्नाय्यधर्मा दोहनातञ्चनादयः । ते सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण सङ्गच्छन्ते । अवान्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात् । एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धावपूर्वान्तरस्य कल्पकाभावात् । फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठीयमाना धर्मा यस्मिन् कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्वं

जनयन्त्येवेति साङ्कर्य्ये प्राप्ते ब्रूमः। आग्नेयादयः षड् यागा भिन्नक्षणवर्त्तिनो विनश्वराः संभूय फलापूर्वं जनयितुं न शक्नुवन्ति। ततस्तज्जननसमर्थान्याग्नेयादिजन्यानि षड्वान्तरापूर्वाणि कल्प्यानि। तेषु पुरोडाशद्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकम्। प्रत्यासन्नत्वात्। फलापूर्वन्तु तेन व्यवहितम्। एवमाज्यधर्माणां सान्नाय्यधर्माणां च तत्तद्द्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वेणैव साक्षात् सङ्गतिः। तथा सति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते। ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम्। तच्च सर्वप्रकृतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव साङ्कर्य्यम्। अथोच्येत। तुषविमोकस्य व्रीहिष्वेव सम्भवात्तेष्वेवावघातः। न त्वाज्यसान्नाय्ययोः। एवं विलापनमाज्य एव। दोहनादिकं सान्नाय्य एवेति। वाढम्। दृष्टार्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः सङ्कीर्य्येरन्नेवेति चेत्। मैवम्। व्रीहीन् प्रोक्षति। आज्यमवेक्षत इत्यादिद्वितीयाश्रुत्या व्यवस्थापितत्वात्। श्रुतिश्च प्रकरणाद् बलीयसी। तस्माद् व्यवस्थिता धर्माः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः साङ्कर्य्यं वा व्यवस्थितिः।
यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समत्वेनात्र सङ्करः॥ ८॥
वाक्यस्योद्धननादेः स्याद् वैयर्थ्यं सङ्करे सति।
अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत्॥ ९॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। स्फ्यश्च कपालानि चाग्नि-

होत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति। स्फ्यशब्देन खड्गाकारकाष्ठमुच्यते। अग्निहोत्रहवणी निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम्। शम्या मुसलाकारकाष्ठम्। तत्र प्रोक्षणादिद्रव्येष्ववघातादिसंस्काराणां साङ्कर्ये निराकृतेऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशश्रपणाद्यङ्गक्रियासु साङ्कर्यं निराकर्तुमशक्यम्। येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्याञ्चित् क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात्। न व्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति प्राप्ते ब्रूमः। स्फ्येनोद्धन्ति। कपालेषु श्रपयति। अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति। शूर्पेण विविनक्ति। कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति। शम्यया दृषदमुपदधाति। उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति। दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं साङ्कर्यपक्षे प्रसज्येत। व्यवस्थापक्षेऽपि सम्बन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत्। न। उद्धननादिवाक्यसिद्धार्थानुवादत्वात्। न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्यानामेवानुवादत्वमिति वाच्यम्। बहुवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात्। न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम्। यज्ञायुधानि संभरन्तीत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात्। तस्मादवघातादिसंस्कार इव स्फ्यकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

क्रीणात्यरुणयेत्येतत् सङ्कीर्णं वा क्रयैकभाक्।
क्रयेणानन्वयात् कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥ १० ॥

द्रव्यद्वारा क्रये योगात् तद्भागे चान्वयः पुनः।
साचात्क्रये गुणस्यार्थाद् द्रव्ये संनिहिते त्वसौ ॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। अरुणया पिङ्गाच्चैकहायन्या सोमं क्रीणातीति। तत्रारुणाशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे। गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि नाग्टहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणमात्रे तद्व्युत्पत्तेश्च। तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते। तच्चानुपपन्नम्। अमूर्त्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत् क्रयसाधनत्वासम्भवात्। ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरणस्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम्। प्रकरणञ्च ग्रहचमसाद्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति। न चानेन न्यायेन पिङ्गाच्चैकहायनीशब्दार्थयोरपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनीयम्। तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात्। पिङ्गलवर्णे अचिणी यस्या गोः सा पिङ्गाची। एवमेकहायनी। यद्यप्येकगोवाचिनौ शब्दौ तथापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयम्। तच्च युगपत् प्रवृत्तं सद्धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विदधाति। न चेतरद्रव्यमितरद्रव्ये निवेशयितुं शक्यम्। अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात् तेषु निविश्यते। तत्रैषाचरयोजना। अरुणयेत्येतत् पृथग्वाक्यम्। तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते। यानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणानि कर्त्तव्यानीति। तस्मादगुणः सङ्कीर्ण इति प्राप्ते ब्रूमः।

यद्यप्यमूर्त्तो गुणस्तथापि हायन्यवच्छिन्नगोद्रव्यं व्यवच्छिनत्ति। तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारा गुणस्य क्रयसम्बन्धो भवति। एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति। ननु वाक्यभेदाभावेऽपि लक्षणा दुर्वारा। गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात्। नैवम्। गुणस्यैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते। तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण न सम्भवतीत्यर्थापत्त्या द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते। तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमप्यवच्छिद्यतामिति चेत्। न। तस्य द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाणक्रयसाधनत्वासिद्धेः। तर्हि वाससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तदवच्छेदोऽस्त्विति चेत्। न। तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात्। न हि तत्राग्निहोत्रे पयोदध्यादिविकल्पवत् क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्रव्यविकल्पो विधीयते। अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात्। ततो वस्त्रादिद्रव्यविशिष्टः क्रयान्तरविषयः। न हि स्ववाक्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः। तस्मात् क्रयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चादर्थापत्त्या परस्परावच्छेदकत्वेनान्वयः। तथा सत्यारुण्यविशिष्टैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति। तस्मादारुण्यगुणः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

संमार्ष्टि ग्रहमित्येको ग्रहः प्रोक्त उताखिलः।
एक उद्देश्यसंख्याया उपादेयवदादरात्॥ १२॥
प्राधान्यात्संमार्गावृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम्।

तद्विधौ वाक्यभेदोऽतो द्रव्योक्त्या सर्वशोधनम् ॥ १२ ॥

सोमे श्रूयते । दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति । दशापवित्रं वासःखण्डः । तत्र यथा पशुना यजेतेत्यत्रोपादेयपशुगतमेकत्वं विवक्षितम् । तद्वदुद्देश्यग्रहगतमप्येकत्वं विवक्षितव्यम् । किञ्च । ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वेन जातेः संस्कार्यत्वे सति तदाश्रयभूते यस्मिन् कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति । तस्मादेक एव ग्रहः शोधनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते । ग्रहं प्रति गुणः सम्मार्गः । प्रति प्रधानञ्च गुण आवर्त्तनीय इति न्यायेन यावन्तो ग्रहाः सन्ति ते सम्मार्जनीयाः । एवं निश्चये सति सम्मार्जयितव्यग्रहेयत्तायां बुभुत्सितत्वादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । अथोच्येत । नैकत्वमुद्देश्यगतम् । किन्तु तत्र विधेयमिति । तन्न । वाक्यभेदापत्तेः । ग्रहं सम्मृज्यात्तं चैकमित्येवं विधेयार्थभेदाद्वाक्यभेदः । पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतः पशुः । न हि प्रति गुणं प्रधानस्यावृत्तिरिति कश्चिन्न्यायोऽस्ति । तत इयत्तायां बुभुत्सितत्वाच्छ्रूयमाणमेकत्वं विवक्षितमिति वैषम्यम् । न च जातिः संस्कार्या । तस्या अमूर्त्तत्वात् । ततो जातिद्वारा द्रव्यलक्षको ग्रहशब्दः । तत्र चावृत्तिरुक्ता । तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

चमसादि न संमृज्यान्नो वा तत्रास्ति मार्जनम् ।
एकत्ववद्ग्रहत्वस्याप्यनादरणसंभवात् ॥ १३ ॥

अवाच्योऽवाच्यं हेतुर्ग्रहभेदस्तु नैव हि ।
चमसादौ च संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥ १५ ॥

ग्रहमित्यत्र प्रत्ययश्रुतमेकत्वं यथा न विवक्षितम् । तथा प्रातिपदिकार्थस्य ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा कल्प्यते । ततो ग्रहशब्दस्य सोमपात्रोपलक्षकत्वाद्ग्रहाणामिव चमसानामपि सम्मार्गेण सोमरसैकनिर्हरणप्रयोजनत्वाच्च चमसादयोऽपि संमार्जनीया इति प्राप्ते ब्रूमः । एकत्वं वाक्यभेदेन दुष्टत्वान्न विवक्षितम् । अदुष्टं तु ग्रहत्वं कुतो न विवक्ष्येत । ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति संमार्गः । न च विषयापेक्षया तत्कल्पनम् । ग्रहश्रुत्यैव तद्विषयसमर्पणात् । तस्मान्नास्ति संमार्गः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

भवेत् सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।
उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥ १६ ॥
आनन्तर्यात् प्रकरणात् कर्माङ्गं सोऽङ्गमिष्यते ।
ऊर्ध्वपात्रे खादिरेऽग्नौ संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ १७ ॥
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ १८ ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते । सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवतीति । तत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम् । सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणञ्चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न सम्भवेत् । तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं [illegible]; [illegible] उन्मानं प्रथमं संयुज्य

तद्द्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः। खल्वरमणिर्धूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात् संबध्यते। तस्य च यूपस्य पश्वङ्गत्वादुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति। तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात् पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम्। यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षाद्यूपसंबन्धाभावात् पशु व्यवधानमभ्युपेयम्। वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्ते। देवदत्तस्य नप्तेतिवत्। यत्तु सप्तदशारत्निवाजपेययोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयमविरुद्धम्। पश्वङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात्। किञ्च। पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम्। सिद्धान्ते तु नासौ दोषः।

दशममधिकरणमारचयति।

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्राखिलस्य तत्।
किंवा प्रयाजमात्रस्य क्रतुसकर्तृयुतं भवेत्॥१९॥
प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि।
मिथः संबन्धराहित्यान्नैवं तेऽपि समत्वतः॥२०॥
कर्तृयोगाददोषश्चेत् समानेयं समाहितिः।
ततः प्रयाजसान्निध्यात् तत्कर्त्रैवास्य संयुतिः॥२१॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते। अभिक्रामं जुहोतीति। तत्र होमकाले यदेतदाहवनीयमभितः संचरणं तत्क्रतुस्थदर्शपूर्णमासकर्त्रा संबध्यते। न तु प्रयाजमात्रकर्त्रा। कुतः। अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया संबन्धासंभवादिति चेत्।

नैवम्। क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययापि संबन्धासंभवात्। अथोच्येत। अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात् संबध्यते। तद्द्वारा क्रतुस्थदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत इति। तदेतत् समाधानं प्रयाजसम्बन्धेऽपि समानम्। अतः सन्निधिबलात् प्रयाजकर्त्रा संबध्यते।

एतदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति।

यद्वा बलित्वं सान्निध्यादस्ति प्रकरणे ततः।
दर्शादिप्रक्रियाधीते क्रमणे स्यात्तदङ्गता ॥ २२ ॥
अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः।
तन्मध्यपाठात्तस्याङ्गं तद्द्वारा दर्शशेषता ॥ २३ ॥

अस्मिन्नपि मते तावेव विषयसंशयौ। पूर्वोत्तरपक्षहेतुमात्रमन्यत्। प्रयाजसंनिधितोऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रबलत्वात्। प्राकरणिकेषु क्रतुस्थेष्वभिक्रमणं निविशत इति पूर्वपक्षः। समिधो यजतीत्यारभ्याम्नातमवान्तरप्रयाजप्रकरणम्। तन्मध्येऽभिक्रमणमाम्नातम्। तस्य चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संदृष्टत्वादभिक्रमणं प्रयाजमात्रे निविशत इति राद्धान्तः। अस्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते। प्रयाजद्वारा दर्शपूर्णमासयोर्निवेशात्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताथवा।
दर्शाङ्गता प्रक्रियैषा वान्तरातोऽस्त्विहाग्रिमः ॥ २४ ॥
लिङ्गादग्ने रङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः।
विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोत्थितः ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इति प्रपाठके सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाम्नातम्। नवके निवित्संज्ञकानामग्ने महानसि ब्राह्मणभारतेत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम्। दशमे काम्याः सामिधेनीधर्माः। एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्। निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुतेति। तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तरस्याङ्गीकारात् सामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति चेत्। न। निविद्ब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात्। न च निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम्। लिङ्गेन निविदामग्न्यङ्गत्वावगमात्। आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महानसीत्यादिभिर्निविद्वाक्यैरग्नेरुत्साहजननाय तद्गुणा आविद्यन्ते। अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते। निविद्भिर्न्यवेदयत्। तन्निविदां निवित्त्वमिति। ननु सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिरृग्भिस्ताः सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणाग्न्यर्था एवेति चेत्। सन्तु नाम। नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः। ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणम्। निवित्प्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत्। न। पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभात् संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेत्। न काम्यसामिधेनीभिर्व्यवधानात्। न च काम्यसामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया। सन्निधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात्। तस्मादत्र प्रयाजन्यायाभावाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

वैकङ्कतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ।
यज्ञेऽखिले प्रकरणादाधानेऽन्वितमस्तु तत् ॥ २६ ॥
अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ।
नाधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यज्ञेऽखिले भवेत् ॥ २७ ॥

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्थं यज्ञार्थं च श्रूयते । तस्माद् वारणो वै यज्ञावचरः स्यान्न त्वेतेन जुहुयाद् वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्याज्जुहुयादेवैतेनेति । यज्ञावचरो यज्ञप्रचारहेतुः । तत्र वारणवैकङ्कतादिपात्रं प्रकरणबलादाधाने प्रथममन्वेति । एतेन पात्रेणाधाने प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तत् पात्रं निविशते । अस्ति हि पवमानहविषामाधानाङ्गत्वम् । तत् प्रकरणे पाठात् । कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्यस्मिन् प्रकरणे प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यदित्यस्मिन्ननुवाके त्रीणि हवींषि निर्वपतीत्यादिना तानि विहितानि । ततो यथा सप्तदशारत्नित्वं वाजपेये साक्षादसंभवात् तदङ्गपश्वोरङ्गे निविशते । तद्वदिदमपीति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निमुद्दिश्याधानं यथा विहितम् । तथा पवमानहवींष्यपि । यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात् । तस्मादग्निसंस्कारत्वेन समानानामाधानहविषां नास्ति परस्परमङ्गाङ्गिभावः । तथा सति प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियोजकत्वाभावाद् वैकङ्कतो यज्ञावचर इति वाक्येन दर्शपूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु तद् विनियुज्यते ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

वार्त्रघ्नी पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं लिङ्गा व्यवस्थितिः ॥ २८ ॥
क्रमेण प्रापिता मन्त्रास्त्वाद्येऽप्याज्यभागयोः ।
तस्माद् वाक्यं बलीयोऽत्र एषां दर्शादिशेषता ॥ २९ ॥
न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाधारत्वादिकालयोः ।
दर्शादेरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद् व्यवस्थितिः ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । वार्त्रघ्नी पौर्णमास्या-मनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति । तत्रेदं वार्त्रघ्नी-युगलं वृधन्वतीयुगलं च होतृकाण्ड आज्यभागयोः क्रमेऽग्नि र्वृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाम्नातम् । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद् विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेषां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्ग-त्वम् । न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । अग्नि-र्वृत्राणि जङ्घनदित्याग्नेयी प्रथमा वार्त्रघ्नी । त्वं सोमासि सत्पतिरिति सौम्या द्वितीया वार्त्रघ्नी । अग्निः प्रत्नेन मन्मनेत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । सोमगीर्भिष्ट्वा वयमिति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयो-र्यागयोराग्नेयपुरोडाशसद्भावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोऽनुवाक्यात्वं कथञ्चिद् भवतु । सौम्ययोस्तु तन्न सम्भ-वति । सोमदेवताया अभावात् । न ह्यग्नीषोमीयेऽपि केवलः सोमो विद्यते । किञ्च । पौर्णमास्याममावास्याया-मिति सप्तमीभ्यामाधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वान्न सम्भवति । कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वा-चित्वं युक्तम् । किञ्च । प्रयाजमन्त्रानुवाकस्यानन्तरमेवाय-मनुवाकः पठितः स चाज्यभागयोरङ्गयोः क्रमः । न तु

मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः। तस्मान्न मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्। किन्त्वाज्यभागाङ्गत्वम्। नन्वेतत् क्रमेणैव लब्धम्। तत्राप्याग्नेये प्रथमाज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः। सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते। बाढ़म्। तथापि वार्त्रघ्नीयुगलं पौर्णमासी काले वृधन्वतीयुगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनाभिधीयत इति न वैयर्थ्यम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

हस्तौ द्वाववने निक्ते स्तृणात्युलपराजिकाम्।
दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिले। ३१॥
तत्रावाङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्मकात् क्रमात्।
लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता। ३२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। हस्ताववनेनिक्ते। उलपराजिं स्तृणातीति। वेद्यामास्तरीतुं सम्पादितस्तृणस्तम्ब उलपराजिः। तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययोर्नैरन्तर्येण पठितत्वात् क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्रस्याङ्गमिति चेत्। मैवम्। अवनेजनं हस्तसंस्कारः। संस्कृतौ हस्तौ सर्वानुष्ठाने योग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यं लिङ्गम्। प्रकरणञ्च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम्। अतः प्रबलाभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमबाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः।

अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः। स च वाग्यमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः। मुष्टीकरोति। वाचं यच्छतीति। तदनन्तरमिदं श्रूयते। दीक्षितमावेदयतीति। आवेदनप्रकारश्चैवं श्रुतः। अदीक्षिष्टायं ब्राह्मण इति विरूपांशावह

देवेभ्यः एवैनं प्राह त्रिरुच्चैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः प्राहेति। अत्र मुष्टीकरणवाङ्नियमाभ्यां हस्तजिह्वागतचापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्वं लिङ्गम्। तेन क्रमो बाध्यते।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

चतुर्धा कार्य्य आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम्।
चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाग्नेय मात्रयम्॥ २३॥
उपलक्षणताग्नेये युक्तातः सर्वशेषता।
अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यताऽस्त्वाग्नेयता ततः॥ २४॥
नाग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात्।
तेनैकास्मिन् पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः॥ २५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। आग्नेयं चतुर्धा करोतीति। तत्राग्नेयवदैन्द्राग्नाग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते। ततस्त्रयाणां शेष इति चेत्। मैवम्। न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धितः संबन्धमात्रे विहितः। किन्तु देवतासंबन्धे। अग्निश्च केवलो द्विदेवत्ययोः पुरोडाशयोर्न देवता। ततो देवतैकदेशेन कृत्स्नदेवतोपलक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य एवाग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

देवासदनं बर्हिर्दात्रमिन्द्रोमुं ख्यगौणयोः।

तल्लिङ्गमर्थयोर्मन्त्रं नियुङ्क्ते मुख्य एव वा ॥ १ ॥
शब्दार्थत्वाद् द्वयोस्तत्र युज्यते विनियोजनम् ।
प्रथमावगमत्वेन मुख्ये तद् विनियम्यते ॥ २ ॥

बर्हिर्देवसदनं दामीति लवनप्रकाशको मन्त्र आम्नातः। तत्र लवनप्रकाशनसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेनायं मन्त्रो लवनक्रियायां विनियुज्यते। लवितव्यं बर्हिर्द्विविधम्। मुख्यं गौणं च। मुख्यं कुशकाशादि दशविधदर्भरूपम्। गौणं तु तत्सदृशं तृणान्तरम्। तस्मिन् बर्हिःशब्दस्य माणवकेऽग्निशब्दवद्गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात्। तथा सति मुख्यवद्गौणस्यापि शब्दार्थत्वेन दर्भस्य तृणान्तरस्य च लवने मन्त्रविनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। मुख्यस्य शीघ्रप्रतीतत्वेन मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लिङ्गं विलम्बप्रतीतिकगौणापेक्षां न करोति। तस्मान्मुख्यस्यैव लवने मन्त्रो नियम्यते।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

ऐन्द्र्या निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं भजेदिति।
प्रकाश्ये मुख्य इन्द्रे वा गौणे मुख्योऽस्तु पूर्ववत् ॥ ३ ॥
एकस्य गौणताध्रौव्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः।
गौणतातोऽस्त्युपस्थाने रुद्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥ ४ ॥

अग्निचयने निवेशनः सङ्गमन इत्यादिका काचिदैन्द्री समाम्नाता। तस्योत्तरार्धे इन्द्रो न तस्थाविति पठ्यमानत्वात्। तन्मन्त्रविषयं ब्राह्मणं चैवमाम्नायते। निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति। एतेन ब्राह्मणेन गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्थं

प्रकाशयन् मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति मुख्येन्द्रः स्वर्गाधिपतिः सहस्राक्षः। तत्रेन्द्रशब्दस्य रूढ़त्वात्। गौणस्त्विन्द्रो गार्हपत्यः। तस्यैश्वर्य्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्रसदृशत्वात्। तत्र पूर्वन्यायेन शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं निवारयितुं गार्हपत्यशब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः। इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यम्भाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र एवेन्द्रशब्देन वह्निं लक्षयिष्यति। ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मन्त्रमैन्द्र्येति तृतीया श्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुङ्क्ते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

हविष्कृदेहीत्यमन्त्रः त्रिरवघ्नन् समाह्वयेत्।
विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वावघातके॥ ५॥
ऐन्द्रीवन्नाह्वमाह्वानं गौणं हन्ति र्हं यथान्यथा।
पाठेन प्रापितं त्रित्वं क्रियते रूपचारगीः॥ ६॥
त्रिरभ्यासो विधातव्यो नित्यं प्राप्तेरभावतः।
हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तोऽसौ ह्वयतिस्तथा॥ ७॥
विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता।
नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावाद्वह्निर्न्यत्रेन मुख्यगः॥ ८॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। हविष्कृदेहीति। त्रिरवघ्नन्नाह्वयतीति। देवानामर्थे या हविः सम्पादयति सा हविष्कृत्। तामेनां संबोध्याभ्यर्थ्य एहीति ब्रूते। तथा चायं मन्त्रो

ब्राह्मणेन व्याख्यायते। हविष्कृदेहीत्याह य एव देवानां हविष्कृतस्तानाह्वयतीति। तमिमं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युस्त्रिवार-मवघातं कुर्वन्नाह्वयतीत्यर्थः। अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते। नन्वाह्वाने समर्थो न त्ववघात इति चेत्। न। तस्यावघातलक्षकत्वात्। यथा पूर्वोदाहृतायामैन्द्र्या-मृचीन्द्रशब्दो गौणः। तद्वदेहीति पदं मन्त्रगतत्वेनावघाते गौणं भविष्यति। अन्यथा मन्त्रब्राह्मणयोराह्वानपरत्वाच्छ्रूय-माणमवघ्नन्निति पदमनर्थकं स्यात्। प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य त्रित्वस्य च विधौ वाक्यभेद इति चेत्। न। त्रित्वस्य प्राप्तत्वेनानुवादकत्वात्। कस्याञ्चिच्छाखायामयं मन्त्र-काण्डे त्रिवारमभ्यस्याम्नातः। आह्वयतिपदं त्वेहीति-वदवघातपरतयोपचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः। त्रिरभ्यासस्य नित्यवत् प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति। कस्याञ्चिच्छा-खायां द्विः पाठात्। कस्याञ्चित् सकृत्पाठात्। अतोऽसौ नित्यवद् विधीयते। न चावघ्नन्नित्यस्य वैयर्थ्यम्। तस्य काल-लक्षकत्वात्। कालस्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेत्। न। कालस्य प्राप्तत्वात्। न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यस्मिन् काले भवति। ततोऽर्थप्राप्तः कालः। आह्वानमपि मन्त्रसाम-र्थ्यादेव प्राप्तत्वान्न विधेयम्। न ह्येहीति मन्त्रपाठ आह्वान-मन्तरेणोपपद्यते। मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम्। तत्रायं वाक्यार्थः सम्पन्नः। अवघातकाले यदाह्वानं तस्य त्रिरभ्यासः कर्त्तव्य इति। अत एव शाखान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादे-नाभ्यासो विधीयते। त्रिराह्वयति त्रिः सत्या हि देवा इति। एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगे वाक्यभेदः स्यात्।

लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुज्यते। नावघाते। न चैन्द्रीन्यायोऽत्र प्रसरति। तृतीयाश्रुत्यसंभवात्। बर्हिर्देवसदनं दामीत्य-त्रोक्तेन तु न्यायेन मुख्य एवाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रविनि-योगः। न त्ववघातरूपे गौणाह्वाने। तस्मादाह्वानशेषो मन्त्रः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

उत्तिष्ठन् प्रवदेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा।
कृणुत व्रतमित्येवं पठन् वाचं विमुञ्चति॥ ९॥
मन्त्रौ विधेयौ कालौ वा मन्त्रावुत्थानमोकयोः।
विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ॥ १०॥
मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते।
अगत्या लक्षणाप्यस्तु तेन कालो विधीयते॥ ११॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति। उत्तिष्ठन्नन्वाहाग्नीदग्नीन् विहरेति। तथा व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजतीति। तत्राग्नीध्रं संबोध्याग्निविहरणादि प्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्थानशेषतया विनियुज्यते। तथा मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीक्षितस्य वाग्विमोके व्रतं कृणुतेति मन्त्रो विनियुज्यते। न चात्र पूर्वोक्तावघातशब्दवदुत्थानविमोक-शब्दौ काललक्षकौ। तत्कालयोरवघातकालवदर्थप्राप्तत्व-भावेन विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निविहरणप्रैषे पयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैषे चान्वि-तावेतौ मन्त्रौ। न तूत्थाने वाग्विमोके च। अतोऽसमर्थयो-र्विनियोगासम्भवादगत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य कालो विधीयते।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः ।
अङ्गाङ्गिता वा स्यात् कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥१२॥
प्रहृतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात् तदन्वयः ।
संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः। तस्मिन् मन्त्रेऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवागसीत्याम्नानात् । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः। तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः। तत्र सूक्तवाकेनेत्येतत् पदं कालं लक्षयति। होता मन्त्रेऽस्मिन् पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्वर्युः प्रस्तरं प्रहरेत्। न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः। पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रवदत्यान्वयाभावात्। अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायोऽकृतेत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते पुरोडाशसेवया हृष्टोऽग्निः स्वस्मिन् यजमाने वा तेजोबाहुल्यं कृतवानिति तस्यार्थः। न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः। सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते। न चात्यन्तमन्वयाभावः। मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानग्न्यादिदेवान् स्मारयति। प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः। अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयान्मन्त्रो विनियुज्यते । ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रम्। न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः। यजिधातोरश्रवणात्। तथा सति देवतानामत्राभावात् तद्द्वारापि नान्वय इति चेत्। मैवम्। देवतानां सद्भावात्। अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीया-

श्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते। यद्यपि प्रहरणेऽन्याङ्गगोऽदेवता भवेयुः। तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टार्थो मन्त्रः लभ्येत। ततो देवताकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति। तस्माद् देवताद्वाराऽस्यैवान्वयः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्यात् विभज्य वा।
समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता न हि ॥ १४ ॥
दर्शपूर्णिमयोर्देवाननुसृत्य विभज्य ताम्।
आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरूच्यते ॥ १५ ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया। याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात्। ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गमिति चेत्। न। लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात्। तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवताम्नानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामिति। भागान्तरे तु दर्शदेवताम्नानम्। इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामिति। इन्द्र इदं हविरजुषतेति महेन्द्र इदं हविरजुषतेति च। इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः। तथा सति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागवांस्तत्तत्काले व्यवतिष्ठते। सूक्तवाकशब्दश्च भागे यौगिकः। सूक्तं वक्तीति तद्व्युत्पत्तेः। यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तम्। देवं वक्तीत्यर्थः। अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्। अग्निरिदं हविरजुषतेत्याह या देवतास्ता अरीरधामेति वा वै तदाहेति। अरीरधाम आराधितां सुष्टानकुर्मेत्यर्थः। तस्मादयं विभज्य विनियुज्यते।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ऐन्द्राग्नाद्या इष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात् ।
काण्डयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥ १६ ॥
लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तद्वशादमूः ।
अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥१७॥
समाख्यानात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।
अपेक्षते देवमात्रं लिङ्गं काम्यैकयास्ततः ॥ १८ ॥

काम्येष्टयस्तत्काण्डे क्रमेणाम्नाताः। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वीयुरित्यादिना। सजाता ज्ञातयः। वीयुर्विगता विप्रतिपन्ना इत्यर्थः। इन्द्राग्नी रोचनेत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाम्नाताः। तत्रेदं काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति याज्ञिकानां समाख्ययावगम्यते। तयोरिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमायामिष्टौ प्रथमपठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था क्रमेण क्रियते। मन्त्रगतं त्वैन्द्राग्नलिङ्गं काम्यायां नित्यायां चैन्द्राग्नेष्टौ ते याज्यानुवाक्ये विनियुङ्क्ते। लिङ्गं च प्रबलमिति सर्वत्र तयोर्विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र लिङ्गेन क्रमसमाख्ये बाधितुं शक्येते। उपजीव्यत्वात्। इन्द्रादिदेवतास्वरूपमात्रप्रकाशकं लिङ्गम्। न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः। ततः समाख्याबलान्मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः सम्बन्धावगतौ सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते। विशेषतस्त्वस्मिन् प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः प्रथम इति क्रमादवगम्यते। यत्त्वैन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्नमन्त्रो न वैश्वानरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गेनैवावगम्यत इति

येत्। न। लिङ्गसाधारण्ये क्रमापेक्षणात्। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेद्भ्रातृव्यवानिति द्वितीयेष्टिरपि। तत्रेन्द्राग्नी पठितौ। मन्त्रकाण्डेऽपीन्द्राग्नी। नवतिमित्यादिकमपरमैन्द्राग्नं याज्यानुवाक्या युगलमाम्नातम्। नहि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम्। न च क्रमेणैव तत्सिद्धेर्लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम्। क्वचिल्लिङ्गस्यैव व्यवस्थापकत्वात्। ऐन्द्राबार्हस्पत्येष्टिरेकैवाम्नाता। यं कामयेत राजन्य मनपोद्धो जायेत वृत्रान्घ्नंश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेदिति। यं राजपुत्रं जायमानं प्रति राज्ञः पुरोहितस्य च काम एवं भवत्ययं मातृगर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जातश्च शत्रून् मारयन् संचरेदिति। तद्राजपुत्रार्थेयमिष्टिः। मन्त्रकाण्डे तदिष्टिक्रमे याज्यापुरोऽनुवाक्ये इन्द्राबृहस्पतिदेवताके द्विविधे आम्नाते। इदं वामास्ये हविरित्यादिकमेकं युगलम्। अस्मा इन्द्राबृहस्पती इत्यादिकमपरम्। तयोः प्रथमयुगलस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुग्मं लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम्। तस्मात् क्रमसमाख्यासहकृतेन लिङ्गेन काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नियम्यन्ते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

आग्ने व्याग्नीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः।
उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥ १९ ॥
साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः।
विशेषे विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीष्यताम् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति।

तत्राग्नीध्र नामकस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तदपया कया-चिद्विचा दाशतयीमतयाग्नि संबन्धिन्या कर्त्तव्यम्। अग्नि-र्देवता यस्या ऋच: साग्नेयीति साधारणोक्ताद्विशेषस्या-प्रतीतेरिति चेत्। मैवम्। क्रतु प्रकरण पठितानामाग्ने-यीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेवावगतम्। कोऽसौ व्यापार इति विशेषबुभुत्सायामाग्नीध्रोपस्थान-रूपोऽयमिति बोधयन्नयं विधिर्विशेष मात्रे संक्रामतीति लाघवम्। अप्रकृतानां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्-व्यापारविशेषत्वेत्युभयमनेन बोध्यत इति गौरवम्। तस्मात्-प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम्। एवमैन्द्र्या सदो वैष्णव्या हविर्धान मित्यत्र सदोहविर्धाननामकयो र्मण्डपयोरुपस्थाने प्रकृताना मैवैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

भक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वोभक्षणगाम्युत।
ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते॥ २१॥
अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणे निखिलोऽस्तु स:।
अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथा लिङ्गं विभज्यते॥ २२॥

ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्। अतएवाम्नातम्। अभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्च: परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्तीति। तस्मिन् भक्षणे ग्रहणावेक्षण निगरणसम्यग्जरणरूपा श्चत्वारो व्यापारा: सन्ति। मन्त्रश्च भक्षेहीत्याद्यनुवाके समाम्नात:। तत्र भक्षणं यथा साक्षा-च्चोदितम्। न तथा ग्रहणावेक्षण निगरण सम्यग्जरणानि चोदितानि। न चाविहितेषु मन्त्रो विनियोग मर्हति।

समाख्या तु भक्षानुवाक इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविषया। तस्मात् कृत्स्नस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः। अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाच्चिप्तानि। तदतिरेकेण भक्षणासम्भवात्। अतस्तेष्वनुवाको यथा लिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः। तत्र भक्षेहीत्यारभ्या श्विनोस्त्वा बाहुभ्यां सघ्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति। एहीत्याह्वानस्य बाहुभ्यां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात्। नृचक्षसं त्वा देव सोम सुचक्षा अवख्येषमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति। शोभन चक्षुरहं मनुष्येषु प्रख्यातं त्वामवेक्षिषीयेत्यभिधानात्। हिन्व मे गात्रेत्यादिर्मा मेऽवाङ्नाभिमतिगा इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति। गात्रप्रीणनेनाधोभागे नाभ्यतिक्रमणनिषेधेन च तदवगमात्। जरणं नार्थाच्चिप्तम्। तेन विनापि भक्षसिद्धेरिति चेत्। न। जरणपर्यन्तस्यैव सुखैकभक्षणत्वात्। न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः। सम्यगुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात्। मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षयामीत्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति। तस्माल्लिङ्गेन समाख्यां बाधित्वा विनियोगः कर्त्तव्यः।

दशमाधिकरणमारचयति।

मन्द्रेति वसुमच्चेति द्वयं तर्पणभक्षयोः।
विभक्तव्यमुत शेषं तृप्ति संयुक्त भक्षणे ॥ २३ ॥
लिङ्गाद्विभागो मैवं नो तृप्तिर्भक्षणतोऽन्यतः।
लिङ्गस्यासम्भवे वाक्यशेषात् सर्वोऽस्तु भक्षणे ॥ २४ ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य तृप्यत्वित्यन्तो भागो दृष्टाया अरुचिनभिभवन्त्याः सोमं सेवमानाय।

जिह्वाया स्तृप्तिं प्रकाशयति। वसुमद्गणस्येत्यादिर्भक्षया-मीत्यन्तो भागो भक्षण प्रकाशकः। तत्र पूर्ववल्लिङ्गेन विभज्य विनियोग इति चेत्। नैवम्। न खलु तृप्तिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जायते। किं तर्हि भक्षणानु निष्पादिनी हि सा। तथा सति कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनि-युज्येत। ततो लिङ्गेन विनियोगासम्भवाद् भक्षणमन्त्र-वाक्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति। उपयुक्तश्च तत्रायं भागः। तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साह-जननात्। तस्मान्मन्त्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते।

एकादशाधिकरणमारचयति।

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके।
केवलेऽन्यत्र वोहाच्च सर्वत्रोत यथा श्रुतम् ॥ २५ ॥
ऐन्द्रएव समर्थत्वात् तूष्णीमेवान्यभक्षणम्।
ऊहो वान्येषु कर्मैक्येऽप्यस्त्वूहो भक्षभेदतः ॥ २६ ॥
इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात्।
सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यताम् ॥ २७ ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवं विधः श्रूयते। तत्रेन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति। तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षणएव समर्थत्वात्तत्रै-वायं मन्त्रो विनियुज्यते। न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे। तस्मादमन्त्रकमेव तद्भक्षणमित्येकः पूर्वपक्षः। इन्द्रपीत-स्येति पदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रावरुणपीतस्येत्येवमूह्रे सति सामर्थ्यं भविष्यति। नन्वाग्नेय यागस्य प्रकृतित्वा-त्तद्गतस्याग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्य्ये चरौ

सूर्याय जुष्टमित्येवमूहः क्रियते। इह तु कर्मैक्यान्नोह इति चेत्। न। कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्यूहितुं शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः। इन्द्रपीतस्येत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः। तत्पुरुषत्वे समासस्येति सूत्रेणान्तोदात्तत्वप्रसङ्गात्। आद्युदात्तं चैतत्पद माम्नातम्। इन्द्रप्रातिपदिकं तु स्वत आद्युदात्तम्। तथा सति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सूत्रेण पूर्वपद प्रकृति स्वरविधानात् समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते। इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन् सवन इति विग्रहात्। सवन परत्वे सत्यैन्द्रभक्षण एवेति निश्चेतु मसमर्थत्वात् सर्वभक्षणेष्वनूहेनैवायं मन्त्रप्रयोक्तव्य इति राद्धान्तः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

ऊहपक्षे यदूह्यं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके।
ऐन्द्रे हुतेऽथ तच्छेषे होत्रकैश्चमस स्थिते ॥ २८ ॥
सोमोऽभ्युन्नीय देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा।
इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥ २९ ॥
उन्नीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः।
अत इन्द्रस्य सिद्धार्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपो द्वितीयः पूर्वपक्ष स्तत्प्रसङ्गात् क्त्वाचिन्तारूपेण न्यायपञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते। मैत्रावरुण ब्राह्मणाच्छंसिपोत्रादय ऋत्विजो होत्रकाः। तेषां च सन्ति चमसाः। पात्र विशेषस्थिताः सोमरसाश्चमसाः। तैर्वषट्कारानुवषट्कारयोर्होतव्यम्। चमसानामैन्द्रत्वा द्धोतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः। अनन्तरं

चमसस्थे हुतशेषे पुनः सोमान्तर मभ्युन्नीय देवतान्तरेभ्यो होत्रका अनुवषट्कारे जुह्वति तत्र मैत्रावरुणो मित्रं वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति। ब्राह्मणा-च्छंसीन्द्र त्वा वृषभं वयं इति मन्त्रेणेन्द्रं यजति। पोता मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति। एवं हुत्वा पश्चात् सोमो भक्ष्यते। तस्मिन् भक्षणे मित्रावरुण-पीतस्येति मन्त्र ऊहनीयः। तदानीमिन्द्र मित्रावरुण-पीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः। कुतः इन्द्रशेषे पुनरभ्युन्नीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाद्य-र्थत्वे सति तस्य शेषस्येन्द्र संबन्ध राहित्यात्। पुनरुन्नी-तस्यैवान्यार्थत्वं। न पूर्वस्येति चेत्। न। उन्नयनकाले मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति संकल्पाभावात्। प्रदानकाले तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते। तस्मादिन्द्र-संबन्ध राहित्या न्नेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत् संकल्पः। तथाप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादि यागार्थ-मेव। न तु तस्य पूर्वानुष्ठितेन्द्र यागार्थत्वं संभवति। तस्मादुन्नीतो मित्रावरुणादि संबद्धशेष इन्द्रसबद्ध एवेत्युभय भक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रोऽप्युप लक्षणीयः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

हविर्शेष आदित्य स्थाल्या आग्रयणाभिधाम्।
स्थालीं प्राप्त स्ततः पात्नी वतस्य ग्रहणे सति॥ २१॥
तद्भक्षणे हविर्देवाः किं सार्धं पात्नीवतेन ते।
उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम्॥ २२॥
अत्र आग्रयणात् पात्नीवतो नेतस्य विद्यते।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ॥ २३ ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः। तेषां शेष आदित्यस्थालीमागच्छति। पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीमागच्छति। तस्या आग्रयणस्थाल्याः पात्नीवतो गृह्यते। तस्य पात्नीवतस्य भक्षण इन्द्रवाय्वादय उपलक्षणीयाः। पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितः। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। यदुपांशुपात्रेण पात्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीत्याग्रयणपात्रस्यापादानत्वश्रवणात्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धेऽपेते सति पश्चात्पत्नीवद्देवतायै ग्रहणं भवति। तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पात्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वाकाङ्क्षा नास्ति। पुनरभ्युन्नीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः। तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मैत्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम्। तस्मात् पात्नीवतभक्षण इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीयाः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

सह पत्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा।

सह त्वष्ट्रा पिबेत्युक्ते देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते ॥ २४ ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्व मशब्दनात्।

चोदनाया अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ॥ २५ ॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह त्वष्टाप्युपलक्षणीयः। कुतः। त्वष्टुरपि तद्देवत्वात्। तच्च होममन्त्रादवगतम्। अग्ना ३ इ पत्नीवत्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन् मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्ट्रा देवेन सहेत्यभिधानात् पातृत्वेन पत्नी-

वत इव त्वष्टु स्तद्देवत्वम्। ततः पत्नीवत्त्वष्टृपीतस्येत्युपलक्षण-मिति प्राप्ते ब्रूमः। पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते। नतु पातृत्वम्। असंबाधितस्य त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात्। न च पातृसहभावमात्रेण पातृत्वम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहतिगर्दभीत्यत्र पुत्राणां वोढृत्वादर्शनात्। आस्तां मन्त्रः। विधिबलात्त्वष्टुर्दैवत्वमिति चेत्। न। पात्नीवत माग्रयणाद्गृह्णातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः। तस्माद-देवत्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

पत्नीवन्त स्त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान् मादयेत्यमी।
लक्ष्या न वा याज्ययोक्तं दैवत्वादुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥
एकोऽग्निर्यजमानेन साद्दितोऽन्ये तु वह्निना।
अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य पत्नीवन्नाम धारिण स्त्रयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते। पत्नीवत स्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति। अनुष्वध मनुप्रदानम्। अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वात् त्रयस्त्रिंशतां देवत्वम्। अतस्तेऽपि भक्षणे लक्षणीया इति चेत्। न। यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव तद्देवत्वात्। त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वह्निना माद्यन्त इति न तेषामत्र देवत्वम्। तस्मान्नोपलक्षणम्।

षोडशाधिकरणमारचयति।

सोमस्याग्न इति प्रोक्तानुवषट्कार देवता।

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशदिलक्षणा ॥ ३८ ॥
प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देश्यादलक्षितः।
उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ३९ ॥

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते। तत्रानुवषट्कारस्य मान्त्रवर्णिकोऽग्निर्देवता। न च त्रयस्त्रिंशतामिव वह्नेरदेवतात्वम्। मन्त्रे वह्निं संबोध्य सोमपातृत्वाभिधानात्। तस्मादग्निर्लक्षणीय इति चेत्। न। प्रकृतावलक्षितत्वात्। ऐन्द्रचमसः प्रकृतिः। इतरे विकृतिरूपाः। तथा ह्यैन्द्रस्य सोमो गृह्यते हूयते च। तेनैन्द्रेष्वेव सोमः। अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव। अनैन्द्रा अधर्मकाः। धर्मसाकाङ्क्षा चोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम्। ग्र[illegible] ह्यमाणस्य हूयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा व[illegible]त इत्यादिग्रहणमन्त्रादवगम्यते। तस्य प्रकृति भूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणेऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः। कुतः। ग्रहणे तदुद्देशाभावात्। इन्द्रस्तूद्देश्यत्वादुपलक्षितः। एवं विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं न्याय्यम्। तस्मादग्नि र्नोपलक्ष्यः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

अमन्त्रपक्षमाश्रित्य कृत्वा चिन्तान्तरत्रयम्।
ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य सम्भवात् ॥ ४० ॥
सोमेनेति विधिः सर्वप्रदानेषु समत्वतः।
अविकारेऽप्यनूह्योऽतोऽनैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ॥ ४१ ॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणे योऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्रं भक्षणमित्येवं रूपः प्रथमः पूर्वपक्ष

त्समेव मनसि निधाय पुनः क्त्वाचिन्तानां त्रयमभिधीयते। अनैन्द्रेषूक्तरीत्या विकृतित्वेनोहसम्भवादस्त्यूह इति चेत्। न। अनैन्द्राणां विकृतित्वासम्भवात्। सोमेन यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽङ्गम्। न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम्। स एव सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति सर्वाणि समप्रधानानि। अत ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभावासम्भवान्नास्त्यत्रोहः। इन्द्राय त्वा वसुमतइत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयोऽस्तु। नैतावता प्रकृतिविकृतिभावः सिध्यति। तस्मादुक्तमन्त्रस्य लिङ्गादैन्द्रमात्र विषयत्वादनैन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणम्।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

समन्त्रक ममन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्नादि भक्षणम्।
ऐन्द्राग्नेऽपीन्द्रपीतत्व सम्भवात्तत् समन्त्रकम्॥ ४२॥
न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रमम्।
मन्त्रोऽयंतु न मिश्रार्हस्तस्मादेत दमन्त्रकम्॥ ४३॥

यदेतदैन्द्राग्नं गृह्णातीति विहिते शेषभक्षणम्। तत्रेन्द्राग्निभ्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव विनियोगात् समन्त्रकं भक्षणमिति चेत्। मैवम्। नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पानासम्भवात्। अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत। तदानीमिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति। न चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ। किं त्विन्द्राग्नी उद्दिश्य। तस्माद्दानं मिश्र विषयम्। मन्त्रस्तु न मिश्रविषय इत्यमन्त्रकं भक्षणम्।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तोऽथवेतरैः।

छन्दोभिरपि युक्तः स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥ ४४ ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहि रेक छन्दास्तु न क्वचित्।

नाना छन्दस्यैन्द्र एव क्त्वाचिन्तेयमीरिता ॥ ४५ ॥

सवनार्थैन्द्र पीतोक्तिरित्युद्घाटन मीरितम्।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्र छन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते। गायत्रमेव छन्दो यस्येति मन्त्रपदे समासाभिधानादेकछन्दो युक्त ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्र इति चेत्। नैवम्। बहुछन्दोयुक्तेऽपि बहुव्रीहेः समानत्वात्। एकवारं परित्यज्य गायत्रं छन्दो यस्येति विग्रह सम्भवात्। एकछन्दस्कस्तु सोमो न क्वाप्यस्ति। तस्मान्नाना छन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव मन्त्रः नान्यत्र। तदेवं क्त्वाचिन्तात्रयं समाप्तम्। द्विविधक्त्वाचिन्तोद्घाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

कर्त्तव्य मुच्चैः सामर्ग्भ्यामुपांशु यजुषीत्यमी।

मन्त्राणां वाथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः ॥ १ ॥

विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋगादयः।

ऋग्वेदोऽग्नेः समुत्पन्न इत्युपक्रम वेदगीः ॥ २ ॥

असंजात विरोधात् स्याद्युपसंहृतेः।
अयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिता॥ ३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। उच्चैरृचा क्रियते। उपांशु यजुषा। उच्चैः साम्नेति। तत्र विधिवाक्ये मन्त्रवाचिना-मृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः। तथा सति यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अप्यृच उच्चैरेव पठितव्या इति चेत्। मैवम्। असंजात विरोधित्वेन प्रबलमुपक्रम मनुसृत्य तदर्थेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात्। उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः। त्रयो वेदा असृज्यन्ताग्नेरृग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेद इति। अत उपक्रम-गतवेदानुसारेण विध्युद्देशगतानामृगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्यृचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयाः। ननूपक्रमोऽर्थवादत्वा दुर्बलः। उपसंहारो विध्युद्देशत्वात् प्रबल इति चेत्। बाढ़म्। लब्धात्मनो हि विध्युद्देशस्य प्राबल्यम्। इह तु प्रथमतो बुद्धा,रूढ़ उपक्रमः। तदानीमलब्धात्मकत्वान्न तस्य बाधकत्वम्। पश्चात्तु वाक्यै-कत्वाय तदविरोधेनैवात्मानं लभते। तदेवमुपक्रमोपसंहारै-रेक वाक्यताबलेन निर्णया द्वाक्यविनियोगोऽयम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

यजुर्वेदस्य माधानं तदङ्गं साम तत्र किम्।
उच्चैरुपांशु वा गान मुच्चैः श्रौत प्रवृत्तितः॥ ४॥
उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोऽनुवृत्तिर्यतः।
मुख्यस्याङ्गेन कर्त्तव्या तस्माद्गान उपांशुता॥ ५॥
प्राधान्यात् मुख्यत्वं गानस्य गुणताथवा।

विनियोगस्य मुख्यत्व मुत्पत्तेर्गुणतास्त्विह ॥ ६ ॥

आधाने वामदेव्यादि सामान्यङ्गत्वेन विहितानि। तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेदगतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात् सामवेदधर्मेण गेयानीति चेत्। न। विनियोगस्य प्रबलत्वात्। सच यजुर्वेदे श्रुतः। य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायतीति। गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम्। को गुणः किं मुख्यमिति चेत्। अत्राङ्गित्वा दाधानं मुख्यम्। सामगान मङ्गत्वेन गुणः। तथा सति धर्मः शिर इत्यादय आधानाङ्गभूता मन्त्रा यथोपांशु पठ्यन्ते। तथा सामान्य प्याधानानुसारेणोपांशु गेयानि। अथवा विनियोगोऽनुष्ठापक विधित्वामुख्यः। उत्पत्ति विधिरतथा विधत्वाद्गुणः। तस्मादत्र विनियोग वेदानुसारेणोपांशु गेयानि।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

ज्योतिष्टोमो यजुः साम वेदयोरस्ति तत्र किम्।
उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वं हेत्वभाना दनिर्णयः ॥ ७ ॥
यजुष्यधिगतै द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः।
तद्वशात् स्वरनिर्णीति रुपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते त्येतद्वाक्यं वेदद्वये समाम्नातम्। तत्र को विधिः कश्च गुणविधानायानुवाद इति जिज्ञासायां नियामक हेतो रप्रतिभानादेतस्य वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेय इत्यनिर्णय इति चेत्। न। सोमद्रव्यस्येन्द्रवाय्वादि देवतायाश्च यजुर्वेदेऽधिगतत्वादङ्गबाहुल्य मत्रत्याच्च तत्रैव विधिरित्युपांशु प्रयोगः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

न फलाङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।
प्रक्रियाया प्रमाणत्वं नैराकाङ्क्ष्येण वाक्ययोः ॥ ९ ॥
प्रयाजादेः फलापेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः ।
तेन प्रकरणाम्नानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥ १० ॥

सार्द्धपादद्वये यानि विनियोजकत्वेनोक्तानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं प्रकरणनामकं किञ्चित् प्रमाणं न वेदे पश्यामः । नहि पदतत्सामर्थ्यान्वयैरसंसृष्टः कश्चिद् वेदभागः केनचिदाम्नायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतोः पश्चादेकवाक्यताया अभावात् । नहि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । समिधो यजतीत्यनयो वाक्ययोः परस्पराकाङ्क्षास्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्पेत । तस्मान्न प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात् । सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासावुपकरणरूपकार्यौ । करणत्वात् । प्रदीपोपकरणवत् । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा दर्शपूर्णमासयोरुपकरणमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैकवाक्यतालक्षणं प्रकरणम् । तेन प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रमीयते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

दब्धिर्नामेति मन्त्रोऽङ्गमुपांशुयजतेर्नवा ।
साधारणत्वाल्लिङ्गादेर्मानाभावादनङ्गता ॥ ११ ॥
मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणाम्नानमीक्ष्यते ।
प्रक्रियावत् क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता ॥ १२ ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठात्स्यादर्थ-पाठतः।
यथासंख्यं सन्निधिश्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥ १३ ॥
शुन्धध्व मिति सान्नाय्य पात्राङ्गं संनिधेर्मतम्।
पशुधर्मोऽर्थसादेश्या दग्नीषोमीयगो भवेत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयो र्याजमाने मन्त्रकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते। दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयमिति। अस्य मन्त्रस्योपांशु याजाङ्गतायां श्रुतिवाक्यं न विद्यते। ब्राह्मणे विनियोग मनाम्नायार्थं विवरणस्यैवाम्नानात्। एतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्नुवन्। तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोतीति ब्राह्मणम्। दब्धिर्घातुकमायुधम्। आग्नेयाग्नी-षोमीययोरप्यनिष्ट निवारकत्वाल्लिङ्गं साधारणम्। प्रक-रणञ्च तयोरुभयोरेक मेव। ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशु-याजाङ्ग मिति प्राप्ते ब्रूमः। आध्वर्यवे काण्डे आग्नेयोपांशु-याजाग्नी षोमीय कर्माणि क्रमेणाम्नातानि। याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाम्नाताः। अग्नेरहं देव-यज्ययान्नादो भूयासं दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति। तत्र यथा वाक्यस्यानुसन्धानसम्पन्नं प्रकरणं पृथक् प्रमाणम्। तथा प्रकरणस्यानुसन्धान सम्पन्नः क्रमः पृथगे मानं स्यात्। न चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः। द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयो रैकवाक्यत्वाभावात्। तस्मात् क्रमसामर्थ्येन मध्यवर्त्तिनः उपांशु याजस्य मध्यवर्त्ती मन्त्रोऽङ्गम्। समान-देशत्वं क्रम इति क्रमस्य रूपम्। तच्च द्विविधम्। पाठकृतमर्थ-कृतं च। तत्र पाठकृतमपि द्विविधम्। यथासंख्यं सन्निधि-

श्चेति। तयोराद्यस्य द्विविमन्त्र उदाहरणम्। शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इत्ययं मन्त्रः औधर्मीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते। तत्र सान्नाय्यपात्राणि कुम्भीशाखा पवित्रादीन्यन- न्तरेषु मातरिश्वन इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त इति सन्निधिना तत्पात्रप्रोक्षणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो विनियुज्यते। अनुष्ठान- सादेश्यात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम्। तदेवं क्रमस्य वैविध्यं द्रष्टव्यम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

वेदत्रयोक्ता धर्माणा मृत्विग्भिः सङ्गति स्त्रिभिः।
अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात्॥ १५॥
हौत्रत्वादि समाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः।
निर्बाधं वाक्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम्॥ १६॥

याज्यापुरोऽनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः। दोहन निर्वापादयो यजुर्वेदे। आज्यस्तोत्र पृष्ठादयः साम- वेदे। तत्रामीवैते धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेत्। मैवं हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्र मिति समाख्यानेन नियतिं र्बोध्यते। न च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित् पश्यामः। तस्मादबोधकत्व बाधितत्वयो रप्रामाण्य कारणयोरभावा- च्छ्रुति लिङ्गादि षट्कवत् प्रमाणेन समाख्यानेन धर्म- व्यवस्थाप्यते।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

ऐन्द्राग्नेपयोयतां वक्ति रितीन्द्राग्न्यो विकल्पनम्।
समुच्चयो वोत यत्र प्रवासिनः केवलोऽथवा॥ १७॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणाहृत्या समुच्चयः।
श्रुतिः शक्त्यनुसारेति शक्तएकोऽत्र लिङ्गतः॥ १८॥
अस्ति हन्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम्।
नैराकाङ्क्षात्मके बोधे श्रुत्याग्नौ केवले स्थितिः॥१९॥

ऐन्द्र्या गार्हपत्य मुपतिष्ठत इति श्रूयते। कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुष इत्यसावृगैन्द्री। तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात्। भो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि। किं त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयस इत्यर्थः। तत्रेन्द्रप्रकाशन सामर्थ्यरूपाल्लिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते। यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानक्रियायाः साधको न भवेत्। तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात्। तस्मादेतन्मन्त्रकरणक क्रियां प्रतीन्द्रः प्रधान मित्येतादृशबुद्ध्युत् पादनं लिङ्गविनियोगः। कासौ क्रियेति विशेष जिज्ञासायामैन्द्र्योपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्य्यवसानं क्रियते। तथा सत्यैन्द्र मन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठेते त्ययमर्थः पर्य्यवस्यति। तथा गार्हपत्य मित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते। तच्च गुणभूतां यत् किञ्चित् करणकक्रिया मन्तरेण न सम्भवति। ततस्तादृशीं काञ्चित् क्रियां प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः। ऐन्द्र्योपतिष्ठत इतिपदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्य्यवसानं भवति। तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति। तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविशेषाद्व्रीहि यववद्विकल्प इत्येकः पूर्व-

पक्षः। इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात् प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थाना-वृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते। अन्यथा वह्निना सिञ्चेद्वारिणा दहेदित्यपि विनियुञ्ज्येत। तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोप-स्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः। ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये मुख्यवृत्त्या शक्त्यभावेऽपि गुणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्यस्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव दर्शितम्। तथा सति सामर्थ्या-भावकृत प्रतिबन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुङ्क्ते लिङ्गन्तु विलम्बेन। मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेय मर्थं प्रतिपादयन्ति। तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते। पश्चात् सामर्थ्य वशात् साधनत्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी श्रुतिः कल्प्यते। सा च श्रुतिर्मन्त्रेणेन्द्रमुप तिष्ठेतेति विनियुङ्क्ते। तथा सति प्रत्यक्ष श्रुतौ स्वाभिधेय प्रतिपादन-विनियोगयोर्मध्यवर्त्तिनौ सामर्थ्यनिरूपण श्रुति कल्पन-व्यापारौ न स्त इति प्राबल्यात्तया लिङ्गं बाध्यते। न च प्रत्यक्ष श्रुति विनियोग वेलाया मलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येतेति शङ्कनीयम्। भविष्यत् प्राप्तिप्रतिबन्ध-स्यैवात्र बाधत्वात्। श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्वि-नियोगा काङ्क्षाया अनुदयाद्विनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्-स्यति। तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

स्योनं त इति पूर्वार्द्धं तस्मिन् सीदेति चोत्तरम्।

सदने सादने चायं सर्वोऽप्यर्थे व्यवस्थिते ॥ २० ॥
तच्छब्दादेक वाक्यत्वे भवेदाद्यः श्रुतिं प्रति ।
लिङ्गस्य सन्निकृष्टत्वा दन्यथाधे व्यवस्थितिः ॥ २१ ॥
उदाहृतिरियं वाक्यबाधे न त्वैन्द्र्यत्यसौ ।
बाधात्पूर्वं निरर्थत्वा दप्रामाण्य प्रसङ्गतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति । भोः पुरोडाश तव समीचीनं स्थानं करोमि । तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि । भो व्रीहिसारभूत त्वं समाहित मनस्कः स्तस्मिन् समीचीने स्थाने उपविश्य तत्र स्थिरो भवेत्यर्थः । तत्र तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प्रकृत-वाचिना पूर्वोत्तरार्द्धयो रेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावात् सर्वोऽप्ययं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गम् । तत्र विनियोजिका श्रुतिरेवं कल्पनीया । सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्त्तव्य-मिति । तथा सर्वेण मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि कल्पनीया । सदनाङ्गत्ववत् प्रतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वाक्य-बोधितत्वात् । तथा सति सदन स्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः । यद्येतत्पूर्वोत्तरार्द्धयोः परस्परान्वयेन सम्पन्नमेकं वाक्यं तद्येतदुत्तरार्द्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा तत्सर्वं मन्त्रं सदने विनियोक्तुं नार्हति । तथा पूर्वार्द्धस्य स्थापने शक्ति-मकल्पयित्वा न तत्र प्रभवति । अतो लिङ्गकल्पन व्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते । प्रत्यक्षन्तु लिङ्गद्वयं सन्निकृ-

ध्यते । तथा सति लिङ्गेन वाक्यबाधादैन्द्र्यमुभयोर्व्यवस्थितम् । नन्वैन्द्र्या गार्हपत्यमित्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वप्रतीतेर्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाह्रियतामिति चेत् । न । तत्र लिङ्गेन वाक्ये बाधिते सत्येकैक पदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृतविनियोगस्याप्यसिद्धेरप्रामाण्य मेवोदाहृतस्य प्रसज्येत । इह तु महावाक्ये बाधितेऽप्यवान्तर वाक्ययोरर्थप्रतीतौ र्लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमाविदं हव्य मजुषेता मितीरितात् ।
अपच्छिद्येदमित्यादि सर्वशेषो भवेन्न वा ॥ २३ ॥
प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्तरिता विधिः ।
वाक्यं ह्यन्तरितं तेन भवेत्प्रकरणाद्बलि ॥ २४ ॥

सूक्तवाके श्रूयते । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतां मवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामित्यादि । तत्र देवतावाचकः मग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्य मिति पूर्वपादे निर्णीतम् । यत्त्विदं हविरित्यादिक मवशिष्टं पदजातं तदग्नीषोमसम्बन्ध गतमप्यमावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्नी-सम्बन्धमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी पदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । अग्नीषोममन्त्रशेषस्येन्द्राग्नीपदान्वयासम्भवात् प्रकरणेन

प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम्। तेन वाक्येनेन्द्राग्नी-प्रकाशन सामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते। तेन लिङ्गेनानेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषया क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति। अतः प्रकरणस्य विनियोगसंबन्धे त्रिभिर्व्यवधानं भवति। अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते। तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषत्वेनैवावतिष्ठते।

दशमाधिकरणमारचयति।

राजसूयेऽभिषेचाख्ये यागे ये देवनादयः।

तच्छेषास्तेऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य सन्निधेः॥२५॥

राजसूय कथम्भावानुवृत्तेः सर्वशेषता।

कल्प्याकाङ्क्षाऽभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः॥२६॥

राजसूये पञ्चेष्टि सोम यागा बहवः प्रधानभूताः। तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमयागः। तस्य सन्निधौ देवनादयः श्रूयन्ते। अक्षैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीति। जिनाति जयति। बह्वृच-ब्राह्मणे समाम्नातं शुनःशेप विषयमुपाख्यानं शौनः-शेपम्। तत्र सन्निधि बलाद्देवनादयोऽभिषेचनीयाङ्गमिति चेत्। नैवम्। राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः। राजसूयश्च बहुयागात्मक इति सर्वयागशेष-त्वम्। न चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवना-दिष्वस्ति। ज्योतिष्टोम विकृतित्वेनातिदेशैः प्राकृता-ङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः। सन्निहित विधिफला दृष्टा-

ह्रीत्याप्यत। इति चेत्। मैवम्। परस्पराकाङ्क्षारूपमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य, तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनया सन्निधिर्विप्रकृष्यते। राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु महाप्रकरणं क्लृप्तत्वादेकया कक्षया सन्निकृष्यते। तस्मात् प्रकरणेन सन्निधिबाधात् सर्वशेषा देवनादयः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोधने।
सान्नाय्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया॥ २७॥
पौरोडाशिक मित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा।
सन्निध्यनुमितः कल्प्यः क्लृप्तत्वाच्चरमः क्रमात्॥ २८॥

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुलूखलजुह्वादीनामपि शोधनेऽङ्गमिति चेत्। मैवम्। पौरोडाशिक मिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्र मभिधत्ते। तद्धितप्रत्ययस्य काण्डम्। न चैतावता क्रतुपुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधि प्रत्यक्षो भवति। किन्त्वर्थापत्त्या कल्प्यते। यद्युक्तः सन्निधि र्न स्यात्। तदा मन्त्रप्रतिपादक ग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात्। न ह्यसन्निहितानामिषेत्वादि मन्त्राणां माग्ने यकाण्ड समाख्या भवति। सन्निहितानां तु युञ्जानः प्रथमं मनः इत्यादि मन्त्राणां भवत्येषा। तस्मात् काण्ड समाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य तत् सन्निध्यन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं क्रतुरूपपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोग इति

समाख्याविप्रकर्षः। सान्नाय्यपात्राणां शोधनमन्त्रसन्निधिस्तु प्रत्यक्षः। इष्वावर्हिः सम्पादनस्य सृष्टिर्निर्वापस्य चान्तरालं सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः। मन्त्रस्येष्वावर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते। तेन च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामिव कल्पनात् सन्निधिः सन्निकृष्यते। तस्मात् क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्रशोधनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमो पक्षोऽभ्युपेयः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्त्यप्राप्त्योर्न युज्यते।
अप्रवृत्तं प्रसक्तं यद्धिया तस्यास्तु बाध्यता ॥ २९ ॥
प्रमाणतः प्रसक्तस्य बाधो दाशमिकोऽत्र तु।
विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्त बाधनम् ॥ ३० ॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरस्तीति न तन्निवारणं शक्यम्। अप्राप्तस्य बाधाविषयत्वेनावस्थानमेव नास्ति। तस्मान्न युक्तो बाध इति चेत्। मैवम्। बुद्ध्या विषयीकृतस्य वारयितुं शक्यत्वात्। न चैतदत्यन्तं प्रवृत्तम्। अनुष्ठानरूपफलपर्यवसानाभावात्। नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम्। तद्बुद्धेरुत्पन्नत्वात्। अतो नोक्तदोषद्वयम्। दशमे चोदकप्रमाणेनावबुद्धोऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तबाधः। इह तु पूर्वप्रमाणविरुद्धैरुत्तरोत्तरैः प्रमाणाभासैरवबुद्धस्येत्यप्राप्तबाधः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

तिस्र एव हि साह्ने स्युरहीने द्वादशेत्यतः।
ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाहर्गणे भवेत् ॥ ३१ ॥

अस्तु प्रकरणाद्दाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ।

प्रकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥२२॥

साङ्गान्निबाहीनसंज्ञां रूढ़ेऽहर्गणे भवेत् ।

षष्ठी श्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपकृष्यताम् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते। तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येति। एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात् साह्नो ज्योतिष्टोमः। दीक्षादिवसादूर्द्धं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं कर्त्तव्या होमा उपसदः। तासां द्वादशत्वं प्रकरणबलात् ज्योतिष्टोमे विधीयते। अहीनशब्दश्च तस्मिन्नेव कल्पते। ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेश विकल विकृतीनामेव हीनत्वात्। अतो द्वादशत्वत्रित्वयो विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। आवृत्तसोमयागरूपो द्विरात्रादिरहर्गणः। तस्मिन् अहीनशब्दो रूढ़ः। यौगिकत्वे तु न हीन इति विग्रह-समासे सति सत्ययज्ञादि शब्दवदाद्युदात्तः स्यात्। मध्यो-दात्तस्त्वाम्नायते। रूढ़िश्च विग्रह निरपेक्षत्वा च्छीघ्र-बुद्धिहेतुः। अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साह्न शब्दाद्भिन्नेय-महीन संज्ञा ज्योतिष्टोमाद्भिन्न महर्गणमभिधत्ते। तस्मि-न्नहर्गणे षष्ठीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते। तत्सिद्धये प्रकरणादिदमपनेतव्यम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

युवं हीति द्वयोः कर्त्तोर्बहूनां चेत इत्यमूम्।

कुर्य्यात् प्रतिपदं ज्योतिष्टोमे साहर्गणेऽथवा ॥ २४ ॥

एकस्य भक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ।

ज्योतिष्टोमस्य कार्य्यत्वात् प्रकृतेऽस्त्वैव सा भवेत् ॥ २५ ॥
यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम्।
उत्कृष्य प्रतिपत्तेन कुलायादिषु नीयताम् ॥ २६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। युवं हिस्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्य्यादेते अस्त्रग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्य इति। स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं प्रतिपच्छब्दोऽभिधत्ते। सा चोदाहृता प्रतिपत् प्रकरण बलाज्ज्योतिष्टोमे निविशते। न च तत्र यजमान द्वित्वबहुत्वयोरसम्भवः। एकस्य यजमानस्य द्रव्यालाभादिना तदशक्तौ नित्यकर्मणः परित्यागासम्भवेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। यजमानद्वित्वं कुलायनामके यज्ञे साक्षादाम्नातम्। एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति। यजमान बहुत्वं मन्त्रेष्वाम्नातम्। चतुर्विंशति परमाः सत्त्रमासीरन्निति। ततो द्विशब्दबहुशब्दरूपाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं बाधित्वा कुलायादिषु यथोक्त प्रतिपदोरुत्कर्षः कर्त्तव्यः। न चाशक्तावपि यजमानद्वित्वबहुत्वे संभवतः। अशक्तेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानलाभावात्। यजमानस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति वक्ष्यते। यद्यन्यः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्तते। तदानीं स्वकीयमेव प्रयोगं कुर्य्यात्। नत्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत्। तस्माच्छ्रूयमाणस्य यजमानैकत्वस्य कालादिवदनुपादेयाङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वान्न ज्योतिष्टोमे यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे सम्भवतः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत् पशावुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥ ३७ ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि ।

नोत्क्रष्टव्यं न संस्कार्य्या साधनत्वात्तृतीयया ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राहुतिचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते । पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा इति । तत्र तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात् तद्द्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाज शब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनी मुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता । न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्य पशौ निवेशन मिति प्राप्ते ब्रूमः । जाघनी शब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पश्व यागत्वाभावेऽपि क्रयादिना सम्पादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया जाघन्याः पत्नी संयाजैः संस्कार्य्यत्वम् । तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मान्न प्रकरणादुत्कर्षः ।

षोड़शाधिकरणमारचयति ।

संवद्येद्दीर्घसोमे तत् प्रकृतौ विकृतावुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तद्दनम् ॥ ३९ ॥

सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः ।

दैर्घ्यं युक्तोकथ्य संस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ॥४०॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । दीर्घसोमे संतृद्ये धृत्या इति । सोमयागविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन् सोमाभिषवाधारयो-

रधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्य्यम्। अन्योन्यवियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति। दृढ़संश्लेषः संतर्दनम्। तदेतत् प्रकरणबलात् प्रकृतौ निविशते। न च तत्र दीर्घत्वानुपपत्तिः। दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। षष्ठी समासात् कर्मधारयो बलवानिति वक्ष्यते। तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः। न तु यजमानस्य। नन्वेवमपि प्रकृति भूतस्य सोमस्येष्टिपत्तापेक्षया दीर्घत्वमस्त्येवेति चेत्। न। सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात्। न ह्रीष्टिपक्षापेक्षया ह्रस्वः कश्चित् सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत। तस्मात् प्रकृतिरूपं ह्रस्वं सोमं व्यावर्त्तयितुमयं दीर्घशब्दः। विकृतिषूकथ्यादिषु ग्रहाधिक्येन दीर्घत्वम्। द्विरात्रादिषु चावृत्त्या दीर्घत्वम् तस्माद् वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तन्निवेशः। प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः। संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते। हनू वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संतृणत्त्यसंतृणे हि हनू इति। तस्मान्न प्रकृतौ निवेशः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

न प्रवृञ्ज्यात् दाद्य यज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत।
प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता ह्यस्याद्ययज्ञता ॥ ४१ ॥
प्रवृणक्त्युपसद्भ्यः प्रागिति वाक्यात् क्रतौ विधेः।
आद्य प्रयोगे प्राथम्या न्निषेधः क्वचिदेव सः ॥ ४२ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते। न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति। सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोम क्रतौ

द्रष्टव्यः। न तु तदीयप्रथम प्रयोगे। कुतः। एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत्। मैवम्। पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात्। न च विधिनिषेध वाक्ययोः समानबलत्वा दनिर्णयः। निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वनिर्णयात्। प्रथम द्वितीयादि शब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः तत्संबन्धाद्वस्तुषूपचर्य्यन्ते। प्रथममध्येतव्यत्वात् प्रथमं काण्डम्। तदनन्तर मध्येतव्यत्वाद् द्वितीयं काण्डम्। एवमादावुत्पन्नत्वात् प्रथमः पुत्रः। तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्द्वितीयः। तथा सति प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः। तदावृत्तिविषयतया यज्ञे लाक्षणिकः। त्वत्पक्षेऽपि क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः प्रयोगे लाक्षणिकः स्यादिति चेत्। वाढम्। तथाप्यसंजातविरोधिनि लाक्षणिकत्वकल्पनादरमुत्तरपदे तत्कल्पनम्। तस्मात् ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधः। ननु सप्त संस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमः। तत्रायं निषेधः पर्य्यवस्यति। विधिश्च तत्र श्रूयते। अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति। एवं तर्ह्यधिकारिभेदेन विधिनिषेधयो र्व्यवस्थास्तु। तथाहि श्रूयते। कामं तु योऽनूचानः स्यात्तत्र प्रवृञ्ज्यादिति तस्मादनूचान व्यतिरिक्त कर्त्तृकेऽग्नि ष्टोमस्य प्रथमप्रयोग एवायं निषेधः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विकृतावुत।

इष्टि प्रकरणादेव प्रकृतौ विनियुज्यते ॥ ४३ ॥
संतर्दनादिवद् वाक्या द्विकृतौ पूषसम्भवात्।
सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तकोहीति। तत्र दन्तरहितस्य पूष्णः पिष्टभागत्वं संतर्दनप्रतिपदादिवत् सिद्धम् तथाप्युत्तराधिकरणे तस्मिन्नेव विषये विशेषं वक्तुमिह प्रस्तूयते।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम्।
विशेषादर्शनादेतत् सर्वेष्वपि विधीयते ॥ ४५ ॥
प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदाद्याकारनाशनात्।
न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम् ॥ ४६ ॥

पौष्णं चरुमनु निर्वपेदिति चरुर्विहितः। पौष्णं श्याममालभेतान्नकाम इति पशुविधिः। पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्तम्। तत्र यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता। तत्र पूर्वोक्तं पेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः।

विंशाधिकरणमारचयति।

द्विदेवकेऽपि किं पिंष्यादुत पूषैकदेवके।
द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्वात् पेषणभागिनः ॥ ४७ ॥
देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत्।
यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगामि तत् ॥ ४८ ॥

राजसूये श्रूयते सोमा पौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं

चरुमिति। तत्र द्विदैवत्येऽपि चरौ पिष्टभाजः पूष्णः सत्त्वात् पेषणं पूषार्थं कर्त्तव्यमिति चेत्। तत्र वक्तव्यम्। किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः। नाद्यः। यागमन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति। पौष्णस्य यागस्य पेषण प्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं द्विदैवत्ये यागान्तरे गन्तुं नार्हति। पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागो न श्रुत इति चेत्। नैवम् भागशब्दान्यथानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात्। न हि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्यभाक्त्वं सिध्यति। सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद् यागः कल्प्यते। तस्मादेक देवक यागस्य पेषण प्रयोजकत्वान्न द्विदेवकयागे पेषणमस्ति।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमाला विस्तरे
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

निवीतन्तु मनुष्याणां विधिर्वैषोऽर्थवादकः।
अपूर्वत्वात् प्रकरणात् पुंःक्रतोर्वा विधीयते॥ १॥
प्राप्तं निवीतं मर्त्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात्।
उपवीत विधावेकवाक्यत्वादर्थवादता॥ २॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति। निवीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा प्राप्तत्वा द्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम्। तच्च निवीतं मनुष्याणामिति षष्ठ्या पुरुषार्थत्वेन विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः। अस्मिन् पक्षे

मनुष्यसंबन्धो द्विविधः। सुवर्णंधारयेत् सर्वपुरुषसंबन्ध इत्येकः प्रकारः। उपवीत प्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेश-रहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृक कर्मणोरपि दर्शनात्सत्-साहचर्य्येण स्वतन्त्र आचार्य्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि निवीत मित्यपरः प्रकारः। प्रकरणबलात् प्रयाजादिवद्-यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। अस्मिन् पक्षे मनुष्य-ग्रहणं कर्त्तृसंबन्धानुवादः। षष्ठीश्रुतिप्रकरणयो रवि-रोधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षा-न्तर मुदेति। तच्च द्विविधम्। लोहितोष्णीषादिवदृत्विग्-धर्म इत्येकः प्रकारः। क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्य्य-दानादि तद्धर्मत्वे सत्युपवीतसाहचर्य्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः प्रकारः। सर्वथा निवीतं नार्थवाद इति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम्। न तु त्रिवृत्-सूत्र विषयम्। अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन सदृशत्वात्। वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्य्याय प्राप्तम्। प्राची-नावीतोपवीतयो रवश्य मेकस्मिन् पार्श्वे वस्त्रमधः पतेत्। अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका। न च प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वेन विधिः। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। उपवीतं तावद्विधीयते। अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसाया वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मिंश्चोपवीत विधावर्थ-वादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसम्भवे पृथग्-विधान मयुक्तम्। निवीतप्राचीनावीते मनुष्य पितृ विषयत्वाद्वैदिके कर्मण्ययोग्ये। उपवीतं तु योग्यमिति व्यतिरेकमुखेन स्तावकं निवीतम्। तस्मादर्थवादः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सर्वार्थमुत दर्शार्थमुपव्ययत इत्यदः ।
सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥ ३ ॥
दर्शाद्यर्थं प्रकरणाल्लिङ्गं स्यात् सिद्धिरन्यथा ।
दोहं स्तताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनूदितम् ॥ ४ ॥

यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्यग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीतमिति चेत् । न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । स्तताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽन्येन हूयते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति विधानस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम् । अतो लिङ्गाभासेन बाधासम्भवात् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाद्यो यतः स्मृतौ ।
प्राप्तं मैव मपूर्वत्वात् क्रतौ लेटा विधीयते ॥ ५ ॥

नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तस्योपव्ययत इत्ययमनुवाद इति चेत् । मैवम् । पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात् पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्गतया विधीयते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदस्थो ह्ययं विधिः ।
वादो वास्यान्यतोऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते ॥ ६ ॥
द्वियच्छब्दद्वयाहादः स्मृत्युपव्यानतो ह्ययम् ।
सम्प्राप्तं दक्षिणाग्रत्व प्राचीनावीतयोः स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । प्राचीनावीती दोहयेद् यज्ञोप-

वीती हि देवेभ्यो दोहयतीति। ये पुरोदञ्चो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रान् स्तृणीयादिति। तत्र मृतस्याग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतं दर्भास्तरणे दक्षिणाग्रत्वं च यथा विधीयते। तथा मरणात् पूर्वं जीवतोऽग्निहोत्रे दोहनाङ्गमुपवीतं दर्भास्तरणाङ्गमुत्तराग्रत्वं च विधातव्यम्। देवेभ्यो यज्ञोपवीती दोहयेत्। मरणात् पुरा ये दर्भास्त उदञ्चः कार्य्या इति वचनव्यक्तिः। न ह्येतदुभयमन्यतः प्राप्तम्। तस्मादपूर्वार्थौ विधीयतामिति चेत्। मैवम्। हि शब्देन यच्छब्देन चोभयानुवादत्वप्रतीतेः। अस्ति च तयोः प्राप्तिः। अग्रवन्त्युदगग्राणीति स्मृत्या सर्वस्मिन् दैविके कर्मणि प्राप्तमुत्तराग्रत्वं मनुष्यविधेयं दक्षिणाग्रत्वं स्तूयते। तथा दर्शपूर्ण मासयो रुपव्ययत इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतं मनुष्यविधेयं प्राचीनावीतं स्तूयते। तस्मादनुवादः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

धारयत्युपरिष्टाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः।

विधिर्वाद्यो द्युतेः पित्र्ये प्रोक्तायाः पूर्ववत् स्तुतिः॥८॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः।

अतो हि शब्द संत्यागादपूर्वार्थो विधीयते॥ ८॥

प्रेताग्निहोत्र एवं श्रूयते। अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति। तत्र पित्र्यं हविर्होतुं हस्ते धारयन् यदा मन्त्रं पठति। तदानीं स्रुग्दण्डस्याधस्तात् समिधं धारयेदिति यद्विधीयते तदेतद्दैविकेनोपरि धारणेन स्तूयते। हि शब्देन पूर्वाधि

करण इवानुवादत्वप्रतीतिरिति चेत्। मैवम्। दैविके हविषि समुद्रस्योपरि समिद्धारणस्या पूर्वार्थत्वेन विधातव्यत्वात्। अनुवादत्वगमको हि शब्दोऽसंभवादुपेक्षणीयः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्ते त्यसौ विधिः।
वादो वात्र पुराकल्प स्तुत्यर्थो विधिमर्हति ॥ १० ॥
प्राचीन वंश वाक्योक्ते र्विधावस्यैक वाक्यतः।
दिग्विभागोऽर्थवादोऽयमुपवीते निवीतवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्यजमान उपावर्त्तत इति। अत्र देवादीनां कर्मानधिकारान्न तत्र विधिशङ्का। मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयु रित्येवं विधिः स्यात्। कुतः। पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमानत्वात्। पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः। व्यभजन्तेत्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते। तस्माद्विधिरिति पूर्वपक्षः। यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागग्रा भवन्ति स प्राचीनवंशः। तद्विध्येकवाक्यतावगमादर्थवादः। सायंकालीनार्घ्यादौ प्रतीची प्राप्ता।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

परुषि छिन्न मित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम्।
घृतं देवं मस्तु पित्र्य मित्युक्त्या नवनीतकम् ॥ १२ ॥
यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पक्वताम्।

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते। यत्पर्वषि दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्-पितॄणां समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्या इति। पर्वषि पर्वणि। दितं खण्डितम्। तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षार्थाभ्यङ्गे। घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्वं मनुष्याणां तद्वा एतत् सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणातीति। मस्तु दधिभवं मण्डम्। निष्पक्वं शिरसि प्रक्षेप्तु मीषद्विलीनं नवनीतं तक्रं वा। दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाश श्रपणे श्रूयते। यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैव स्तस्मादविदहता श्रपयितव्यः स दैवत्वायेति। विदग्धोऽत्यन्तं पक्वः। अशृतोऽपक्वः। तत्र बर्हिषि समूल छेदस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथो-चित पाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम्। निवीत-विचारस्यैवायं प्रपञ्चः। एवं यत्पूर्णं तन्मनुष्याणा मित्य-त्रापि द्रष्टव्यम्। तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्यो मन्थमित्यत्र वत्सरहिताया अभि-वान्यीशब्दाभिधेयाया धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणे मन्थने श्रूयते। यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामुपर्यर्धो देवानामर्धः पितॄणामर्धं उपमन्थत्यर्धो हि पितॄणामिति। तत्र पात्रस्या-धोभागरूपेणार्धेन परिमिते दुग्धे मन्थनस्य कर्त्तव्यत्वात्-सोऽर्धो विधीयते। स च पूर्णादिवाक्येन स्तूयते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

अनृतं न वदेद्वैधः पुंधर्मो वानुवादगीः।

सक्रतौ पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥ १४ ॥
अनृतोक्तिः पुमर्थत्वात् तन्निषेध स्तथाविधः ।
स्मार्त्तानुवादः पुंक्रत्वोः श्रुतिप्रक्रिययोर्बलात् ॥ १५ ॥
नाख्याते पुरुषाभूक्तिः क्रताविव प्रयाजवत् ।
सत्योक्ति नियमा दन्यः संयोगोऽतः क्रतौ बिधिः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्याख्यातं तावत् कर्त्तृवाचकम् । तेनाख्यातेन कर्त्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याख्यात प्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः । तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति शाब्दिकै रुद्घोषणाद्वदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वे बाधकत्वं न स्यात् । तस्मात् पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधो विधीयते । अस्त्येव स्मार्त्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात् पुरुषार्थं इत्येकः पूर्वपक्षः । आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय क्रतुयुक्तपुरुष धर्मोऽस्तु । न ह्येतद्वाक्यं स्मृतिमूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृति र्ह्युपनयन मारभ्यामरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति । तन्मध्यपतितत्वात् । क्रतावपि स्मार्त्तो निषेधः प्राप्त एव । तत उभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न न विधीयते । किन्त्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । आख्यातेन भावना विधीयते । कर्त्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात् प्रती-

यते। अतः श्रुत्यभावात् केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः क्रतावेव निविश्यते। न च तत्रापि विधीयते। किन्तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्त्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादयमन्यः क्रत्वर्थः संयोगः। अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते। एतद्व्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यम्। न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः। अतोऽत्र क्रतुगामि प्रायश्चित्तम्। पुरुषार्थे नियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायः। न क्रतोर्वैगुण्यम्। तत्र स्मार्त्तं प्रायश्चित्त मिति विशेषः।

नवमाधिकरणमारचयति।

जृम्भमाणधर्मोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत।

वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धया॥ १७॥

दर्शपूर्णमास प्रकरणे श्रूयते। प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुस्तस्माज्जृम्भमाणो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणापानावेवात्मन् धत्त इति। गात्र विनामेन विदारितमुखः पुरुषो जृम्भमाणः। तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते। वाक्यञ्च प्रकरणाद्बलीयः। तस्मात् केवलं पुंधर्म इति चेत्। नैवम्। क्रतावपि जृम्भमाणपुरुषसम्भवेन वाक्यप्रकरणयो र्विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्त पुरुषसंस्कारत्वावगमात्।

दशमाधिकरणमारचयति।

विप्रायावगुरेन्नेति क्रत्वर्थो वा पुमर्थता।

फलवत्क्रतुसान्निध्यात् क्रत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत्॥ १८॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात् प्रक्रियातोऽपकृष्यताम् ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयात्तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेतेति। तत्र यथा पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति क्रत्वावङ्गत्वं प्रकरणेनावगम्यते। एवमत्रापि ब्राह्मणावगोरणनिषेधस्य क्रत्वङ्गत्वमिति चेत्। न। वैषम्यात् पूर्वत्र ह्यात्मनि प्राणापानधारणं मन्त्रोच्चारणफलं न सम्भवति। तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्। इह त्ववगोरणे शतसंवत्सरयातनामुपन्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातनापरिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम्। तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो युक्तः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

न संवदेत मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत्।

पुमर्थः स्यात् क्रतौ क्वापि संवादस्याप्रसक्तितः ॥२०॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। मलवद्वाससा न संवदेदिति। अस्य निषेधस्य प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वमिति चेत्। मैवम्। अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात्। यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका भवति तामपरुध्य यजेतेति रजस्वलाया निःसारणेन क्रतौ तत्संवादस्याप्रसक्तिः। तस्मात् केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

हिरण्यं वर्णवद्धार्य्यं क्रत्वङ्गं भरणं भवेत्।

हिरण्यसंस्कृतिर्वात्र वर्णीवोत पुमर्थता ॥ २१ ॥

वैदिकत्वात् क्रतुस्मृत्या तदङ्गं कर्मकारके।

प्राधान्यात् संस्कृतिर्वर्णो गुणोऽस्तु विधिलाघवात् ॥२२॥
अनारभ्य श्रुतत्वेन नियता न क्रतुस्मृतिः।
अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्प्योऽन्यद्वास्तु रात्रिवत् ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते। तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यं सुवर्णं एव भवति दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवतीति। तत्र यदेतच्छोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात् क्रत्वङ्गसाधारणमित्येकः पक्षः। क्रतङ्गत्वेऽपि नारादुपकारकम्। किन्तु क्रतुगतं हिरण्यं धारणेन संस्क्रियते। भार्य्यमित्यत्र ण्यत् प्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः। वर्णविशिष्ट धारणविधाने गौरवाद् धारणसहितं हिरण्यमनूद्य शोभनवर्णमात्रं विधेय मिति तृतीयः पक्षः। त्रेधापि क्रत्वर्थो विधिः। न पुरुषार्थं इति प्राप्ते ब्रूमः। यदि क्रतुप्रकरणे श्रुतं तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम्। इदं त्वनारभ्याधीतम्। न चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत् क्रताव-व्यभिचरितं येन क्रतुस्मृतिं नियम्येत। ननु संस्कार्य्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्रतु प्रवेशः स्यात्। न हि धारणेन संस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्तीति चेत्। न। क्रतावप्युपयोगाभावात्। क्रतूपयोगोऽपि कल्प्यत इति चेत्। न। क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्य्यत्वम्। तेन च क्रतूपयोग इत्यन्योन्याश्रयत्वान्न च कर्मकारकत्वात् संस्कार्य्यत्वम्। परसमवेत क्रियाफलशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात्। अतः क्रतौ नियन्तुमशक्यत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणम्। न चात्र फलाभावः। विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात्।

अथवा रात्रिसत्रे यथा वाक्यशेषेणार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता। तथात्रापि सुवर्ण एव भवति। दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्य इत्यर्थवादगतं फलमस्तु। तस्मात् पुरुषार्थो धारणविधिः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

येनेत्सेंत्कर्मणा तत्र जयाद्धोमेऽखिलार्थता।
वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः॥ २४॥
होम आहवनीये स्यात् कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि।
तेनानारभ्य पाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः॥ २५॥

अनारभ्य श्रूयते। येन कर्मणेत्सेंत्तत्र जयाञ्जुहुयाद्राष्ट्रभृतो जुहोत्यभ्यातानाञ्जुहोतीति। ईत्सेंदृद्धिमिच्छेत्। चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः। ऋताषाडित्यादयो राष्ट्रभृतः। अग्निर्भूतानामित्यादयोऽभ्यातानाः। तत्र वैदिककर्मणेव लौकिक कृष्यादि कर्मणा प्यृद्धेरिष्यमाणत्वात् संकोचे कारणाभावाज्जयादि होमः सर्वशेष इति चेत्। नैवम् यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इति वाक्येन होममुद्दिश्याहवनीयविधानात् कृष्यादौ तदभावाद्वैदिकेष्वेव जयादि होमः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

अश्व प्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते।
दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम्॥ २६॥
अविशेषाद्द्वयो र्यद्वा न देयः केसरीत्यतः।
निषेधा ल्लौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत्॥ २७॥
न जलोदर हेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित्।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत् प्रायश्चित्तयेऽत्र सा ॥ २८

इदमाम्नायते। यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीया त्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति। अत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते। तत्र विशेषा श्रवणा ल्लौकिक-वैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टि रित्येक: पक्ष:। न केसरिणो ददातीति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्य: प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम्। तदनुष्ठाने प्राय-श्चित्तरूपेय मिष्टिरिति द्वितीय: पक्ष:। वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुण ग्रहवाक्ये नोच्यते। न च लौकिकस्याश्व-दानस्य तद्धेतुत्वम् प्रमितम्। वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम्। अतो वैदिकदाने सेष्टि: प्रायश्चित्तम्। अस्ति हि वैदिक मश्वदानम्। वड़वा दक्षिणेत्यादि श्रवणात्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

यावत: प्रतिगृह्णीया दश्वां स्तावत्य इष्टय:।

प्रतिगृहीतु र्दातुर्वा स्याद्दाद्योऽस्तु यथाविधि ॥ २९ ॥

असंजात विरोधित्वा वादाद्दातु: प्रजापते:।

इष्टि: श्रुता ततो दातु र्निजर्थेऽपि विधिं नयेत् ॥ ३०॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपद-श्रवणात् प्रतिग्रहीतुरिति चेत्। न। उपक्रमरूपेणार्थं-वादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीते:। उपक्रमश्चैवं श्रूयते। प्रजापति-र्वरुणायाश्वमनयत्स स्वां देवतामार्च्छत्स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपाल मपश्यत्तं निरवपत्ततो वै वरुण-पाशादमुच्यतेति। अनयद्दत्तवान। स च दाता प्रजापति:।

स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदर रोग प्रदां प्राप्तवांस्तेन च रोगेण ग्रस्तः स प्रजापति विंदीर्णो भूत्वा रोग परिहारायेष्टिं क्रत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टिरित्यवगम्यते। असंजात विरोध्युपक्रमानुसारेण विधायक पदमपि प्रतिग्राहयेदित्येव मन्तर्भावित णिजर्थतया व्याख्येयम्।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

सोमवामिचरुर्लौकि वेदे वेन्द्रिय संचयः।
दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥ २१ ॥
अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः।
जरणाय ततो वान्ति दोषशाब्द्ये भवेच्चरुः ॥ २२ ॥

इदमाम्नायते। सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाकं सोमवामिन इति। तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः। कुतः। वि वा एष इन्द्रियेण वीर्य्येण व्यृध्यते यः सोमं वमतीति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्तये चरुविधानादिति चेत्। नैवम्। लोके धातुसाम्यार्थिना वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य दोषहेतुत्वाभावात्। वेदे तु ह्निन्व मे गात्रा हरिव इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते। तत्र वमन प्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

ऋत्विजो वमनेऽप्येष कर्त्तुरेवोत वर्जनात्।
विशेषस्याप्रिमो नैवं कर्त्तुरेव निरुक्तितः ॥ २३ ॥

इष्टयस्य सोमस्य वमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां यजमानस्य च वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेत्। नैवम्। यो वमति स निर्वपतीति निर्वप्तृ पूर्वं वमनं चरुनिमित्तम्।

निर्वप्ता च यजमानः। ऋत्विजो निर्वप्तृत्वेऽधिकार्यन्तरत्व-प्रसङ्गात्। तस्माद्यजमानस्यैव वमने चरुविधिः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

यागे हविर्यजेत् कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽपि वा।
देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः॥ २४॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशो ऽग्नये त्यक्तव्यः। तद्दितेन कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धाव-गतेस्त्यागमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेत्। मैवम्। द्विर्हं-विषोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते। अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्व-मात्रम्। तथाच कल्पसूत्रकारः। आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरश्चीन मवद्यतीति। ततो हविषः सकाशादङ्गुष्ठ पर्वद्वयमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम्। इतरच्छेषणीयम्। देवतासंबन्धश्चांशद्वारेणाप्युपपद्यते।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

शेषात् स्विष्टकृदेकस्मात् सर्वेभ्यो वैकृतः कृते।
शास्त्रार्थ सिद्धिः सर्वेभ्यः कार्य्यः संस्कारसाम्यतः॥२५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। शेषात् स्विष्टकृते समवद्य-तीति। तत्राग्नेयादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यम्। तावतैव शास्त्रा-र्थानुष्ठान सिद्धेरिति चेत्। मैवम्। उपयुक्तं हविः संस्कर्त्तु-मिदमवदीयते संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः। तस्मात् सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्ट कृदनुष्ठेयः।

विंशाधिकरणमारचयति।

यदैकस्मात्तदा मुख्य नियतिर्नास्ति विद्यते।

नाश्रुतेरस्ति मुख्यातिक्रमणे हेत्वभावतः ॥ २६ ॥

एकस्मादेव हविःशेषात् स्विष्टकृदिति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षः। तस्मिन् पक्षे नियामकस्याश्रुतत्वाद्यस्मात् कस्माच्चिद्धविःशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् प्रथमहविःशेषेणैव संस्कारसिद्धा वितरत्र प्राप्त्यभावादस्ति नियतिः।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः, क्रयार्था भक्षणाय वा।

भक्षाऽश्रुतेः क्रयार्थाऽतो यथेष्टं ते नियुज्यताम्। २७ ॥

देवतायै समस्तस्य क्लृप्तत्वात् स्वामिता न हि।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ॥ २८ ॥

चतुर्धाकृत पुरोडाशस्य भागान् यजमान एवं निर्दिशेत्। इदं ब्रह्मण इदं होतुरिद मध्वर्यो रिदमग्नीध इति। सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः। भक्षणस्याश्रुतत्वात्। ततो भृतिदानेन तानृत्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः कृतः। क्रयश्च तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते। तस्मात् स्वकीया भागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नये जुष्टं निर्वपामीति कृत्स्नस्य हविषो देवतायै संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावान्न युक्तः परिक्रयः। भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तम्। अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः। पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वाद्भक्षणेन कर्मकराणामुत्साहजननाच्च भक्षणार्थोऽयं निर्देशो युज्यते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्य्यं भवेन्नवा ।

भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥ १ ॥

उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् ।

अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्य्यं ततः कथम् ॥ २ ॥

ध्रौवादाज्यादुपांशुयाजार्थं अवदाने कृते तच्छेषेण ध्रौवेण द्रव्येण स्विष्टकृदादिकं शेषकार्य्यं कर्त्तव्यम् । कुतः । तद्यत्सर्वेभ्योहविर्भ्यः समवद्यतीति वाक्येन प्रापितत्वादिति चेत् । मैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तु मर्हति । ध्रौवं त्वाज्यं न कृतार्थम् । तेन कर्त्तव्यानां भविष्यता मुपस्तरणादीनां सद्भावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्य्यं भवति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

आक्रामन् सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ।

जुह्वावदानात् प्रकृता विव शेषक्रियोचिता ॥ ३ ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकं प्रस्थान कर्मणि ।

न स्विष्टकृदिदं कार्य्यमग्नीधः स्रुक् प्रदानतः ॥ ४ ॥

साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति विहिते कर्मणि श्रूयते । सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति । तत्र चतसृभि र्दधिपयः कुम्भीभिः सहाहवनीय देशेऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम् । नतु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः सान्नाय्यविकृतित्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय होतव्यम् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सान्नाय्य शेषेणेव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सिध्यति ।

साकाय्यवत्कुम्भ्या तदवदानाभावात्। अग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्राममभिजुहुयात् जुहूप वतो: प्रस्तुत्वादभिक्रमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोर्होमे सति कुम्भीमात्र मवशिष्यते। न तु हवि: शेष:। तत्र कुत: शेष कार्य्यम्।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न वास्ति तत्।

शेषणात् सुराचोरस्योरन्यत्रोपयोगत:॥ ५॥

सौत्रामणीनामके यागे श्रूयते। पयोग्रहा: सुराग्रहाश्च गृह्यन्त इति। तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्य्यं स्विष्टकृदादिकमस्ति। न चात्र पूर्ववच्छेषाभाव:। उच्छिनष्टि न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्व श्रवणादिति चेत्। नैवम्। अवशिष्टस्यान्यत्रोपयोग श्रवणात्। ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारमिति श्रूयते। यदि ब्राह्मणं न विन्देत वल्मीकवपाया मवनयेदिति च। शतातृणायां समवनयेदिति च। शतच्छिद्रा कुम्भी शतातृणा। तस्मा-न्नास्ति स्विष्टकृदादिकम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

रथन्तरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्य्यं किं भिद्यते न वा॥ ६॥

भिद्यते कर्मणां भेदाच्चोदकै: पृथगुक्तित:।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्य्यं सकृदिष्यताम्॥ ७॥

य इन्द्रिय कामो वीर्य्यकाम: स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेदिति विहितायामिष्टौ षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते।

इन्द्राय राथन्तरायेन्द्राय बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय शाक्वरायेन्द्राय रैवतायेति। तत्र स्वरूपेणैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षण्णां रथन्तरादिसाम्नां संबन्धेन विशेष्यमाणः षोढ़ा भिद्यते। तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते। द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वायेति। तस्मिंश्च पुरोडाशे प्रोक्तदेवताभ्यः पृथक् पृथक् प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं श्रूयते। समन्तं पर्य्यवद्यतीति। तत्र देवताभेदेन प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकैः पृथगतिदेशात् स्विष्टकृदिडादिशेषकार्य्यं षट्कृत्वः पृथक्कर्त्तव्यमिति चेत्। मैवम्। शेषस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्त्वासम्भवात्। तस्मात् सकृदेव कार्य्यम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्भक्ष उतासकृत्।
पूर्वन्यायात् सकृत् प्राप्तौ द्विर्भक्षो वचनाद् भवेत्॥८॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायव ग्रह इष्यते तत्र संस्कार्य्यस्य सोमस्यैकत्वात् सकृदेव शेषकार्य्यमिति चेत्। मैवम्। द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्ह्यैतस्य वषट्करोतीति वचनाद्द्विर्भक्षणम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

सोमेष्वभक्षो भक्षो वा न भक्षो ग्रहहोमतः।
अश्लोक्तेरस्ति शेषोऽस्य भक्षोऽपूर्वं वचो बलात्॥९॥

सोमयागेषु शेषभक्षो नास्ति। यद्ग्रहाञ्जुहोतीति श्रुतत्वा ग्रहैर्गाहुति श्रवणात् कुम्भीष्विव शेषाभावादिति

चेत्। नैवम्। भक्षं जुहोतीति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति। तद्भक्षणं त्वपूर्वार्थं प्रतिपादक वचनेभ्योऽवगम्यते। आश्विनं भक्षयन्ति। द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति। सदसि भक्षयन्तीत्यादीनि वचनान्यपूर्वार्थं प्रतिपादयन्ति। ततो भक्षविधानादस्ति सोमेषु भक्षः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

किं प्रैतु होतु श्चमस इत्यभक्षोऽथ भक्षणम्।
अभक्षोऽनुक्तितो होतुश्चमसेत्याख्ययास्तु तत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रैतु होतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य प्र यन्तु सदस्यानामिति। तत्र वचनाभावादभक्ष इति चेत्। नैवम्। समाख्यागते चमसशब्दे भक्षणस्य प्रतीयमानत्वात्। चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन् पात्रविशेष इति हि तद्व्युत्पत्तिः। तस्मादस्ति तद्भक्षणम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

प्रोद्गातॄणामिति ह्येक उद्गाता भक्षयेदुत।
सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्ये नान्ताः सामगायिनः ॥ ११ ॥
सहितास्तेन ते वाद्य उद्गातृश्रुतितोऽखिलाः।
बहुत्वाद्गानयोगेन तृतीयो रूढिबाधिते ॥ १२ ॥
योगे समाख्यया दक्षिन्न्यायादन्योऽत्र भाषगः।
सदसि स्थित्यभावेन तृतीयो वार्त्तिकोदितः ॥ १३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये प्रोद्गातॄणामित्यत्रैकस्यैव भक्षः। उद्गीथशब्दाभिधेयायाः सामभक्तेरुद्गातर्युद्गातृप्रातिपदिकस्य रूढत्वादित्येकः पूर्वपक्षः। उद्गातॄणामित्यत्र

बहुत्वस्यैक स्मिन्नसम्भवादुद्गात्रो पलक्षिताः षोड़शर्त्विजः सर्वेऽपि भक्षयेयुरिति द्वितीयः। उद्गीथ प्रस्ताव प्रतिहारान् सामभागा नुद्गात्र प्रस्तोत्र प्रतिहर्त्तारः प्रयोगकाले गायन्ति। उद्गुत्कर्षेण गायन्तीति योगेनोद्गातारस्त्रयो भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः। रूढ़िर्योग मपहरतीति न्यायाटेक एवोद्गाता। तेन बहुवचनोपपत्तये प्रत्यासन्ना उपलक्ष्यन्ते। प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहर्त्रो रिव सुब्रह्मण्यस्यास्ति। सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्याह्वानरूपे तदीये कर्मण्यप्यौद्गात्र समाख्यायाः सत्त्वात। तस्मात् सुब्रह्मण्येन सहिताश्चत्वारः सामगा भक्षयेयुरित्ययमन्त्यः पक्षो भाष्यकारस्याभिमतः। वार्त्तिककारस्तु सदसो भक्षणस्थानत्वात् सुब्रह्मण्यस्य सदस्य प्रवेशात्तेन विरहिता अवशिष्टाः सामगा भक्षयन्तीत्यमुमेव तृतीयं पक्षमङ्गीचकार।

नवमाधिकरणमारचयति।

किं स्याच्चमसिना मेव हारियोजन भक्षणम्।
सर्वेषां वाग्रिम स्तेषां पूर्ववाक्येन सन्निधेः॥ १४॥
लिप्सन्ते सर्व एवेति हारियोजन वाक्यतः।
ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्व मकारणम्॥ १५॥

हरिरसि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः। होतृब्रह्मादयश्चमसिनः। यस्तु चतुर्णां होतॄणां मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुन्नामकोऽस्ति नासौ चमसी तत्र चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम्। कुतः। यथा चमस मन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्त्यथैतस्य हारियोजनस्य सर्वएव लिप्सन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां सन्निहितत्वे-

नोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात्। अतो नास्ति ग्रावस्तुत स्तत्र भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। अथ शब्देनैव कारेण च चमसिमात्र शङ्कामपोह्य वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य सन्निहितमात्र सङ्कोचायोगादस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः। तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

आद्यभक्षे वषट्कर्त्तु र्विधिः प्राथम्य एव किम्।

किंवा तद्युक्तभक्षे स्याद्वषट्कार निमित्तके ॥ १६ ॥

अप्राप्ते रग्रिमो नैवं समासस्थित्यसम्भवात्।

विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वषट्कारोऽपि कारणम् ॥ १७ ॥

वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्येवं श्रूयते। वषट्कर्त्ता होता। तस्य भक्षणं समाख्यया प्राप्तम्। प्राथम्यं त्व प्राप्तमिति तदेवात्र विधीयत इति चेत्। मैवम्। प्रथमभक्ष इत्यस्य समस्त पदत्वेन यो भक्षः स प्रथम इत्येवं विच्छिद्यान्वेतु मयोग्यत्वात् प्राथम्यविशिष्टं भक्षणमत्र विधीयते। तस्मिन् भक्षणे वषट्कारः कारणम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

आख्यावषो वषट्कारा एव किंभक्षहेतवः।

किंवाभिषवहोमौ च तत्रार्योऽस्तूक्तयादिशा ॥ १८ ॥

हविर्धानेऽभिषुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत्।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू यथेतरे ॥ १९ ॥

प्रेतु होतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः। हारियोजने वाक्यम्। वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वात् त्रय एव भक्षहेतव इति चेत्। मैवम्।

हविर्धाने ग्रावभि रभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति श्रूयते। उत्तरवेद्याः प्रतीचीने मण्डपेऽभिषवः। उत्तरवेद्यां होमः। सदसि भक्षणम्। तत्राभिषव होमयोर्वचनान्तर प्राप्तयो रविधेयतया तौ निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते। तस्मात् समाख्या-द्विवदेतयो रपि हेतुत्वमस्ति।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

हेतुसंधे विकल्पः किं वाधो वाथ समुच्चयः।
साम्याद्विकल्पो बाध्यन्तां सावकाशाः समाख्यया॥२०॥
नैव वाचनिकं बाध्यं भक्षणेऽत्र विभागगः।
सिद्धे विकल्पो नोयुक्तः स्वीकार्य्योऽतः समुच्चयः॥ २१॥

प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यत्र चमसिषु समाख्या भक्षणे हेतुः। वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कारो होतुर्भक्षहेतुः। हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा सदसि भक्षयन्तीत्यत्राभिषव सहितो होमोऽध्वर्य्योर्भक्षहेतुः। तत्र चमसवषट्कारयोः सङ्गो होतरि प्राप्तः। चमसाभिषव-होमसङ्गोऽध्वर्य्योः प्राप्तः। तत्र हेतुद्वयस्य समानबलत्वाद्वि-कल्पे सत्यन्यतर निमित्त कृतमेव भक्षणमित्याद्यः पक्षः। वषट्कारादिहेतोश्च मसेतरग्रहेषु सावकाश त्वान्निरवकाशया चमससमाख्यया तद्बाधे सति चमसेषु पाक्षिक मपि वषट्-कारादि हेतुकं भक्षणं नास्तीति द्वितीयः पक्षः। वषट्कर्त्तु-रित्यादि वाक्यस्य प्रबलत्वात् समाख्यया बाधो न युक्तः। निरवकाशतया सापि प्रबलेति चेत्। तर्हि प्रमाणद्वयेन पृथग्भक्षणे विहिते समुच्चयोऽस्त्वपेयः। न च व्रीहियववद्वि-

कल्पः। तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टप्रयोजनस्यैकत्वात्। इडस्तु नियमा दृष्टार्थं भक्षणम् तस्मादृष्टं यथावचनं द्विविधम् तस्मात् समुच्चयः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

एकपात्रे किमध्वर्युः स्यात् पूर्वमुतेतरः।

तद्धस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथम भक्षणम्॥ २२॥

पाहि होतेव नः पूर्वं इति मन्त्रेण पूर्वता।

वषट्कर्त्तुस्तदुक्तेश्च न्यायबाध्यं वचो न हि॥ २३॥

एकस्मिन् पात्रे बहूनां क्वचिद्विहितं भक्षणम्। तत्राध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत्। पात्र सन्निधानादिति चेत्। मैवम्। लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथम भक्षावगमात्। होतेव नः प्रथमः पाहीत्यृत्विजोऽध्वर्युं संबोध्यैवं प्रार्थयन्ते। यथा होतास्मत्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेष प्रदानेनास्मान् पालितवान्। तथा त्वमपि पाहीति तदेत होतुः प्रथम भक्षे लिङ्गम्। वाक्यं चैव माम्नातम् वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति। तत्र विशिष्टविधानात् प्राथम्य मपि सिध्यति। न चैतद्वचनं पात्र सन्निधिरूपेण न्यायमात्रेण बाधितुं शक्यम्। तस्माद्धोता प्रथमं भक्षयेत्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

नानुज्ञापूर्वको भक्ष स्तत्पूर्वो वात्र लाघवात्।

आद्यो नानुपहूतेन पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः॥ २४॥

अनुज्ञाभक्षयोर्द्वयोरनुष्ठितौ गौरवाद्भक्षमात्र मिति चेत्। मैवम्। तस्मात् सोमो नानुपहूतेन पेय इति वचनेनानुज्ञाया आवश्यकत्वात्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या वैदोक्त्या वा यथा तथा।
अविशेषा दुपह्वानं मन्त्रलिङ्गात्तु वैदिकी॥ २५॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्ययं मन्त्रो लिङ्गेनं मन्त्रमनुज्ञायां विनियुङ्क्ते। तस्माद्वैदिकोक्त्या तदनुज्ञानम्।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

उपह्वय स्वोपहूत इत्यशेषो द्वयोर्भवेत्।
अनु ज्ञानुज्ञापनयोरथवासौ विभज्यते॥ २६॥
विभागकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गतः।
उपह्वयेत्यनुज्ञप्ता वनुज्ञाने तथेतरः॥ २७॥

उपहूत उपह्वयस्वेत्यस्मिन् मन्त्रे मध्यमपुरुषैकवचनान्तो भागः पश्चात् पठितोऽपि प्रथमभाविन्यनुज्ञापने समर्थः। प्रथमैक वचनान्तस्तु प्रथमपठितोऽप्युत्तर समानत्वात् पश्चाद्भाविन्या मनुज्ञायां समर्थः। तस्माल्लिङ्गेन विभज्य विनियुज्यते।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

उपह्वान मशेषाणा मुत स्यादेक पात्रिणाम्।
अदृष्टहेतोराद्यः स्याद्दृष्टाधिक्यादितोऽन्तिमः॥ २८॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयोजनम्। तच्च विभिन्न पात्रेष्वपि समानमिति चेत्। मैवम्। दृष्ट प्रयोजनस्य सद्भावात्। साधारणे वस्तुनि कथञ्चिद्भागाधिक्येऽपराधो भवति। अतो न्यूनाधिकत्व परिहारनिमित्तमनुज्ञा पनमेक पात्रिणामेव।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

होतुर्याज्यापनीतौ किं न वषट्कार भक्षयोः।

अपनीति हतापायो नापनीति विभेदतः ॥ २८ ॥
यजमानेन यष्टव्यं न विनेष्टि वषट्कृतिम् ।
वषट्कारो याज्ययातः सहापैत्यदनं तथा ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोम क्रतु याजनामकेषु यागेष्वाम्नायते । यजमानस्य याज्या सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजतीति । हौत्रे काण्डे समाम्नाता याज्याः समाख्यया होतुः प्राप्ताः । तत्र काचिद्याज्या होतुरपनीय यजमानस्य विधीयते । ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति स्वयंवा याज्यां पठति। तत्र स्वपाठपक्षे याज्यैव होतुरपनीयते । न तु वषट्कारभक्षावपनीयेते तयोर्याज्यायामनन्तर्भावात् । अतो होता वषट्करोति भक्षयति चेति प्राप्ते ब्रूमः । स्वयंवा निषद्य यजतीति पक्ष स्वीकाराद्यजमानेन यागः कर्त्तव्यः । स च यागो वषट्कारमन्तरेण न सम्भवति । याज्याया अधि वषट्करोतीति तद्विधानात् । यजमानो याज्यां पठतु । होता वषट्करोतीति चेत् । मैवम् । अनवानं यजतीति याज्यावषट्कारयोर्मध्ये श्वासनिषेधेनैककर्तृतावगमात् । अतो याज्यया सह वषट्कारो होतुरपैति । तदपाये वषट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतुरपेत्य यजमाने निविशते ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षत्रियवैश्ययोः ।
भक्षमात्रे विकुर्य्यात्तत् सोमयागेऽपि वा तथा ॥ ३१ ॥
बिभक्षयिषया वाक्यमुपक्रम्योपसंहृतम् ।
भक्षं यच्छेदिति ततो विकारो भक्षमात्रगः ॥ ३२ ॥

फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतस्ततः।

इज्यायां च विकारोऽस्ति यागार्था भचसंस्कृतिः ॥२३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभचयिषेन्न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भचं प्रयच्छेन्न सोममिति। स्तिभिन्यो मुकुलानि। तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्भचविषयत्वाद् भचमात्रे सोमः पिष्टेन विक्रियत इति चेत्। मैवम्। यदान्यांश्च-मसाञ्जुहृत्यथैतस्य दर्भतरुणकेनोपहृत्य जुहोतीति श्रुतम्। तत्र फलचमसरूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तरुणक-गुणो विधीयते। किं च। दृष्टद्रव्यसंस्कारो हि भचः। स च यागमन्तरेणानुपपन्नः। तस्माद् यागेऽपि विकारः।

विंशाधिकरणमारचयति।

राजसूये क्वचित् कर्त्रृयमसो दशभिर्जनैः।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भचका ब्राह्मणा उत ॥ २४ ॥

आद्यो भानात् संख्ययैकजातेर्विप्राः शतं दश।

चमसानध्युरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥ २५ ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते। दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति। तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यश्च-मसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भचणीयः। कुतः। दशेति संख्यया जात्येकत्वप्रतिभानात्। तथा हि दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात् प्राकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम्। प्रकृतौ च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भचणं नास्ती-त्यत्रापि तथैव प्राप्तम्। यद्यत्र दशेति विशेषो विधीयेत।

तर्हि प्राकृतं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्तताम्। न त्वेक-जातित्वम्। तस्माद्राजन्यो यजमानोऽन्यै राजन्यैर्नवभिः सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्षणायानुप्रसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीप्सया प्रति चमसं दशसंख्यां विधायार्थसिद्धां शतसंख्यामनूद्य संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं विधीयते। शतं ब्राह्मणाः पिबन्तीति। तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षो नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः। तस्माद् ब्राह्मणा एव भक्षकाः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः।

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद् यस्य पर्णेत्यसौ विधिः।
प्रकृतावेव वा तुल्याद् वचनादुभयोरसौ॥ १॥
जुहूमाश्रित्य पर्णत्वे विधिः प्रकृतिमात्रगः।
चोदकेनोभयप्राप्ते विकृतौ विधिनात्र किम्॥ २॥

अनारभ्य श्रूयते। यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति। तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धवतीं जुहूमाश्रित्य तद्धेतुः पर्णत्वं वाक्येन विधीयते। या जुहूः सा पर्णमयीति। वाक्यं च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यं प्रवर्त्तते। उभयत्र पर्णताया जुह्वाः सत्त्वात्। तस्मात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात् पूर्वं निविशते पश्चाद्वा। नाद्यः। आश्रय-

भूताया जुह्वाश्चोदकमन्तरेणासम्भवात्। द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते। तत्र पुनर्विधिवैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः। एवं यस्य खादिरः स्रुवो भवतीत्युदाहरणीयम्। द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत।
पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्ये नैतद् विकल्प्यते ॥ ३ ॥
विकृतौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियाबलात्।
पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः। ४ ॥

अनारभ्य श्रूयते। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति। प्र वो वाजा अभि द्यव इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः सामिधेन्यः। तासां साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम्। यदि प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्। तर्हि पाञ्चदश्यसाप्तदश्ये विकल्प्येयातामिति प्राप्ते ब्रूमः। विकृतावेव साप्तदश्यं निविशते। प्रकृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात्। न च पाञ्चदश्यसाप्तदश्यवाक्ययोः समानबलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम्। पाञ्चदश्ये प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात्। तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ साप्तदश्यमवतिष्ठते। न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति। साप्तदश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात्।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत।
पूर्ववच्चेन्न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तितः ॥ ५ ॥
गोदोहनेन प्रणयेत् कामीत्येतदुदाहरत्।

भाष्यकारस्तदप्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥ ६ ॥

समष्टयानुब्रूयाद्वैश्यस्येति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन विकृतिगतमिति चेत्। मैवम्। नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यपाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात्। नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलम्। नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम्। तस्माद् वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यं प्रकृताववतिष्ठते।

अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति। तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विकृताविति पूर्वपक्षः। कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात् प्रकृतावेव गोदोहनमिति राद्धान्तः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत्।
अग्नीनामिष्टिशेषत्वात् तद्द्वारास्य तदङ्गता ॥ ७ ॥
अनारभ्यविधानात् तु नाङ्गं कस्याचिदाहितिः।
अग्न्यर्थत्वात् तत्समिष्टिरग्नयस्त्वग्निहोत्रगाः ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति च। तत्राधानं पवमानादीष्टीनामङ्गम्। कुतः। दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनीयाद्यग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याधानस्यापि तदङ्गताया अनिवार्यत्वादिति चेत्।

मैवम्। न ह्येतदाधानं कस्यचित् क्रतोः प्रकरणे पठितम्। किन्त्वनारभ्याधीतम्। अतो न कस्याप्येतदङ्गम्। किन्त्वाधानवदिष्टीनामप्यग्निसंस्कारार्थत्वात् परस्परं नास्त्यङ्गाङ्गिभावशङ्का। ननु पवमानेष्ट्यङ्गत्वाभावेऽग्निसंस्कारवैयर्थ्यादग्निद्वाराङ्गत्वं युक्तमिति चेत्। न। संस्कृतानामग्नीनामग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावगमात् तस्मान्नाधानमङ्गम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वह्निमात्रेण वा युतम्।
संस्कृताग्निप्रनाड्यैतत् पर्णवत् प्रकृतौ स्थितम्॥ ९॥
लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात् क्रतौ युतिः।
पर्णस्याहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता॥ १०॥

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुहूप्रनाड्या प्रकृतौ निविष्टम्। तथैवाग्निप्रनाड्या तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशत इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। द्विविधो हि जुह्वा आकारः। लौकिकः शास्त्रीयश्च। अरत्निमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्वबिलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः। अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः। तयोरपूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति। तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यवस्यति। तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत्। काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंपादत्वात्। अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णता क्रतौ प्रविष्टा। आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः। स च विधिबलादाधानेनैव जन्यते। नान्यथा। तस्मादाधानस्य क्रतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपाद-

मासमयत्वादग्निहोत्रेण तत् संयुज्यते। तथा सति पर्ण-वैषम्यात् प्रकृतावप्रविष्टाग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत् स्वातन्त्र्येणावतिष्ठते। ततो लौकिकोपायसंपादितसुवर्णव्रीह्यादिवदाधानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाहवनीयादीनां पत्राशाखैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

संस्कृते पवमानेष्ट्या वह्नौ सेष्टिन वेष्टयः।

वह्नौ तत्संस्कृते कार्याश्चोदकस्यानुरोधतः॥ ११ ॥

चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः।

अनवस्थासिद्ध्यामिष्टयस्तदसंस्कृते ॥ १२ ॥

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते। संस्कृतेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिक्रतवः प्रवर्त्तन्ते। तथा सति विमताः पवमानेष्टयस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ कर्त्तव्याः। इष्टित्वात्। इतरेष्टिवत्। चोदकोऽप्येवं सत्यनुगृहीतो भवति। एताभिरिष्टिभिः संस्कृते वह्नौ प्रकृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृतिस्तथापि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमानेष्टिमतिदेष्टुं प्रभवति। प्रकृतौ प्रयाजादिवत् पवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात्। किञ्च। एतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृताग्निसिद्ध्यर्थं पवमानेष्ट्यन्तरस्वीकारे तत्रापि तथेत्यनवस्थायामिष्टिरेव न सिध्येत्। अतस्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वह्नौ पवमानेष्टयः कर्त्तव्याः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यपशुष्वमी।

उपाकरणमुख्यास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् साधारणा अमी।
पशुधर्मा ग्रहात् सोमयागे ते स्युर्निरर्थकाः ॥ १४ ॥
अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात् प्रसिध्यति।
द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति ते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नाताः। पशुधर्माश्चोपाकरण-पर्यग्निकरणादयस्तत्राम्नाताः। प्रजापतेर्जायमाना इमं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम्। दर्भज्वा-लया त्रिःप्रदक्षिणीकरणं पर्यग्निकरणम्। त एते धर्मा-स्त्रिष्वपि पशुषु साधारण्येन विधीयन्ते। त्रयाणामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठसाम्यात्। ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे पठितानेतान् धर्मान् स एव ग्रहीष्यति। न तु पशव इति चेत्। न। तस्य सोमयागत्वात्। सोमो ह्यभिषवादीन् धर्मानाकाङ्क्षति। न तु यूपनियोजनविशसनादीन्। तस्मादङ्गिन्यनर्थकाः सन्तोऽङ्गेषु निविशमाना अविशेषत-स्त्रिष्वपि पशुष्ववतिष्ठन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्यत्र विशेषः सन्निधिलक्षणः। सौत्यनामकादह्नः प्राचीन औपवसथ्य-नामकेऽह्नि धिष्ण्यनिर्माणादूर्ध्वमेते धर्मा आम्नाताः। अग्नी-षोमीयस्यापि तदेव स्थानम्। सवनीयस्तु सौत्येऽहनि श्रूयते। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। अनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्त आम्नातः। ततः संनिधिना ते धर्मा अग्नीषोमीये संबध्यन्ते। सव-नीयानुबन्ध्ययोस्तु चोदकादतिदिश्यन्ते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

शाखाच्छेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः ।
प्रातश्च सन्ति वा सायंस्थानात्ते पूर्ववत् स्थिताः ॥१६॥
आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववन्नेह विद्यते ।
बलिनोऽतः प्रकरणात् प्रातर्दोहेऽपि सन्ति ते ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनम् । तया शाखया वत्सापाकरणमित्यादयो दोहधर्माः समाम्नाताः । दोहौ च द्वौ विद्येते । अमावास्यायां रात्रावेको दोहः । प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन प्राथमिके सायंदोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् । नैवम् । वैषम्यात् । पूर्वं हि सोमे विग्रसनादिधर्माणामनन्वयात् प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते धर्मा अभ्युपेयाः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते ।
त्रिषु वा निश्चितस्थानाद्याद्यः पूर्ववदुत्तरः ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने सन्त्यैन्द्रवायवादयो ग्रहाः । माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयादयः । तृतीयसवन आदित्यादयः । तत्र सादनसंमार्गादयो धर्माः प्रातःसवनीयग्रहसन्निधावाम्नायन्ते । उपोप्तेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुप्तोप्ते ध्रुव इति । दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति च । ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामधस्तान्मृत्तिकोपवेशनं कृत्वा तत्र सादनम् । ध्रुवस्य तु न तथा । पूर्वाधिकरणे शाखाहरणादयः प्रधानयोर्दधिपयसोर्धर्माः समाम्नाताः । तत्र दधि

पूर्वेद्युः सायंदोहमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं केवलं सायं दुह्यते। न तु सायंदोहस्यासाधारणत्वेन धर्मैः सहैकस्मिन् देशे पाठोऽस्तीति स्थानं न निश्चितम्। इह तु तन्निश्चितमिति प्रातःसवन एव ते धर्मा इति चेत्। मैवम्। सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वम्। प्रकरणेन ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते। तस्मिन् निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकरणाभ्यां बाधित्वा त्रिषु सवनेषु सादनादयोऽवतिष्ठन्ते।

दशमाधिकरणमारचयति।

एकत्रैवोत सर्वत्र रशनावेष्टनादयः।
अग्नीषोमीय एवैते क्रमाल्लिङ्गादितोऽन्तिमः॥ १९॥

अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ रशनया यूपस्य वेष्टनम्। रशनायास्त्रिवृत्त्वं दर्भमयत्वं चेत्यादयो धर्मा आम्नाताः। परिव्ययत्यूर्ध्वं रशनेति। त्रिवृद्भवतीति। दर्भमयी भवतीति च। तत्र ये रशनया वेष्टनादयस्ते सर्वे सन्निधेरवान्तरप्रकरणाच्चाग्नीषोमीय एव स्युरिति चेत्। मैवम्। सवनीयपशावपि तत्सद्भावो लिङ्गादवगम्यते। त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति त्रिवृत्त्वपरिव्याणयोः सिद्धवदनुवादो लिङ्गम्। किञ्च। तृतीयाश्रुत्या वाक्येन च परिव्याणस्य यूपधर्मता। न तु पशुधर्मता। यूपश्च त्रयाणां पशूनां तन्त्रमिति वक्ष्यते। तस्मात् सर्वेषु पशुष्वेते धर्माः स्युः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्ताश्चदाभ्यद्वयेन हि।

विद्यन्ते वा प्रकरणाद्यो वाक्याद्दिहान्तिम: ॥ २० ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतौ। अंशुं गृह्णातीति। अदाभ्यं गृह्णातीति च। तयो: सादनसंमार्गादयो ग्रहधर्मा न विद्यन्ते। कुत:। आरभ्याधीतिष्वैन्द्रवायवादिष्वेव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेत्। मैवम्। ग्रहा: साद्यन्त इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमे तयोरपि ग्रहयोरनिवार्यत्वात्। न चैन्द्रवायवादय: प्रकरणिन:। ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी। तस्मात् सन्ति तयोर्धर्मा:।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिता:।
सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्योक्तं ततो न ते ॥ २१ ॥
प्रकृतापूर्वसम्बन्धात् तादृशादपि वाक्यत:।
अखण्डत्वादयोऽग्न्यर्थचित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रूयते। चित्रिणीरुपदधातीति। अग्निप्रकरणे चेष्टकानां धर्मा: श्रुता:। अखण्डामकृष्णां कुर्यादिति। पूर्वत्रांश्वदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम्। चित्रिण्यादिनामकानां त्विष्टकाविशेषाणां विनियोजकवाक्यमप्यनारभ्याधीतम्। तच्च चित्यन्तरे ताश्चित्रिणीर्विनियुङ्क्ते। अखण्डत्वादिधर्मास्तु पञ्चानां चितीनां मध्ये प्रथमचितावाम्नाता:। तस्मात् ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति प्राप्ते ब्रूम:। यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति तथापि य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्सम्बन्धित्वेनैव चित्रिण्यादयो-

ऽध्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते। अखण्ड-त्वादयस्त्वाग्निसाधनभूतेष्टकाधर्माः। न तु प्रथमचिति-धर्माः। तस्मादग्निसाधनभूतासु चित्रिण्यादीष्टकास्वपि ते सन्ति।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

विधयोऽभिषवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे न वा।
नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादस्ति तद्विधिः॥ २३॥
नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भाविनिमित्तजे।
न विधेयाः किन्तु तत्र प्राप्यन्त्यामतिदेशतः॥ २४॥

न्यग्रोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स फलचमसः। स च नैमित्तिकः। राजन्यवैश्यौ निमित्ती-कृत्य विहितत्वात्। सोमस्तु नित्यः। उपाधिक्रममनु-पजीव्यैव सोमेन यजेतेति विहितत्वात्। तस्य च नित्यस्य सामस्य यथा यागसाधनत्वम्। तथा फलचमसस्यापि तदस्ति। तस्मात् सोममभिषुणोति सोमं क्रीणाती-त्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फलचमसेऽपि प्रवर्त्तन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। नित्या अभिषवादिसंस्कारा नित्यं सोमं संस्कार्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो नान्यं संस्कार्यमपेक्षन्ते। फलचमसस्तु सोमविकारत्वात् पश्चाद्भावी। ततो निरपेक्षाः संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्त्तन्ते। न चैतावता संस्काराभावः। चोदकेन तत्सिद्धेः। तस्मात् सोममात्रसम्बन्धिनो विधयः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

नीवारादिप्रतिनिधेस्तुल्यो वा विधिः समः।

पुरेवातुल्यता साम्यमाकाराद् व्रीहिता यतः ॥ २५ ॥

व्रीहिभिर्यजेतेति विहितानां व्रीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वीकार्य्या इति वक्ष्यते। तत्र पूर्वन्यायेनावघातादिविधयो व्रीहिषु कृतार्थाः पश्चाद्भाविनि नीवारादौ न प्रवर्त्तन्त इति चेत्। मैवम्। व्रीहिशब्दो हि जातिविशेषेणाकारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे। नीवारादिषु जातितो व्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारे व्रीहिशब्दार्थत्वेन व्रीहीनवहन्तीति विधिः प्रवर्त्तते। यथा व्रीहिजाताविव समीचीनानां व्रीहीणामभावे जलवह्न्याद्युपघातेन सारविकलेष्वपि विधिः। तथा जातिविकलेष्वपि व्रीहिषु मुख्यैकदेशरूपत्वाद् विधिरस्तु।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

पूतीकाभिषवोऽतुल्यस्तुल्यो वा सोमतुल्यता।

नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २६ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति श्रूयते। तत्र सोमाभावं निमित्तीकृत्य पूतीकलताखण्डानां विहितत्वात् फलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमाभिषवक्रयादिविधिः पूतीकेषु न तुल्य इति चेत्। मैवम्। नीवारवत् प्रतिनिधित्वात्। ननु प्रतिनिधित्वे पुरुषेण स्वयमेवोपादित्सितत्वाद् विधिर्नापेक्षितः। अत एव नीवारेषु विधिर्न श्रुत इति चेत्। न। विधेर्नियमार्थत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मादभिषवक्रयादिविधिः सोमपूतीकयोस्तुल्यः।

षोडशाधिकरणमारचयति।

उक्थ्यादिषु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा।

एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ २७ ॥

उक्थ्यादयः कामयोगाद् विकाराः प्रक्रिया ततः ।

अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोममात्रे च तद्विधिः ॥२८॥

ज्योतिष्टोमः स्वयमेकोऽपि समाप्तिभेदाद् भिद्यते। यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेण समाप्तावग्निष्टोम इत्युच्यते। तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्थस्तोत्रेण समाप्तावुक्थ्य इत्युच्यते। एवं षोड़श्यादयोऽपि। तादृशस्य सप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणीयेष्टिप्रायणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधिराम्नातः। स च विधिर्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषेऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तः। तथैवोक्थ्यादिष्वपि प्रवर्त्तते। कुतः। प्रकरणसम्बन्धस्य समानत्वात्। किञ्च। यथाग्निष्टोमः फलवत्त्वादङ्गविधिभिः संयुज्यते। एवमुक्थ्यादयोऽपि। तेषां च फलमेवाम्नायते। पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयात्। षोड़शिना वीर्य्यकामः स्तुवीत। अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेदिति। तस्मात् सप्तस्वपि संस्थासु सृज्यमानोऽङ्गविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः। यदेतदुक्थ्यादीनां फलमुदीहृतं तत् तु तेषां विकारत्वं गमयति। काम्यो गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य निविशत इति न्यायात्। यथा गोदोहनगुणो नित्यं चमससाधनकमपां प्रणयनं विकृत्य निविशते। एवमुक्थ्यादयो नित्यामग्निष्टोमसंस्थां विकृत्य संस्थान्तरत्वं गमयन्ति। ततोऽग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादय इति न सर्वसाधारणं प्रकरणम्। किन्त्वग्निष्टोमस्यैवासाधारणम्। ननु ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्युक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणम्। न त्वग्निष्टोमसंस्थाया इति

चेत्। बाढ़म्। असौ ज्योतिष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टोमं व्यभिचरति। उक्थ्यादीनामप्यन्तर्भावितानिष्टोमकत्वात्। उक्थ्यादींस्तु व्यभिचरति। विनापि तैरग्निष्टोमसंस्थायां ज्योतिष्टोमत्वसम्भवात्। अतोऽग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणं सत्तत्रैव दीक्षणीयाद्यङ्गविधिं निवेशयति। उक्थ्यादिषु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः।

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

मुख्याङ्गतैव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गतापि वा।
तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम्॥ १॥
मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता।
कृत्स्नार्थत्वात् प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः॥ २॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। वेद्यां हवींष्यासादयति। बर्हिषि हवींष्यासादयतीति। तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते। वेदिं खनति। बर्हिर्लुनातीत्यादयः। मुख्यानि हवींष्याग्नेयपुरोडाशादीनि। अमुख्यहवींषि तु प्रयाजाद्यर्थानि। तत्र स्वस्वधर्मसहितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि। वेद्यां हवींष्यासादयतीति वाक्यात् सर्वहविरङ्गतेति चेत्। न। प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात्। यदि वाक्यं प्रकरणनैरपेक्ष्येण स्वतन्त्रं स्यात्। तदासादनमात्रपर्यवसानेन यागाभावे वैयर्थ्यं स्यात्। सौमिकहविषामप्येतद्वेद्यासादनं प्रसज्येत। तस्मान्मुख्यहविरङ्गं वेद्यादिक-

मिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वेद्यादेरङ्गत्वम् । प्रयाजादिहवींष्यपि स्वकीयावान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम् । एवं च सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुत ।
मुख्य एव द्वयोरस्तु यत्नकर्तृगतत्वतः ॥ २ ॥
युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः ।
विनापि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः ॥ ४ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः ।
विनापि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमानसंस्कारा आम्नाताः । यद्वैः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीयपश्वादिकमङ्गम् । तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गयोरेते वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः । कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो हि कर्तृतया वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते । तथाङ्गं प्रत्यप्यस्ति । तस्मादुभयोरुपकार इति चेत् । मैवम् । द्वौ हि यजमानस्याकारौ । क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः । क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा तथा सति वपनादिकृतोपकारस्यादृष्टत्वाद्भोक्तृवेषा वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैरप्यृत्विग्भिः कृषीवलादिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे

वपनादिकृत उपकारो नास्ति। तस्माददृष्टफलभोजिनोऽस्य यजमानस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः सोऽयं मुख्ये कर्मणि युक्तः। नाङ्गेषु। नात्र पूर्ववद्वाक्यमस्ति येन परम्परया फलसाधनेष्वङ्गेषु वपनाद्युकारः शङ्क्येत। प्रकरणं तु मुख्यस्यैव। न त्वङ्गानाम्। तस्मान्न तेषूपकारः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुभयार्थेति मुख्यगा।

चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसम्भवात्॥ ५॥

मुख्यपीक्ष्यहेतुत्वात्तदन्तरं चिकीर्षितम्।

मुख्यवत्ते न तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी॥ ६॥

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः। ततः पूर्वस्यां दिशि सदोहविर्धानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषस्तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्युच्यते। सेयं मुख्यसोमयागस्यैवोपकारं करोति। न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यङ्गानाम्। कुतः। मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात्। न चाङ्गान्यपि चिकीर्षितानीति वाच्यम। चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात्। एवं श्रूयते। षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेनेयति शक्यामहे इति। अस्यायमर्थः। श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्यप्रमाणेन तिर्यक्प्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं कर्तुं शक्यामहे इति निश्चित्य तथैव कुर्यादिति सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया। इयति शक्यामहे इति परिमाणस्य शक्तेश्चोपन्यासात्। अङ्गानां तु पशूनामिष्टीनां च सदोहविर्धानादिमण्डपनिरपेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तरेणा-

प्यनुष्ठातु शक्यत्वात् स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः। सोमस्य त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव सम्भवति। न त्वन्यत्र। तस्मात् सा वेदिमुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ब्रूमः। दृश्यते शक्या-मह इष्टयत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरुक्ता। तादृशस्यैव फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात्। अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षा-यास्तुल्यत्वाद्वेदिरुभयार्था। न चात्र वपनादिसाम्यं शङ्कनीयम्। दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात्। इह तु हविरासादनादिर्दृष्ट उपयोगः। स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयार्थत्वम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

चतुर्होता पौर्णमासीं मृशेदाज्यादिमर्शने।

मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तद्वाचिशब्दतः॥ ७॥

शब्दस्य कर्मवाचित्वात् तत्र मर्शनवर्जनात्।

विभक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषाद्ययोः॥ ८॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभि-मृशेत् पञ्चहोत्रामावास्यामिति। पृथिवी होतेत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता। तस्मिन् मन्त्रे यज्ञाङ्गानां चतुर्णां श्रुत-त्वात्। अथवा तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनात्मभूतः कश्चित् पुरुषः प्रजापतिना चतुर्होतृनामामन्त्रितः प्रत्युत्तरमुवाचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः। तदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि चतुर्हूत इत्युच्यते। पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेण हूतशब्द-स्थाने होतृशब्दः पठ्यते। अयमर्थः सर्वोऽपि तैत्तिरीय-ब्राह्मणे श्रूयते। आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत तस्मै चतुर्हूतः प्रत्यशृणोत् स चतुर्हूतोऽभवच्चतुर्हूतो ह वै नामैषः। तं

वा एतं चतुर्होतारं सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया एव हि देवा इति। अग्निर्होतेत्यादिको मन्त्रः पञ्चहोता। तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः। अत्र सोऽयमाज्यादिहविष उपसर्जनार्थो मन्त्रः। असौ मुख्य एव हविषि निविशते। पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवाचिनौ। न तु हविर्वाचिनौ। न च कर्मणोऽवसर्जनं सम्भवति। अथ कालविवक्षायां विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत। तदा कालसम्बन्धस्य मुख्याङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वादुभयविधहविरुपसर्जने मन्त्रो विनियुज्यते।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम्।
द्व्यर्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसम्भवात्॥ ९॥
मुख्याङ्गद्वयगं मैवं पारम्पर्यविडम्बना।
वचनस्य न युक्तातः प्रधानार्थमिदं स्थितम्॥ १०॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणं श्रूयते। दण्डेन दीक्षयतीति। तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति च। तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुभयोरुपकरोति। तथा दक्षिणापि। न च वाच्यम्। दक्षिणा सोमस्य दीक्षा सोमस्येति वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसम्बन्ध एवावगम्यते। न त्वङ्गसम्बन्ध इति। दीक्षादक्षिणे सोमेनैव साक्षात् सम्बध्येयाताम्। स सोमः पुनरङ्गैः संबद्ध इति परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि सम्बन्धोऽस्ति। तस्मादुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः। अव्यवहितसम्बन्धं षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः। तदसम्भवे तु परम्परासम्बन्धः

कथञ्चिद् युज्यते। इह तु ततस्वभावात् पारम्पर्यं न युक्तम्। तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपाङ्गमुत लक्षयेत्।
देशं यूपाङ्गभावेन वेदिभागोऽत्र बाध्यते ॥ ११ ॥
बहिर्वेद्यर्धमित्येतद् वाक्यं भिद्येत तद्विधौ।
मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यूपं मिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते। अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं बहिर्वेदीति। यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवटोऽपेक्षित इति बुभुत्सायां तन्निर्णयाय यूपमूलस्य स्थौल्यमङ्गुल्यादिभिर्मातव्यम्। तस्य च मीयमानस्य यूपस्य वेद्यन्तरभागोऽङ्गत्वेन विधीयत इति चेत्। मैवम्। यथा संस्कृतो वेद्यन्तर्भागोऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधीयते। तद्वदसंस्कृतो वेदिबहिर्भागो बहिर्वेदीत्यनेन वाक्येन विधातव्यः। ततो वाक्यं भिद्येत। यदा तु वेदेरभ्यन्तरबाह्यभागाभ्यामुपलक्षितोऽसंस्कृतो लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते तदा नास्ति वाक्यभेदः। तस्माल्लौकिकदेश एवात्र यूपाङ्गत्वेन विधीयते। न तु संस्कृतवेदिभागः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता।
हविर्धानस्य तास्वाहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥ १३ ॥
वाक्यात् स्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमोक्तितः।
देशः प्राप्तो लाघवेन लक्ष्यः शकटसन्निधि ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनी-स्तदन्वाहुरिति। हविर्धानमण्डपगतयोर्दक्षिणोत्तरभागयो-रवस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते। तस्य समीपे सोम-स्याभिषवः। उतेत्ययं शब्दोऽथशब्दार्थे वर्त्तते। अथ यस्मिन् हविर्धाने सोममभिषुखन्ति तस्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयु-रित्यर्थः। इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते। न चात्र पूर्ववद्वाक्यभेददोषः शङ्कितुं शक्यः। एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः। सामि-धेनीनामिष्ट्यङ्गतया दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः। प्रकृतौ चाहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम्। इहोत्तरवेदेराहवनीयाधिकरणत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात् स देशश्चोदकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यम्। किन्तु दक्षिणोत्तरहविर्धान-समीपदेशयोरनियमेन प्राप्तौ दक्षिणस्यैव हविर्धानस्य समीपदेश इति नियन्तुं हविर्धानेन सन्निधिर्लक्ष्यते। तथा सति नियममात्रविधानाल्लाघवं भवति। त्वत्पक्षे त्वभिष-वोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधे-न्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम्। तस्माद्देशलक्षणा।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

यजमानेन कर्त्तव्यं निखिलं त्याग एव वा।
कर्तृगामिफलश्रुत्या युज्यते सर्वकर्तृता ॥ १५ ॥
प्रयाजकेऽपि कर्तृत्वमस्ति नो चेत् क्रयो तथा।
कार्य्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजोऽन्यत्र कर्तृता ॥ १६ ॥

स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गभोक्तुर्यागकर्तुश्च सामानाधिकरण्यादेकत्वं गम्यते । पाणिनिश्च स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे सत्यात्मनेपदं विदधाति । अतः साङ्गकर्मानुष्ठानमन्तरेण फलासम्भवान्निखिलं यजमानेन कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । निखिलानुष्ठानाभावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्वकर्तृत्वमस्ति । षड्भिर्हलैः कर्षतीत्यत्र तद्दर्शनात् । यदि स्वेनैव सर्वमनुष्ठीयेत । तदानीमृत्विजां परिक्रयो वृथा स्यात् । तस्माद् यजमानेन त्यागमात्रं कार्य्यम् । अन्यत्र साङ्गप्रधाने क्रीतर्त्विजोऽनुष्ठानम् । तथा सति साक्षात् परम्परया च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने सम्भवात् तस्य फलं न विरुध्यते ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

न क्रीतकर्तृसङ्ख्याया नियमोऽस्त्यस्ति वा न हि ।

अविशेषादस्ति यावत्कार्य्यं तावन्त एव ते । १० ।

ये यजमानेन क्रीताः कर्त्तार ऋत्विजस्तेषां संख्याविशेषो यद्यपि न श्रुतस्तथापि कार्य्यानुसारेण सोऽवगन्तव्यः । ते च कार्य्यविशेषाः कर्तृसंयुक्ता एवं श्रूयन्ते पुरोऽध्वर्युर्विभजति । प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति । नेष्टा पत्नीमुदानयति । उन्नेता चमसानुन्नयति । प्रस्तोता प्रस्तौति । उद्गातोद्गायति । प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति । सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते । मैत्रावरुणः प्रेष्यति । अच्छावाको यजति । ग्रावस्तुद्ग्रावस्तोत्रीयामन्वाहेति । एवं ब्रह्मब्राह्मणाच्छंसाग्नीध्रपोतृणां

छन्दांसि कर्माण्युदाहार्याणि। तस्माद् यावन्ति कार्याणि तावन्त ऋत्विजो वरीतव्याः।

दशमाधिकरणमारचयति।

चमसाध्वर्यवो नाम्य ऋत्विग्भ्योऽन्ये ऽथवाग्रिमः।

यौगिक्या संज्ञया नैवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात् ॥१८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। चमसाध्वर्यून् वृणीत इति। ये पूर्वत्र कार्यानुसारेणाध्वर्युमुख्या ऋत्विज उक्तास्तेभ्यो न व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः। कुतः। यौगिकसंज्ञया तद्भेदप्रतीतेः। यथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात् पाचको भवति। तथाध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यव इति चेत्। नैवम्। मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवो होत्रकाणां चमसाध्वर्यव इति षष्ठ्या भेदावभासात्। मध्यतःकारिणोऽध्वर्युहोत्रादयः। होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः। तस्मादृत्विग्भ्योऽन्ये।

एकादशाधिकरणमारचयति।

तान् वृणीतेति बहुता नास्ति वास्ति ग्रहैक्यवत्।

नेति चेन्नात्र वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ॥ १९ ॥

चमसाध्वर्यून् वृणीत इति यद् बहुत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितम्। ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वादिति चेत्। नैवम्। ग्रहवैषम्यात्। ग्रहं संमार्ष्टीत्येतद् ग्रहाणां नोत्पत्तिवाक्यम्। चमसाध्वर्यूणां त्वेतदेवोत्पत्तिवाक्यम्। ततस्तेषामुपादेयत्वात् तद्गतं बहुत्वं विवक्षितम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

नेयत्तास्त्यस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात्।

चमसानां दृष्टत्वेन चमसाध्वर्यवो दृढ ॥ २०॥

स्पष्टोऽर्थः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

तेभ्योऽन्यः शमिता नाम्नो वान्यः संज्ञापृथक्त्वतः ।

वरणाभावतो नान्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः ॥ २१ ॥

शमितार उपेत न सन्नसिन्नस्मिन् मन्त्रे श्रुतायाः शमितृसंज्ञायाः पृथक्त्वादुक्तेभ्योऽन्यः शमितेति चेत् । मैवम् । पृथग्वरणाभावात् । संज्ञाभेदस्तु पशुसंज्ञपनयोगादुपपद्यते । यद्यप्ययं मन्त्रोऽध्वर्यु काण्डे पठितस्तथाप्यध्वर्योः परान्प्रति श्रवणादध्वर्यु पुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयः शमितारः । अत एव श्रूयते । परावर्त्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानादिति ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अन्ये स्युरुपगातार ऋत्विग्भ्यो न वा यथा ।

लोकेऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्युरिति लिङ्गतः ॥ २२ ॥

यथा लोके मुख्येभ्यो गायकनायकादिभ्योऽन्ये पार्श्वस्था उपगातारस्तथात्रापीति चेत् । मैवम् । तदयुक्तेभ्यः पुरुषेभ्य उपगातारोऽन्ये भवेयुः । तदानीमध्वर्योः प्रसक्त्यभावान्नाध्वर्युरुपगायेदिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुक्तेष्वेव यौगिकः संज्ञाभेदः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

सोमविक्रय्यृत्विक एषु न वा वरणवर्जनात् ।

एकः क्रत्वर्थता नास्ति विक्रयस्येति भिद्यते ॥ २३ ॥

क्रय एव ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन श्रुतः । न तु विक्रयः । न ह्यविहितमृत्विजः कुर्वन्ति । तस्मादन्यो विक्रेता ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

किमृत्विङ्नाम सर्वेषु समानमुत केषुचित् ।

ऋतौ यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत् ॥ २४ ॥

सौम्याध्वरस्य सप्त सदस्य चेत्यादिसङ्ख्यया ।

न सर्वेषां समं नाम केषाञ्चिद् योगरूढितः ॥ २५ ॥

ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमृतौ यजनम् । तच्च ब्रह्मादिष्विव चमसाध्वर्य्युष्वप्यस्ति । तस्मात् सर्वेषामृत्विजामृत्विङ्नाम समानमिति चेत् । मैवम् । संख्याश्रुतिविरोधात् । सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विज इति हि श्रूयते । तस्माद् योगमतिक्रम्य शास्त्रीयरूढिमप्याश्रित्य केषुचिदेवैतन्नामेत्यवगन्तव्यम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

संख्याता अपि ये केचिन्नियता वाविशेषतः ।

आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषणात् ॥२६॥

ये सप्तदश संख्यातास्ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्य्युषु च ये केचिदिच्छया ग्रहीतव्याः । विशेषस्याश्रवणादिति चेत् । मैवम् । दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात् । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्युक्त्वा तद्विशेषः श्रूयते । अग्नीधे ददाति ब्रह्मणे ददातीत्यादिना । दीक्षावाक्यं च सत्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इत्युक्त्वानन्तरमेवमाम्नायते । अध्वर्य्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्धिनो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्रावरुणं होतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयत्यग्नीध्रं

ब्रह्मणः प्रतिहर्त्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेतारं दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयतीति। अस्यायमर्थः। अध्वर्य्युर्यजुर्वेदप्रोक्तं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता चेति। एते चत्वारो दीक्षयितारः। ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। ब्राह्मणाच्छंस्यग्नीत्पोता चेति। उद्गातोद्गानं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्यश्चेति। होता शंसनं करोति। तस्य पुरुषास्त्रयः। मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुच्चेति। चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणां संपूर्णां प्राप्नुवन्ति। ये द्वितीयास्तदर्धं ते प्राप्नुवन्तीत्यर्धिनः। ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति तृतीयिनः। ये चतुर्थास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्तीति पादिनः। तानेतान्नुक्रमेण स सपुरुषः संस्करोतीति। अत्र दीक्षावाक्ये निर्दिष्टा अध्वर्य्युप्रभृतय एव ऋत्विजः षोडश। न तु चमसाध्वर्य्यव इति नियमो द्रष्टव्यः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

सदस्ये यजमाने वा सामदस्य्यं हृतत्वतः।
सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तत्त्वतः॥ २७॥

अध्वर्युब्रह्मादिषोडशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसंख्यापूरकः कश्चिदृत्विगपेक्षितः। सोऽत्र सदस्यो भविष्यति। सदस्यवस्थितः सदस्यः। न च तस्य वरणाभावः। केषाञ्चिच्छाखायां तद्वरणस्याम्नातत्वात्। ततः सामदस्य्यं सदस्ये पर्य्यवसितमिति चेत्। मैवम्। असौ सदस्यः किञ्चिदपि

न करोति। सर्वत्र दृष्टं कुर्यादिति विध्यभावात्। न च विधेः क्रियाकर्तृयजमाननिमित्त ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नवकल्पते। यजमानस्तु त्यागमात्रं करोतीति तस्मिन्नुपपद्यते। तस्मात् सा तदस्य यजमाने युक्तम्।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

न कार्य्यं नियतं तेषां नियतं वाग्रिमो यतः।

शक्ताः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात् समाख्यया॥२८॥

तेषामध्वर्युप्रभृतीनां कार्य्यं न नियतम्। यतः सर्वे सर्वकर्मशक्ताः। प्रकरणं च सर्वसाधारणत्वान्न नियतमिति चेत्। मैवम्। समाख्याया नियामकत्वात्। यस्मिन् कर्मण्याध्वर्यवमिति समाख्या तत् कर्माध्वर्य्योः। एवमितरत्रापि।

विंशाधिकरणमारचयति।

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो वह्निराद्योऽस्तु पर्णवत्।

पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वगः॥२९॥

यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्यसौ पर्णविधिः प्रकृत्यर्थः। एवमाधानस्याप्यनारभ्याधीतत्वादाहित आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थ इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। पर्णतायाः क्रतुप्रवेशे जुहूर्द्वारम्। सा च जुहूः प्रकृतावेव विहिता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते। आहवनीयाद्यग्नेस्तु क्रतुप्रवेशे द्वारं होमः। स च क्वचित् प्रकृतावेव विहितः सन् विकृतावतिदिश्यते। तद्यथा प्रयाजनारिष्टादिहोमाः। तादृशे विषये यदाहवनीये जुहोतीति वाक्येनाग्निः प्रकृतावेव विधीयते। विकृतौ तु होमेन सहाति-

दिश्यते। तस्मात् तत्र सर्वत्रापि वषट्होमोऽपि विकृत-वुपदिश्यते। तथा च वाङ्मय्यामिष्टावनुष्ठेयम्। तत्र द्वारभूतस्य होमस्य विकृतावपदिश्यमानत्वात् हविःशेषोऽपि प्रकृताविव विकृतावपि। वाक्येन विधेयप्रतिपत्तिरूपत्वात्। तस्मात् सर्वार्थो भक्षः।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

यन्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यनु चाहेति बाधनम्।

होत्रादिकसमाख्यायास्तु सर्वत्रोत कुत्रचित्॥ २०॥

आद्योऽस्तु वचनान्मैवं साहित्योक्त्युपलम्भनात्।

प्रैषानुवचने यत्र संहिते तत्र बाधनम्॥ २१॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाहेति। तदेतद्वाक्यं प्रैषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकतां विदधाति। तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते। अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहि। यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्यादि-प्रैषाणामध्वर्युकर्तृकत्वदर्शनादाध्वर्यवाः प्रैषा इत्यस्ति याज्ञिकानां समाख्या। तथा प्र वो वाजा अभिद्यवः। अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्याद्यनुवचनानां होतृकर्तृकत्वदर्शनादनुवचनानि हौत्राणीति याज्ञिकसमाख्या। प्रैषानुवचने च द्विविधे। व्यस्ते समस्ते च। पूर्वोदाहृते व्यस्ते। होता यक्षदग्निं समिधेत्याद्यनुवचनमन्त्रस्यान्ते होतर्यजेति प्रैषाम्नानात्। एते प्रैषानुवचने समस्ते। तेषु व्यस्तसमस्तेषु प्रैषानुवचनेषु सर्वत्र प्रबलेन वाक्येन समाख्यां बाधित्वा होतृकर्तृकत्वमध्वर्युकर्तृकत्वं च परित्यज्य मैत्रावरुणकर्तृकत्वमेवाभ्युपेतमिति प्राप्तेऽभिधीयते।

प्रेष्यति चानु चाहेति चकारद्वयेन प्रेषानुवचनयोः समुच्चयो वाक्ये ऽभिव्यज्यते। ततः समुच्चितयोरेव समाख्या-बाधनम्। अन्ययोस्तु यथासमाख्यं होत्रादिकर्तृकत्व-मेवाभ्युपेयम्।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति।

चमसैश्चमसाध्वर्युर्जुह्वोत्यध्वर्युरेव वा।
संज्ञाविशेषादाद्योऽस्तु नैवमध्वर्युसंज्ञया॥ २२॥
विशेषस्यानपेक्षत्वात्तेनान्यस्या अपेक्षणात्।
अध्वर्युर्जुहुयाच्छक्तो स्तदशक्तौ परोऽपि वा॥ २३॥

चमसाध्वर्युरित्येवंविधसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्वर्यव एव चमसैर्जुहुयुरिति चेत्। नैवम्। अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षत्वेन प्रबलत्वात्। केवलाध्वर्यौ चमसाध्वर्युषु चानुगतोऽध्वर्यु-शब्दः सामान्यरूपः। चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेवेति विशेषरूपः। तत्र विशेषमनपेक्ष्यैवाध्वर्युशब्द ऋत्विक्-संज्ञारूपेण वर्तितुं प्रभवति। चमसशब्दस्तु सामान्यवाचि-नमध्वर्युशब्दमपेक्ष्यैव पुरुषेषु संज्ञा भवति। तथा सत्याध्वर्यवो होम इत्यनया निरपेक्षया समाख्ययाध्वर्युरेव सत्यां शक्तौ चमसैर्जुहुयात्। ग्रहहोमव्यापृतत्वेन कदाचित् तदशक्तौ चमसाध्वर्यवो जुहुयुः।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति।

द्वेम उद्गात्रवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्यनु।
उद्गात्राध्वर्युणा कार्यौ यथाप्रकृति वाग्निमः॥ २४॥
वाक्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावी हि चोदकः।
प्रकृताविव कर्तारस्तत्तद्धर्मे व्यवस्थिताः॥ २५॥

श्येनयागः सामवेदे समाम्नात इति तत्रत्याः सर्वे पदार्था उद्गात्रानुष्ठेयाः। बहिष्पवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेष्विवौद्गात्रत्वसमाख्यायाः श्येनेऽपि सत्त्वात्। तथा यजुर्वेदे समाम्नातो वाजपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणानुष्ठेयः। समाख्याविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः। श्येनवाजपेयौ हि ज्योतिष्टोमविकारौ। तत्र चोदकस्तत्तत्पदार्थांस्तैस्तैः पुरुषैरनुष्ठेयतया समर्पयति। अङ्गेष्वतिदिष्टेषु पश्चात् साङ्गप्रधानानुष्ठापकस्य प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः। प्रयोगवचनाधीना तु समाख्यात्यन्तजघन्या। ततः प्रबलचोदकवशात् प्रकृताविव नानाविधाः कर्त्तारः स्वस्वधर्मेषु व्यवतिष्ठन्ते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
तृतीयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

दक्षिणादिपरिक्रीतिरृत्विजः स्वामिनोऽथवा।
परिक्रयः समाख्यानादृत्विजः स्याद् यथेतरत्॥ १॥
परिक्रयात् पुराध्वर्युहोत्रादीनामभावतः।
परिक्रयणकर्तृत्वं यजमानस्य नर्त्विजः॥ २॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः। तत्र हविस्त्यागव्यतिरिक्तं सर्वमार्त्विज्यमिति निर्णीतम्। दक्षिणा च द्वादशशतरूपाध्वर्युवेदे उद्गातृवेदे च समाम्नाता "अन्वाहार्य्यदक्षिणाध्वर्युवेदे। ततः समाख्यया परिक्रेत-

त्वृत्विज इति चेत्। नैवम्। ऋत्विजां परिक्रयणोत्तर-कालीनानां तत्कर्तृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वात्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतर्त्विजः।
स्वामिकः पूर्ववन्मैवमध्वर्योर्वचनादयम्॥ ३॥

य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यादित्युप-धातुरध्वर्योस्त्रिवरदानं वाचनिकम्। न ह्यत्र वचन-स्यातिभारः॥

तृतीयाधिकरणमारचयति।

संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा।
अध्वर्योस्तत्र मन्त्रत्वात् तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते॥ ४॥
संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः।
क्रीणात्यतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा॥ ५॥

अप उन्दन्तु जीवसे इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः। तद्विधयश्च यजुर्वेदे समाम्नाताः। केशश्मश्रु वपते। नखानि निकृन्तत इति। मन्त्रश्चाध्वर्युर्वपनादौ। तस्मादध्वर्योस्ते वपनादयः संस्कारा इति चेत्। नैवम्। वपनादि-संस्कारा यजमानगतमालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्-पादयितुं क्रियन्ते। तथा च ब्राह्मणम्। केशश्मश्रु वपते मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्या-मपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति। न ह्यध्वर्युवपनेन यजमानगता मृता त्वगपैति। योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति पश्चात् प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः स्वकर्मकरा-नृत्विजः परिक्रीणाति। लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन औष-

धान्यानयन एव भृत्यो जीवनदानेन परिक्रीयते। न तु तदौषधं भृत्यः सेवते। तस्मादितरक्रिया ऋत्विजाम्। संस्कारास्तु यजमानस्य। क्वचित् तु वचनादृत्विजामपि संस्कारोऽस्तु।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

नाश्नाति त्र्यहमित्येतत् तपः कस्य तयोर्द्वयोः।
दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्कारादध्वर्योर्युज्यते तपः॥ ६॥
फलान्तरायपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः।
लिङ्गात् तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः॥ ७॥

ज्योतिष्टोमे त्र्यहं नाश्नाति द्व्यहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तम्। तस्य दुःखात्मकत्वेन परिक्रीतपुरुषैः कर्तुमुचितत्वात्। दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावाद् यजमानस्य न युक्तमिति चेत्। नैवम्। भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकदुःखजनकं यत् पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसम्भवात्। अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतलिङ्गं कल्पसूत्रकारेणैवमुदाहृतम्। यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति। यदास्मिन्नन्तर्न किंचन भवत्यथ मेध्यो भवति। यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति। यदास्य त्वचास्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति। पीवा दीक्षते कृशो यजते। यदास्याङ्गानि क्षीयन्ते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति। न हि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति। यथा लोके पाटनमन्तरेण विषव्रणानां नोपशान्तिः। तद्वत्। तस्माद् वपनादिसंस्कारवत् तपोऽपि यजमानस्यैव।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यमालितायास्तु संस्कारा वचनाञ्चताः ।
ऋत्विजां ते यथाख्यानं कर्त्तव्या निखिलैरुत ॥ ८ ॥
भाद्य आख्यावशान्नैवं सर्वसन्निधिपाठतः ।
प्रति मुख्यं गुणावृत्तेः कर्त्तव्या निखिलैरपि ॥ ९ ॥

वाजपेये श्रूयते । हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति । श्येने श्रूयते । लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्तीति । यद्यपि हिरण्यमालित्वादीनां संस्कारत्वाद्य-जमानविषयत्वं पूर्वन्यायेन प्राप्तं तथापि वचनादयमृत्विक्-संस्कारः । तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्वर्यूणामेव । लोहितोष्णीषादिकं सामवेदोक्तत्वादुद्गातॄणामेवेति समा-ख्यावशादभ्युपेयमिति चेत् । मैवम् । हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वेषामृत्विजां सन्निधौ पठ्यमानो हिरण्यमालित्वसंस्कारः सन्निधिना समाख्यां बाधित्वा सर्वैर्ऋत्विग्भिः संबध्यते । किञ्च । संस्कार्यत्वादृत्विजां प्राधान्ये सति प्रति प्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामप्यृत्विजां हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेतव्यः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वृष्टिकामो सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना ।
अध्वर्योः स्वामिनो वाद्या वाक्यान्मातुस्तदुच्यते ॥ १० ॥
परस्मै पदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ।
प्रतीतातो वाक्यबाधे तपोवत् स्वामिनोऽस्तु तत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादिति । यथा पुरस्तात् पश्चाच्चा-

वर्त्तिनी हविर्धानप्राचीनवंशावुक्तौ। तथा सदो नीचम्। किन्तु नीचैः कार्य्यमित्यर्थः। अत्र वृष्टिकामनाध्वर्योरुक्ता। यः कामयेत स मिनुयादिति वाक्येन कामयितृमात्रोरेक-त्वावगमात्। मातृत्वं चाध्वर्य्योरित्यविवादम्। तस्मात् स एव कामयितेति चेत्। नैवम्। मिनुयादिति परस्मैपदे-नाध्वर्युव्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते। वृष्टिलक्षण-फलस्य यजमानगामित्वात् परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्त्तृकत्वं द्रष्टव्यम्। यजमानकामितां वृष्टिं पर्जन्यः सम्पादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत स नीचै-र्मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम्। एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीत्यृत्विजोऽपि काम इति चेत्। तर्हि तस्मिन्नुद्गीथोपासने वचना-दृत्विजोऽपि फलमस्तु।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः कस्याध्वर्य्योः समाख्यया।

तद्बाधे लिङ्गतः स्वामिगामिता कामवन्मता॥ १२॥

इदमाम्नायते। आयुर्दा अग्ने अस्यायुर्मे देहीति। तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठोऽध्वर्योर्यजमानस्य वेत्ययं संशयः कस्येत्यनेन सूचितः। एतन्मन्त्रपाठोऽध्वर्योर्भवितुमर्हति। समाख्यावशादिति चेत्। न। अस्मिन् मन्त्र आयुर्मे देहीति फलस्य स्वात्मसम्बन्धः प्रतीयते। स च यजमानस्य युक्तः। नाध्वर्योः। तस्मात् कामवन्मन्त्रोऽपि याजमानः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयादेको द्वौ वा क्रतार्थतः।

एकः कार्णद्वये पाठादध्वर्युं स्वामिनावुभौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाजिनस्य मा प्रसवेनेत्येष मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे यजमानकाण्डे चाम्नातः। तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तन्न पठेदिति चेत्। नैवम्। काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तस्मादुभाभ्यां पठनीयः। तयोः पठतोराशयभेदोऽस्ति। अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुष्ठास्यामीत्यध्वर्युर्मनुते। अत्र न प्रमदिष्यामीति यजमानः।

नवमाधिकरणमारचयति।

वाचयेत् स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयौ स एव वा।

अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद् वाचयेदमुम्॥ १४ ॥

वाजपेये श्रूयते। क्लृप्तीर्यजमानं वाचयतीति। आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयः। तत्र मन्त्रतदर्थाभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचयेत्। विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्याश्रवणात्। अनभिज्ञं तदेव शिक्षयित्वापि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेत्। नैवम्। अध्ययनविधिबलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात्। तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत्।

दशमाधिकरणमारचयति।

वत्सं चोपसृजेत् तद्दुखां चाधिश्रयेदिति।

द्वादशद्वन्द्वकर्मैतत् स्वामिनो वेतरस्य च॥ १५ ॥

आद्यः पाठात् स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात्।

महाकाण्डोक्तितोऽप्यन्यो द्वन्द्वतैवात्र कीर्त्यते॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्यजमानकाण्डे श्रूयते, द्वादश द्वन्द्वानि

दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युखां. श्रधिश्रयत्यवहन्ति दृषदौ च समाहन्तीत्यादि। तत्र पलाशशाखया वत्सापाकरणमेकं कर्म। दोहनेन सन्नाहितुं क्षीरं धारयितुं पिठरस्थापनमपरं कर्म। तदेतदुभयमेकं द्वन्द्वम्। तथा व्रीहीणामवघातो दृषदुपलयोः पाषाणान्तरेण समाघात इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वन्द्वम्। एवं द्वादश कर्मद्वन्द्वान्यनुष्ठेयान्याम्नातानि। तेषां याजमाने काण्डे पठितत्वात् समाख्यया यजमानेन तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः। यजमानस्य यानि कर्माणि तान्यनुष्ठातुमेव परिक्रीता ऋत्विजः। किञ्च। यजुर्वेदे याजमानमिदमवान्तरकाण्डम्। महाकाण्डं त्वाध्वर्यवमेव। तत्रैवैते वत्सापाकरणादयो धर्मा श्राम्नाताः। तस्मादध्वर्युरेवताननुतिष्ठेत्। याजमाने तु काण्डे न तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः। किन्तु परिगणनया द्वन्द्वतासम्पादनमात्रमाम्नातम्। तेन यजमानस्तामानुपूर्वीं मनसि निधायाध्वर्योरनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसन्धातुं प्रभवति। तस्मादध्वर्योरेवानुष्ठानम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

यो होताध्वर्युरेष स्यादित्याध्वर्यवमाचरन्।
हौत्रं कुर्य्यान्नवा त्यागहेत्वभावात् करोति तत्॥ १७॥
होतैको युगपत् कर्मद्वयं कर्तुं न हि प्रभुः।
सृजेच्चोदकतः प्राप्तं हौत्रं वाचनिकार्थकृत्॥ १८॥

श्रग्नीषोमीयपशौ परिवीरसीत्यनेन परिव्याणकरणमन्त्रेणाध्वर्युर्यूपस्य रशनया परिव्याणं करोति। तदानीं

क्रियमाणं तत् परिव्याणं होता युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेणानुवदति। तदेतदुभयं चोदकपरम्परया कुण्डपायिनामयने प्राप्तम्। तत्राध्वर्योर्होतुश्च समास आम्नातः। यो होता सोऽध्वर्युरिति होतारमनूद्याध्वर्युत्वविधानादध्वर्युकार्य्यं होत्रानुष्ठेयम्। ततः परिवीरसीत्यनेन वरणमन्त्रेण होता यूपपरिव्याणं कुर्वीत। तदानीं स्वस्य चोदकतः प्राप्तं होत्रमपि होता न त्यजेत्। न हि त्यागहेतुं कञ्चिन्निषेधं पश्यामः। तस्मात् क्रियमाणं तत् परिव्याणं युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेण होतानुवदेदिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वयोरध्वर्युहोत्रोरुचितं कर्मद्वयमेको होता युगपत् कर्त्तुं न शक्नोति। ततोऽन्यतरस्यावश्यम्भाविनि त्यागे चोदकतः प्राप्तं हौत्रमेव त्यजेत्। आध्वर्यवं तु यो होता सोऽध्वर्युरित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन प्रापितत्वादनुष्ठेयम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

प्रोक्षण्यासादनं कुर्य्यादध्वर्युरितरोऽथवा।

आद्ययाद्यः सादयेति प्रेषितोऽन्योऽस्तु लिङ्गतः॥१८॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केनचित् पात्रेण वेद्यामासादनं श्रुतम्। तदेतद् यजुर्वेदोक्तत्वादाध्वर्यवमिति चेत्। नैवम्। प्रैषमन्त्रविरोधप्रसङ्गात्। प्रोक्षणीरासादय। इध्माबर्हिरुपसादय। अग्नीदग्नीन् विहर। बर्हिः स्तृणीहीत्यादिष्वाध्वर्यवेषु श्रूयमाणमाग्नीध्रसम्बोधनम्। मध्यमपुरुषश्चान्येन तदनुष्ठाने सत्युपपद्यते। तस्मान्नाध्वर्यवम्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

अग्नीत् प्रैषे द्रुताध्वर्युरन्योदक्षविरोधतः।

आख्याविरोधादध्वर्युः प्रैषद्वारार्थकृद् यतः ॥ २० ॥

यथा प्रोक्षणीराग्नीध्र आसादयति। तथा प्रैषमन्त्रमप्याग्नीध्र एव पठतु। विरोधाभावादिति चेत्। मैवम्। आध्वर्यवसमाख्यायाः पूर्वोदाहृतसम्बोधनमध्यमपुरुषयोश्च विरोधात्। न च प्रोक्षण्यासादनादीनामध्वर्युकर्तृकत्वाभावेऽपि समाख्याविरोधस्तदवस्थ इति वाच्यम्। प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वेऽपि तदविरोधात्। तस्मादध्वर्युरेव प्रैषमन्त्रः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

ममाग्न इति कस्याग्नं फलं लिङ्गेन यज्वगम्।

श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥२१॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्ययमाहवनीयस्याधाने करणभूतो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते। विविधं हवनं येषां यज्ञानां ते विहवाः। तेषु वर्चस्तेजसोपलक्षितं यत् फलं तन्ममास्त्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्योस्तत् फलमिति चेत्। मैवम्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते। न च परिक्रीतस्याध्वर्योर्दक्षिणातिरिक्तफलसम्बन्धो न्याय्यः। तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं यजमानपरत्वेनोपचरणीयम्। मदीययजमानस्य तद्वर्चोऽस्त्वित्युपचारः। तस्माद्यजमानपाठे त्वायुर्दा अग्ने अस्यायुर्मे देहीत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगामीमन्त्रेषु श्रुतं फलं यथा याजमानम्। तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

मा मा सन्ताप्तमित्येतत् कस्मिन् स्वामिनि पूर्ववत्
अध्वर्यावस्तु तत्तेन स्वामिकर्मोपयोगतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोराघारहोमार्थमाज्यपूर्णौ स्रुक्स्रुवौ गृहीत्वा नाभिसमीपे हस्तेन धारयति । तत्रायं करणमन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते । अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजिहाथां मा मा सन्ताप्तं लोकं मे लोककृतौ कृणुतमिति । भोः स्रुक्स्रुवरूपावग्नाविष्णू युवां नाभिदेशे धारयन्नहमध्वर्युर्मा वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रमं न कृतवान् । युवां च मत्तो वियुक्तौ भवतम् । ततो मां देहधारिणं मा सन्ताप्तं मम देहे सन्तापं ज्वरादिरूपं मा कुरुतम् । स्थानकृतौ युवामाघारहोमाय स्थानं कुरुतमित्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तपर्णन्यायेन सन्तापाभावोऽस्ति यजमानस्यैव । न त्वध्वर्योरिति चेत् । नैवम् । अध्वर्यावसन्तप्ते सत्यविघ्नेन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मादध्वर्युगतोऽपि सन्तापाभावो यजमानस्यैव फलमिति नात्र मच्छब्दस्योपचारः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

भद्रं तन्नौ सहेत्येतत् कस्मिन् स्वामिनि युज्यते ।
द्वित्वश्रुतेर्द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयोः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरधस्तात्तत्प्रान्तकोणादिविदिक्षु चत्वार उपरवनामका गर्ता अरत्निमात्रखाता अधोभागे परस्परमिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहिता वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति । तत्रैवा-

ऽध्वर्युर्व्यायाम् स्वहस्तं प्रसार्य्याधस्तात् यजमानहस्तं गृह्णाति। तदा यजमानः किमत्रेत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति। अध्वर्य्युश्च भद्रमित्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते। ततो यजमानस्तन्नौ सहेत्यनेन मन्त्रेण तत् फलं स्वकीयत्वेन स्वीकरोति। तत्राद्ययजमानस्यैव तद्दिति चेत्। मैवम्। मामित्यनेन द्विवचनेन सहेत्यनेन चोभयगामितयैव स्वीकारात्।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावविशेषतः।
प्राप्तिर्विशेषतो वाद्यो विशेषस्यानिरूपणात्। २४।
प्रकृतौ कार्य्यकृद्धर्मा विकृतौ स्तुनं चेतरे।
यूपावटास्तृतिः कार्य्यं न हि प्राकृतवर्हिषः॥ २५॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मा बर्हिर्धर्माश्च हविरासादनादयोऽङ्गप्रधानार्था इति पूर्वत्र निर्णीतम्। ते च धर्मा विकृतावतिदिश्यमाना नियामकाभावात् सर्वेऽप्यतिदिश्यन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः। कार्य्यमत्र नियामकम्। प्रकृतौ हि हविरासादनं वेदिकार्य्यम्। तच्च विकृतावपि प्राप्यमाणं स्वसिद्धये खननादीन् वेदिधर्मान् प्रापयति। यूपावटास्तरणरूपं तु कार्य्यं न प्रकृतावस्ति। दर्शपूर्णमासयोर्यूपावटाभावात्। तथास्तरणकार्य्यं विकृतौ विधीयमानमप्यप्राकृतकार्य्यतया प्राकृतान् लवनादीन् बर्हिःसंस्कारान्न प्रापयति। तस्मात् प्रकृतिगताः कार्य्यकृद्धर्मा एव विकृतौ प्राप्यन्ते। अष्टादशाधिकरणमारचयति।

यद्बर्हिस्तत्पविवार्थं न वाधस्तस्य सम्भवात्।

असंस्कृतं स्याद्बर्हिषीयं पवित्रं लवनतो भवेत् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । समावप्रच्छिन्नाग्रौ प्रादेशमात्रौ दर्भौ पवित्रे करोतीति । तत्र यदेतद्वेदिस्तरणार्थं लवनसंस्कृतं बर्हिस्तेन पवित्रस्य भावादास्तरणवत् पवित्रमपि बर्हिषः कार्यमिति चेत् । नैवम् । आस्तरण एव संस्कृतस्य सर्वस्य बर्हिष उपयोगश्रवणात् । न हि वेदिं स्तृणातीति विहितस्य स्तरणस्याकस्मात् बर्हिरेकदेशे संकोचो युक्तः । तस्माद्यथा यूपावटमसंस्कृतेन बर्हिषा स्तृणाति । तथा पवित्रनिष्पत्तिरपि शास्त्रीयलवनादिसंस्काररहितैः परिभोजनीयनामकैर्दर्भैः सम्पादनीयाः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

पुरोडाशस्य शकलमैन्द्रवायवपात्रके ।
अवदध्यात् पुरोडाशो मतोऽत्र सवनीयकः ॥ २७ ॥
सिद्धस्य सवनार्थत्वान्नवं सम्पाद्य तत्क्रिया ।
सवनीयेन तत्कार्यं संस्कार्यत्वाद्द्वितीयया ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधातीति । तत्र सवनीयपुरोडाशस्य शकलं यद्यपि निष्पन्नं तथापि तस्य सवनार्थत्वेन संस्कृतबर्हिर्वदुपक्षयान्नूतनं कञ्चित् पुरोडाशं सम्पाद्य तदीयशकलेनैन्द्रवायवपात्रप्रक्षेपक्रिया कर्त्तव्येति चेत् । नैवम् । सवनीयपुरोडाशशकलेन सन्निधानं कर्त्तव्यम् । कुतः । संस्कार्यत्वात् । शकलं निदधातीति द्वितीयया संस्कार्यत्वं गम्यते । दृष्टशिष्टस्य हि प्रतिपत्तिरूपः संस्कारः । न चात्र कृत्स्नं यजनार्थम् । अवदानशेषतया पुरोडाशभागस्याप्रयोजितत्वात् ।

यथात्र पूर्वसिद्धपुरोडाशशकलत्वम् । तथा प्रथमः प्राशित्रवद्धे पयस्यां मैत्रावरुणपात्र इत्यत्रापि पूर्वप्रक्षेपस्यैव प्रक्षेपः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

काम्या उपांशु यष्टव्याः किं तदङ्गप्रधानयोः ।
प्रधान एव वा नात्र विशेषोक्तिरतो द्वयोः ॥ २९ ॥
मुख्यानामिव काम्यत्वात् तेष्वेव परिचोदना ।
अङ्गानामतथाभावादुपांशुत्वं प्रधानगम् ॥ ३० ॥

इदमाम्नायते । यन्नाथर्वणं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु यष्टव्या इति । अथर्ववेदोक्तकर्मवद्यज्ञेषु काम्या इष्टयो गोप्याः । तस्मात्तासामुपांशुत्वं युक्तमित्यर्थः । यथा वेदिधर्माणां बर्हिर्धर्माणां चाङ्गप्रधानयोः समानो विधिः । तथोपांशुत्वस्यापि । न ह्यत्र कश्चिद् विशेष आम्नात इति चेत् । मैवम् । काम्यत्वस्यैवात्र विशेषनियामकत्वात् । न त्वङ्गानां काम्यत्वमस्ति । करणपौष्कल्यसम्पादकानां तेषां फले साक्षात् सम्बन्धाभावात् । ततः साक्षात्फलसाधने प्रधान एवोपांशुत्वम् । अङ्गेषु तु तत्तद्वेदानुसारेण ध्वनिविशेषः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

नवनीतं श्येन आज्यं मुख्येऽङ्गे वास्तु मुख्यगम् ।
विधेयमाज्यमप्राप्तं दृतिस्थं नवनीतकम् ॥ ३१ ॥
मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे चोदकप्राप्तमाज्यकम् ।
अनूद्य दृतिसंस्थानं नवनीतगुणो विधिः ॥ ३२ ॥

श्येने श्रूयते । दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति । दृतौ चिरसंगृहीतं नवनीतं यस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतद्दृति-

इयमाज्यं मानान्तरेण पूर्वमप्राप्तत्वात् प्रधानकर्मणि विधेयमिति चेत्। नैवम्। प्रधानस्य सोमयागविकारत्वेनाज्यापेक्षाया अभावात्। अङ्गेष्विष्टिविशेषेषु चोदकप्राप्तस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन यथोक्तनवनीतगुणो विधीयते।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति।

सुत्याकालगताङ्गेषु गुणः सर्वेषु चोदितः।
आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद् वाक्यात् सर्वाङ्गसङ्गतिः ॥२३॥

योऽयं श्येनस्याङ्गेषु इतिनवनीतत्वगुणो विहितः सोऽयं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीयपशुतत्पुरोडाशरूपेष्वङ्गेषु। न तु कालान्तरवर्त्तिदीक्षणीयाद्यङ्गेषु। विमतो गुणः सुत्याकालीनाङ्गमात्रगः। श्येनवैशेषिकत्वात्। पशुसाहित्यवत्। यथा सह पशूनालभत इति विहितं पशुसाहित्यं श्येन एव विशेषत्वेनोच्यमानं सुत्याकालीनेष्वेव सवनीयपशुष्ववस्थितम्। तथा नवनीतमिति प्राप्ते ब्रूमः। यदाज्यं तद्दृतिनवनीतमिति वाक्येन सर्वाङ्गगताज्यविषयत्वप्रतीतावनुमानं कालात्ययापदिष्टम्। तस्मात् सर्वेष्वङ्गेषु तन्नवनीतम्।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति।

शाक्यायने पुरोडाशास्तरसा इति मांसता।
सर्वत्र सवनीये वा सर्वत्र नवनीतवत् ॥ २४ ॥
तरसाः सवनीयाः स्युरिति तत्सन्निधिः श्रुतः।
पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो नियम्यते ॥२५॥

षट्त्रिंशत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयं शाक्यानामयनम्। तत्र श्रूयते। संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति स

यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भव-न्तीति। तत्र यथा नवतीतं सर्वेष्वङ्गेषु निविष्टम्। तथा मांसत्वमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु निविशत इति चेत्। मैवम्। तदा हि ये पुरोडाशास्ते तरसा इति वचनव्यक्तौ व्यवहितान्वयः स्यात्। तरसशब्दपुरोडाशशब्दयोर्मध्ये सवनीयशब्देन व्यवधानात्। इह तु तरसाः सवनीया इत्य-नयोः सन्निधिः श्रूयते। तथा सति ये सवनीयास्ते तरसा इत्यनेन सन्निध्यनुगृहीतेन वाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरो-डाशेष्वेव नियम्यते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्या-ध्यायस्याष्टमः पादः। समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः।

——०——

चतुर्थोऽध्यायः।

शेषशेषित्वसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम्।
इत्यपेक्षोदयादुक्तिश्चतुर्थस्य प्रयुक्तये।
अनेन तृतीयचतुर्थयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः।
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

चिन्ता न कार्य्या कार्य्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः।
अफलत्वान्न कर्त्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामियम् ॥ १ ॥
क्वचिदेतद्विचारेण क्वचित् फलविधेर्बलात्।
क्वचित् साक्षाद्द्विहाध्याये प्रयुक्तिर्बहुधोच्यते ॥ २ ॥

क्रत्वर्थोऽयं पुरुषार्थोऽयमिति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न पश्यामः। तस्मात् काकदन्तविचारवदयं विचार उपेक्षणीय इति चेत्। मैवम्। तेन विचारेण प्रयुक्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वात्। साक्षाद्वा परम्परया वा प्रयुक्ति-निर्णयोपयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम्।

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

क्रत्वर्थादेर्नास्ति वास्ति लक्ष्म नास्त्यनिरूपणात्।
क्रतवे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम् ॥ ३ ॥

क्रतावनुष्ठेयः क्रत्वर्थ इत्युक्ते गोदोहनादावतिव्याप्तिः। पुरुषेणार्थ्यमानः पुरुषार्थ इत्युक्ते प्रयाजादीनामप्यनुष्ठेयतया पुरुषेणार्थ्यमानत्वादतिव्याप्तिः। तस्मात् तयोरदुष्टं लक्षणं दुर्निरूपमिति चेत्। मैवम्। क्रतुस्वरूपपोषकत्वायैव या

विधीयते स क्रत्वर्थः। प्रयाजादयस्तादृशाः। न हि प्रयाजादिभिः पुरुषस्य कश्चित् प्रीतिविशेष उत्पद्यते येनैते पुरुषार्था भवेयुः। दर्शपूर्णमासक्रतुस्तु तैः प्रयाजादिभिः फलजननसामर्थ्यलक्षणं पौष्कल्यं प्राप्नोति। तस्मात् ते क्रत्वर्थाः। पुरुषप्रीतये विधीयमानाः पुरुषार्थाः। दर्शपूर्णमासादयो गोदोहनादयश्च तादृशाः। न हि दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित् क्रतोः पौष्कल्यं भवति। तयोरेव क्रतुत्वात्। नापि गोदोहनं क्रत्वर्थम्। तदभावेऽपि चमसेन क्रतुपौष्कल्यसिद्धेः। तस्मात् सुनिरूपणं तदुभयलक्षणम्।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

फलं विधेयं नो वाद्यो भावनांशत्वतोऽन्यवत्।

न भाव्यांशो विधेयः स्याद्रागात् तत्र प्रवर्त्तनात्॥४॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते। तत्र विमतं फलं विधेयम्। भावनांशत्वात्। करणवदिति कर्त्तव्यतावचेति चेत्। मैवम्। अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं हि विधानम्। फले तु पुरुषः सौन्दर्यं जानन् स्वयं रागादेव प्रवृत्त इति व्यर्थस्तत्र विधिः।

तृतीयवर्णकमारचयति।

गोदोहनं द्वयार्थं स्यान्न वा भानाद् द्वयार्थता।

अन्यथापि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय तत्॥५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्येति। तत्र गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं चेत्याकारद्वयमस्ति। पशुफलजनने पुरुषप्रीतिर्भाति। अपां

प्रत्ययेन क्रतुपौष्कल्यमपि भातीति चेत्। मैवम्। गोदोहनमन्तरेण फलासिद्धेर्भवतु पुरुषार्थत्वम्। क्रतुस्तु तदभावेऽपि चमसेन सिध्यतीति न क्रत्वर्थता।

चतुर्थवर्णकमारचयति।

द्रव्यार्जनं स्यात् क्रत्वर्थं पुमर्थं वा क्रताविदम्।

नियतत्वात् पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थतार्थिकी॥ ६॥

ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जने प्रतिग्रहयाजनाध्यापनानि नियतानि। तत्र तत्र श्रुतानि राजन्यस्य जयादिकं वैश्यस्य कृष्यादिकं शूद्रस्य सेवादिकम्। तत्र यदेतद् द्रव्यसम्पादनं तदेतत् क्रत्वर्थम्। कुतः। अर्जनोपायानां नियतत्वात्। पुरुषप्रीतिस्तु येन केनापि द्रव्येण सिद्धत्वात्। अर्जनोपायनियमस्तत्र निरर्थकः। क्रतौ तु नियमापूर्वं परमापूर्वोपयोगीति सार्थको नियम इति प्राप्ते ब्रूमः। द्रव्यार्जने रागः प्रवर्तको दृष्ट इति न विधिरपेक्ष्यते। फलं च क्षुन्निवृत्त्यादिरूपं दृष्टमेव। अत एव स्मर्यते। षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका। याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति। क्रत्वर्थे जीवनाभावात् क्रतुरेव न सिध्येत्। पुरुषार्थतायां त्वैहिकप्रीतिकारिभोजनादिवत् क्रतोरामुष्मिकप्रीतिकारितया पुरुषकार्येष्वन्तर्भावात् क्रत्वर्थताप्यार्थिकाति सिध्यति। उपायनियमस्तूपायान्तरेण प्रत्यवायविवक्षयोपपद्यते। तस्माद्द्रव्यार्जनं पुरुषार्थम्।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

नैचेतोय्यन्तमादित्यं क्रत्वर्थं तत्र वाग्यमः।

फलस्याकल्पनीयत्वात् क्रतौ प्राप्तं निषिध्यते। ७।

अतोऽत्र पर्युदासत्वे संकल्पोऽनीक्षणेऽत्र सः।
न क्रत्वङ्गमभानत्वात् पुमर्थः पापहानये॥ ८॥

अनारभ्य श्रूयते। नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचनेति। तत्र नञ्पदमभिधावृत्त्या प्रतिषेधं ब्रूते। न तु पर्युदासम्। प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकः। प्राप्तिश्च वैदिकस्य निषेधस्य वैदिकी प्रत्यासन्ना। तथा सति क्रतौ यदादित्येक्षणं विहितं तत्रायं निषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्त्तते। एवं च सति फलं न कल्पनीयम्। पर्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाङ्गीकारेऽधिकारसिद्धये फलं कल्पनीयं स्यात्। तस्मात् क्रत्वर्थो निषेध इति प्राप्ते ब्रूमः। तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्याम्नातत्वादनीक्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम्। तच्च पर्युदासत्वे सत्यवकल्पते। ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधपक्षे नञर्थः। पर्युदासपक्षे त्वीक्षणादितरः संकल्पो नञ्पदेन लक्ष्यते। स च सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते। यद्यपीक्षणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वान्मानसव्यापारस्यावर्जनीयत्वाच्च सङ्कल्प एव परिशिष्यते। सङ्कल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासत्त्या धात्वर्थनिषेधः। तथा सत्युद्यन्तमस्तं यन्तं चादित्यं नेक्षिष्य इत्येवंरूपः सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते। न च तस्य सङ्कल्पस्य क्रत्वङ्गत्वम्। तद्बोधकश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणाभावात्। न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणाभावः। एतावता हैनसायुक्तो भवतीत्यनेन वाक्येनेक्षितुः पुरुषस्य प्रत्यवायसम्बन्धमुपन्यस्य तत्प्रत्यवायनिवारणफलकस्यानीक्षणसङ्कल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात्। क्रतङ्ग-

त्वविवक्षायां तु क्रतुवैकल्यरूपो विपक्षबाध उपन्यस्येत।
तस्मादश्लीलभाषणाद्यानि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

दश यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वा।

आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥ ९ ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते।

स्फ्येनोद्धन्तीति यत् प्राप्तं तद्वानूद्य संस्तवः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फ्यश्च कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्यैतानि वै दश यज्ञायुधानीत्याम्नातम्। तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते। कुतः। मानान्तराप्राप्तत्वेनापूर्वार्थत्वात्। यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्। तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो वास्त्विति प्राप्ते ब्रूमः। आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चाच्छिष्टानामायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न सम्भवति। आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वम्। तच्च स्फ्येनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयतीत्यादिशास्त्रसिद्धमेवानूद्य यज्ञायुधानि सम्भवन्तीत्येष सम्भरणविधिः स्तूयते। तस्मान्नास्ति हविष्ट्वम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

पशुरालभ्य इत्यत्र पश्वेकत्वे यजनाङ्गता।

नास्त्यस्ति वाद्यः स्वपदे श्रुत्वा पश्वङ्गतागतेः ॥ ११ ॥

वाऽद्ौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके।

योगः क्रतौ पशौ चेति क्रमे यागाङ्गतोचिता ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र पशोरेकत्वं यजनाङ्गं न भवति। तस्य श्रुत्या पशुसम्बन्धावगमात्। पशुमित्ये-

तस्मिन्नेकस्मिन्नेव पदे पशुतदेकत्वयोः श्रवणात् पदान्तर-नैरपेक्ष्येण परस्परसम्बन्धोऽवगम्यते। यागस्त्वालभेतेत्यनेन पदान्तरेणोपात्तः। तत्र वाक्येन सम्बन्धावगतिः। वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी। तत एकत्वस्य यागाङ्गत्वाभावाद्‌ द्वाभ्यां बहुभिर्वा यागोऽनुष्ठातुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः। पशुमिति पदं यद्यप्येकं तथापि प्रकृत्या पशुर्निर्दिष्टः। प्रत्ययेन कारकत्वमेकत्वं चेत्युभयं निर्दिष्टम्। तत एकत्वस्यानन्तरे कारके प्रथमं सम्बन्धो भवति। कारकत्वं नाम क्रियाहेतुत्वम्। तथा सति कारकद्वारा क्रियायामपि सम्बन्धः प्रत्ययेनैवावगतः। क्रियाविशेषश्च सन्निहितपदान्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिध्यति। तच्चैकत्वं स्वयममूर्त्तं तथा यागक्रियां निष्पादयितुमसमर्थं सत्तत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्चादवच्छिनत्ति। तत एकत्वस्य यागाङ्गत्वान्न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः एवमनड्वाहौ युनक्ति। वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यत्र द्वित्वबहुत्वयोर्विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

न पुंलिङ्गे विवक्षा वा विवक्षानुपयोगतः।
आद्योऽनुष्ठित्यपेक्षत्वात् संख्यावत्तद्विवक्ष्यताम्॥ १२॥

पशुमालभेतेत्यत्र पशुपदे पुंलिङ्गमविवक्षितम्। कुतः। शब्दार्थविचारेऽनुष्ठानविचारे च तदुपयोगादर्शनात्। अलिङ्गेऽपि वृक्षपदार्थे पुंलिङ्गो वृक्षशब्दः प्रयुज्यते। तथा पुंव्यक्तावपि स्त्रीलिङ्गो मक्षिकाशब्दः प्रयुक्तः। ततो न लिङ्गस्य शब्दार्थत्वेन विवक्षास्ति। अनुष्ठानमपि पुंव्यक्तिस्त्रीव्यक्त्योः

समानम्। एकत्वावच्छिन्नपशुत्वे वैषम्याभावात्। तस्मा-दविवक्षितं लिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। यथा पशुत्वजातिर्यथा वा तदेकत्वं शब्दार्थः। एवं वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्या-मनन्यथासिद्धाभ्यां लिङ्गस्यापि कुतः शब्दार्थता न स्यात्। वृश्चिकाशब्दयोस्तु न वयमर्थतः साधुतां ब्रूमः। किन्त्व-भियुक्तप्रयोगमात्रबलेन साधुत्वम्। न चानुष्ठानसाम्यम्। पुंपशौ विशेषसद्भावात्। तत्र आप्यायतामित्यादिभि-र्मन्त्रैस्तत्तदवयवस्याप्यायनकाले मेढ्रं त आप्यायतामिति मन्त्रेण तदवयवस्याप्यायनश्रवणात्। तस्मादेकत्ववत् पुंलिङ्गमपि विवक्षितम्।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

स्विष्टकृत् संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि।
प्रयोजनैक्यमेकस्मिन् युक्तं कर्मण्यतः क्षयः॥ १४॥
मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कृतिः।
त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत्॥ १५॥

योऽयं स्विष्टकृद् यागः सोऽयमुपयुक्तहविःसंस्कार इत्य-विवादम्। तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यम्भावे सति तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद् यागो नापूर्वस्योपकरोति। न ह्येकस्मिन् कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। कर्मण एकत्वेऽप्यंशभेदात् प्रयोजनभेदो न विरुध्यते। मन्त्र-पाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशत्यागश्चेति त्रयोऽंशाः। तत्र त्यागे परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते। तस्मात् स्विष्टकृदुभयार्थः। एवमन्यप्रयाजपशुपुरोडाशावप्युदा-हार्यौ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

शेषत्वमुपरिग्रन्थे चिन्तनीयमुतेतरत् ।

शेषो भानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्याख्यफलेरणात् ॥ १६ ॥

वक्ष्यमाणेष्वधिकरणेषु शेषत्वमेव चिन्ताविषयः। यथातीतेष्वधिकरणेषु क्रतुशेषोऽयं पुरुषशेषोऽयमिति चिन्तितम्। तद्वत्। अत उपरितनग्रन्थे तत्र तत्र पर्णतादीनां शेषत्वविचारस्य भासमानत्वादिति चेत्। मैवम्। शेषत्वस्य यत् प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येन विचार्यते। शेषत्वं तु तदुपयोगित्वेनेति न तद्विचारः प्रधानभूतः।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आमिक्षा वाजिनं च स्याद्दध्यानीतेः प्रयोजकम् ।

उतामिक्षैव सामर्थ्यं द्वयोस्तुल्यं ततोऽग्रिमः ॥ १७ ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दाम्नानतो रसात् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम् ॥ १८ ॥

इदमाम्नायते। तप्ते पयसि दध्यानयति। सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति। तत्र पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते। तथा वाजिनद्रव्यमपीति दध्यानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव। तस्मादुभयमपि प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः। न द्रव्यान्तरमामिक्षा। किन्तु पय एवेति तच्छब्दादिभिरवगम्यते। यस्मिन् पयसि दधिप्रक्षेपः सामिक्षेति तच्छब्देन पयः परामृश्यते। आमिक्षायागस्य पुरोऽनुवाक्यायामेवमाम्नातम्। जुषन्तां युज्यं पय इति। पयोरसश्च मधुर आमिक्षायामनुवर्तते। न तु वाजिने। ततः प्राधान्येन पयसो

घनीभावावस्थां जनयितुं दध्यानीतमित्यामिक्षैव प्रयोजिका। अनुनिष्पाद्येव वाजिनम्। न तु प्रयोजकम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

सोमक्रयण्यानयने पद्कर्म प्रयोजकम्।

न वाद्योऽचाप्तनस्यापि क्रयवत् सन्निकर्षतः॥ १९॥

तृतीयया क्रयार्थां गौस्तद्दूरानयनस्य च।

तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं तत्र प्रयोजकता पदे॥ २०॥

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आम्नायते। एकहायन्या क्रीणातीति। सेयमेकहायनी गौर्यदा सोमं क्रेतुमानीयते। तदाध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति। तदप्याम्नातम्। षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति। ततः सप्तमे पदे हिरण्यं निधाय हुत्वा तत्पदगतं रजो गृह्णीयात्। तदपि श्रूयते। सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति तदेतद्रजः संगृह्य हविर्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं प्रक्षिपेत्। तदपि श्रुतम्। यज्ञं वा एतत् सम्भरन्ति यत् सोमक्रयण्यै पदमिति प्रस्तुत्य यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि तेनाक्षमुपाञ्ज्यादिति। तत्र यथा क्रयः सन्निकृष्टः। तथैव पदकर्माप्यचाञ्जनं सन्निकृष्टम्। अथोच्येत। दध्यानयनमामिक्षया यथा संयुक्तम्। न तथाचाञ्जनं सोमक्रयण्यानयनेन संयुक्तमिति। तन्न। क्रयेऽपि तदसंयोगस्य तुल्यत्वात्। अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पद्येत। तर्ह्यचाञ्जनमपि तेन निष्पाद्यमिति समानत्वात् क्रयवत् पदकर्मापि सोमक्रयण्यानयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकहायन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते।

गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवानयने प्रयोजकः। न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा क्वचिच्छ्रुतम्। तस्मात् तदप्रयोजकम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

श्रपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ।

उत श्रपणमेवाद्यो वापार्थत्वात् तृतीयया ॥ २१ ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम् ॥ २२ ॥

कपालेषु श्रपयतीति श्रपणं पुरोडाशस्य श्रुतम्। तथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतम्। ते च तुषाः सकपाला रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रेण नैर्ऋत्यां दिश्यवस्थापनीयाः। तत्र श्रपणं यथा कपालसम्पादनस्य प्रयोजकम्। तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः। एकहायन्येति तृतीयया यथा क्रयार्थत्वम्। तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापार्थत्वावगमादिति चेत्। मैवम्। नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतम्। किं तर्हि यत् कपालं पुरोडाशश्रपणार्थोपात्तमासादितं च तस्य कपालस्य साधनत्वम्। एतच्च पुरोडाशकपालेन विशेषनाम्ना तद्विधानादवगम्यते। तथा सति प्रथमं श्रपणेन कपालं प्रयुज्यते। न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः सम्भवति। तस्माच्छ्रपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापेऽपि प्रसङ्गात् सिध्यति। ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

हृदादिः शकृदादिश्च पश्वालम्भप्रयोजकः ।
हृदादिरेव वाद्योऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यतः ॥ २३ ॥
हविषो यागशेषत्वाद्धृदादेर्हविरात्मनः ।
प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्यातथात्वतः ॥ २४ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति। तथान्यदपि श्रुतम्। शकृत् संप्रविध्यति। लोहितं निरस्यतीति। तत्र हृदयादीनां शकृदादीनां च प्रकरणपाठसाम्यात् पशुसाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छकृदादिकमपि पश्वालम्भस्य प्रयोजकमिति चेत्। मैवम्। पशुयागो हि हविःसाध्यः। हविष्ट्वं चात्तुं योग्यत्वाद्धृदयादीनामेव। न त्वयोग्ययोः शकृल्लोहितयोः। तस्माद्धृदयादिरेव प्रयोजकः। शकृत्संप्रवेधो लोहितनिरसनं चेत्येतदुभयं शेषप्रतिपत्तिमात्रम्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

प्रयोजकः स्विष्टकृत् किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ।
यद्वा प्रकृतोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥ २५ ॥
उत्तरार्धेति शब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ।
अन्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्त्तताम् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवद्यतीति। सोऽयं स्विष्टकृद् यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरोडाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः। तदुभयाभावे स्वसिद्ध्यभावादिति चेत्। मैवम्। उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामत्वाद् भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कञ्चिद्भागिनमाकाङ्क्षते। अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांश्च। तस्मात्-

मेवोपजीव्य स्विष्टकृद् यागः प्रवर्त्तते। न त्वन्यस्य प्रयोजकः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

अभिघार्य्यं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम्।

शेषधारणतत्पात्रे कार्य्ये नो वाभिघारणम्॥ २७॥

नान्यथा तेन ते कार्य्ये न कार्य्ये प्रतिपत्तितः।

प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिघारणात्॥ २८॥

प्रकृतौ श्रुतम्। प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीति। तदेतद् विकृतावतिदिष्टम्। विकृतयश्च वाजपेयगताः पशवः। ते च द्विविधाः। क्रतुपशवः प्राजापत्यपशवश्चेति। आग्नेयं पशुमालभत इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः। इतरे तु सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति विहिताः। एते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने सहैवोपक्रम्यन्ते। ततः सर्वेषामर्थं सकृदेव प्रजाया अनुष्ठीयन्ते। तत्र क्रतुपशूनां प्रातःसवन एवालब्धव्यत्वात् तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणं निर्विघ्नमेव सिध्यति। प्राजापत्यपशूनां तु पर्य्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम्। आलम्भस्तु माध्यन्दिने सवने। तत्कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्न्यालभत इति विधानात्। तेषां च प्राजापत्यानां हविषामभिघारणार्थं प्रातःकालीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः। न चात्र जुह्वां तद्धारणं सम्भवति। क्रतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात्। अतः पात्रान्तरं सम्पाद्य तस्मिन्नयं शेषो धारयितव्यः। अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणाभिघारणासिद्धेः। तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे सम्पादनीये इति प्राप्ते ब्रूमः। ते उभे न कर्त्तव्ये। कुतः। अभिघारणस्य शेषप्रतिपत्ति-

रूपत्वेन हविःसंस्कारत्वाभावात्। न हि दृष्टे प्रतिपादने सत्यदृष्टार्थः संस्कारो युक्तः। दृष्टं च जुह्वा रिक्तीकरणम्। अन्यथा प्रयाजशेषोपेतायां जुह्वामाज्यभागार्थतया गृह्यमाणं संकीर्य्येत। ततो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणाभिघारणम्। अस्तु वा तत्र हविःसंस्कारोऽपि। तथापि प्राजापत्यवपायामभिघारणं व्यर्थम्। रूक्षत्वनिवारणाय ह्यभिघार्य्यते। न च प्राजापत्यवपायां रूक्षतास्ति। ब्रह्मसाम्नैव तद्रूक्षताया निवारितत्वात्। अत एव श्रूयते। अग्म्या वा एतर्हि वपा यर्ह्यनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद् ब्रह्मसाम्न्यालभते तेनागम्यास्तेनाभिघृता इति। अगम्या अरूक्षा इत्यर्थः। तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे न कर्त्तव्ये।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमायौपभृतं घृतम्।
जुह्वामानयतीत्यौपभृतं नैषा प्रयोजयेत्॥ २९॥
प्रयं जयेद्गुतानीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता।
श्रुतौपभृत आज्येऽतो जौहवेन विकल्पनात्॥ ३०॥
न प्रयोजकता मैवं त्रितयार्थं तु जौहवम्।
अतिहायेड़ इत्युक्तेश्चतुर्थे सा प्रयोजयेत्॥ ३१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। अतिहायेड़ो बर्हिः प्रति समानयति जुह्वामौपभृतमिति। अस्यायमर्थः। पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इट्शब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते। तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुमुपभृत्संज्ञकायां स्रुचि स्थितं घृतं जुह्वामानेतव्यमिति। तदेतदानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयो-

नकम्। तथा हि जुह्पभृद्ध्रुवासु तिसृषु सुक्ष्वाज्य-ग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगश्चैवमाम्नायते। चतुर्जुह्वां गृह्णा-त्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायां यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तद्-यदुपभृति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तत्सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमिति। तत्र जौहवं केवलप्रया-जार्थम्। औपभृतं प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु जौहव-मौपभृतं चोभयं विकल्पते। तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजा इज्यन्ते। तदानीमौपभृतस्यानयनमेव नास्ति। कुतः प्रयोजकत्वम्। यदा त्वौपभृतेन प्रयाजहोमः। तदा-नीमौपभृतस्यार्धं पञ्चप्रयाजार्थम्। इतरदनुयाजार्थम्। तयोः प्रयाजसाधनमर्धं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीत-मिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते। यत्त्वनुयाजार्थमितरदर्धमुपभृत्यवशिष्टं तन्मध्ये किञ्चि-च्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम्। तत्त्वनुयाजैरेव प्रयुक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। यज्जौहवं तत् प्रयाजत्रितयार्थम्। यत्त्वौप-भृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्थमनुयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां सम्भवन्त्यामष्टदोषग्रस्तो विकल्पो नाश्रयितुं शक्यः। यदा जौहवस्वीकारः। तदानीमौपभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यज्येत। अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वीक्रि-येत। पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत। स्वीकृतमप्रामाण्यं त्यज्येतेत्यौपभृतवाक्ये चत्वारो दोषाः। जौहववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ दोषाः। यथोक्तव्यवस्था चातिहायेड इति वाक्यादध्यव-सीयते। तथा सत्यौपभृतस्यानुयाजा यथा प्रयो-

जकाः। तथैव चतुर्थपञ्चमप्रयाजमिष्यादकमानयनमपि प्रयोजकमेव।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

जुह्वपभृद्ध्रुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितिः।
सर्वार्थमविशेषात् स्यात् प्रयाजार्थं तु जौह्वम् ॥२२॥
प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम्।
ध्रौवमन्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ॥ २३ ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यादिषु ग्रहणवाक्येष्वेतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रवणात् पात्रत्रयगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेत्। मैवम्। यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावगमात्। सप्तदशाधिकरणमारचयति।

अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः।
चतुर्द्वयग्रहे वाद्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः ॥ २४ ॥
चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वान्न बाध्यते।
चतुर्द्वित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ २५ ॥

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विहितम्। तथैवाष्टावुपभृतीत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विधातव्यम्। न तु चतुर्गृहीतद्वयम्। तथा सत्यष्टश्रुतेर्मुख्यत्वावगमात्। अष्टसंख्यावयवभूतयोर्द्वयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टशब्दस्यावयवलक्षणा प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः। प्रसज्यतां नाम लक्षणा। मुख्यार्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः। चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभ्यश्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति। यद्यप्येतत् सर्वहोमविषयतया

सामान्यरूपम्। औपभृतं तु प्रयाजानुयाजविषयतया विशेषरूपम्। तथापि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्याद् ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तम्। न तूपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतम्। तस्मा-दुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते। तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थम्। अपरं त्वनुयाजार्थम्। नन्वेवं तर्हि चतुर्गृहीतस्यैव हविष्ट्वाच्चतुरुपभृतीत्येव विधातव्यम्। न त्वष्टावुपभृतीति विधियुक्त इति चेन्न। नैवम्। तथा सत्यनुयाजार्थं चतुर्गृहीतं न सिध्येत्। अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत। तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वाद् द्वितीयस्मै पात्रान्तरमन्वि-ष्येत। यद्युपभृतीत्येव द्वितीयमपि चतुर्गृहीतं विधीयेत। तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्ने-नानयनं न सिध्येत्। अत उभयस्य समीपभूतस्यानयनार्थ-मष्टावुपभृतीत्युच्यते। तस्मात् सामीप्यार्थमष्टशब्दप्रयोगे-ऽपि हविष्ट्वसिद्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयेते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

स्वरुं कुरुत इत्यत्र स्वरुर्यूपात् पृथक्छिदाम्।
प्रयोजयेन्न वाद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः॥ १॥
आद्यस्य यूपखण्डस्य स्वरुत्वाख्यविशेषणे।
विहिते लाघवं तस्मादर्थनिष्पन्न एव सः॥ २॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। यूपस्य स्वरुं करोतीति। तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः। तथा स्वरुरपि छेदनं प्रयोजयति। कुतः। करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतेः। करोतिधातोर्हि भावना मुख्योऽर्थः। तत्र यूपशब्दोपलक्षितः खदिरादिवृक्षः। करणं छेदनादिरिति कर्त्तव्यता। छिन्नेन वृक्षेण स्वरुरुत्पादनीय इति विशिष्टविधिः। उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एवमाम्नातः। स्वरुणा पशुमनक्तीति। तस्मात् स्वरुश्छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते ब्रूमः। छिद्यमानयूपस्य यः प्रथमं पतितः शकलः स स्वरुरिति स्वरुत्वनाममात्रविधौ लाघवाद् यूपवत् स्वरुर्न छेदनस्य प्रयोजकः। किन्तु यूपप्रयुक्ते छेदने स्वयमनुनिष्पद्यते।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वास्तु दिक्श्रुतिः।
आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते॥ ३॥

दर्शपूर्णमासयोर्यत् पलाशशाखया वत्सानपाकरोतीति पलाशशाखां प्रकृत्य श्रूयते। यत् प्राचीमाहरेद्देवलोकमभिजयेदिति। तत्र प्राचीशब्दस्य दिग्वाचित्वाद्दिगाहरणं द्वितीयया विधीयत इति चेत्। नैवम्। अशक्यत्वात्। ततो वृक्षस्य प्राची शाखात्रोपलक्ष्यते। तथा सति प्रकृतानुग्रहो भवति।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

शाखां छित्त्वोपवेशं च मूले कुर्वीत शाखया।
नुदेद् वत्सान् कपालानि स्थापयेदुपवेशतः॥ ४॥

इयं प्रयोजकं छित्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा।
शाख्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः॥ ५॥
उपवेषं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः।
पूर्ण्युतोऽतो मूलभागः प्रादेशपरिमाणकः
उपवेषोऽनुनिष्पादी स तस्माद् युज्यतेऽन्तिमः॥ ६॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति। येयं पलाशशाखा छित्त्वा वृक्षादाहृता तां पुनश्छित्त्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेषः कार्य्यः। तयोरग्रमूलयोः शाखाभागयोः पृथग्विनियोग आम्नातः। शाखया वत्सानपाकरोतीति। उपवेषेण कपालान्युपदधातीति। तदिदं कार्य्यद्वयं वृक्षच्छेदेन समाहृतया शाखया निष्पद्यते। तस्मादुभयमपि छेदनाहरणादेः प्रयोजकमिति चेत्। मैवम्। उपवेषं करोतीत्युक्ते केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां मूलत इति वक्तव्यम्। पुनरपि कस्य मूलमित्याकाङ्क्षायां वत्सापाकरणार्थं छिन्नायाः पलाशशाखाया मूलमित्याकाङ्क्षा पूरणीया। तस्माच्छेदने वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम्। उपवेषस्त्वनुनिष्पादी। मन्त्राद्यच्छेदने तथास्तु। द्वितीयच्छेदनस्योपवेषः प्रयोजकः। परिवासनसम्पन्नेन मूलेनोपवेषकर्त्तव्यताविधानात्। अन्यथा परिवास्योपवेषं करोतीति समानकर्त्तृकपूर्वकालत्ववाचिनो ल्यप्प्रत्ययस्यानुपपत्तेरिति चेत्। मैवम्। परिवासनस्योपवेषसम्बन्धो वाक्येन प्रतीयते। शाखासम्बन्धस्तु शाखामिति द्वितीयाश्रुत्या। पूर्वच्छिन्नाया अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानवाक्येनापेक्षितः। अन्यथा समूलां शाखां हरेत्तीयत्य

वत्सापाकरणं दुःशकं स्यात्। अत एव मूलत इत्यपादाने पञ्चमी श्रुता। तथा सति प्रथमच्छेदनापादानभूतो वृक्षोऽसंस्कृतत्वाद् यथा लौकिकः। तथा द्वितीयच्छेदनापादानभूतं मूलमपि लौकिककाष्ठम्। अवश्यमङ्गारेषु कपालोपधाने कस्यचित् काष्ठस्योपादानमर्थात् प्राप्तम्। तदेवालोपवेशं करोतीत्यनूद्यते। शाखां परिवास्य त्यक्ते मूले सन्निहिते सति कपालोपधानार्थं काष्ठान्तरान्वेषणप्रयासो न कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः। एवं च सति दोहनरहितायां पौर्णमास्यां वत्सापाकरणार्थायाः शाखाया अभावादुपवेशाय शाखाच्छेदो न कर्त्तव्यः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

प्रस्तर शाखया सार्धं प्रहरेत् प्रहृतिस्त्वियम्।
शाखाया अर्थकर्मत्वं प्रतिपत्तिकृतोचिता॥ ७॥
विहितः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्य्यतः।
तथात्वादर्थकर्मत्वे हृतिः शाखां प्रयोजयेत्॥ ८॥
हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत्।
पौर्णमास्यां ततो नैव हृतिः शाखां प्रयोजयेत्॥ ९॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति। तत्र शाखाहरणमर्थकर्म। कुतः। प्रहृतिशब्देन यागस्याभिधानात्। एतच्च सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्येतद्वाक्यमुदाहृत्य विचारितम्। प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्य्याच्छाखाप्रहरणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात्। अर्थाव क्रतुसाकल्यप्रयोजनाय क्रियमाणमर्थकर्म। ततः प्रहरणे पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते

ब्रूमः। सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र हरतिधातोर्यागवाचित्वं नोक्तम्। किन्तु मान्त्रवर्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः। शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता। ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र परित्यागमेवाचष्टे। तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाशशाखाया उपयोगान्तराभावाद् यागदेशेऽवकाशलाभाय यत्र क्काप्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेणाहवनीय एव त्यागो नियम्यते। तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति। प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपोऽदृष्टोऽर्थः। यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपः। तद्वत्। ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्म। तेन तदभावेऽपि क्रतुवैकल्याभावात् पौर्णमास्यां स्वसिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

प्रणीताभिस्तु संयौति वेद्यां निनयतीति किम्।
अपां द्वे प्रापके किंवा हविःसंयवनं तथा॥ १०॥
अपः प्रणयतीत्युक्तेः समत्वादुभयार्थता।
श्रुत्या संयवनार्थास्ता निर्नीतिः प्रतिपत्तिता॥ ११॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। अपः प्रणयतीति। चमसेन पात्रेण प्रणीतानां तासामपां प्रयोजनमेवं श्रूयते। प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति। अन्तर्वेदि प्रणीता निनयतीति च। हवींषि पुरोडाशार्थानि पिष्टानि। तत्र हविःसंयवनं वेद्यां निनयनं चेत्येतदुभयमपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्। कुतः। अपः प्रणयतीत्यस्य प्रणयनोत्पत्तिवाक्यस्योभयत्र समानत्वात्। न ह्यस्मिन् वाक्ये संयवनस्य कश्चिद्विशेष-

सम्बन्धः प्रतीयत इति चेत्। मैवम्। विनियोगवाक्ये प्रश्नोताभिरिति तृतीयाश्रुत्या संयवनसाधनत्वावगमात्-संयवनमेव प्रयोजकम्। निनयनवाक्ये तु प्रणीता इत्यनया द्वितीयया संस्कार्य्यत्वावगमान्निनयनं प्रतिपत्तिरूपः संस्कार इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता।
कृतार्थकर्मतायोऽस्तु धारणे कृतकृत्यतः॥ १२॥
युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया।
स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोपेक्षोऽर्थकर्म तत्॥ १३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति। तदेतद्दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म। कुतः। दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात्। यजमानो ह्यध्वर्युणा दीक्षासिद्ध्यर्थं दत्तं दण्डमा सोमक्रयाद्‌ धारयति। अत एवाम्नातम्। दण्डेन दीक्षयतीति। यद्दीक्षितो दण्डं प्रयच्छतीति च। तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य दानं प्रतिपत्तिरिति चेत्। मैवम्। दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि सद्भावात्। यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषाननुवदति। तदानीमवलम्बनाय दण्डोपेक्षितः। अत एवाम्नातम्। दण्डी प्रैषानन्वाहेति। तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप उपवपयोक्ष्यमाणसंस्कारः प्रशस्तः। उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः। उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्य संस्कारमात्रपर्य्यवसायित्वेन कार्य्यपर्य्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम्। तस्मान्मैत्रावरुण-

संस्कारार्थं तद्दानमर्थकर्म। तथा सति निरूढपशावसत्त्वपि दीक्षिते दण्डसम्पादनस्यैतद्दानं प्रयोजकम्।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्रासो यः सोऽर्थकर्म वा।
प्रतिपत्तिः सार्थकत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु प्रयोगतः॥ १४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति। यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विग्भिर्यदा नीताः। तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगस्य शृङ्गं चात्वालनामकगर्त्ते परित्यजेत्। सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म। कुतः। सप्रयोजनत्वात्। प्रतिपत्तितायामपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात्। अतोऽपूर्वलाभायार्थकर्मत्वमिति चेत्। मैवम्। कृष्णविषाणया कण्डूयतीति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूतावुपयुक्तस्य विषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्। न च प्रतिपत्तावत्यन्तमपूर्वाभावः। चात्वाल एव प्रासनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात्। तस्मात् प्रासनं प्रतिपत्तिकर्म।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम्।
साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतेः॥ १५॥
प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्ट्वतः।
पात्रस्य तदसम्बन्धात् प्रक्षेपः प्रतिपत्तये॥ १६॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। चतुर्गृहीतं वा एतदभूद्यज्ञस्य यदृजीषं यद्ग्रावाणो यदौदुम्बरी यदधिषवणफलके

तस्माद् यत् किञ्चित् सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृतं यन्तीति। निष्पीड़ितस्य सोमस्य नीरसो भाग ऋजीषम्। तदेतदृजीषं ग्रावादि सोमप्रभिषवादौ सोमेन लिप्यते। तस्य सोमलिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयम्। कुतः। तेनावभृथं यन्तीत्यनया श्रुत्यावभृथसाधनत्वावगमात्। तस्मात् सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्ट्वेन नीयत इति चेत्। नैवम्। वारुणेनैककपालेनावभृथमवयन्तीत्यनेनोत्पत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहविषावरुद्धेऽवभृथे सोमलिप्तपात्रस्य हविष्ट्वेन सम्बन्धाभावात्। तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयदेशं लक्षयित्वा तस्मिन् देशे सोमलिप्तपात्रस्य नयनमत्र विधीयते। तच्च नयनं प्रतिपत्तये भवति। पात्रस्य पूर्वमुपयुक्तत्वात्। तस्मादेतत् प्रतिपत्तिकर्म।

नवमाधिकरणमारचयति।

समे यजेत देशादेरनुवादोऽथवा विधिः।
प्रयोगानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वादनुवादता॥ १७॥
समे वा विषमे वेति पाक्षिकत्वनिवृत्तये।
अप्राप्तांशानुपातेन नियमोऽत्र विधीयते॥ १८॥

इदमाम्नायते। समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत। पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत। अमावास्यायाममावास्यया यजेत। पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः षडृत्विजः। दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋत्विजः। चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्त्विजः। अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक्। सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशर्त्विजः। सोमेन यजेतेति। क्रतुगन्धो मानस उपास-

नेऽपि वर्त्तते। स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यत्र क्रतुशब्देन ध्यानविधानात्। तद्व्यावृत्तये यज्ञक्रतोरिति विशेष्यते। तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधीयन्ते। किन्त्वनूद्यन्ते। कुतः। प्राप्तत्वात्। न हि देशादिभिर्विना प्रयोगः सम्भवति। अतोऽर्थापत्त्या तत्प्राप्तिरिति चेत्। मैवम्। अर्थापत्त्या पाक्षिकी समदेशादिप्राप्तिः। विषमदेशादीनामपि सम्भवात्। ततो यस्मिन् पक्षे प्राप्तिर्नास्ति तस्मिन् पक्षे समदेशादयो विधीयन्ते।

दशमाधिकरणमारचयति।

श्वेतालम्भोऽनुवादो वा श्वैत्यस्य विधिरग्रिमः।

द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत् तन्नियम्यते॥ १९॥

इदमाम्नायते। वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति। तत्र श्वैत्यगुणस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावात् द्रव्यसहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिनैवावर्जनीयतया तत्प्राप्तेरनुवादः श्वैत्यस्येति चेत्। मैवम्। पूर्वन्यायेन पाक्षिकत्वनिवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

अवघातेऽपि नियमो देशादाविव तेन सः।

प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात् सम्बन्धः प्रक्रियोक्तितः॥ २०॥

यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पक्षेऽप्राप्तौ नियमो विहितः। एवमवघातोऽपि तण्डुलनिष्पत्त्यर्थं लोकतः प्राप्तोऽपि पाक्षिकनखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते। सति चावघातस्य विधौ प्रधानेनाग्नेयादियागेनासौ प्रयुज्यते। न चात्र सम्बन्धाभावादप्रयुक्तिरिति वाच्यम्।

प्रधानयागप्रकरणपठितत्वेन सम्बन्धसिद्धेः। तस्मादवघाता-दयो विधीयन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

अनिरूप्या निरूप्या वा यागहोमददातयः।
त्यागादाद्यो यजिस्त्यागः प्रक्षेपो होम इष्यते ॥ २१ ॥
आकाङ्क्षा यागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते।
यागस्योपरि होमस्य विधेः क्षेपावसानता ॥ २२ ॥
स्वीयं द्रव्यं परित्यज्य परकीयं यथा भवेत्।
तथा सम्पादनं दानं त्यागेऽप्येषामियं भिदा ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। अग्निहोत्रं जुहोति। हिरण्यमात्रेयाय ददातीति। तत्र यागहोमदानशब्दाना-मर्था निरूपयितुं न शक्यन्ते। त्रिष्वपि द्रव्यत्यागस्य सद्भा-वात्। ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयादि-तरत्र विध्यनुवादविवेकः पूर्वोक्तो व्यर्थ इति चेत्। मैवम्। देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः। त्यक्तस्य वह्नौ प्रक्षेपो होमः। स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दान-मिति सुनिरूपा एते पदार्थाः। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विहितस्य यागस्योपरि चतुरवत्तं जुहोतीति होमस्य विधानात्त्यागमात्रात्मको यागः। प्रक्षेपाधिको होम इत्यवगम्यते। यत्र तु यजत्यादिपदं न श्रुतम्। किन्त्वाग्नेयोऽ-ष्टाकपाल इत्येतावच्छ्रुतम्। तत्राप्युद्देश्याया देवताया-स्त्यजनीयद्रव्यस्य च श्रुतत्वादुद्देशत्यागरूपो यागोऽर्थ-सिद्धः। तस्मात् प्रधानविधेयानां यागादीनां सुनिरूप-त्वाद् विधिविवेको न व्यर्थः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

यद्दातिथ्याबर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम्।
साधारण्यविधिर्वाग्नीषोमीयस्योपसङ्गतिः॥ २४॥
बर्हिःश्रुत्यैकताभासान्नातिदेशस्य लक्षणा।
आतिथ्ययोपसद्भिश्च बर्हिरेतत् प्रयुज्यते॥ २५॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्य चेति। क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या। तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदः। औपवसथ्ये दिनेऽनुष्ठीयमानोऽग्नीषोमीयः। तत्रातिथ्येष्टौ विहितं यद्बर्हिस्तद् यदि तस्या इष्टेराच्छिद्योपसत्सु विधीयते। तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात्। यदि तत्रोपयुक्तमितरत्र विधीयेत। तदा विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात्। तस्मादातिथ्याबर्हिषो ये धर्मा अश्ववालत्वादयस्ते धर्मा उपसत्सूपसंक्रियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा प्रसज्येत। श्रुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेष्वेकत्वं प्रतिभाति। अतः साधारण्यमत्र विधेयम्। आतिथ्यार्थं यद्बर्हिरुपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थम्। किन्तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधिवाक्यस्यार्थः। तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ।
दैर्घ्यगर्वञ्जनं वर्म प्रयाजैः पुरुषाय किम् ॥ १ ॥
क्रतवे वाग्रिमो भानात् फलस्य न हि साध्यता ।
विभाति क्रतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ २ ॥

इदमाम्नायते । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति । यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्या इति । तत्र यज्ञाङ्गजुह्वाः प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यच्चाञ्जनेन चक्षुषः संस्कारो यच्च प्रयाजानुयाजरूपं वर्म तत् त्रितयं पुरुषार्थत्वेन विधीयते । कुतः । पापश्लोकश्रवणराहित्यादेः पुरुषसम्बन्धिफलस्य प्रतिभानादिति चेत् । मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते । न शृणोति । वृङ्क्ते । वर्म क्रियत इति वर्त्तमानत्वनिर्देशात् । अतः क्रत्वर्था एते विधयः । तत्र पर्णमयीत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसम्बन्धः । संस्कारकर्मणोस्तु प्रकरणेन । क्रत्वर्थानां तु निष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभावाद् वर्त्तमाननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वापि फलं कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात् फलवत्त्वभ्रमहेतुः पापश्लोकश्रवणराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

कृष्णमये प्रणयेत् कामो नित्येऽप्येतदुतेतरत् ।
आकाङ्क्षासन्निधिश्चास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृण्मयम् ॥३॥

कामार्थत्वादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद् भवेत् ॥ ४ ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते। मृण्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेदिति। तत्रापां प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि मृण्मयमेव साधनम्। कुतः। नित्येऽपि पात्रस्याकाङ्क्षितत्वात्। न च लोकसिद्धं किञ्चित् पात्रमुपादीयत इति वाच्यम्। श्रौते कर्मण्यत्यन्तमश्रुतात्कृतस्य सन्निहितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। कामार्थं मृण्मयमाम्नातम्। तच्च सति कामे योग्यम्। न हि पात्रिकं कामं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति। पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहितेन निवर्त्तते। अपः प्रणयतीति हि पात्रविशेषमनुपन्यस्य विहितम्। तच्चान्यथानुपपन्नं सत्पात्रं किञ्चित् सामान्येन कल्पयति। तस्मान्नित्यप्रयोगे तत् काम्यं मृण्मयं नान्वेति। किन्त्वितरत् पात्रं यत् किञ्चिदुपादेयम्। चमसेनापः प्रणयेदिति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेत्। तर्हि कृताचिन्तास्तु।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुत तद्दधि।

अन्यत् स्यात् पूर्ववन्मैवं संयोगस्य पृथक्कृतः ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते। दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति। तत्र दध्नः काम्यत्वान्नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वन्यायेन न तद्दधि प्रयोक्तव्यम्। किन्त्वन्यदेव किञ्चिद् द्रव्यमिति चेत्। मैवम्। दध्ना जुहोतीत्यस्मिन् वाक्यान्तरे कामसंयोगमनपन्यस्य नित्यहोमसंयोगेन दधिविधानात्। तस्मादेक-

स्यापि दर्भौ वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम्। एवमग्नीषोमीयपशौ खादिरे बध्नाति। खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीतेत्याद्युदाहरणीयम्। चतुर्थाधिकरणमारचयति।

पयोव्रतं ब्राह्मणस्य पुंसे तत्क्रतवेऽथवा।

पुंयोगादग्रिमो मैवं नैष्फल्यात् क्रतुशेषता॥ ६॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्यान्नभोजनाभावे व्रतमाम्नायते। पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति। तत्र ब्राह्मणादि पुरुषयोगादेतद् व्रतं पुरुषार्थमिति चेत्। मैवम्। इन्द्रियवीर्य्यादिवत् फलस्यात्रानुक्तत्वात्। क्रतुशेषत्वं तु प्रकरणादवगम्यते। ब्राह्मणादिपुरुषा द्रव्यविशेषव्यवस्थायै निमित्तत्वेनोपन्यस्यन्ते।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

नैवास्ति विश्वजिद्यागे फलमस्त्यत नाश्रुतेः।

भाव्यापेक्षाद् विधेः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये॥ ७॥

इदमाम्नायते। विश्वजिता यजेतेति। तत्र फलस्याश्रुतत्वान्नास्ति विश्वजिद्यागे फलमिति। मैवम्। फलस्य कल्पनीयत्वात् विश्वजिन्नाम्ना यागेन कुर्य्यादित्युक्ता भावना भाव्यमपेक्षते। किं कुर्य्यादित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः। अतो भाव्याकाङ्क्षापूरणाय किञ्चित् फलमवश्यमध्याहर्त्तव्यम्। अध्याहृते च तत्कामिनः पुरुषस्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं सिध्यति। अन्यथा निरधिकारित्वादननुष्ठाने विधिर्निरर्थकः स्यात्। तस्मात् फलं कल्पनीयम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

स्वर्गं फलमुतैकं स्यात् सर्वमस्त्वविशेषतः।

एकेन तन्निराकाङ्क्षमतोऽनेकं न कल्प्यते ॥ ८ ॥

तस्मिन् विश्वजिति पशुपुत्रवीर्येन्द्रियादिकं सर्वं फलत्वेन कल्पनीयम्। कुतः। एतस्यैवास्य फलमित्यत्र विशेषहेतोरभावादिति चेत्। नैवम्। लाघवस्यैव विशेषहेतुत्वात्।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

एकं यत् किञ्चिदथवा नियतं न नियामकम्।

तस्मादाद्यः सर्वपुंसामिष्टत्वात् स्वर्ग एव तत् ॥ ९ ॥

विश्वजिति कल्प्यमानं यदेकं फलं तदिदमेवेति नियामकं नास्ति। तस्मादिच्छया केनचित् कस्मिंश्चित् फले कल्प्यमानेऽर्थात् सर्वफलत्वे गौरवमेव स्यादिति चेत्। नैवम्। स्वर्गस्य पश्वादिफलवद् दुःखमिश्रितत्वाभावान्निरतिशयसुखत्वाच्च सर्वपुरुषाणामिष्टत्वात् स्वर्ग एव विश्वजितः फलम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्त्रमिहादिमः।

पूर्ववत् स्यात् प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुताद्वरम् ॥ १० ॥

सप्तकाण्डे श्रूयते। प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्रीरुपयन्तीति। ब्रह्मवर्चस्विनोऽन्नादा भवन्तीति च। द्वादशाहादूर्ध्वंभाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्त्रविशेषाः। त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन् सत्त्रविशेषे सोऽयं त्रयोदशरात्र इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति। क्वचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्यैक एव सत्त्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाम्नायते। तद्यथा। त एता विंशतिरात्रीरुपय-

ष्विति। तादृशे रात्रिसत्रे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूमः। अस्य रात्रिसत्रविधेः स्तावके ऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता। सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्तमश्रुतात् स्वर्गात् प्रत्यासन्ना। तस्मात् प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्य्या-दित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया।

नवमाधिकरणमारचयति।

श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौर्य्येऽत्र प्रवृत्तये।

चाद्यो नैवं श्रुतेनैव फलाकाङ्क्षानिवर्त्तनात् ॥ ११ ॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं श्रुतं फलम्। स्वर्गोऽश्रुतं फलम्। तदुभयमप्यभ्युपेयम्। तथा सति स्वर्गस्य सर्वैरपेक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषां तत्र प्रवृत्ति-र्लभ्येतेति चेत्। नैवम्। श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निरा-काङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकल्पनाया असम्भवात्। तस्माच्छ्रुतमेव फलम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूद्यते ॥ १२ ॥

उत्पत्तिचोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावने।

फलसंयोगबोधेन भवेदेव फले विधिः ॥ १३ ॥

इदमाम्नायते। एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामाया-क्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति। एकस्मै वा अन्ये यज्ञक्रतवः कामायाक्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति। तत्र सर्वेभ्य इत्यमेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले विधिः। विधायकस्य लिङादेर्भावनावाचिन आख्यातस्य चाभा-

त्वात्। अनुवादस्तु भविष्यति। सर्वकामानां प्राप्तत्वात्। न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधानात् स्वर्ग एव प्राप्तः। न तु कामान्तरमिति वाच्यम्। अङ्गोपाङ्ग-कामानामपि प्राप्तत्वात्। सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयो-रङ्गम्। तत्र कामाः श्रूयन्ते। एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रति-ष्ठाकामस्य। चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्येति। तथा सान्नाय्ययागस्य दोहनमङ्गम्। तत्साधनं पला-शाकरणमुपाङ्गम्। तत्र पलाशशाखाहरणे काम आम्नातः। यं कामयेत पशुमान् स्यादिति। बहुपर्णां तस्मै बहुशाखा-माहरेत् पशुमन्तमेवैनं करोतीति। त एते सर्वकामा अनूद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। मा भूतामस्मिन् वाक्ये विधि-भावने। तथाप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते समाश्रित्य तादर्थ्य-वाचिना चतुर्थ्या फलसंयोगो बोध्यते। तस्मादेष फले विधिः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

ज्योतिष्टोमस्य सर्वार्थः सर्वं सकृदनुष्ठितेः।
दद्यात् पृथक् प्रयोगाद्वा सकृत्तस्याविशेषतः॥ १४॥
एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम्।
चोदितं तेन कामास्ते पर्यायेण भवन्त्वमी॥ १५॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वकामार्थौ। तथा ज्योतिष्टोमस्य सर्वकामार्थ इति पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धम्। तत्रोभयत्र कामा नैमित्तिकाः। ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम्। तच्च सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम्। न हि निमित्तसाधारण्ये सति नैमित्तिकानां पर्यायो भवति। वह्निसामीप्ये सति दाह-

प्रकाशयोः पर्य्यायादर्शनात्। तस्मात् ज्योतिष्टोमे सकृदनुष्ठिते सत्येकं फलं यथा निष्पद्यते। तथा फलान्तराण्यपि धारयितुमशक्यत्वाद् युगपत् सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः। न ज्योतिष्टोमं निमित्तीकृत्य कामा विधीयन्ते। कामानामननुष्ठेयत्वात्। किं तर्हि पुरुषस्य स्वतः प्राप्तान् कामानुद्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधीयते। यद्यपि सर्वेभ्य इति स्वर्गपश्वादिफलानामेकेनैव शब्देनोद्दिश्यमानत्वात् साहित्यं प्रतिभाति तथापि न तदस्ति। उद्देश्यगतत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात्। न च शब्दतः साहित्यनियमाभावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थतः साहित्यमिति वाच्यम्। स्वर्गपश्वादीनां परस्परनिरपेक्षाणामेव फलत्वात्। तस्मादेकैकस्य साधनत्वेन कर्म चोद्यते। अत एव सर्वेभ्य इति निर्देशोपपत्तिः। अन्यथा साहित्यनियमान्मिलितमिदमेकमेव फलं सम्पन्नमिति सर्वशब्दो नोपपद्यते। तस्माद् यदा यत् फलम् तदा तत्सिद्धये ज्योतिष्टोमः प्रयोक्तव्यः। एकमपि वृष्ट्यादिफलं यदा काम्यते। तदा कारीरीष्टिः पुनः पुनः प्रयुज्यते। किमु वक्तव्यम्। फलभेदे प्रयोगभेद इति। तस्मात् प्रति फलं पृथक् प्रयोगः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा।
आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद् देहस्योत्पादकत्वतः॥ १६॥
चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पनम्।
पुंप्रवृत्त्यादिनापेते प्रतिबन्धे भवेत् फलम्॥ १७॥

काम्यकर्माण्येवं श्रूयन्ते। चित्रया यजेत पशुकामः।

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति। तत्र यथा स्वर्गफलस्यामुष्मिकत्वं नियतम्। एवं पश्वादिफलस्यापि। यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः। तर्हि चित्रादिरपि तथेति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। अस्मिन् देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वाद्श्रुताप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते। चित्रया लब्धदेहोऽवश्यमुत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतः। नापि किञ्चित् तस्य कल्पकमस्ति। अनेनापि देहेन पश्वादिफलस्य भोक्तुं शक्यत्वात्। अस्मिन् देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्वाद्यलाभाद् वैधं चित्रादिफलमामुष्मिकमेवेति चेत्। न। प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावप्युपयुक्तत्वात्। तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकम्। सति त्वामुष्मिकम्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

इष्ट्वा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत्।
कालं वा बोधयेद् वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १८ ॥
क्त्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र मैवमङ्गत्वबोधनम्।
श्रुतेर्मुख्यं प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते ॥ १९ ॥

इदमाम्नायते। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत। अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेति। तत्रेष्ट्वेति क्त्वाप्रत्ययो वाजपेयस्य पूर्वकालीनतां ब्रूते। तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरकालीनतां बोधयतीति प्राप्ते ब्रूमः। बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वविधानमेव क्त्वाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः। समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृकतायां तद्विधानात्। यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तं

तथापि तच्च नियतम्। मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र वालेऽक्येऽपि प्रयोगात्। वाजपेयप्रकरणमप्यङ्गत्वेऽनुग्रहाते। अन्यथा स्वप्रकृते बृहस्पतिसवे कालविधानात् प्रकरणं बाध्येत। अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसवत्वाभावात् तच्छब्दोऽनुपपन्न इति चेत्। न। मासाग्निहोत्रन्यायेन तद्धर्मातिदेशार्थत्वात्। तस्मात् वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम्। अग्निं चित्वेत्यत्राप्येवं योजनीयम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः।
द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्यात् प्रक्रियावशात्॥ २०॥
उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमासयोगप्रभासनात्।
तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता॥ २१॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते। संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु निर्वपतीति। तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात् प्रयाजादिवद्दर्शपूर्णमासयोरुभयोरप्यङ्गमिति चेत्। न। वाक्यस्य प्रबलत्वात्। न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम्। दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेण तदुपपत्तेः। तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति।
अङ्गं कालोऽथवाङ्गं स्यादतिपारार्थ्यमन्यथा॥ २२॥
प्रागाग्निमारुतस्यास्य ज्ञाता सोमार्थता तथा।
अनुयाजास्य पश्वर्थाः संयोगः कालसिद्धये॥ २३॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। आग्निमारुतं नाम किञ्चिच्छस्त्रम्। अनुयाजा देवं बर्हिरित्यादिभिः याज्ञिकहौत्रकाण्डपठितैरेकादशभिर्मन्त्रैः साध्या होमाः। तत्राग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अङ्गमित्येवमङ्गाङ्गिभावबोधनायायं संयोगः। यद्यनुयाजानामयं कालोपदेशः स्यात्। तदानीमाग्निमारुतोपन्यासस्य स्वार्थो न कश्चिदित्यत्यन्तपारार्थ्यं स्यात्। तस्माद् बृहस्पतिसववद्वैमृधवच्चानुयाजा अङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। इतरस्तोत्रशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवावगतम्। अग्नीषोमीय विकृतौ सवनीयपशावतिदेशतः प्राप्तानामेकादशानुयाजानामपि प्रयाजवत् पश्वङ्गत्वमवगतम्। ततः परस्परमङ्गाङ्गिभावासम्भवात् कालोपदेशार्थोऽयं संयोगः।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन याजकः।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा ह्यपारार्थ्याय चाङ्गता ॥ २४ ॥

दर्शादिलक्षणे काले सोमयागो विधीयते।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताङ्गाङ्गिता तयोः ॥ २५ ॥

इदमाम्नायते। दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति। तत्रोभयोराग्निमारुतानुयाजवदन्याधीनत्वाभावाद्दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वबोधकोऽयं संयोग इति चेत्। मैवम्। स्वतन्त्रफलवतः सोमस्याङ्गत्वाभावात्। फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गं भवतीति न्यायात्। न चात्र बृहस्पतिसवन्यायेन

सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम्। सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्दवन्नामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात्। तत्प्रत्यक्षत्वसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्रैक्यमात्रेणोपपद्यते। तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यसत्यपेक्ष्यापि तदुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम्। एतदेवाभिप्रेत्य रथत्वरूपमस्याम्नायते। एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजते रथस्पष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्यतीति। अवसाने निश्चिते। वरे मार्गे। यथा रथेन शुभ्रे मार्गे गन्तुः कण्टकपाषाणादिबाधराहित्येन सुखं भवति। तथा प्रथमं दर्शपूर्णमासाविष्टवत उत्तरकाले तद्दिष्टिविकृतिषु सोमाङ्गभूतदीक्षणीयाप्रायणीयादिषु धर्मानुष्ठानं सुकरं भवतीत्यर्थः। तस्मात् कालार्थः संयोगः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाग्रिमः।
कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥ २६ ॥
जाते यस्मिन्निष्टिमेतां निर्वपेत् तस्य पूतता।
तच्चेपसितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्त्तते ॥ २७ ॥

काम्येष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जात इति प्रकृत्य श्रूयते। यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति स पूत एव तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवतीति। तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वम्। न तु मुग्धस्य पुत्रस्य। ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरण्यपरिहाराय पितुरेव पूतत्वादिफलमिति चेत्। मैवम्। यस्मिन् जाते निर्वपति

स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसम्बन्धावगमात् । न चात्र निष्फलस्य पितुरप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफलबुद्ध्या प्रवृत्तिसम्भवात् । तस्मात् पुत्रस्य पूतत्वादि ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।
निमित्तानन्तरं कार्य्यं नैमित्तिकमतोऽग्रिमः ॥ १८ ॥
जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् ।
प्रागिष्टौ कुमारस्य विपत्तेरूर्ध्वमस्तु सा ॥ २९ ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वान्नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगाज्जन्मानन्तरमेवेष्टिरिति चेत् । मैवम् । स्तनप्राशनं तावज्जातकर्मानन्तरं विहितम् । यदि जातकर्मणः प्रागेव वैश्वानरेष्टिर्निरूप्येत । तदा स्तनप्राशनस्यात्यन्तविलम्बात् पुत्रो विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिफलं कस्य स्यात् । तस्मान्न जन्मानन्तरं किन्तु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचापगतेऽथवा ।
निमित्तसन्निधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥ ३० ॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म सन्निहितं भवति तथाप्यशुचिना पित्रानुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत् । जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिकी शुद्धिः शास्त्रेणैव दर्शिता । ततो मुख्य-

सन्निधेरवश्यं बाधितत्वाच्छुचिलक्षणाङ्गवैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्य्यात्।

विंशाधिकरणमारचयति।

अग्निं चित्वा यजेत् सौत्रामण्येत्यङ्गेष्टिरीदृशी।

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः॥ २१॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः।

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम्॥ २२॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम्। तच्चाङ्गमङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्तव्यम्। इतरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेत्। मैवम्। क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते सति पश्चात् कर्मान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात्। यदाङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात्। तदा क्त्वाप्रत्ययप्रापितः पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत। न ह्यङ्गिना सह प्रयोक्तव्यानामुखासम्भरणादीनां चयने निर्वृत्ते पश्चाद्विधानं श्रुतम्। ततः पृथक्प्रयोगेऽवश्यम्भाविनि सति स्वस्वचोदकप्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम्। सौत्रामण्या इष्टिप्रकृतिकत्वात् पर्वकालश्चोदकप्राप्तः। चयनेन सहैकप्रयोगे तु पर्वण्युखासम्भरणादिविधानादन्यस्मिन् दिने सौत्रामणी प्रसज्येत। तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वाद्वसन्तकालश्चोदकप्राप्तः। वाजपेयेन सह प्रयोगैक्ये शरदि वाजपेयस्य विहितत्वाद् बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत। तस्मादतिदिष्टे पर्वणि वसन्ते च तदनुष्ठानम्। ननु सर्व-

वाङ्गापूर्वैः प्रधानापूर्वं जनयितव्यम्। इह तु पूर्वकालीनेन साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकमिति चेत्। न। तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन प्राबल्यदशायाः कल्पनीयत्वात्। तस्मान्नाङ्गिनः कालेऽनुष्ठानम्। किन्तु स्वकाल इति स्थितम्।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

राजसूयेऽनुमत्यादि देवनादि च ते उभे।
मुख्ये उतैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः॥ १॥
यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः।
देवनाद्यफलं यत् तदङ्गं फलवतो यजेः॥ २॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः। अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति। नैर्ऋतमेककपालम्। आदित्यं चरुं निर्वपति। आग्नावैष्णवमेकादशकपालमित्यादयः। यथैता इष्टयः। तथा पशवोऽपि श्रुताः। आदित्यां मल्हां गर्भिणीमालभते। मारुतीं पृश्निम्। प्रष्ठौहीमश्विभ्यामिति। मल्हा मणिला गलस्तनयुक्तेत्यर्थः। तस्या अदितिर्देवता। पृश्निरल्पतनुः। तस्या मरुतो देवता। यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति तावद् वयस्का प्रष्ठौही। तस्या अश्विनौ

देवता। एवमभिषेचनीयदशपेयादयः सोमयागाः श्रुताः। तथा वल्मीकवपायां होम इत्यादयो दर्विहोमाः श्रुताः। यथैत इष्टिपशुसोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा यागरूपाः। एवमयागरूपा अपि द्यूतादयः श्रुताः। प्रष्ठौहीर्दीव्यति। अक्षैर्दीव्यति। राजन्यं जिनाति। शौनःशेपमाख्यापयत इत्यादयः। तत्र यागा यथा मुख्याः। तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तम्। प्रकरणपाठस्योभयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्याख्यातवाच्यायां भावनायां धातुबोध्यो यागः करणम्। राजसूयशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसामानाधिकरण्येन तन्नामधेयं भवति। तथा राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्य्यवसानादनुमत्यादीनां यागानामेव फलवत्त्वादङ्गित्वम्। तत्सन्निधौ श्रूयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निखिलस्य वा।

राजसूयस्यापकर्षादाद्यः प्रक्रिययोत्तरः॥ २॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयसोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम्। कुतः। अपकर्षात्। यद्यप्यभिषेचनीयविधेरूर्ध्वं तत्सन्निधौ देवनादय आम्नातास्तथाप्यभिषेचनीयमध्ये तेऽपकृष्यन्ते। माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यन्दिनसवने स्तोत्रकालेऽपकृष्यते। तस्मिन्नपकृष्टे सति ततः पूर्वमाम्नातानां देवनादीनामर्थसिद्धोऽपकर्षः। ततो

माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वाद् देवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। किं तदङ्गत्वे सन्निधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तरप्रकरणम्। उभयथापि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वाद्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम्। राजसूयशब्दस्यानुमत्यादीन् सर्वान् यागानभिधत्ते। तस्मात् सर्वेषामेतदङ्गम्। अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलादभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठीयते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥ ४ ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिस्ततः।

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत् ॥ ५ ॥

राजसूये संसृच्छब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टकपालादीनि दशहवींष्याम्नातानि। तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाष्ट्रवैष्णवानि। तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते। पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्त्यन्तरा त्वाष्ट्रेणोपरिष्टाद् वैष्णवेनेति। योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नतिदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोद्यते। ततो वाक्यात् सौम्यादीन्युपसदामङ्गानीति प्राप्ते ब्रूमः। उपसदामिति षष्ठ्या कालवाचिना पुरस्तादिति शब्देनान्वयात् सौम्यादीनां कालविषयसम्बन्धपरमिदं वाक्यम्। न त्वङ्गाङ्गिभावपरम्। ततो न कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकम्। किन्त्वनुमत्यादिवत् प्रधानम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

मुख्यतामनहोमस्य साङ्ग्रहण्यङ्गताथवा।
मुख्यत्वमविरुद्धत्वात् फलाय स्यात् तदङ्गता॥ ६॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते। वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति। तत्रामनहोमाः श्रुताः। आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति। त एत आमनहोमाः साङ्ग्रहण्येष्ट्या सह समप्रधानभूताः। न हि तेषां मुख्यत्वे कश्चिद् विरोधोऽस्ति। दृष्टं ह्याग्नेयादिष्वनुमत्यादिषु च बहूनां मुख्यत्वमिति चेत्। मैवम्। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येन स्वाराज्यकामो राजसूयेनेति वाक्येन च यथा बहूनां फलसम्बन्धावगमः। तथामनहोमानाम्। फलसम्बन्धाभावे सति प्राधान्यायोगात्। साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति वाक्यं तु साङ्ग्रहण्या एव फलसम्बन्धं बोधयति। न त्वामनहोमानाम्। तस्मात् फलवत्याः साङ्ग्रहण्याः सन्निधावाम्नाता अफला आमनहोमास्तदङ्गम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे।
देवान्तरायाज्यत्वाच्च स्यादस्योभयरूपता॥ ७॥
निमित्तत्वयोतिनोऽत्र यदिशब्दादयो न हि।
अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता॥ ८॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यां वै काञ्चिदध्वर्युर्यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या आवृश्चेते यत्प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति शमयत्येवैनामिति। सोऽयं दधिग्रहो नित्यो

नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः। कुतः। आकारद्वयसाधक-सद्भावात्। देवतान्तरायेण तद्देवताक्षोभमुपन्यस्य ग्रहेण गमनाभिधानादन्तरायो निमित्तम्। अतो नैमित्तिक इति प्रतिभाति। तथा ज्येष्ठत्वमाम्नातम्।-- ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणामिति। ज्येष्ठत्वं नाम प्रशस्तत्वम्। तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते। नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तत्वम्। तस्मा-द्धेतुद्वयबलादुभयात्मकत्वमिति चेत्। मैवम्। देवता-न्तरायस्य निमित्तत्वाभावात्। निमित्तत्वे यदिशब्द उपबध्येत। सप्तमी वा श्रूयेत। यच्छब्दो वान्तरायकर्त्रो-रध्वर्युयजमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्। भिन्ने जुहोति। यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुत इत्यादिषु संप्रतिपन्ननिमित्तेषु तद्दर्शनात्। तस्मात् केवल-नित्यत्वमेव दधिग्रहस्योचितम्। देवताक्षोभतत्समाधानो-पन्यासो विधेयदधिग्रहस्तुतयेऽर्थवादः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद् यागो वैश्वानरेष्टितौ।
नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः॥ ९॥

अग्निचयने श्रूयते। यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुते यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदार्त्तिमार्च्छे-द्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तान्निर्वपेदिति। उखा पिठरः। तामुखां युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिप्रपाठकाम्नातैर्मन्त्रैः सम्पाद्य तस्यामुखायामग्निं निधाय षडुद्यामे द्वादशोद्-यामे वा शिक्ये तामुखामवस्थाप्य तच्छिक्यं स्वकण्ठे बद्ध्वा

तमुखमग्निं संवत्सरं भृत्वा पश्चादिष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः। अभरणे त्वपूर्णगर्भपातवद्विनाशः स्यात्। ततो वैश्वानरेष्टिं चयनात् प्रागेव कुर्य्यादित्यर्थः। अत्राप्यन्तरायवाक्य-वदभरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत्। मैवम्। यः पुमानभृत्वाग्निं चिनुते स निर्वपेदिति कर्तृ-समानाधिकृतयच्छब्दबलादभरणेष्ट्योर्निमित्तनैमित्तिकभावा-वभासात्। किञ्च। दधिग्रहस्य नित्यस्य पाक्षिकत्वरूपं नैमित्तिकत्वं विरुद्धम्। इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेक-मेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

नित्या षष्ठी चितिर्नो वा पञ्चापेक्षत्वतोऽग्रिमः।

अपवृत्तावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतितोऽन्तिमः॥ १०॥

अग्नौ श्रूयते। संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदते। योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्चितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत इति। लाङ्गलेन कृष्टे व्याममात्रे भूप्रदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पक्ष्याकारेण स्थानं निष्पा-द्यते। सेयं चितिः। तादृश्यः पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते। ततः षष्ठी चितिः। तत्र षण्णां पूरणी षष्ठीति व्युपत्त्वौ पूर्वाः पञ्च चितीरपेक्षते। अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वासम्भ-वात्। तस्मादेकप्रयोगनियमादितरचितिवन्नित्येति चेत्। मैवम्। अग्निं चित्वेति पूर्वाभिरेव पञ्चभिश्चितिभिर्नित्य-स्याग्निचयनस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद्योऽत्र न प्रतितिष्ठत्यसौ षष्ठीं चिनुत इति कर्तृसमानाधिकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य विधानात् षष्ठी नैमित्तिकी। ततः पञ्च-

चितिको नित्योऽग्निः। नैमित्तिकस्त्वेकचितिक इति न प्रयोगैक्यम्। पूरणप्रत्ययस्त्वभिधानपेक्षयोपपद्यते। पूर्वाः पञ्च चितयोऽभिहिताः। अथाभिधास्यमानां षष्ठीं चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

क्रत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः क्रतौ हि सः।
अमावास्योक्तितो नैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता॥ ११॥

एवमाम्नायते। अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति। तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वादयं पिण्डपितृयज्ञः क्रत्वङ्गमिति चेत्। नैवम्। अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात्। कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः। न च वाक्येन क्रत्वङ्गत्वाभावेऽपि प्रकरणेन तद्भवेदिति वाच्यम्। तस्यानारभ्याधीतत्वात्। तस्मादयं पुरुषार्थः।

नवमाधिकरणमारचयति।

रज्जुर्द्वितीया पश्वर्था यूपार्था वान्वयात् पशौ।
पश्वर्था त्रिवृता यूपं परिवीयेति यूपगा॥ १२॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। तत्र सवनीयपशोरग्नीषोमीयविकृतित्वाच्चोदकप्राप्तं यूपपरिव्याणं कालोपलक्षणार्थमनूद्य परिव्याणोत्तरकाले त्रिवृद्रशनोपलक्षितपशोरुपाकरणं विधीयते। ततो रशनायाः पश्वन्वयात् पशुबन्धनेन पशोरितस्ततोऽपक्रमणनिवारकरूपदृष्टार्थलाभाच्च पश्वर्था रशनेति चेत्। नैवम्। त्रिवृतेति तृतीयया

यूपमिति द्वितीयया शेषशेषिभावावगमादव्यवहितान्वय-लाभाच्च रशना यूपार्था। कालश्चाश्विनं ग्रहं गृहीत्वेत्य-नेनैवोपलक्षितः। पश्वनपक्रमणवद् यूपदार्ढ्यमपि दृष्टमेव प्रयोजनम्। न च परिव्याणेन दार्ढ्यमतिदेशादेव सिद्धमिति वाच्यम्। तस्मिन् सति पुनर्विधानादेव द्वितीयया रशनया परिव्याणान्तराङ्गीकारात्। तस्मादियं द्वितीया रशना यूपार्था।

दशमाधिकरणमारचयति।

स्वरुर्यूपे पशौ वाङ्गं यूपस्येत्युक्तितोऽग्रिमः।
स्वरुणा पशुमञ्ज्यादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटम्॥ १३॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। यूपस्य स्वरुं करोति। स्वरुणा पशुमनक्तीति। तत्र स्वरोर्यूपसम्बन्धाभिधानात् यूपाङ्गत्वमिति चेत्। मैवम्। स्वरुणा पशुमिति तृतीयया द्वितीयया चाङ्गाङ्गिभावावगतौ सम्बन्धसामान्यवाचिन्याः षष्ठ्या यूपाङ्गच्छेदनजन्यत्वाभिप्रायेण नेतुं शक्यत्वात्। तस्मात् स्वरुः पश्वङ्गम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

आघारादेश्च मुख्यत्वं न वाग्नेयादिवत् तु तत्।
षण्मुख्या नामतः सिद्धाः शेषा अन्येऽङ्गसंस्तुतेः॥ १४॥

दर्शपूर्णमासयोराघाराज्यभागप्रयाजानुयाजादयः काल-संयोगमन्तरेणाम्नाताः। आग्नेयादयः षड्यागाः कालसं-योगेन चोदिताः। तत्राग्नेयादीनां यथा प्राधान्यमङ्गी-कृतम्। तथैवाघारादीनामप्यङ्गीकर्त्तव्यम्। यथा राज-सूये परस्परविलक्षणानामिष्टिपशुसोमानां बहूनां सम-

प्राधान्यम् । तद्वत् । एकप्रकरणपाठश्चोभयत्रापि समानः । तस्मादाघारादीनामाग्नेयादीनां च समप्राधान्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्र राजसूयशब्दो राजसम्बन्धात् प्रवर्त्तमानो राजकर्त्तृकाणामेकप्रकरणपठितानां सर्वेषां यागानां नामधेयं भवति । दर्शपूर्णमासशब्दौ तु कालवाचिनौ सन्तौ कालसंयोगेन विहितानामाग्नेयादीनां षण्णां यागानां नामधेयतां प्रतिपद्येते । ततो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन तन्नामधेयवशादाग्नेयादयः षडेव यागाः फलसम्बन्धित्वेन प्रतीयमाना मुख्याः । अन्ये त्वाज्यभागाघारादयस्तन्नामरहिता निष्फला आग्नेयादीनां शेषाः । एवं सत्यङ्गत्वेन स्तुतिरुपपद्यते । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागावित्याज्यभागौ यज्ञशरीरस्याङ्गिनोऽङ्गत्वेन स्तूयेते । यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञाय क्रियत इति यज्ञशरीरोपकारकवर्मत्वेन प्रयाजानुयाजाः स्तूयन्ते । एवमाघारादिष्वूदाहार्य्यम् । एतच्च सति साद्दश्ये सम्भवति । तस्मादाघारादीनां नास्ति मुख्यत्वम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

मुख्या न वा दीक्षणीया मुख्या स्यात् सोमसाम्यतः ।
ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैकमुख्यता ॥१५॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य प्रकरण ऐन्द्रवायवग्रहादयः सोमयागा दीक्षणीयादीष्टयोऽग्नीषोमीयादिपशवश्चाम्नाताः । तत्राग्नेयादिपक्षपातिदर्शपूर्णमासनामवज्ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमपक्षपातित्वाभावेन रा-

सूयनामवत् प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात् सोमसमानानां दीक्षणीयादीनामप्यस्ति मुख्यत्वमिति चेत्। नैवम्। सोम-यागपक्षपाते हेतुसद्भावात्। ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योतिष्टोम इति हि तद्व्युत्पत्तिः। अत एव ब्राह्मणम्। त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः। एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति। स्तोमानां ज्योतिष्ट्वे यज्ञप्रकाशकत्वम्। न चेष्टयः पशवो वा त्रिवृ-दादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्ते। तस्माज्ज्योतिष्टोमनाम्ना सोमयागानामेव फलसम्बन्धावगमादफला इष्टिपशवो न मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम्।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थ-स्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः।

पञ्चमोऽध्यायः।

द्वितीयादित्रये प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः।
अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्य्यते ॥

अनेन चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः पौर्वापर्य्यं निरूपितम्। द्वितीयाध्याये कर्मभेदनिरूपणात् पृथगनुष्ठेयत्वमवगतम्। तृतीयाध्याये शेषशेषित्वनिरूपणान्निवेशनः सङ्गमन इति मन्त्रेण वह्न्युपस्थानमनुष्ठेयम्। न त्विन्द्रोपस्थानमित्याद्यनुष्ठेयव्यवस्थावगता। चतुर्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमेव निश्चीयते। पलाशशाखाच्छेदनस्य वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम्। न तु प्रस्तरेण सह प्रहृतिः प्रयोजिका। तथा सति पौर्णमास्यां वत्सापाकरणाभावे सत्यप्रयोजकप्रहृत्यर्थं शाखाच्छेदनं न कर्त्तव्यमिति। एवं त्रिभिरध्यायैरनुष्ठेयस्वरूपे निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्याकाङ्क्षितत्वात् पञ्चमाध्याये सोऽभिधीयते।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते।
अमानत्वादनियतिर्नियतिर्वेदमानतः ॥ १ ॥

य एतेऽनुष्ठेयाः पदार्था गृहपतिब्रह्मोद्गातृहोतृनीचादयस्तेषां पदार्थानां नास्ति क्रमनिर्णयः। क्रमबोध-

कस्य प्रमाणस्याभावादिति चेत्। मैवम्। पदार्थेषु तदनुष्ठाने च यथा वेदः प्रमाणम्। तथैव क्रमेऽपि वेदः प्रमाणम्। तस्मात् क्रमस्य नियतत्वात् क्रमनिरूपकः पञ्चमाध्याय आरम्भणीयः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः।

क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवद् युज्यते विधिः॥ २॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात् स्वरूपेण न विधियोग्यता तथापि यथा दध्ना जुहोतीत्यादावक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सद् विधीयते। दधिसाधनकं होमं कुर्य्यादिति। एवमनेन क्रमेण कर्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम्।

तृतीयवर्णकमारचयति।

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति।

क्रमः पाठाद् विधेयो वा पाठाद् दीक्षाविधिः श्रुतेः॥३॥

द्वादशाहस्य सत्त्रत्वात् सर्वेषां याजमान्यतः।

चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः॥ ४॥

द्वादशाहे श्रूयते। अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारमिति। तत्र गृहपत्यादिदीक्षाणामनुक्रमः पाठादवगम्यते। विधेयत्वं तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव। कुतः। दीक्षयेदिति श्रुत्या तद्विध्यवगमात्। न हि यौतस्य विधेयस्य सम्भवे सति वाक्यार्थः क्रमो विधातुमुचितः। तस्मान्न विधेय इति प्राप्ते ब्रूमः। द्वादशाहे सत्त्रे य ऋत्विजस्ते यजमाना इति

ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता दीक्षा न विध्यातव्या। ततो दीक्षामनूद्याख्यातेन क्रमो विधीयते। यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति तथापि वाक्येन॰प्रतीयते। स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्त्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयते। नन्वेकस्य कर्त्तुर्युगपदनेकपदार्थानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्त्तव्यतापि प्राप्नोति चेत्। न। विशेषस्याप्राप्तत्वाद् व्युत्क्रमेणाप्यनुष्ठातुं शक्यत्वात्। तस्माद् वाक्यावगतं क्रमविशेषं नियन्तुमयं विधिः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सर्वत्र दर्शनात्॥ ५॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाकोऽवगम्यते।

यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यतातोऽर्थतः क्रमः॥ ६॥

गृहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तस्यैव क्रमस्यादृतत्वादिहापि होमपाकयोः पाठात् प्राप्तः क्रम आदरणीय इति चेत्। मैवम्। द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवाद् द्रव्यनिष्पत्त्यै पाकस्यैव प्राथमिकत्वावश्यम्भावात्। होमद्रव्यत्वं च यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति तृतीययावगम्यते। तस्मात् पाठक्रमं बाधित्वार्थतः क्रमोऽत्राभ्युपगन्तव्यः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

स्याद् वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वान्यवद् भवेत्।

शाखान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि॥ ७॥

दर्शपूर्णमासयोर्या॰ ॰ ॰ काण्डे प्रयाजानुयाजानु-

मन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः। वसन्तमृतूनां प्रीणामि। ग्रीष्म-मृतूनां प्रीणामीत्यादयः। तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः। कुतः। अन्येष्वाग्नेयोपांशुयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियत-क्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य बुद्धिस्थत्वादिति चेत्। मैवम्। अत्र नियामकाभावान्न तावदत्र पाठो नियामकः। वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्दे मन्त्रमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीयशाखायां पठितानां शाखान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात्। नाप्यत्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः। वसन्त-मन्त्रे समिद्यागैकविषयस्य कस्यचित् प्रयाजस्यानु-मन्त्रणेऽप्यनुपपत्त्यभावात्। नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम्। वसन्तमन्त्रे समिद्यागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्यादर्शनात्। तस्मादत्र नास्ति नियतः क्रमः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते।

श्रुत्यर्थाभावतो नैवं क्रमः पाठान्नियम्यताम्॥ ८॥

समिधो यजति। तनूनपातं यजतीत्यादिषु प्रयाजेषु नियतः क्रमो नास्ति। कुतः। क्रमप्रापकप्रमाणाभावात्। यथा गृहपत्यादिदीक्षानुवादेनाख्यातश्रुत्या क्रमो विव-क्षितः। तथात्र क्रमविधायिका श्रुतिर्नास्ति। यजती-त्याख्यातेन समिद्यागादिपदार्थानामन्यतोऽप्राप्तानां विधा-नात्। यथा च दीक्षयित्वेति क्त्वाश्रुतिः। तत उद्गातारमिति पञ्चमी श्रुतिर्वा। तादृश्यपि नात्र श्रुतिरुपलभ्यते। न च पाकहोमयोरिवार्थतः क्रमो वक्तुं शक्यः। समिद्यागम-न्तरेणापि तनूनपाद्यागस्य कर्तुं शक्यत्वात्। तस्मान्ना-

स्त्यत्र क्रमनियम इति चेत् । मैवम् । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्रमस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वात् । तस्मादस्ति क्रमनियमः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

उपाकृतानां किं सप्तदशानां यूपबन्धने ।
क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥ ९ ॥
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।
क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ १० ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति विहितानां पशूनामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्त्तव्याः । तत्रेदृशे पशावुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादैच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्त्तव्यम् । तदानीमीदृशः पशुः प्रथमं नियोक्तव्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावान्नास्ति क्रम इति चेत् । मैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्त्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति । प्रवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागे कारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशावुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्वन्तरेष्वनुष्ठितैः षोड़शभिरेव पदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च सप्तदशेति विधिबलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्वन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत । तदा द्वात्रिंशत्पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् । तत् तु नाभ्यनुज्ञातम् । तस्मात् प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राथम्यमग्नीषोमीये साद्यस्क्राख्यक्रतावुत ।
सवनीयेऽग्निमो यस्मात् प्रकृतौ तदपेक्षितम् ॥ ११ ॥
आश्विनग्रहसामीप्यं सवनीयपशोः स्थितिः ।
नियमे तत्क्रमे स्थानाच्छिष्टयोः प्राकृतो नयः ॥ १२ ॥

साद्यस्क्रनामकः कश्चित् सोमयागः । तत्र श्रूयते । सह पशूनालभत इति । प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपवसथ्ये पूर्वदिन आलभ्यते । सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते । अनुबन्ध्योऽवभृथादूर्ध्वमालभ्यते । इह तु त्रयोऽपि पशवः सहालब्धव्याः । सोऽयं सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यम् । तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभात्तेषु त्रिषु पशुष्वग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकरणम् । कुतः । प्रकृतौ तत्प्राथम्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत् । मैवम् । सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्त्तते । आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् । आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति । प्रकृतौ तदानन्तर्यस्य क्लृप्तत्वात् । ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्यः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।
नास्त्यस्ति वात्र नास्त्येष तन्नियामकवर्जनात् ॥ १३ ॥
याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥ १४ ॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमा-म्नायेते। सारस्वतौ भवतः। एतद्वै दैव्यं मिथुनमिति। सरस्वती च सरस्वांश्चेति विग्रहसमासे कृते पुमान् स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषात् सारस्वताविति भवति। तौ देवते ययो-र्यागयोस्तौ सारस्वतौ यागौ। एतच्च मिथुनमिति वाक्य-शेषादवगम्यते। तयोर्यागयोर्निर्वापाद्यो धर्माश्चोदकतः प्राप्ताः। तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्य्यः। कुतः। श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानाना-मन्यतमस्य नियामकस्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। हौत्र-काण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये आम्नाते। प्र णो देवी सरस्वतीति। पश्चात् पुंदेवतायाः। पीपिवांसं सरस्वत इति। अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्या-गयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते। ततो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वान्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयाग-स्यैव प्रथमं निर्वापः कार्य्यः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयकेऽथवा।
धर्मानुष्ठान आद्योऽस्तु मुख्ययोस्तादृग्क्रमात् ॥ १५ ॥
युक्तमौषधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः।
पाठक्रमस्याविलम्बादाज्यधर्मास्तु पश्चिमाः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्चेत्येतदुभयं पौर्ण-मास्यामाम्नातम्। तत्रोपांशुयाजस्याज्यं द्रव्यम्। आज्यस्य धर्मा उत्पवनचतुर्गृहीतत्वादयः। अग्नीषोमीयस्य पुरो-

डाशो द्रव्यम्। तस्य धर्मा निर्वापावघातादयः। तत्र मुख्यौ यागावुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ। तथा सति पूर्वन्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वादाज्यधर्माणा-मनुष्ठाने प्राथम्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। औषधधर्मा निर्वापादयः पूर्वमाम्नाताः। पश्चादाज्यधर्माः। तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्य-धर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुसारेणौषधधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः। पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते। मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उपपत्त्या कल्पनीयः। तस्मादग्नीषोमीयपुरोडाशार्थेभ्य औषधधर्मेभ्य ऊर्ध्व-माज्यधर्मा अनुष्ठेयाः।

नवमाधिकरणमारचयति।

अग्नीषोमीय आग्नेयात् पूर्वो नो वास्तु पूर्वता।
ब्राह्मणक्रमतो नैवं मन्त्रक्रमबलित्वतः॥ १७॥
स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः।
प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनापि कृतार्थता॥ १८॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेका-दशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति। आग्नेययागस्तु षष्ठ-प्रपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः। यदाग्नेयोऽष्टाकपालो-ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति। तत्रानुष्ठा-नस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठान-मिति प्राप्ते ब्रूमः। मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः। तथा हि होत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्नु-वाके प्रथममग्निर्मूर्धेत्यादिके आग्नेयी याज्यानुवाके

ऽऽम्नाते । ततः प्रजापते न त्वदेतानीत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्नीषोमा सवेदसित्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्य्यवकाण्डेऽप्यग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः । याजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः । मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थे विधिनापि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान् मन्त्रान् बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचरावुत ।
धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदेशतः ॥ १९ ॥
सक्रमाणां पदार्थानां चोदकप्रापितत्वतः ।
प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादाग्नेयविकृतौ चरौ ॥ २० ॥

अध्वरकल्पाभिधायामिष्टौ हविस्त्रयं श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन् सरस्वत्याज्यभागा स्याद् बार्हस्पत्यश्चरुरिति । तत्र सारस्वतस्य ये धर्मास्त एव पूर्वमनुष्ठेयाः । कुतः । सारस्वतयागस्य बार्हस्पत्यात् पूर्वमुपदिष्टत्वात् । मुख्यक्रमेण हि धर्माणां क्रमो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदत्राज्यधर्मा औषधधर्मा वोपदिश्यन्ते । किन्तु चोदकेन प्राप्यन्ते । चोदकश्च सक्रमानेव पदार्थानतिदिशति । प्रकृतौ चौषधधर्माणां प्रथममनुष्ठेयत्वादिहापि बार्हस्पत्यचरुधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । किञ्च । आग्नेयस्य

प्रथमभाविनो विकृतिबार्हस्पत्यश्चरुः। उपांशुयाजस्य पश्चाद्भाविनो विकृतिः सारस्वतमाज्यम्। अतोऽन्तरङ्गत्वाच्चरुधर्मा एव पूर्वभाविनः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

साकमेधेष्टयस्तिस्रो द्व्यहे स्युः सद्य एव वा।
प्रातरादेर्द्वयोरह्नोः सत्त्वात् प्रकृतिवद्‌ द्व्यहे ॥ २१ ॥
साङ्गमुख्यानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः।
श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत् तु चोदकात् तेन दुर्बलम् ॥ २२ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते। अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेन्मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति। ता एतास्तिस्र इष्टयो द्व्यहकालीनाः। यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपद्यागीष्टिरिति द्व्यहकालीनत्वम्। तद्वत्। ननु प्रातर्मध्यन्दिनसायंशब्दैरेकस्मिन्नेवाह्नि त्रयः कालास्तिसृणामिष्टीनां विहिताः। तन्न। द्वयोरप्यह्नोः प्रातरादिकालसद्भावात्। पूर्वेद्युः प्रातरादिकालेषु स्वकीयेषु तासामुपक्रमः। परेद्युः प्रातरादिषु ताः समापनीयाः। ततो द्व्यहकालीनत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। अत्राग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते। प्रातःशब्दश्च स्वत एकमेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति। प्रातरग्निहोत्रमित्यादौ तद्दर्शनात्। तस्मात् साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात् सद्यस्कालीनत्वं श्रौतम्। चोदकेन त्वन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेद्युः प्रातः प्रधानं

परेद्युः प्रातरिति कल्प्यते। उपदेशश्चोदकाद् बलीयान्। तस्मादेकाहकालीना इष्टयः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यमू।

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाग्रिमः॥ २३॥

अन्त्येषां मुख्यकालत्वान्नैवं व्युत्क्रमसङ्गतः।

प्रयाजान्ते ह्यनुयाजादिके चैतौ समूहके॥ २४॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते। तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति। प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात् प्रयाजा इज्यन्ते। इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते यथादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः। ते चात्र वचनाज्जीवत्येव पशावपकृष्यन्ते। तथा सवनीयपशावनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते। आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः। अनुयाजमात्रस्योत्कर्षः। तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्त्तव्यौ। यदि प्रयाजान्तस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात्। तदा प्रयाजेभ्यः पूर्वभाविनामाघारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादत्यन्तव्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात्। प्रयाजमात्रे त्वपकृष्टे सत्याघारादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते। एवमनुयाजमात्र उत्कृष्टे तत ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंयुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसन्निधिर्न विनश्यति। तस्मात् प्रयाजमात्रस्यापकर्षोऽनुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य क्लृप्तत्वात् सकलाणामेव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद् व्युत्क्रमे सति

पूर्वेण पदार्थेनोत्तरस्य पदार्थस्य बुद्धावनुपस्थापितत्वा-दनुष्ठानमेव लुप्येत। तस्मात् प्रयाजान्तस्याङ्गसमूहस्याप-कर्षः। अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता।
पूर्वता वात्र नियमो नास्ति तद्धेतुवर्जनात्॥ २५॥
प्रतिप्रस्थातृनिर्वाप ह्यध्वर्य्योरपि कर्त्तृता।
प्रोक्षणाद्याः पुरा पश्चात् सौमिकाः स्युः प्रवृत्तितः॥२६॥

सोमे प्रातरनुष्ठेयोऽनुवाकः पठितः। ततः प्रचरणी-होमादयः पठिताः। ततः सवनीयादयः। ते च चोदका-गतनिर्वापादियुक्ताः। ततो बहिष्पवमानस्तोत्रं पठितम्। तत्राध्वर्युर्होत्रे प्रातरनुवाकप्रैषं दत्त्वा तदानीमेव प्रति-प्रस्थातारमेवं प्रेष्यति। प्रतिप्रस्थातः सवनीयान्निर्वपस्वेति। ततः प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं प्राप्तोऽपि सवनीयपुरोडाश-निर्वापः पूर्वस्मिन्नेव प्रातरनुवाककाले प्रैषवशादपकृष्टः। सवनीयपुरोडाशानामलङ्कारप्रैषोत्कर्ष एवमाम्नातः। बहि-ष्पवमाने स्तुत आग्नीदग्नीन् विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरो-डाशानलङ्कुर्वेति। एवं स्थिते सति प्रकृतौ निर्वापोत्तर-भाविनोऽलङ्करणपूर्वभाविनः प्रोक्षणादयो ये पदार्थास्तेऽत्र चोदकप्राप्ताः। तेषां निर्वापवदपकर्षस्यालङ्करणवदुत्कर्ष-स्यानुक्तत्वादुभयोर्मध्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम्। तथा सति प्रचरणीहोमादिभिर्बहिष्पवमानान्तैः सौमिकपदार्थैः सह प्रोक्षणादिपदार्थानामैष्टिकानामेककालत्वेनानुष्ठानात् पौर्वापर्य्यकलङ्के सति नियामकाभावादैच्छिकः क्रम इति

प्राप्ते ब्रूमः। प्रातरनुवाकप्रचरणीहोमयोः सौमिकयोः पाठप्राप्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रैषविधिबलादैष्टिको निर्वापः प्रवृत्तः। तेन च निर्वापेण तदनन्तरभावि प्रोक्षणादिकं बुद्धावुपस्थाप्यते। न तु सौमिक प्रचरणीहोमादिकं तदा केनचिदुपस्थाप्यते। ननु निर्वापः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकः। प्रोक्षणादिकमध्वर्युकर्तृकमिति न निर्वापः प्रोक्षणादिकमुपस्थापयतीति चेत्। मैवम्। निर्वापेऽध्वर्योरपि कर्तृत्वमस्ति। प्रयोजकत्वात्। अतोऽसौ प्रोक्षणादीनामुपस्थापकः। अतस्ते पूर्वमनुष्ठेयाः। पश्चात् सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा।
प्रयाजवत्तदन्तत्वान्नयनं चापकृष्यताम्॥ २७॥
अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा।
प्रयाजाघारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम्॥ २८॥

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वह्निराग्नीध्रीये प्रणेतव्यः। सोमश्च प्राचीनवंशे पूर्वमवस्थापित इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः। तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद आम्नातः। तदेतत् सर्वं सुत्यादिनात् प्राचीन औपवसथ्ये दिने प्राप्तम्। तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षाकालेऽपकृष्टः। दीक्षासु यूपं छिनत्तीति तद्विधानात्। तस्मिन्नपकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षात् प्रणयनमप्यपकृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रयाजाघारादीनामेव प्रधानं प्रत्यङ्गत्वे नैकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यम्भावी

पश्वरक्रम इति प्रयाजापकर्षे तदन्याङ्गसमूहस्यापकर्षो युक्तः। इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम्। यूपच्छेदस्त्व-ग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्यं क्रमो-ऽपेक्षितः। तस्मात्कृतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

सवनीये पिष्टलेपफलीकरणहोमकौ।

उत्कृष्येते न वाद्यः स्यादनुयाजोत्तरत्वतः॥ २९॥

पश्वर्थाः स्युरनुयाजाः पुरोडाशगतौ तु तौ।

उक्तौ होमौ प्रयोगस्य भेदान्नोत्कर्षमर्हतः॥ ३०॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमौ चोदकेन प्राप्तौ। दृषदुपलाकपालादिष्ववशिष्टो यः पिष्टलेपस्तमुद्धृत्य जुह्वां चतुर्गृहीत आज्ये प्रक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहोति। फलीकरणशब्देन तण्डुलकणा उच्यन्ते। तानपि तथा जुहोति। तावेतौ होमौ प्रकृतिवदिहाप्यनुयाजोत्तर-कालीनौ। ते चानुयाजा आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टा इति सूक्तवाकादिवदेतौ होमावुत्कृष्येयाविति चेत्। मैवम्। उत्कृष्यमाणा एतेऽनुयाजाः पश्वर्थाः। न तु पुरोडाशार्थाः। पुरोडाशप्रसङ्गसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात्। एतौ होमौ तु पुरो-डाशार्थौ। न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः। पशौ पिष्टाद्य-भावेन तद्धोमासम्भवात्। एवं सत्युक्तप्रणयनवद्धोमयोः प्रयोगभेदान्नास्त्यनुयाजैः सहोत्कर्षः।

षोडशाधिकरणमारचयति।

पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके।

न वाद्योऽस्त्वपकृष्टाया वेदेर्वैगुण्यहानये॥ ३१॥

अभिवासात् परा वेदिरिति तत्क्रमबोधतः।
प्रागेव विहिता दर्शे वेदिर्नातोऽपकर्षणम् ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापितस्याच्छादनमाम्नातम्। भस्मनाभिवासयतीति। तत ऊर्ध्वं वेदिराम्नाता। तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रतिपद्यनुष्ठानं कृतम्। दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आम्नातः। पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीति। तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्त्तव्यः। अन्यथा वेदेवैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। यदि दर्शः पौर्णमासीविकारः स्यात्। तदा पौर्णमास्यां क्लृप्तः क्रमोऽतिदिश्येत। न त्वसौ विकार इति कश्चित् क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणान्वेयः। क्रमान्वयनं सर्वेषु पदार्थेष्वाम्नातेषु पश्चात् पाठादिभिः सम्पद्यते। वेदिपदार्थस्याभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससाधारण्येनाम्नातः। विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वेद्युरेवाम्नायते। तथा सत्यभिवासनवेद्योः क्रमबोधात् प्रागेव दार्शिकवेदेः पूर्वदिनसम्बन्धावगमात् तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तावन्नास्त्यपकर्षः। तत्र कुतोऽभिवासनान्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

दैवात् सान्तपनी सायं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम्।
उत्कर्षति न वोत्कर्षे पौर्वापर्यस्य भावतः ॥ २३ ॥
भिन्नप्रयोगप्राप्तत्वादग्निहोत्रं स्वकालके।
इष्टिमध्येऽपि हुत्वाथ यागशेषः समाप्यते ॥ २४ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके पर्वणि सान्तपनीयेष्टिः

श्रूयते। मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुमिति। तां चेष्टिं समाप्य सायंकालेऽग्निहोत्रं हूयते। यदि कदाचिद्दैविकान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् सेष्टिः सायमुपक्रान्ता। तदा सेष्टिरग्निहोत्रस्योत्कर्षमापादयति। कुतः। इष्ट्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्य्यसद्भावेनेष्टिं समाप्यैवाग्निहोत्रस्यानुष्ठेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रयोगभेदादनयोः शास्त्रीयः कश्चित् क्रमोऽस्ति। सान्तपनीया तु स्वकालाद् भ्रष्टा। अग्निहोत्रस्यापि तद्भ्रंशो मा भूदितीष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाय पश्चादिष्टिशेषः समापनीयः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

उक्थ्योत्कर्षे षोड़शी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथवा।

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत् षोड़शिग्रहे॥ २५॥

न तं पराञ्चमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभावनात्।

सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रबाध्यताम्॥ २६॥

ज्योतिष्टोमे षोड़शिग्रहं प्रकृत्य श्रूयते। तं पराञ्चमुक्थ्येभ्यो निरृह्णातीति। तृतीयसवने सूर्य्यास्तमयात् प्रागेवोक्थ्यग्रहास्त्रयो गृह्यन्ते। तेभ्यः परस्तादयं षोड़शी विहितः। यदि कदाचिद्दैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरन्। तदा तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोड़शिग्रहस्य नास्त्युत्कर्षः। कुतः। पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीयत्वात्। कालो ह्येवमाम्नातः। समयाध्युषिते सूर्य्ये षोड़शिनः स्तोत्रमुपाकरोतीति। समयोऽस्तमयः। तं प्राप्ते सूर्य्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः। सोऽयमुत्कर्षे सति बाध्येत।

तच्चायुक्तम्। पूर्वत्राग्निहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेवेष्टिमध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः। पराञ्चमिति शब्देनोक्थ्येभ्य उत्तरकालः षोडशिग्रहाङ्गत्वेन विधीयते। ततो मुख्यग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रो ग्रह उत्क्रष्टव्यः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

वाजपेये किमेकैकपशौ सर्वसमापनम्।
सर्वेषु वैकैकधर्मं आद्यः साहित्यसिद्धये॥ १॥
वचनात् पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते।
धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते॥ २॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन् पशावुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समापनीयाः। तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्त्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति। चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति। प्रकृतावुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात्। तस्मादत्र काण्डानुसमयः। न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः। सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति वचनात् पशुसाहित्यमवगतम्। तच्च प्रबलम्। प्रत्यचेण पशूनित्येतेनैकशब्देन प्रापितत्वात्। धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यचशब्देन प्रापितम्। किन्तु प्रयोगवचनेन परि-

कल्प्यते। यद्येकस्मिन् प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्। तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येतेत्यर्थापत्तिः। चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुमीयते। तदुभयं प्रत्यक्षात् पशुसाहित्यवचनाद् दुर्बलम्। तस्माद् वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितं सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादिधर्मः कर्त्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यः। न तु काण्डानुसमयः। अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते। एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा।

अस्ति तत्साम्यतो नैवं पुरोडाशस्य शोषतः॥ २॥

यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेदित्यत्र शतसंख्यादियुक्तबह्वश्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम्। तत्र पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिश्रयणादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेत्। नैवम्। तप्तेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिश्रित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे द्वितीयसंस्कारं कर्त्तुमागच्छति तावतासौ शुष्को भस्मीभवति। तस्मादेकैकस्मिन् पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

विर्वापे तु किमेकैकमुष्टेरङ्गता न वा।

अस्त्येकैकप्रतिष्ठानात् कपालादिषु तत्समम्। ४॥

चतुरो निर्वपेन्मुष्टीनिति निर्वापसंश्रयात्।

एकैकमुष्टेरंशत्वात् पदार्थत्वं चतुष्टये॥ ५॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः श्रूयते। चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति। तत्रैकैको मुष्टिर्मुष्ट्यन्तरनेरपेक्ष्येण प्रतितिष्ठतीत्येकैकस्य मुष्टेर्निर्वापाङ्गभूतपदार्थत्वमस्ति। ततो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैकमुष्टिं निरुप्य ततो द्वितीयमुष्टिरित्येवंविधः पदार्थानुसमयः कर्त्तव्यः। एवं कपालोपधानादिषु योजनीयम्। द्वयोः पुरोडाशयोरर्थे क्रमेणैकैकं कपालमुपधाय पश्चाद् द्वितीयमुभयत्र क्रमेणोपधेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। यदि निर्वापपदार्थत्वं लौकिकं स्यात् तर्ह्येकस्य मुष्टेस्तदस्तु। इह त्वेकविधिगम्य एकः पदार्थः। विधिश्च चतुःसंख्याविशिष्टानेव मुष्टीन् विदधातीति मुष्टिचतुष्टयमेकः पदार्थः। एकमुष्टिस्तु तदंशः। न तु संपूर्णः पदार्थः। एवमाग्नेयपुरोडाशे कपालाष्टकोपधानमेकः पदार्थः। अग्नीषोमीये त्वेकादशकपालोपधानम्। एवं सर्वत्रैकविधिविहितस्यैव पदार्थत्वानांशानामनुसमयोऽस्ति।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वावदानके।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः॥ ६॥

अवद्यतिः प्रदानार्थोऽवदानस्य तदर्थतः।

अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्तान्न तु केवलात्॥ ७॥

दर्शपूर्णमासयोर्हिर्हविषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना

विहितत्वाद् द्विसंख्याविशिष्टमवदानमेकः पदार्थः। तत-स्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्त्तव्यः। आग्नेयस्य द्विरव-दानं कृत्वा तद्धोमात् प्रागेवाग्नीषोमीयस्य द्विरवदान-मिति प्राप्ते ब्रूमः। अवदानं होमपर्य्यन्तमेकः पदार्थः। होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेः। होमविधिनैवाक्षिप्तं होमार्थमवदानम्। अत एव चतुरवत्तं जुहोतीत्येकेन विधिना सावदानक एको होमपदार्थो विहितः। उपस्त-रणाभिघारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तं तस्मिन् हविर्विषयमव-दानद्वित्वं विधातुं द्विर्हविषोऽवद्यतीत्युच्यते। ततो होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय हुत्वा पश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

यूपाञ्जनादिरेकैकः संघो वानुसमीयते।
एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात् काण्डसङ्गतेः॥ ८॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य घृतेनाञ्जनमुच्छ्र-यणमवटस्य पर्य्यूहणं यूपमूलस्य परिबृंहणं मध्ये रश-नया परिव्याणमित्येते पदार्था आम्नाताः। ते चैकयूप-पक्षे तथैव कर्त्तव्याः। एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते। एकयूपो वैकादशिनो वा अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति। एकविंशत्यश्वमेधस्येति। तत्र बहुयूपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशूपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृज-तीति वचनेन यजमानस्य यूपत्यागनिषेधादञ्जनादि काण्ड-स्यानुसमय उपपद्यते। तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

किं देवाद्यवदानेषु काण्डानुसमयोऽथवा।
एकानुसमयोऽस्त्वाद्यः प्रकृतौ तस्य दर्शनात्॥ ९॥
पश्वैक्यात् प्रकृतावस्तु विकृतौ तद्बहुत्वतः।
सजातीयपदार्थानुसमयोऽनन्तरत्वतः॥ १०॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। दैवतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्। सौविष्टकृतान्यवद्यति। सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्। ऐडान्यवद्यतीति। अत्र प्रधानदेवतार्थानि स्विष्टकृदर्थानीड़ाभक्षणार्थानि चेति त्रिविधान्यवदानानि। तानि च तेनैव क्रमेणानुष्ठीयन्ते। प्राजापत्येषु सप्तदशसु पशुषु तानि चोदकप्राप्तानि। तत्र तेषां त्रिविधानामवदानानां काण्डमेकैकस्मिन् पशावनुसमेतव्यम्। तथा सति प्रकृतिसादृश्यलाभादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पश्वेकत्वेन पदार्थानुसमयप्रसक्त्यभावादस्तु काण्डानुष्ठानम्। इह तु पदार्थानुसमयो युज्यते। देवावदानरूपमेकं पदार्थं सर्वेषु पशुषु सम्पाद्य पश्चात् सौविष्टकृतावदानम्। तच्च सर्वेषु कृत्वा पश्चादैड़ावदानम्। एवं च सत्युपाकरणादिष्विव पशूनां साहित्यमबाधितं भवति। ततः पश्वानन्तर्य्यात्य सजातीयो देवावदानरूपो यः पदार्थः स एव सर्वेषु पशुष्वनुसमेतव्यः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

नानाबीजेषु नानात्वमुलूखल उतैकता।
अजिनास्तरणादीनां भिन्नत्वात् स्यादनेकता॥ ११॥
स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदार्थैक्यादनुक्रमात्।

उलूखलैक्यं नीवारश्यामाकादाववस्थितम् ॥ १२ ॥

राजसूये नानाबीजेष्टिराम्नाता। अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणाम्। सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादि। तत्र तेषां बीजानामवघाताजिनास्तरणादयश्चोदकेनातिदिष्टाः। कृष्णाजिनास्तरणमुपर्य्युलूखलस्थापनम्। तत्र बीजावापोऽवघातः शूर्पेण परापवनं कणेभ्यस्तण्डुलानां विवेचनम्। ते चैते कृष्णाजिनास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्भिन्नाः पदार्थाः। ततो नानाबीजेषु कृष्णाजिनास्तरणमनुसमवेतव्यम्। तथा सति यावत्यो बीजजातयस्तावन्ति कृष्णाजिनानि। तद्वदुलूखलस्याप्यनेकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। व्रीहीनवहन्तीति विहितोऽवघात एकः पदार्थः। स च कृष्णाजिनास्तरणादितण्डुलनिष्पत्त्यवसानः। तं च पदार्थं कृष्णव्रीहिष्वनुष्ठाय श्यामाकेषु स एव पदार्थोऽनुष्ठेयः। तथा सत्यनुक्रमेणैकमेवोलूखलं सर्वेषु बीजेष्वन्वेतुं शक्नोति। तत उलूखलकृष्णाजिनादीनां नास्त्यनेकत्वम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

प्रयाजानुयाजसिद्ध्यै पात्रैक्यमुत भिन्नता।
एकोपभृद् द्वयोरर्थे दृष्टातो विकृतौ तथा॥ १३ ॥
विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु ग्रहाज्यपृषदाज्ययोः।
एकपात्रे ग्रहायोगाद् द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजसाधनद्रव्यं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्त्तव्यम्। कुतः। प्रकृतावुभयार्थस्याज्यस्यैकयैवोपभृता धृतत्वेन विकृतावपि तदतिदेशादिति

प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतिवत् केवलेनाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते। अनुयाजास्तु पृषदाज्येन यष्टव्याः। पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति तद्विधानात्। पृषदाज्यं नाम दधिमिश्रमाज्यम् न हि द्रवमिश्रयोरेकेन पात्रेण धारणं भवति। तस्मादत्र पृथक् पात्रम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्टेभ्यः पुरा न वा।
प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता॥ १५॥
प्राकृते प्रथमौ बोधौ वैकृते चरमस्ततः।
नारिष्टहोमाः पूर्वाः स्युरुपहोमास्तु पृष्ठतः॥ १६॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या विहिताः। अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालमित्यादयः। तत्र प्रधानहोमा अग्निर्नः पातु कृत्तिका इत्यादियाज्यानुवाक्यापुरःसरं श्रूयन्ते। तत्रोपहोमा एवमाम्नाताः। सोऽत्र जुहोति। अग्नये स्वाहा। कृत्तिकाभ्यः स्वाहा। अम्बायै स्वाहा। दुलायै स्वाहेत्यादयः। नारिष्टहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः। दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञिया इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्टहोमाः। एतेभ्यो नारिष्टहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्त्तव्याः। कुतः। अष्टाकपालं निर्वपेत् सोऽत्र जुहोतीति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसामीप्यमुपहोमानां प्रतीयते। तच्चातिदिष्टैर्नारिष्टहोमैर्व्यवधाने बाध्येत। तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वोपकारकमङ्गजातमपेक्षते। तदा चोदकः प्राकृतनारिष्टहोमाः

दिकं बोधयति। प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुपहोमादिकम्। तयोर्मध्ये क्रतूपकारितया नारिष्टहोमाद्यङ्गत्वं सहसा बुध्यते। उपहोमाद्यङ्गता तूपकारे कल्पिते पश्चाद् बुध्यते। ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्टहोमाः पूर्वमनुष्ठेयाः। उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः।

दशमाधिकरणमारचयति।

अभिषेच्यप्राकृताङ्गसमाप्तौ देवनादयः।
मध्ये वा पूर्ववत् सर्वसमाप्तौ देवनादयः॥ १७॥
अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात् पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः।
देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा॥ १८॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य सन्निधौ विदेवनशौनःशेपाख्यानाभिषेकाः क्रमेणाम्नाताः। तत्राभिषेचनीये चोदकप्राप्तमङ्गजातं नारिष्टन्यायेन प्रथमं समाप्य पश्चाद् विदेवनादयः कार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः। माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभिषेकोऽपकृष्टः। अभिषेकात् पूर्वभावित्वं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठप्राप्तम्। ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन् काले प्रयाजाघारवद् विदेवनादीनामपकर्षः कर्त्तव्यः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

चयने दीक्षणीयादि सावित्राद्यथवा पुरा।
प्राकृतत्वादिहाद्यः स्यादन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः॥ १९॥

अग्निचयने सावित्राणि जुहोतीति सावित्रहोम आम्नातः। ततो महता प्रबन्धेनोखासम्भरणादिकमा-

नाय पश्चादग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इत्यादिना दीक्षणीयादिकमाम्नातम्। तत्र दीक्षणीयादिकं प्रकृतौ क्लृप्तोपकारतया शीघ्रं बुध्यमानत्वात् सावित्रहोमादिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षपाठेन क्रमावगमात्। चोदकप्राप्तस्यापि दीक्षणीयादेरग्निकाण्डे सावित्रादिभ्य ऊर्ध्वं पुनःपाठात् सावित्रादिष्वनुष्ठितेषु पश्चादनुष्ठानं कार्य्यम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

चयने रुक्मभृत्यादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तक्रमात् पाठस्य न क्षतिः॥२०॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूर्ध्वं रुक्मधारणमाम्नातम्। कण्ठे धृतः सन्नुरसि लम्बमानः सौवर्ण आभरणविशेषो रुक्मशब्दार्थः। उखास्थितोऽग्निः शिक्येऽवस्थापितुः कण्ठे धार्य्यमाणं उरःप्रदेशं यथा न दहति। तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम्। अत एव ब्राह्मणम्। रुक्ममन्तरं प्रतिमुञ्चतेऽन्नतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते इति। यजमानसंस्काराश्च वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चोदकेन प्राप्ताः। तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः। तस्य प्रत्यक्षेण पाठात्। सावित्रादिषु तस्यादृतत्वादिति चेत्। मैवम्। यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्य्यं प्रकृतौ क्लृप्तम्। रुक्मस्य तु पाठेन तत् कल्पनीयम्। तस्मात् संस्काराः पूर्वभाविनः। न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः। दीक्षणीयाया इव संस्काराणां रुक्मप्रतिमोकादूर्ध्वं पुनःपाठाभावात्। न च दीक्षणीयानन्तर्य्ये बाधिते रुक्मप्रति-

मोकपाठवैयर्थ्यम्। स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात्। ततो वृक्षप्रतिमोकः पश्चात् कार्य्यः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्यथा।
संख्यावृद्धिरिहाद्योऽस्तु प्रति मुख्यं गुणो यतः॥ १॥
प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति।
संख्यावृद्धिः प्रयोगस्य सावृत्त्या सम्भविष्यति॥ २॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते। एकादश प्रयाजान् यजतीति। तत्र चोदकप्राप्तेषु पञ्चसु प्रयाजेष्वेकैकस्य प्रयाजस्येयमेकादशत्वसंख्या युक्ता। कुतः। प्रयाजानुद्दिश्य संख्यागुणे विहिते सति प्रति प्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। न ह्येकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपमात्रमुपजीव्येयमेकादशत्वसंख्या सम्पादयितुं शक्या। नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति। तस्मात् प्रयोगद्वारा सा सम्पादनीया। प्रयोगस्य चावर्त्तयितुं शक्यत्वात् पञ्च प्रयाजान् द्विरावर्त्त्य पुनरपि चरमप्रयाजे सकृदावर्त्तिते सत्येकादशत्वसंख्या सम्पद्यते।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

आवृत्तिरुपसत्स्वेषा संघस्यैकैकगाथवा।
त्रिरध्यायं पठेत्यादाविव स्यात् समुदायगा॥ १॥

प्रथमा मध्यमान्त्येति प्राकृतक्रमसिद्धये।

एकैकस्या द्विरभ्यासे षट्संख्यापि प्रसिध्यति॥४॥

अग्नौ श्रूयते। षडुपसद इति। तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुपसदां पूर्वन्यायेनावृत्त्या षट्संख्या सम्पादनीया। सा चावृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य युक्ता। यथा दण्डेन भूप्रदेशं संमिमानः पुरुष आमूलाग्रं कृत्स्नं दण्डं पुनः पातयति। न तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति। यथा त्रिवारं रुद्रोध्यायं जपतीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्यते। न त्वध्यायैकदेश एकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पठ्यते। तथा तिसृणामुपसदां समुदाय आवर्त्तनीय इति चेत्। मैवम्। प्राकृतक्रमबाधप्रसङ्गात्। एवं हि प्रकृतौ दीक्षानन्तरभाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत्। तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया। ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया। ता एताः सकृदनुष्ठाय पुनरुपरितनदिनेऽनुष्ठीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्वमपैति। चतुर्थीत्वमायाति। तस्मात् प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां दिनद्वयेऽभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येदित्येवं स्वस्थानविवृद्ध्या तासामावृत्तिः कार्य्या। न चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः। अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात्। अध्यायस्य चावृत्तिविधानात्। न त्विह समुदायस्योपसत्त्वमस्ति। तस्मात् प्रत्येकमुपसदावर्त्तनीया। अनेन न्यायेन प्रयाजानामेकादशत्वसिद्धये स्वस्थानविवृद्धोत्तमः प्रयाजस्त्रिरभ्यसनीयः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

सामिधेन्येकविंशत्यामागम्योर्मध्यतः स्थितिः।

अन्ते वा मध्यतो धाय्याशब्दितानां तयेक्षणात् ॥ ५ ॥
इध्यमानेध्यवत्योस्ता मध्ये धाय्याविधानतः ।
आगन्तूनामधाय्यानां निवेशोऽन्ते हि युज्यते ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते । एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येति । तत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच एकादशैव । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति विधानादावृत्त्या पञ्चदश सम्पद्यन्ते । अवशिष्टानां षण्णामृचां दाशतयीपठितानामागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते । तस्य चागन्तोर्मन्त्रस्य सामिधेनीनां श्रूयमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः । कुतः । धाय्याशब्दोदितामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शनादिति चेत् । नैवम् । धाय्यानां मध्यदेशस्य विहितत्वात् । इयं वै समिध्यमानवती । असौ समिद्धवती । यदन्तरा तद्धाय्या इति श्रूयते । पठितास्वेकादशसु सामिधेनीषु समिध्यमानो अध्वर इत्यसावष्टमी । समिद्धो अग्न आहुतेत्यसौ नवमी । तयोर्मध्ये धाय्यानां स्थानम् । धाय्यात्वं च न सर्वेषामागन्तुमन्त्राणाम् । किन्तु केषाञ्चिदेव । पृथुपाजवत्यौ धाय्ये इत्यादिविशेषविधानात् । पृथुपाजा अमर्त्य इत्याद्यृग्द्वयमित्यर्थः । न च धाय्यानामिवेतरेषामागन्तूनां मन्त्राणां पठितसामिधेनीक्रमविच्छेदेन मध्ये निवेशनाय किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तस्मादागन्तूनामन्ते निवेशः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

स्तोमवृद्धौ किमागन्तोर्मध्येऽन्ते वास्तु मध्यतः ।
द्वादशाहवदन्यत्र मध्यानुक्तेर्न मध्यतः ॥ ७ ॥

इदमाम्नायते । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याज-

येत् । त्रिणवेनौजस्कामम् । त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाम-मिति । तत्र प्रकृतौ बहिष्पवमानस्तोत्रे त्रयस्तृचा भवन्ति । उपास्मै गायता नर इत्यादिरेकः । दविद्युतत्या रुचेत्यादिर्द्वितीयः । पवमानस्येत्यादिस्तृतीयः । तेषु त्रिषु तृचेषूर्ध्वगानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति । न त्वत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमादीनामिवावृत्तगानमस्ति । स च बहिष्पवमानविकृतावतिरात्रे चोदकेन प्राप्तः । तत्र त्रिवृत्-स्तोमं बाधितुमेकविंशादिस्तोमा विहिताः । बहिष्पव-मान आवृत्तगानाभावात्त्रिषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋ-ग्भिरेकविंशस्तोमपूरणाभावात्तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा आगमयितव्याः । त्रिणवस्तोमपूरणाय षट्तृचाः । त्रय-स्त्रिंशस्तोमपूरणायाष्टौ तृचाः । ऋगागमनं चोपरिष्टा-दुच्यते । तेषां चागन्तूनां मन्त्राणां प्राकृतबहिष्पवमानमध्ये निवेशः कार्यः । कुतः । द्वादशाहे तद्दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः । द्वादशाहे हि वचनमेवमाम्नायते । स्तोत्रीयानु-रूपौ तृचौ भवतः । वृषण्वन्तस्तृचा भवन्ति । तत उत्तमः पर्य्यास इति । अयमर्थः । प्राकृतानां बहिष्पवमानगता-नां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रीयोऽनुरूपः पर्य्यासश्चेति त्रीणि नामानि । तत्र चोदकागतयोरनुरूपपर्य्यासयोस्तृचयो-र्मध्ये वृषण्वच्छब्दयुक्तास्तृचाः कर्त्तव्या इति । न चैवमति-रात्रे मध्ये निवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात् क्रमं क्रमम-बाधितुमागन्तूनामन्ते निवेशः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आभवे साम्न आगन्तोरन्ते मध्येऽथवाग्रिमः ।

पूर्ववत्तीणि यज्ञस्येत्युक्त्या मध्ये निवेशनम् ॥ ८ ॥

पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे माध्यन्दिनार्भवपवमानयोश्चोदक-प्राप्तौ पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ बाधितुमेकविंशादिविवृद्ध-स्तोमौ वचनादनुष्ठीयते। तत्र वहिष्पवमानवदृगागमनं न भवति। किन्तु सामागमेन स्तोमपूरणमिति दशमे वक्ष्यते। तस्य चागन्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचामिवान्ते निवेशनात् पठितानां तृचानां मध्ये तत् साम चरमतृचे गातव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्यनुष्टुप् चात्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति हि विशेष आम्नायते। अयमर्थः। स्तोमस्य विवृद्धये साम्ना-मावापः क्रियते। ह्रासाय चोद्वापः। तावुभावावापोद्-वापौ गायत्र्यादिष्वेव। नान्यत्रेति। उच्चा ते जातम-न्धस इत्येष माध्यन्दिनपवमानस्याद्यस्तृचः। स्वादिष्ठयेत्येष आर्भवपवमानस्य। तावुभौ गायत्रीच्छन्दस्कौ। तयोरा-वापः। न तु त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दस्कयोरन्ययोस्तृचयोः सामावपनीयम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

अदाभ्यग्रहचितिष्वावङ्गं किं सवने चितौ।
यागेऽग्नौ वात्र इष्टत्वादाद्य आवर्त्त्यतां ततः ॥ ९ ॥
यागाग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्तेस्तदङ्गता।
सवने सवने तस्मान्नैवावृत्तिश्चितौ चितौ ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते। योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति। चित्रिणीरुपदधातीति च। तत्र ग्रहाणां सवन-निष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम्। अदाभ्यग्रहस्यापि सवननि-

ष्याङ्कतया सवनाङ्गत्वे सति प्रति सवनमदाभ्य आवर्त्त-नीयः। तथेष्टकाभिश्चितिनिष्पत्तिद्वारेणाग्निद्वारेणामिष्ट-कानां चित्यङ्गत्वे सति प्रति चयनं चित्रिणीनामावृत्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः। सोमयागः फलवान्। न तु सवनम्। तथै-वाग्निः फलोपेतः। न तु चितिः। तत्रानारभ्याधीतस्य वाक्यात् सम्बन्धः फलवत्त्वेन युक्त इति सवनचयने प्रत्यन-ङ्गत्वान्नास्ति तयोरावृत्तिः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराथवा।
अव्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः॥ ११॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं युक्तम्। तथा सति प्रकरणाधीतानां लङ्सक्रमाणामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येतेति चेत् मैवम्। यां काञ्चिद् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायां चिताविति वाक्येनानारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ निवेशः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

लोकंपृणात ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा।
बादरायणदृष्ट्योऽर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा॥ १२॥

चित्रिणीरुपदधाति। वज्रिणीरुपदधाति। भूतेष्टका उपदधातीति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंपृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम्। कुतः। बादराय-णेन तथा दृष्टत्वात्। अन्ते तु बादरायण इति सूत्रेण बाद-

रायणस्य मतमुपन्यस्तम्। स चागन्तूनामन्ते निवेशमाह। लोकंपृणा च प्रकरणपठितानामन्तिमेष्टका। ततस्तस्या ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः। लोकं पृण छिद्रं पृणेत्यनेन मन्त्रेणोपधीयमानेष्टका लोकंपृणा तस्याः कर्क-श्यूनत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्त्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवग-म्यते। ब्राह्मणेऽप्येवमाम्नातम्। यदेवास्योनं यच्छिद्रं तदे-तया परिपूरयति लोकं पृण छिद्रं पृणेति। यद्येतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चित्रिण्यादय उपधीयेरन्। तदा चित्रि-ण्यादिगते ऊनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्य्येयाताम्। तस्माल्लोकंपृ-णातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम्।
आधानेनाग्निनिष्पत्तेस्तन्मात्रे कर्म सम्भवेत्॥ १३॥
आधानस्यानपेक्षस्य नाग्न्युत्पादकता मता।
समुच्चितस्य हेतुत्वात् कर्म स्यादिष्टिसंस्कृते॥ १४॥

अन्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते। द्वा-दशसु रात्रिषु अनुनिर्वपेदितीष्टिकालविधानात्ताभ्यः पुरा द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम्। आधानमात्रेणाहवनी-याद्यग्नेर्निष्पन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। आधानेन पवमा-नेष्टिनिरपेक्षेणाहवनीयाद्यग्निर्नोत्पद्यते। अन्यथा पवमा-नेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च विकल्पः। आधानमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले विधानात्। तत इष्टिभिः समुच्चित्यैवा-धानमग्न्युत्पादकमितीष्टिभिः संस्कृते वह्नौ पश्चादग्निहो-त्रानुष्ठानम्।

दशमाधिकरणमारचयति ।

न धावेद्वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां क्रतावुत ।
आद्यश्चितेर्निमित्तत्वान्न क्रतावग्निचित्त्वतः ॥ १५ ॥

इदमाम्नायते । अग्निचिद्वर्षति न धावेन्न स्त्रियमुपेयादिति । तान्येतान्यग्निचिद्व्रतानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां ततः प्रभृति प्रवर्त्तन्ते । न तु चितेऽग्नौ क्रत्वनुष्ठानं प्रतीक्षन्ते । कुतः । अग्निचित्पदेन चयनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विलम्बो युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः । क्रतावुपयोक्तुमग्निश्चयनेन संस्क्रियते । न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कारः फलभाग्भवति । तस्मात् क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसाफल्यादयं पुरुषोऽग्निं चितवानित्यमुमर्थेनर्हतीति क्रत्वन्ते तानि व्रतानि ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किंवेष्ट्यैवोक्तितोऽग्रिमः ।
युक्तः संस्कार इष्ट्यैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति । अन्यदपि श्रुतम् । दण्डेन दीक्षयति । मेखलया दीक्षयति । कृष्णाजिनेन दीक्षयतीति । तत्रेष्टिवद्दण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात् सर्वैरियं दीक्षेति चेत् । मैवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्त्तुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यम् । दीक्षितोऽयमित्यभिव्यञ्जक-

पस्य दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात्। तस्मादिष्ट्यैव दीचा सिध्यति।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

काम्यनैमित्तिकाः कार्य्या यथापाठं न वाग्रिमः।
पाठस्य क्रमहेतुत्वान्न प्रयोगपृथक्त्वतः॥ १७॥

काम्ययागाः श्रूयन्ते। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादयः। तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन् काण्ड आम्नाताः। अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वातिपातयेदित्यादयः। तत्र पाठः क्रमहेतुरिति प्रयाजोदाहरणेन वर्णितत्वाद्यथा पाठमेते यागाः क्रमेण कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। एकप्रयोगाभावेन परस्पर क्रमाकाङ्क्षाया अभावात्। तस्मात् कामो वा निमित्तं वा यदोत्पद्यते। तदा तत्रोचितो यागः कर्त्तव्यः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

एतेनानिष्ट्वेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा।
अविशेषात् सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽत्र वर्ण्यताम्॥१८॥
अग्निष्टोमप्रक्रियात्वात् तस्य प्रथमयज्ञतः।
तेनेष्ट्वान्येन यष्टव्यं संस्था आगन्तवोऽपराः॥ १९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाथान्येन यजेत गर्त्तपतितमेव हि तज्जीर्य्यते प्रमीयत इति। यथा गर्त्तपतितमुच्छिष्टं पात्र वस्त्रादिकं पुनर्न क्वाप्युपयुज्यते। केवलं जीर्य्यते। तथा प्रथमतोऽनुष्ठितं यज्ञान्तरं फलाय नोपयुक्तम्। यज-

मानस्य तेनापराधेनापमृत्युभाग् भवतीत्यर्थः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति ज्योतिष्टोमस्य सप्त संस्थाभेदाः। तत्र संस्थाविशेषमनुपन्यस्य ज्योतिष्टोम इत्येव प्रकृतत्वादेतेनानिष्ट्वेत्येतच्छब्दात् सर्वसंस्थोपेतो ज्योतिष्टोमोऽत्र परामृश्यते। ततः सप्त संस्था अनुष्ठाय पश्चाद् यज्ञान्तरमनुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्निष्टोमसंस्थैव नैजं रूपम्। अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात्। अत एव प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्येत्येतच्छब्देन स एव परामृश्यते। अत्यग्निष्टोमादिसंस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्यज्योतिष्टोमस्वरूपत्वमत एवायुक्तमिति षट्संस्था आगन्तुकाः प्रकारविशेषाः। तस्मादग्निष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वात् तेनेष्ट्वा यज्ञान्तरमनुष्ठातुं शक्यते।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

अन्येनेत्यत्र संस्थानामुक्तिः सर्वस्य वाग्निमः।

संनिधेस्तद्विकारस्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः॥ २०॥

पूर्वोदाहृत एव वाक्ये योऽयमन्येनेत्यन्यशब्दः सोऽग्निष्टोमेन सजातीयानत्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदानेव परामृशति। तेषामेव बुद्धौ संनिहितत्वादिति चेत्। मैवम्। यज्ञानां प्रथमो यज्ञ इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतियोगिकस्य प्राथम्यस्योपन्यासात्। बुद्धौ संनिहिता अशेषयज्ञा अन्यशब्देनोच्यन्ते। तस्मादत्यग्निष्टोमादयः संस्थाभेदा एकाहाहीनसत्त्ररूपाश्च सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागा अग्निष्टोमात् प्राङ्नानुष्ठेयाः। सोमविकृतीनामेवायं नियमः।

न त्विष्टिपशूनामित्यस्मिन्नर्थे लिङ्गमिदमाम्नायते। प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः स उत्तरानेकाहानसृजत ते सृष्टा अनुवन्न वयं स्वेनात्मना प्रभवाम इति तेभ्यः स्वां तनुं प्रायच्छत्तया प्राभवन्निति। तस्मात् सोमविकृतिष्वयं नियमः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्याद् बहुस्तोमेऽपि वाग्रिमः।

त्रिवृदन्येत्यर्थवादान्नाम्यमात्रस्य सम्भवात्॥ २७॥

अत्र पूर्वोदाहृतोऽन्येनेत्ययमन्यशब्द एकस्तोमके क्रतौ वर्त्तते। कुतः। अर्थवादेन तदवगमात्। यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदशः स तं यः सप्तदशः स तं य एकविंशः स तमित्यर्थवादः। अस्यायमर्थः। त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमा अग्निष्टोमे विद्यन्ते। तेषु त्रिषु त्रिवृत्स्तोमो विकृतिरूपं यज्ञमाप्नोति। स त्रिवृत्स्तोमस्तं यज्ञं दीपयति। प्रकाशयति। सर्वतो व्याप्नोतीति स्तोमान्तरस्याप्रवेशाय त्रिवृत एव सर्वस्मिन् यज्ञस्वरूपे व्याप्तावयमेकस्तोमकः क्रतुर्भवति। एवं पञ्चदशादिस्तोमव्याप्तिर्योजनीया। तथा सत्यर्थवादादेकस्तोमनामकानामेव बुद्धिस्थत्वात्त एवान्यशब्देनोच्यन्ते। एकस्तोमकाश्च षड्रात्रादिष्वहीनेष्वाम्नाताः। त्रिवृदग्निष्टोमो भवति। पञ्चदश उकथ्यो भवतीत्यादयः। तस्मात् तद्विषयोऽन्यशब्द इति प्राप्ते ब्रूमः। स तं दीपयतीत्यत्र प्रकाशकत्वमात्रमुच्यते। तच्च व्याप्तिमन्तरेण सम्बन्धमात्रादप्युपपद्यते। तस्मादग्निष्टोमप्रतियोगिकतया बहुस्तोमे-

कज्योतिष्टोमसाधारणत्वेन श्रूयमाणस्यान्यशब्दस्य संकोचहेत्वभावात् सर्वविषयोऽयमन्यशब्दः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः।
नियतो वाग्रिमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः॥ १॥
पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः।
कृप्तिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थौ प्रबलौ ततः॥ २॥

ज्योतिष्टोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वाश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः। तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकेनैव शब्देनाम्नायते। आश्विनो दशमो गृह्यत इति। तत्र क्रमबोधकौ श्रुतिपाठौ समबलौ। तथाग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागूपाकः पठितः। स चार्थवशात् पूर्वं प्राप्तः। तत्रार्थपाठौ समबलौ। तस्मादुभयत्रैच्छिकः क्रम इति प्राप्ते ब्रूमः। पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः। किन्त्वन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति। दशम इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते। ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबला। तथा पाठः क्रमं कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति। असमर्थं च यवाग्वाः पूर्वमग्निहोत्रमनुष्ठातुम्। द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवात्। तस्मात् पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणोऽर्थः

उपजीव्यत इत्यर्थस्य पाठात् प्राबल्यम्। तथा सति श्रुत्यर्थौ पाठं बाधित्वा क्रमं नियच्छतः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

अवदानादि सान्नाय्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा।
धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सान्नाय्ये पूर्वतोचिता॥ ३॥
प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम्।
अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबलित्वतः॥ ४॥

दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यधर्मा वत्सापाकरणदोहनादयः प्रथममाम्नाताः। पुरोडाशधर्मा निर्वापावघातादयः पश्चादाम्नाताः। तत्रैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम्। ततः प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सान्नाय्ये पूर्वमेव वर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। याज्यानुवाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये पूर्वप्रदानमित्युक्तम्। तच्च प्रदानं फलप्रत्यासत्त्या मुख्यम्। अवदानं तु तदङ्गम्। तथा सति मुख्यक्रममनुसृत्यावदानमप्याग्नेये पूर्वं कर्त्तव्यम्। मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमात् प्रबलः। प्रावृत्तिके हि क्रमे सान्नाय्ये पूर्वमवदानमभिघारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाग्नेयेऽवदानादीनि कर्त्तव्यानि। तथा सति सान्नाय्येऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यात् प्रदानाद्विप्रकृष्यन्ते। मुख्यक्रमाश्रयणे त्वाग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात् सान्नाय्ये तदनुष्ठीयते। तत्र नास्त्यङ्गाङ्गिविप्रकर्षः। नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम्। तत्र कुतः क्रमविचारः। एवं तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु। अथवा स्विष्टकृदवदानादिविषयैव चिन्तास्तु।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

दर्शादीष्ट्वा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा।

उक्तेराद्यो न सोमस्याधानानन्तरताश्रुतेः ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेति क्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो नियत इति चेत्। नैवम्। सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तरताया अपि श्रवणात्। तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वापर्य्यं न नियतम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाग्रिमः।

उत्कर्षतो नैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम्। कुतः। उत्कर्षश्रवणात् आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया। स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयो भवति। यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो भवतीति। अस्यायमर्थः। प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभावुत्पन्नौ। ततो ब्राह्मणस्याग्निरेक एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणः। न तु सौम्यः। सोमस्य तद्देवतात्वाभावात्। यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत। तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्यग्नीषोमीयो भवति। तस्याग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयं पुरोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत्। तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसम्बन्धी भवतीति। यद्यप्यत्र कर्म्मान्तरं किञ्चिद्विधीयत इति कश्चिन्मन्यते तथापि पौर्णमासं हविरिति विस्पष्टप्रत्यभिज्ञानान्न कर्म्मान्तरम् किन्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमा-

दूर्ध्वमुत्कर्षः। तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र दर्शशब्दः पौर्णमासशब्दो वा कश्चिद्याग-वाची श्रूयते। पौर्णमासमित्येष तद्धितान्तो हविर्विशेषण-त्वेनोपन्यस्यते। तच्च हविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते। तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षः। न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः। तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोम पूर्वत्वनि-यमः। इतरत्र क्षत्रियवैश्ययोरिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

नर्तु नित्या हितः कालो बाध्यः सोमस्य वा यिमः।
अङ्गसाम्यात् पुरैवास्य बाधात् सोमीयबाधनम् ॥ ७ ॥

इदमाम्नायते। सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत। नर्तुं न सूर्क्षेन्न नक्षत्रमिति। सूर्क्षतिधातुर्दर्शनार्थे वर्त्तते। ऋतुं नक्षत्रं वा न परीक्षेतेत्यर्थः। अनेन निषेधेनाधानस्य विहितः कालो बाध्यते। न तु सोमस्य विहितः कालः। वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत। कृत्तिकास्वग्निमादधीते-त्यादिना वसन्ताद्यृतवः कृत्तिकादिनक्षत्राणि चाधान-कालत्वेन विधीयन्ते। सोमस्यापि वसन्ते ज्योतिषा यजे-तेत्यृतुर्विहितः। पुष्यनक्षत्रमपि शाखान्तरेण प्राप्तम्। तत्र यद्यप्याधानं न सोमस्याङ्गं तथाप्यङ्गभूताग्निसंस्कार-त्वादङ्गतुल्यमेवेति तदीय एव कालो बाधनीय इति चेत्। मैवम्। पूर्वमेव तत्कालस्य बाधितत्वात्। यदेवेनं यज्ञ उपनमेदथादधीतेति सोमयागादिचिकीर्षया कालमाधा-

नस्योपदिश्यता शास्त्रेण वसन्तवत् कृत्तिकादिकालो बाधितः। तस्मादृतुनक्षत्रप्रतीक्षानिषेधेन सोमकाल एव बाध्यते।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

आज्यं चोत्कृष्यते नो वा तस्याग्नीषोमयोगतः।
आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यष्टुं प्रक्लृप्तितोऽन्तिमः॥८॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्षं इत्युक्तम्। तद्वदुपांशुयाजार्थं यदाज्यं तस्योत्कर्षः कार्यः। अग्नीषोमसम्बन्धस्य समानत्वादिति चेत्। मैवम्। विष्णुप्रजापत्योरपि विधिकल्पितदेवत्वेन यष्टुं शक्यत्वात्। तस्मान्नाज्यस्योत्कर्षः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

द्व्यहकालाः किमैन्द्राग्न्याद्याः सद्यस्कालगा उत।
आद्यः प्रकृतिवन्मैवं विकृत्युक्तिविशेषतः॥ ९॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः। सौम्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादयो विकृतयो द्व्यहकालाः। कुतः। प्रकृतौ तद्दर्शनात्। पर्वण्यन्वाधानमिध्मस्य बर्हिषश्च संनहनं प्रतिपदीष्टिरिति द्व्यहकालत्वं प्रकृतौ दृष्टम्। तथैव विकृतावपि युक्तमिति चेत्। मैवम्। एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्वात्। य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वचनाचोदकप्राप्तं द्व्यहकालत्वं बाध्यते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

आमिक्षादेरनियतिः स्यात् सोमादूर्ध्वमेव वा।

अविशेषाद्यथेमोऽन्त्यो नासोमेति विशेषतः ॥ १० ॥

वैश्वदेव्यामिक्षेत्यादिः सान्नाय्यविकारः। अग्नीषोमीय-मेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिरग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः। तस्योभयस्य सोमात् प्रागूर्ध्वं वा यथेच्छमनुष्ठानम्। कुतः। विशेषनियामकस्याभावादिति चेत्। मैवम्। नासोमयाजी संनयेदिति निषेधेन सान्नाय्यं सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते। अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्योत्कर्षः पूर्वमेव दर्शितः। तस्मात्तद्विकारयोरप्युत्

नवमाधिकरणमारचयति।

एकाहानामनियमो दर्शादिरूर्ध्वमेत वा।

सोमवत् प्रथमो मैवमनुक्तेः स्यात्तदूर्ध्वता ॥ ११ ॥

गवा यजेतेत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकाराः एकाहा आम्नाताः। तेषामपि सोमवद्दिष्टिपूर्वत्वं विकल्पतामिति चेत्। मैवम्। सोमपूर्वत्वं वचनेन साक्षान्नोक्तम्। किन्तु सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तर्याभिधाने सत्यर्थादिष्टेः पूर्वं सोमानुष्ठानं सम्पद्यते। तस्मादनुक्तं पूर्वभावित्वं चोदको नातिदिशति। अर्थसिद्धमप्यतिदिश्यतामिति चेत्। न। द्वारासम्भवात्। सकृदेवाधानम्। तथा सति तदानन्तर्य्यं प्रकृतावुपक्षीणम्। न ह्येकस्यानन्तर्य्यस्य भिन्नकालयोः प्रकृतिविकृत्योः सम्बन्धः सम्भवति। तस्मादिष्ट्युत्तरकालीनत्वं सोमस्य निवारयितुं समर्थस्याधानानन्तर्य्यस्य विकृतिष्वनतिदेशाद्

दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेत्युक्तस्योत्तरकालीनत्वस्याऽतिदेशेनेष्टेरूर्ध्वमेव गवादिविकृतयोऽनुष्ठेयाः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।
समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः।

षष्ठोऽध्यायः।

अनुष्ठानक्रमः सर्वः पञ्चमे सुनिरूपितः।
कोऽनुष्ठातेत्यपेक्षायामधिकारोऽत्र वर्ण्यते॥

अनेन पञ्चमषष्ठयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः।
षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

कर्माधिकारः कर्त्तुर्नो किंवास्ति न पदश्रुतेः।
धात्वर्थभाव्यताभानात् फलभोगविवर्जनात्॥ १॥
बलीयस्या विधिश्रुत्यावरुद्धा भावनात्र च।
भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात् कामियोगाच्च सोऽस्त्यतः॥२॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते। तत्र यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम्। फलभोक्तृतया स्वामित्वमधिकारः। तादृशोऽधिकारी यागकर्त्तुर्नास्ति। कुतः। फलभोगाभावात्। तथाहि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावना

भिधीयते। तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः। एकपदोपात्तत्वात्। स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्यतयान्वेतव्यः। तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते। स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयम्। स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची। किन्तु सुखसाधनं चन्दनादिद्रव्यं ब्रूते। लोके तथा व्यवहारात्। तच्च कामयितुं योग्यम्। तेन द्रव्येण विना यागानिष्पत्तेः। तस्मादस्मिन् वाक्ये फलानभिधाने तद्भोगाभावात् क्रतुयोगि कर्तृत्वमेव। न त्वधिकार इत्यधिकारलक्षणं नारब्धव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। यजेतेत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न मन्तव्यम्। किन्तु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति। तत्राख्यातत्वाकारेण भावनामाचष्टे। विधित्वाकारेण पुरुषं प्रवर्त्तयति। पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्त्तत इति तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरुपादत्ते। स्वर्गशब्दश्चोत्कृष्टे सुखे रूढः। द्रव्ये तु लाक्षणिकः। तस्मात् सुखस्य भाव्यत्वं विधिश्रुत्या सिद्धम्। धात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमेकेन पदेन प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते। किन्तु प्रकृत्या। तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नम्। एकेनैव विधिरूपेणाख्यातप्रत्ययेनावगमात्। कश्चियोगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम्। तस्मात् फलभोगसम्बन्धे कर्त्तुरधिकारोऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

प्रभ्वादेशास्वसौ नो वा सर्वेच्छुत्वात् स विद्यते।
प्रधानोत्त्यनुसारेण यथाशक्त्यनुवर्णनम्॥ २॥

नैवान्धाविक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना।
क्रतुं प्रति विधिस्तस्मान्नाशक्तस्याधिकारिता ॥ ४ ॥

अन्धः पङ्गुर्बधिरो मूकोऽशक्तादयश्च तिर्यञ्च इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गे कामना सम्भवति। अथोच्यते। केषुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति। तथाहि। अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः। पङ्गुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः। बधिरो नाध्वर्युप्रोक्तं शृणोति। ततः क्रमीर्वाचयतीति विहितस्यानुष्ठानं न सिध्यति। मूकोऽनुमन्त्रणादावशक्तः तिर्यञ्चो बहुष्वशक्ता इति। तत्र यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते। स चाज्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुसारेण न संकोचयितुं युक्तः। किन्तु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव संकोचयितुं युक्तम्। तस्मादन्धादेरप्यस्त्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्याज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन्। तदा तल्लोपेऽपि न क्रतोर्वैकल्यम। इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति तल्लोपे क्रतुरेव न निष्पद्येत। तस्मादशक्तस्य नास्त्यधिकारः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

स्त्रिया नः सोऽस्त्यस्ति वा नो पुंलिङ्गेन तदीरणात्।
प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥ ५ ॥
अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः।
वहिभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृतेर्न तु ॥ ६ ॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणोऽभिधानात् सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति। न च ग्रहैकत्ववल्लिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम्। एकत्ववल्लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात्।

प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः। कुतः। पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात्। न ह्येकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तम्। किन्तूद्देश्यगतत्वम्। इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्यया सदृशत्वान्नास्ति विवक्षितत्वम्। न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम्। किन्तु स्त्रीलिङ्गं तावट्टाबादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते। पुंलिङ्गं तु वृक्षानित्यस्मिन् द्वितीयबहुवचने विभक्तिविकारेण नकारादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते। एवं फलमित्यस्मिन् प्रथमैकवचने नपुंसकाभिव्यक्तिः। तस्माल्लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्त्यधिकारः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

दम्पतिभ्यां पृथक् कार्य्यं सह वाख्यातसंख्यया।
पृथङ्नैवमवैगुण्यात् कर्त्रैक्यं देवतैक्यवत् ॥ ७ ॥

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वादेककर्तृकत्वाय दम्पतिभ्यां पृथगेव कर्म्मानुष्ठेयमिति चेत्। नैवम्। वैगुण्यप्रसङ्गात्। कर्म्मणि तत्र तत्र पत्न्यवेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्युभयमाम्नातम्। तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवेक्षणं लुप्येत। पत्नीप्रयोगे च यजमानावेक्षणं लुप्येतेति सहैतोरवैगुण्याद्‌द्वयोः सहाधिकारः। न च यजेतेत्येकत्वं विरुद्धम्। अग्नीषोमौ देवतेत्यत्र यथा व्यासक्तयोर्देवतैक्यम्। तथा दम्पत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात्। तस्माद्दम्पत्योः सहाधिकारः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पुंसोऽेकस्य चाधानं वसानावित्यतो द्वयोः ।
एष क्षौमविधिर्द्वित्वं दम्पत्योरेकता ततः ॥ ८ ॥

आधाने श्रूयते । क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति । तत्र वसानाविति पुंलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसोराधानेऽधिकार इति चेत् । मैवम् । क्षौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंद्वित्वस्यापि विधाने वाक्यभेदान्न तद् विधीयते । किन्तु दम्पत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्यते पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य पतिशब्दस्यैकशेषात् पुंलिङ्गद्विवचनमविरुद्धम् । तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

उपस्थानादि दम्पत्योरुत पुंसो द्वयोरिदम् ।
यजमानत्वसाम्येन विद्वत्वात् पुंस एव तत् ॥ ९ ॥

अगन्म सुवरित्यनेन मन्त्रेणोद्यन्तद्य मित्रमहरित्यादिमन्त्रेण कर्त्तव्यमादित्यविषयमुपस्थानम् । आदिशब्देन वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्यादिना विहितमनुमन्त्रणादि । तत् सर्वं दम्पतिभ्यामुभाभ्यां कर्त्तव्यम् । कुतः । यजमानत्वस्योभयोः समानत्वात् । ततो यजमानत्वसमाख्यया यथा पुंमाननुष्ठीयते । तथा स्त्रियापीति चेत् । मैवम् । अध्ययनरहितया स्त्रिया तदनुष्ठातुमशक्यत्वात् । तस्मात् पुंस एवोपस्थानादिकम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

शूद्रोऽपि यष्टा नो वा स्याद्वेदाध्ययनेन वा ।
उपदेष्टृमुखाद् वास्य क्रतुवित्त्वेन यष्टृता ॥ १० ॥

त्रैवर्णिकैर्वेदविद्भिः कृतार्था विधयः क्रतोः ।

नाक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद् यष्टृता कुतः ॥ ११ ॥

लिखितपाठादिना तात्कालिकाचार्य्योपदेशेन वा शूद्रस्याप्यनुष्ठानहेतुभूतविद्यासम्भवाच्छूद्रोऽपि यागाधिकारीति चेत्। मैवम्। क्रतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय हि शूद्रस्याविहितापि विद्या कल्प्यते। क्रतुविधयस्तु त्रैवर्णिकानुष्ठानेनैव चरितार्थाः सन्तो न शूद्रस्य विद्यां कल्पयन्ति। त्रैवर्णिकानां तु विद्या न कल्पनीया। अध्ययनविधिनैव विहितत्वात्। तस्मान्न शूद्रस्य यागाधिकारः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

धन्येव कर्त्तोतान्योऽपि धन्येव विधिसार्थ्यतः।

अन्योऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद् भुक्तिवत्क्रतुः ॥ १२ ॥

यथा विद्याधिकारहेतुः। तथा धनमपीति धनिन एव यागाधिकारः। तावता विधीनां सार्थकत्वात्। किञ्चान्यथानुपपत्त्या दरिद्रस्य धनार्जनमाक्षेप्तुमशक्यम्। तस्माच्छूद्रवद् दरिद्रोऽपि न कर्माधिकारीति चेत्। मैवम्। धनिकस्यापि धनार्जनं न यागविधिभिराक्षिप्तम्। भोजनादिभिर्धनकार्य्यैरेव तस्याक्षिप्तत्वात्। अत एव विद्याया अध्ययनविधिरिव धनार्जनस्य न कोऽपि विधिरस्ति। याजनादिविधयः उपायनियमार्था इति स्थितम्। तस्माद् भोजनादिवत्क्रतोरपि धनकार्य्यत्वेन धनार्जनाक्षेपकत्वाद् दरिद्रोऽपि धनार्जनं कृत्वा क्रतावधिकरोति।

नवमाधिकरणमारचयति।

अङ्गहीनो न कुरुते कर्त्ता वा नाक्षमत्वतः।

समाधायाङ्गवैकल्यं करोति द्रव्यहीनवत् ॥ १३ ॥

कश्चिदक्षिरोगेणाज्यमवेक्षितुमसमर्थः। अन्यो वातरोगेणास्वाधीनपादो विष्णुक्रमेष्वसमर्थः। अतो नाङ्गहीनः कर्माधिकारीति चेत्। मैवम्। धनहीनो यथा धनं सम्पाद्याधिकरोति। तथा विकलाङ्गोऽप्यौषधादिना वैकल्यं समाधायाधिकरोतु।

दशमाधिकरणमारचयति।

असमाधेयवैकल्ये कथं काम्येष्वकर्तृता।

नित्येषु त्वाहिताग्निश्चेद् यथाशक्ति करोति हि ॥१४॥

कथमित्यनेन संशयः सूचितः। वैकल्यस्य समाधातुमशक्यत्वेनाक्षमत्वादत्यन्तमनधिकार एवेति चेत्। मैवम्। काम्येष्वङ्गवैकल्ये फलासिद्धेर्मास्तु तत्राधिकारः। नित्यानां त्वाहिताग्निना त्यक्तुमशक्यत्वाद्दोषदङ्गलोपं सोढ्वापि नित्येष्वधिकरोति।

एकादशाधिकरणमारचयति।

विधिर्वरण एकादावपि स्वाच्छिक एव वा।

अविशेषात् पञ्च प्राप्तो वाक्यभेदाय नूत्तरः ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधायेदमाम्नातम्। एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते इति। ऋषिर्गोत्रप्रवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिः। तस्य सम्बन्ध आर्षेयः। तं वृणीते कथयति। उच्चारयति। कश्यपगोत्रोऽहम् भरद्वाजगोत्रोऽहमिति तदुच्चारणम्। एकमार्षेयमुच्चारयति। तत्रोदाहृतम्। द्वावार्षेयावुच्चारयति। उपमन्यु वशिष्ठगोत्रोऽहमित्यादि। त्रीनार्षेयानुच्चारयति।

आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगोत्रोऽहमित्यादि। न चतुर आर्षेयानुच्चारयेत्। पञ्चार्षेयानतिक्रम्य षड़ादीनार्षेयान्नोच्चारयेदित्यर्थः। तत्रैकार्षेयद्व्यार्षेयत्र्यार्षेयवाक्येषु विशेषादर्शनादेकं वृणीत इत्यादयस्त्रयोऽपि विधय इति चेत्। मैवम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तत्परिहाराय त्रीन् वृणीत इत्यस्यैव विधित्वमस्तु। एकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्येतदुभयमवयुत्यानुवादेन स्तावकम्। एकवरणद्विवरणे अप्रशस्ते अपि यदा कर्त्तव्ये। तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्त्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः। चतुर्निषेधपञ्चातिक्रमनिषेधाभ्यामपि त्रित्वमेव स्तूयते। न च तयोर्निषेधो विधातव्यः। प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः। चतुरादयोऽत्यन्तविलम्बकारित्वादप्रशस्ताः। त्रित्वं तु न तथेति प्रशस्तम्। तस्मात् कर्मण्यविकुर्वन् यजमानस्त्रीनेवोच्चारयेत्। न न्यूनं नाप्यधिकमिति तात्पर्य्यार्थः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

विप्रादिरेव रथकृदन्यो वाद्योऽस्तु योगतः।
रूढेर्वर्णान्तरं तस्याधाने वर्षर्तुरुच्यते ॥ १६ ॥

आधाने श्रूयते। वर्षासु रथकार आदधीतेति। तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकार इति चेत्। मैवम्। संकीर्णजातिविशेषे रूढत्वात्। वैश्यायां चात्त्रियादुत्पन्नो माहिष्यः। शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी। तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः। तथाच याज्ञवल्क्यः। माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति। तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः।

तथोदशाधिकरणमारचयति।

द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः।

कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागकृत्॥ १७॥

वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य श्रूयते। एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति। वास्तुशब्दः किञ्चित् प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह। एतस्यामिष्टावधिकारी निषादस्थपतिशब्दवाच्यस्त्रैवर्णिकः। कुतः। निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके सम्भवात्। तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवाच्चेति चेत्। नैवम्। निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात्। षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलक्ष्येत। न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति। ततस्तात्कालिकाचार्योपदेशादिना विद्यां सम्पाद्य धनिको निषादो रौद्रयागं कुर्य्यात्।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

सत्रे पलांशः प्रत्येकं सर्वं वाद्यः समूहके।

कर्तृत्वादन्त्य एकैकस्यापि तत्त्वाद्द बहुत्वतः॥ १॥

इदमाम्नायते। ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्निति। अत्र सत्रे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वमवगतम्। सप्तदशावराः सत्रमासीरन्निति श्रवणात्। कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलि-

त्वात् पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव। न तु सर्वं फलमेकै-कस्यैवेति चेत्। मैवम्। एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात्। अन्यथा समुदायस्यैकत्वेन सत्त्रमासीर-न्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत तस्मादेकैकस्य कर्तुः सर्वफलसद्भावात् सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारः। न त्वंशफलकामिनाम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

दर्शे कर्त्रैक्यनियमो नास्त्युताहो न कामिनि।
उद्देश्ये ग्रहवत्संख्या यतो नैव विवक्षिता॥ २॥
आख्यातोपात्तसंख्यात्र विधेयस्य विशेषणम्।
विवक्षितातः सैवात्र कर्त्रैक्यं विनियस्यति॥ ३॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम उद्देश्यः। तद्गतं चैकत्वं ग्रहैकत्ववदविवक्षितम्। तस्मा-देको द्वौ बहवो वा दर्शपूर्णमासयोरधिकारिण इति प्राप्ते ब्रूमः। माभूत् स्वर्गकामपदगतस्यैकत्वस्य विवक्षा। यजेतेत्याख्यातगतं तु यदेकत्वं तद्विधेयस्य विशेषणात्। विधेया तु क्रिया। सा च स्वसिद्धये कारकान्तरवत् कर्त्ता-रमप्याक्षिपतीति क्रियाद्वारा कर्त्तापि विधेयः। अतो विधेयकर्तृगता येयमेकत्वसंख्या सा विवक्षितेति कर्तुरे-कत्वं नियम्यते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्त्तिते।
आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात्॥ ४॥

चित्रया यजेत पशुकामः। कारीर्या वृष्टिकामो यजे-

तेल्यादिषु कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम्। तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्त्तते। तदा कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावान्न समापनीयमिति चेत्। मैवम्। प्रक्रान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात्। देवताभ्यो वा एष आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते। वैश्वानरीयेन यजेतेति तदुभयं श्रुतम्। तस्मात् समापनीयम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात्।
आद्यो नो गृहकृथ्यादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात्॥ ५॥

रथगृहनिर्माणादिरूपं यल्लौकिकं कर्म तदपि तच्चस्मृतावुक्तमिति वेदमूलत्वकल्पनाच्चित्रायागादिवन्निवृत्तेऽपि कामे समापनीयमिति चेत्। मैवम्। रथादौ रमणीयत्वस्य प्रयोजनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्ध्युपायावगमात्। तत्रोहापोहकुशलपुरुषोत्प्रेचामूला तच्चस्मृतिर्न वेदं कल्पयितुं प्रभवति। तस्मादवश्यं समापनीयमिति नास्ति नियमः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

पर्युदासो निषेधो वा नाश्नाद् गृञ्जनमित्यसौ।
नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यः संकल्पतः फलम्॥ ६॥
पदान्वयात् तु नञ्विध्योर्निषेधोऽनर्थहानये।
संकल्पे लक्षणाप्राप्तिर्नैव काम्यविधिस्ततः॥ ७॥

अनारभ्य श्रूयते। न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न गृञ्जनमिति। तत्र न भक्षयेदिति सन्निधिवशान्नञ्धात्वोरन्वये

सत्यभक्षणमिति पर्य्युदासः सम्पद्यते। तथा सति नेक्षेतो-द्यन्तमादित्यमित्यादाविव सङ्कल्पो विधेयः। तस्य चाभ-क्षणसङ्कल्पस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति चेत्। नैवम्। पदैकदेशस्य धातोः पदान्तरेणा-न्वेतुमयोग्यत्वाद्विधायकपदस्य नञ्पदेनान्वये सति राग-प्राप्तां भक्षणप्रवृत्तिमनूद्य निषेधस्य विधेयत्वात्। न च निषेधो व्यर्थः। नरकपातनिवारकत्वात्। एवं च सत्य-श्रुतं न किमपि कल्पनीयम्। त्वत्पक्षे त्वश्रुतः सङ्कल्पः सङ्कल्पनीय इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्षणाश्रयितव्या। तस्मात् स्वर्गकामिनो नात्राधिकारः। किन्तु नरकाद्भीत-स्याधिकारः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

प्राङ्मुखत्वादिनियम उपनीतेः पुराप्युत।
ऊर्ध्वं मन्त्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः॥८॥

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत। गुरुरनुगन्तव्योऽभिवाद-यितव्यश्च। वृद्धः प्रत्युत्थेयः संमन्तव्यश्चेत्यादिस्मार्त्त-नियम उपनयनात् प्रागप्यनुसर्त्तव्यः। तस्य नियमस्य वैदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्यग्निभिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रा-गपि तत्सम्भवादिति चेत्। नैवम्। श्रौतस्याध्ययनादि-नियमस्योपनयनान्तरभावित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनियम-स्याप्युत्तरस्मिन्नेव काले युक्तत्वात्। अत एव स्मर्य्यते। उपनयनादिनियम इति। प्रागुपनयात् कामचार-वादभक्षा इति च। तस्मादुपनयनात् पूर्वं नास्ति नियमः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः।

कालाङ्गलोपादाद्यः स्यादवैधात्यागतोऽन्तिमः॥ ८॥

इदमाम्नायते। यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। तत्र जीवनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात् सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यभावाज्जीवतोऽनुष्ठानसातत्यमत्र वर्ण्यते। ननु सायंप्रातःकालावग्निहोत्राङ्गत्वेन चोदितौ। अमावास्यापौर्णमासीकालौ दर्शपूर्णमासयोः। तथा सत्यङ्गलोपः सातत्ये प्रसज्येत। नायं दोषः। प्रधानलोपादवरमङ्गलोप इति न्यायात्। तस्मात् सातत्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि सायंप्रातरादिकालोऽङ्गं तथाप्यनुपादेयतया प्रयाजादिवद्विधेयो न भवति। किन्तु तस्मिन् काले स्वतः प्राप्ते सति कर्मानुष्ठेयतया विधीयते। तस्य च कालस्य जीवनरूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः। तथा सत्युक्तकालविशिष्टमेव जीवनं निमित्तम्। तस्मिन् निमित्ते जीवनरूपो विशेष्यांशो यथा न वैधो नापि त्यक्तुं शक्यः। तथा विशेषणांशः कालोऽप्यविधेयो न त्यक्तुं शक्यश्च। तस्मादवैधस्य त्यागासम्भवान्न सातत्यम्। किन्तु स्वकालेऽनुष्ठानम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

सकृत्कृतिकृतावृत्तिर्दर्शादेः शास्त्रसार्थतः।

सकृत् स्यात् कालसंयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिमः॥ १०॥

दर्शपूर्णमासादीनां सकृदेवानुष्ठानम्। तावता विधि-

शास्त्रस्य चरितार्थत्वादिति चेत्। मैवम। कालविशिष्ट-जीवननिमित्तस्यावृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्त्तनीयत्वात्। तस्मादावृत्तिः।

नवमाधिकरणमारचयति।

क्रतौ सकृद्वा होमोऽसकृद्वा क्रतुसिद्धितः।

सकृन्निमित्तभेदस्यावृत्तौ होमोऽसकृद्भवेत्॥ ११॥

दर्शपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिपातभेदमाज्यादिस्कन्दनं च निमित्तीकृत्य होम आम्नायते। भिन्ने जुहोति। स्कन्ने जुहोतीति। सोऽयं होमः सकृत् कार्य्यः। तावतैव क्रतूपकारसिद्धेरिति चेत्। मैवम्। भेदस्य स्कन्दनस्य वा निमित्तस्यावृत्तौ होमस्याप्यावर्त्तनीयत्वात्। तस्मान्नास्ति सकृत्त्वनियमः।

दशमाधिकरणमारचयति।

यथाकाम्यमुतावृत्तिर्गुरोरनुगमादिषु।

स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः॥ १२॥

गुरुरनुगन्तव्योऽभिवाद्यश्चेति विहितेष गुरुप्रीति-रूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वात् प्रीत्यनुसारेणानुगमनादिकं सकृद्वा स्वेच्छया कर्त्तव्यमिति चेत्। मैवम्। दृष्टार्थेष्वपि विहितेषु नियमादृष्टसम्भवात्। यदा यदा गुरुगमनादि-निमित्तं सम्पद्यते। तदा तदानुगमनादीन्यनुष्ठेयानि।

एकादशाधिकरणमारचयति।

सोमाधीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्रिमः।

वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तन्नित्यतेष्यते॥ १३॥

इदमाम्नायते। सोमेन यजेत। स्वाध्यायमधीयीत।

प्रजामुत्पादयेदिति। तत्र सोमः काम्यः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति कामसंयोगेनाम्नातत्वात्। अध्ययन-प्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गे फलत्वेन कल्पिते कामियोगोऽपि कल्प्यते। तस्मादिदं त्रयं काम्यमिति चेत्। नैवम्। वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धेः। वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वीप्सा प्रतिवसन्तं निमित्तीकृत्य सोमयागं विधत्ते। अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम्। दृष्ट-प्रयोजनस्यानुष्ठेयविज्ञानस्य सम्भवात्। तत्र क्रत्वनुष्ठानस्य नित्यत्वाद्धेतोरध्ययनस्यापि नित्यत्वमनिवार्य्यम्। अनुत्-पाद्य सुतान् लोकं गच्छतीति स्मृतेर्लोकसिद्ध्यर्थमुत्-पादनस्यापि नित्यत्वम्। अनेनैवाभिप्रायेणेदमाम्नातम्। जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते ब्रह्मचर्य्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजाया पितृभ्य। एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासीति। अत्र ब्राह्मणग्रहणमितरयोरप्यु-पलक्षणार्थम्। सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात्। त-स्मात् सोमादिकं नित्यम्।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ-स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाद्यः फलित्वतः।

शक्त्या त्यागासम्भवेन निमित्ते जीवने स्थिते॥ १॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नित्ये कर्मणि सर्वाण्यङ्गान्युपसंहृत्य तद्विशिष्ट एव प्रयोगः कर्त्तव्यः। कुतः। भावनांशस्य कथम्भावस्य समुचितैः सर्वैरङ्गैः परिपूरणेन सर्वाङ्गोपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वादिति चेत्। मैवम्। अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिशब्दवाच्यं प्रधानम्। तस्य च स्ववाक्यगतजीवननिमित्तेनान्वयात् सति जीवने प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम्। ततो वाक्यान्तरात्तेष्वङ्गेष्व-शक्यं किंचिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैरुपेतं प्रधानं कर्मानुष्ठेयम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

काम्ये शक्त्योत सर्वाङ्गं शक्त्या लोपस्य सम्भवात्।
मैवं लोपे निष्फलत्वाच्छाब्दमङ्गं न लुप्यते॥ २॥
प्रधानानुष्ठितौ यद्वज्जीवनस्य निमित्तता।
काम्यस्य न तथा यस्मात् काम्यं त्यक्तुं हि शक्यते॥३॥

यथा नित्येष्वग्निहोत्रादिकर्मस्वशक्यमङ्गं परित्यक्तम्। तथा काम्येष्वप्यैन्द्राग्नसौर्यादिष्वशक्याङ्गलोपसम्भवाच्छ-क्याङ्गोपेतमनुष्ठेयमिति चेत्। मैवम्। अङ्गलोपे काम्य-मानफलानुत्पत्तेः। सर्वाङ्गोपेतमेव हि प्रधानं फलसाधनं विहितम्। तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा नास्ति फलम्। तथाङ्गत्यागेऽपि। फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसमधिगम्यम्। ततो यथावदङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोपात्तं तस्य लोपे साधनत्वं नास्ति। न हि गमनसाधनस्य रथस्य चक्राद्यङ्गेष्वन्यतमस्य वैकल्ये गमनसाधनत्वं दृष्टम्। तस्माद् यदा सर्वाङ्गोपसंहारः कर्तुं शक्यते। तदैव काम्यमनु-

ष्ठेयम्। न च नित्येऽप्येवमस्त्विति शङ्कनीयम्। जीवनं निमित्तीकृत्य तत्र विधानात्। यथा गृहदाहं निमित्तीकृत्य विहिता क्षामवतीष्टिरवश्यं कर्त्तव्या। यथा वा लोके निमित्तभूतायां बुभुक्षायां सत्यां भोजनमवश्यं कर्त्तव्यम्। तथा जीवने सति कर्मावश्यमनुष्ठेयम्। न च जीवनवत् फलकामनाया अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम्। सत्यामपि कामनायां कर्मणोऽवश्यम्भावाभावात्। न हि कामिनः कर्माननुष्ठाने प्रत्यवायः श्रूयते। ननु शास्त्रीयप्रत्यवायाभावेऽपि फलानुत्पत्तिलक्षणो बाधोऽस्त्येव। यथा बुभुक्षोरभोजने राजदण्डाभावेऽपि पित्तक्षोभरूपो बाधोऽस्ति। तद्वदिति चेत्। मैवम्। तर्हि यथा फलं सिध्यति। तथा कामिना प्रयतितव्यम्। फलं च शब्दावगतसर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण न सिध्यतीत्युक्तम्। नित्ये तु न फलसाधनत्वेन विधिः। किन्तु जीवननिमित्तसंयोगेन। तथा सत्यङ्गवैकल्येऽपि निमित्तनैमित्तिकसंयोगः श्रुत्यभिमतो नापैति। ततो विकलाङ्गमपि कर्त्तव्यमेव। अत एव नित्यस्याकरणे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते शास्त्रेष्ववगम्येते। काम्येष्वङ्गवैकल्ये शास्त्राभिमतफलसाधनत्वाभावाद्विकलाङ्गं न प्रयोक्तव्यम्। अत एव तत्त्यागे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते न स्तः। तस्मात् काम्यं कृत्स्नाङ्गोपेतं यदा कर्त्तुं शक्नुयात्। तदा कुर्य्यात्। नित्यं तु यथा शक्नुयात्। तथा कुर्य्यात्। एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्। तदेव यादृक्कीदृक् होतव्यमिति। तस्मान्नित्येष्वङ्गवैकल्येऽपि। काम्येष्वङ्गलोपो न सोढुं शक्यः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

नीवारादिद्रव्यभेदात् कर्मान्यत् स्यात्तदेव वा।
द्रव्यकर्मैक्यतः पूर्वस्तत्त्वेषङ्गेदतोऽन्तिमः॥ ४॥

दर्शपूर्णमासयोर्व्रीह्यसम्भवे नीवारादि स्वीक्रियते। तदा कर्मान्तरं तदित्यभ्युपेयम्। कुतः। द्रव्यकर्मणो-रेकत्वात्। द्रव्यं हि कर्मणः स्वरूपम्। ततो द्रव्यान्तरत्वे कर्मान्तरत्वमनिवार्य्यमिति चेत्। मैवम्। द्रव्यकर्मणो-रीषद्भेदस्यापि भावात्। द्रव्यमाश्रयः। कर्माश्रितम्। आश्रयाश्रितयोर्भेदाभेदावभ्युपगम्य तादात्म्यसम्बन्धो वर्ण्यते। तस्माद् द्रव्यभेदेऽपि न कर्म भिद्यते।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा न विद्यते।
मानाभावादस्ति कर्मचोदनाक्षेपिका यतः॥ ५॥

नित्यकाम्ययोः कर्मणोः श्रुतस्य व्रीह्यादिद्रव्यस्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधित्वेन कुत्रापि न विहितम्। ततो मानाभावान्नास्ति प्रतिनिधिरिति चेत्। मैवम्। कर्म-चोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षिपति। तत्र व्रीहिशास्त्रं नियामकम्। तच्चासम्भवाद्यदा न प्रव-र्त्तेत। तदा मा भून्नियमः। तथापि सामान्याक्षेपस्य वारयितुमशक्यत्वात्तत्सामान्यं क्वचिद्विशेषे पर्य्यवस्यतीति प्रमाणसद्भावादस्ति प्रतिनिधिः। ततो द्रव्यान्तरेणापि तत्-कर्मानुष्ठातव्यमेव। न तु श्रुतद्रव्याभावमात्रात् कर्मलोपः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

देवाग्निमन्त्रोच्चणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा।

पुरोडाशोऽत्र यज्जन्यं कार्य्यं तन्नेति नास्त्यसौ ॥ ६ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः। सौर्य्यं चरुमित्यादावुक्ता अग्निसूर्य्यादयो देवाः। आहवनीयादयोऽग्नयः। बर्हिर्देवसदनं दामीत्यादयो मन्त्राः। प्रोक्षणादयः क्रियाः। एतेषां देवादीनामपचारेऽपि नीवारद्रव्यवत् प्रतिनिधिरस्तीति चेत्। मैवम्। कार्य्यसिद्धभावात्। पुरोडाशनिष्पादनं कार्य्यं व्रीह्यपचारेऽपि नीवारेण सिध्यति। देवादिकार्य्यं तु नान्येन सिध्यति। न ह्याग्नेययागो विष्णुना निष्पद्यते। नाप्याहवनीयकार्य्यो होमोऽसंस्कृतेन वह्निना सिध्यति। नापि बर्हिर्देवसदनं दामीत्येतन्मन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशनमन्येन मन्त्रेण सिध्यति। नापि प्रोक्षणकार्य्यमदृष्टमविहितेनान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेण सिध्यति। तस्मान्नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

माषाद्याः प्रतिनिध्यर्हा न वायस्तदवारणात्।

नार्हा अयज्ञियत्वोक्तेरर्थात् तद्धि निवारणात् ॥ ७ ॥

मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रीकाम इत्यत्र मुद्गाभावे माषाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हन्ति। कुतः। मुद्गकार्य्यं चरुनिष्पादने समर्थत्वात्। निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्याभावाच्चेति चेत्। मैवम्। अयज्ञिया वै माषा वरकाः कोद्रवा इति माषादिधान्येष्वयज्ञियत्ववचनस्य निषेधे पर्य्यवसानात्। तस्मान्नार्हा माषाद्याः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः।

न मृते प्रेरकाभावाज्जीवनेऽप्यफलित्वतः ॥ ८ ॥

यथा यागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः। तथा कर्त्तुर्यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्त्विति चेत्। नैवम्। किं यजमाने मृते सति प्रतिनिधिरन्विष्यते। किंवा कार्य्यान्तरव्यापृते। नाद्यः। असम्भवात्। अन्यस्मिन्नपचरितं यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति। यजमानेऽपचरिते कोऽन्यः प्रतिनिधिं गृह्णीयात्। को वाध्वर्य्युप्रभृतीन् प्रेरयेत्। न द्वितीयः। यजमानकार्य्यस्य फलित्वस्यान्यस्मिन्नसम्भवात्। सम्भवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रतिनिधित्वाभावात्। तस्मान्नास्ति यजमानस्य प्रतिनिधिः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

मृते सत्त्रिणि नान्यः स्यात् स्याद्वा नात्रापि पूर्व्ववत्।
स्यादस्वाम्यपि कर्त्तृत्वे सामर्थ्यस्य सिद्धये ॥ ९ ॥

सत्त्रिषु बहुयजमानेष्वेकस्मिन् मृते प्रतिनिधिर्नास्ति। कुतः। पूर्व्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति चेत्। नैवम्। भङ्ग्यन्तरेण तत्सिद्धेः। सत्त्रिणां हि कार्य्यद्वयम्। फलभोक्तृत्वं यागकर्त्तृत्वञ्च। तत्र प्रतिनिधेः फलित्वाभावेऽपि कर्त्तृत्वं सम्भवति। ऋत्विक्कार्य्ये कर्त्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण सामर्थ्याभावात्। षोडशैव कार्य्याणि निष्पादयेरन्। एकं कार्य्यं लुप्येत। तस्माद्यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽप्यृत्विजः प्रतिनिधिसद्भावात् पुरुषान्तरं प्रतिनिधापयितव्यम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

स त्यास्यपतकर्त्तैव स्वामी तत्स्थानगत्वतः।

अनारब्धुः फलाभावात्स्वामी कर्तृत्ववता ॥ १०॥

यः सत्रिणः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यस्तीति चेत्। नैवम्। आरभ्यसमाप्ति-पर्य्यन्तमनुष्ठितुः फलमुक्तम। प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान्। अतः फलभावाद्यजमानत्वं नास्ति। किन्तु कर्तृत्वमात्र-मेव। मृतस्य तु समाप्त्यभावेऽपि फलमाम्नायते, यो दीक्षितानां प्रमीयेतापि तस्य फलमिति।

दशमाधिकरणमारचयति।

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्य्या वा नाफलित्वतः।
अन्येषां सामदश्यार्थमफलिन्यपि ते मताः ॥ ११ ॥

सत्त्रे योऽयं प्रतिनिधिस्तस्य फलित्वाभावात् फल-योग्यताहेतवो वपनादिसंस्कारा न कर्त्तव्या इति चेत्। नैवम्। अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन् संस्कृते सत्यन्येषां यत् सामदश्यं तत् संस्कृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति। ततः सप्तदशावराः सत्त्रमासीरन्नित्येतच्छास्त्रमनुगृहीतं भवति। अन्यथा संस्कृताः षोड़शैवेति तच्छास्त्रं बाध्येत। यदि बहूनां यजमानानामलाभादवरा अल्पसंख्या यजमानाः स्युः। तदापि सप्तदशापेक्षिताः। न तु ततोऽल्पसंख्या इत्यर्थः। तस्मात्फलिन्यपि तस्मिन् संस्काराः कर्त्तव्याः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

किञ्चित् प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुल्यमुताग्रिमः।
आक्षेपात्र समद्रव्ये मुख्यांशानुगमो यतः। १२॥

श्रुतव्रीह्यपचारे नीवारप्रियंग्वादिकं किञ्चिद् द्रव्यं प्रतिनिधातव्यम्। प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्र

स्याचित्वादिति चेत्। नैवम्। व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र न जातिः पुरोडाशं निष्पादयति। किन्तु व्रीहित्वजात्युपलक्षिता अंशा एव तन्निष्पादका इत्यंशानां मुख्यद्रव्यत्वम्। ते चावयवाः सदृशे नीवारादौ बहवोऽनुगच्छन्ति। भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यमित्यभ्युपगमात्। तस्मादत्यन्तसदृशमेव प्रतिनिधेयम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

यवाः प्रतिनिधेयाः किं व्रीह्यर्थे तत्समा उत।

मुख्यलाभादग्रिमोऽन्त्यो व्रीहिपक्षे यवाविधेः॥ १२॥

व्रीहीणामसम्भवे यवानां प्रतिनिधित्वं युक्तम्। यवैर्यजेतेति विहितत्वेन मुख्यद्रव्यलाभादिति चेत्। नैवम्। व्रीहियवयोर्विकल्पत्वेन व्रीहिपक्षे यवविध्यभावात्। तस्मात् सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

सोमाभावे भवेत् पूतिविधिः प्रतिनिधावुत।

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तन्नियम्यते॥ १४॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति लिङ्प्रत्ययस्य विधिवाचित्वादिदं वाक्यं पूतीकलताखण्डानां विधायकमिति चेत्। नैवम्। सदृशतया प्रतिनिधित्वेन प्राप्तेषु पूतीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघवात्। तस्मात् पूतीकद्रव्यं नियम्यते।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

प्रतिनिध्यपचारे तु तेन मुख्येन वा समम्।

प्रक्रान्तत्वादग्रिमोऽन्त्यः श्रुतांशसमलाभतः॥ १५॥

सत्रेषु प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदत्रयमधीतवान्। तस्मिन् मृते तादृशस्याभावात् स्वशाखामात्राध्यायी प्रतिनिधापितः। तेन च प्रयोगः प्रक्रान्तः। तस्मिन्नप्यपचरिते पुनः पुरुषान्तरान्वेषणायां लब्धेऽपि त्रिवेदिनि तमुपेक्ष्य प्रतिनिधिना समं स्वशाखामात्राध्यायिनं गृह्णीयात्। एकवेदाध्यायिकर्तृकप्रयोगस्य प्रक्रान्तत्वादिति चेत्। मैवम्। अध्वर्य्यूद्गातृहोतृणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्यं समाधातुं ब्रह्मणो वेदत्रयाध्ययनमपेक्षितम्। अतो मुख्येन सदृशं त्रिवेदिनमेव गृह्णीयात्। तथा सति त्रिवेदिब्रह्मप्रतिपादकश्रुत्यभिमतैर्बहुभिरंशैर्मुख्यसादृश्यं लभ्येत। तस्मान्मुख्येन सदृशस्य ग्रहणम्। न तु प्रतिनिधिना सदृशस्य।

षोडशाधिकरणमारचयति।

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम्।

आद्यः श्रुतांशसादृश्यात् पूतीकाविधितोऽन्तिमः ॥१६॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतीकस्यापचारः स्यात्। तदा तेन पूतीकेन सदृशं द्रव्यान्तरमुपादेयम्। पूतीकानभिषुणुयादिति श्रुतैः पूतीकांशैः सादृश्यलाभादिति चेत्। मैवम्। नास्ति पूतीकानां विधिः। किन्तु नियमार्थं तद्वचनमित्युक्तम्। ततः श्रुतस्य सोमसमांशस्य लाभाय सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम्।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

प्रतिनिध्युद्यमे मुख्यलाभे ग्राह्यं तु किं द्वयोः।

सङ्कल्पेन प्रतिनिधिर्मुख्यं शास्त्रार्थलाभतः ॥ १७ ॥

यदा मुख्यान् व्रीहीन लब्ध्वा नीवारैः सङ्कल्पः कृतः।

तदा कथञ्चिद् व्रीहिलाभेऽपि सङ्कल्पभ्रंशो मा भूदिति नीवारा एवोपादेया इति चेत्। मैवम्। मुख्यशास्त्रार्थलाभेन सङ्कल्पं बाधित्वा व्रीहय एव कर्त्तव्याः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः।

अमुख्यस्तक्षणाद् यूपः खादिरस्तक्षणात् पुनः॥ १८॥

यदा यूपार्थं खदिरमलब्ध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुख्यः खदिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव लभ्येत। तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव ग्राह्यः। असंस्कृतात् संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेत्। मैवम्। मुख्ये खदिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्त्तव्यः। तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात् प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि त्याज्यः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

पशौ नियुक्ते खदिरलाभे कार्य्यं पुनर्न वा।

सादृगुण्याय पुनः कार्य्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि॥१९॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते। तदूर्ध्वं खदिरो यदि लभ्येत। तदापि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात् सादृगुण्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्य्यमिति चेत्। मैवम्। गुणभूतो यूपः। पशुनियोजनं प्रधानभूतम्। न हि गुणानुसारेण प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता। तस्मान्नियोजनं पुनर्न कार्य्यम्।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा नु किम्।

अत्यो बहुगुणालोपान्न मुख्यायास्तु लोपनम्॥ २०॥

अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तक्षणादिसंस्कारयोग्यः। मुख्य खदिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यः। तदा तक्षणादिबहुगुण- लोपोऽमा भूदिति प्रतिनिधिरेवादरणीय इति चेत्। नैवम्। मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात्। तस्मात् कृशोऽपि मुख्य एवोपादेयः।

विंशाधिकरणमारचयति।

नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत् खदिरः किं तदा भवेत्।
मुख्यत्वेन स एव स्याद्वैयर्थ्येन हीतरः॥ २१॥

यदा त्वत्यन्तकृशत्वात्तक्षणादिरहितोऽपि खदिरो नियोजनेऽप्ययोग्यः। तदापि मुख्यत्वात् खदिर एवो- पादेय इति चेत्। नैवम्। उपात्तस्य प्रयोजनाभावा- न्नियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

शेषकार्य्येष्वपूर्णाश्चेद् व्रीहयः किं तदेतरत्।
व्रीहयो वा सर्वसिद्धै नीवारादिकमिष्यते॥ २२॥
पुरोडाशतया व्रीहेः प्रधानत्वादलोप्यता।
शेषकार्य्याणि लुप्यन्तां मुख्यवैगुण्यतो वरम्॥ २३॥

स्विष्टकृदिड़ाप्राशित्रभक्षणादीनि शेषकार्य्याणि। तेष्व- पर्य्याप्ताः प्रधानमात्रपर्य्याप्ता व्रीहयो यदा लभ्यन्ते। तदानीं सर्वकार्य्यसिद्धये व्रीहिभ्य इतरन्नीवारादिकमुपादेयमिति चेत्। नैवम्। व्रीहयः पुरोडाशार्थतया प्रधानयागस्य निष्पादका इति न लोपमर्हन्ति। अतः प्रधानस्यावैगु

स्याय द्रव्याभावे शेषकार्य्याणि लोपमर्हन्ति। तस्माद्दन्या अपि व्रीहय एवोपादेयाः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ-
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

अवत्तनाशे तच्छेषात् पुरोडाशादवद्यति।
यजेदाज्येन वाद्योऽत्र मध्यपूर्वाधसम्भवात्॥ १॥
कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्द्धे ये शेषस्थे न ते ततः।
हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने॥ २॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते। मध्यादवद्यति। पूर्वार्धादवद्यतीति। तद्यद्यवत्तं नश्येत। तदानीमवशिष्टात् पुरोडाशात् पुनरप्यवदातव्यम्। कुतः। अवदानापादानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि सम्भवादिति चेत्। मैवम्। कृत्स्नपुरोडाशगते मध्यपूर्वार्धे अपादानत्वेन श्रूयते। न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वार्धे। ततो मुख्यस्य हविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम्। अत एव श्रूयते। यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेतेति। तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य विधिः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

इडाद्यर्थस्य नाशोऽन्यः शेषाद् ग्राह्यो न वाग्रिमः।
शेषसत्त्वाच्च शेषेऽस्यप्रतिपत्त्यवरोधनात्॥ १॥

इड़ाभक्षणार्थं प्राशित्रभक्षणार्थं वावत्तं यदि नश्येत्। तदा शेषस्य सद्भावात् तस्माच्छेषात् पुनरवदेयमिति चेत्। नैवम्। तस्य शेषस्यान्यथा प्रतिपत्त्या शंयुवाककालीन-भक्षणरूपयावद्बत्वात्। तस्मादवत्तनाशे द्रव्याभावादि-ड़ादिकं लुप्यते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वान्यभक्षणम्।

ऋत्विजां परिसंख्यानात् स्वाम्यप्राप्तौ ततोऽन्तिमः॥४॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये प्राशित्रादिशेषभक्षास्तेषां भक्षण-मृत्विग्भ्योऽन्यैः कर्त्तव्यम्। कुतः। ऋत्विजां परिसंख्यात-त्वात्। ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षणप्राप्तौ सत्यां पुन-रप्येवमाम्नायते। यजमानपञ्चमा इड़ां भक्षयन्तीति। तदेतत् पुनराम्नातं परिसंख्यार्थम्। यजमानसहिता ऋत्विजः प्राशित्रादिकं न भक्षयेयुरित्यर्थः। तस्मादृत्विग्-भ्योऽन्येषां प्राशित्रादिभक्षणमिति चेत्। नैवम्। यज-मानस्य कर्म्मकरत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधी-यते। तस्मादपरिसंख्यातत्वादृत्विज एव प्राशित्रादिभक्षणम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

कपालभेदने होमो भग्ने घृष्टेऽथवोभयोः।

आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात् संस्कार्यत्वेन मध्यमः॥५॥

संस्कृतावनिमित्तत्वान्नित्यानित्यविरोधनम्।

निमित्तता समा भङ्गे घर्षे वा तद्द्वयोर्हुतिः॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालं प्रकृत्य श्रूयते। भिन्ने जुहो-तीति। तत्र भेदशब्दस्य भङ्गवाचित्वात् कपालभङ्गे सोऽयं

होम इत्येकः पक्षः। होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तभङ्गे संस्कार्य्याभावात् संघर्षमात्रजन्यपक्षेऽप्यपि भेदशब्दार्थत्वात् कपाले दृष्टे सत्ययं होम इति द्वितीयः पक्षः। संस्कारपक्षे भिन्नशब्दस्य संस्कार्य्यप्रतिपादनेनोपक्षयान्निमित्तप्रतिपादकत्वं न स्यात्। तथा सति होमस्य नैमित्तिकत्वाभावेन नित्यत्वं वक्तव्यम्। कपालभेदस्य कादाचित्कत्वात् संस्कार्य्यमनित्यमिति नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्राप्नोति। ततो भिन्नशब्दो निमित्तप्रतिपादकः। निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समानम्। तस्मादुभयोरपि निमित्तयोर्नैमित्तिको होमः कर्त्तव्य इति राद्धान्तः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहे वा पूर्ववद्द्वयोः।

अंशदाहस्य नित्यत्वात् सर्वदाहे पुनर्यजिः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति। यदा तद्धविः स तिष्ठेताथ स तदेव हविर्निर्वपेत्। यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति। अस्यायमर्थः। यस्य यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नेयाग्नीषोमीयौ क्षायतोऽत्यन्तदाहेन भस्मीभवतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति। न त्वयं यज्ञो यजमानाय फलं प्रयच्छति। यदि तादृशहविष्को यज्ञ आ समाप्तेरनुष्ठीयेत। तदा तत्प्रत्यवायपरिहाराय पुनस्तदेव हविर्निरूप्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति। तत्र पुरोडाशे क्षामे सति यो यागो विहितः स पूर्वोक्तभेदन्यायेनाल्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोरपि कर्त्तव्य इति चेत्। मैवम्। तप्तेषु कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपर्य्यङ्गारैरधि-

वासने कृते सति सूक्ष्मांशदाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वेन नित्य-त्वात् पुनर्यागस्यांशदाहो निमित्तं न भवति। सर्वदाहस्तु कादाचित्कत्वान्निमित्तमिति तत्रैवेयं प्रायश्चित्तरूपेष्टिः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

आर्त्तौ पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंचये।

एकनाशेऽपि वाद्योऽस्तु हविर्वैदुभयोक्तितः॥ ८॥

हविरार्त्त्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्य्यवस्यति।

उभयोक्त्यविवक्षायामेकनाशेऽप्यसौ भवेत्॥ ९॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य श्रूयते। यस्योभयं हवि रार्त्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति। सोऽयं यागो दोहद्वयक्षयं निमित्तीकृत्यानुष्ठेयः। न त्वेकदोह-क्षयम्। कुतः। उभयशब्दस्य श्रुतत्वात्। आर्त्तिशब्दस्य विशेषणत्वेन श्रूयमाणो हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थः। तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयशब्दस्यापि विवक्षितार्थत्वा-दुभयहविरार्त्तिरेव निमित्तमिति चेत्। मैवम्। आर्त्ति-मात्रोपन्यासे साकाङ्क्षत्वान्निमित्तं न पर्य्यवस्यतीति हविः-शब्दार्थो विवक्षितव्यः। तावतैव निमित्तस्य पर्य्यवसित-त्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः। हविरार्त्तिकमात्रस्य नि-मित्तत्वे सति सायंदोहप्रातर्दोहार्त्त्योरुभयोर्निमित्तत्वं सिद्धमेवात्रोभयशब्देनानूद्यते। तस्मादेकनाशे द्वयनाशे-ऽप्यसावोदनो निर्वपणीयः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

अभिषुत्य ततो हुत्वा खादेदेकैकदेतुता।

संहृत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्रिमः॥१०॥

होमाभिषवकर्त्तात्र भक्षाङ्गत्वेन चोद्यते।
निमित्ततार्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतम्॥ ११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति। तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षणहेतुः। कुतः। साहित्यस्याविधेयत्वात्। अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते। तत्र साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत। अभिषवहोमौ भक्षणहेतू। तौ च सहिताविर्त्येवं तद्भेदः। तस्मात् साहित्यस्याविधेयत्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र निमित्तमुपन्यस्यते। किन्तु होमाभिषवयोः कर्त्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते। तथा सत्यभिषवहोमयोर्यन्निमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेददोषाभावात् साहित्यं प्रतीयमानं विवक्षितमिति संहतयोरेव तयोर्निमित्तत्वम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

एकोऽपि वह्न्यनुगमः पुनराधेयकारणम्।
द्वावेव वाद्यो हित्वोपेक्षणात् पञ्चशरावत्॥ १७॥
द्वयोस्तत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना।
नैकस्यातो द्व्यनुगमो हेतुः सूर्य्योदयादिगः॥ १२॥

अग्निहोत्रे श्रूयते। यस्योभावग्नी अनुगतावभिनिम्लोचेयातां सूर्य्यो वाभ्युदियात् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिरिति। आहवनीयगार्हपत्यावुभावग्नी अनुगतौ नष्टौ यदा भवतः। तदा सूर्य्यस्यास्तमय उदयो वा यदि भवेत्। तदा पुनराधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र यथा पञ्चशराव-

वाक्ये निमित्तविशेषणभूत उभयशब्दार्थो न विवक्षितः। तथा निमित्तस्य वह्न्यनुगमस्य विशेषणं द्वित्वमुपेक्षणीयम्। तत एकस्याप्यनुगमस्य निमित्तत्वमस्तीति चेत्। नैवम्। अग्नी आदधीतेति द्वित्वविशिष्टयोरग्न्योरुत्पादनाय पुनराधेयं चोदितम्। न त्वेकस्योत्पादनाय। न ह्येकस्मिन्ननुगते द्वयोरुत्पादनं सम्भवति। तस्मान्नैमित्तिकद्वित्वोपपत्तये निमित्तयोरपि वह्न्यनुगमयोर्द्वित्वं विवक्षितव्यम्। तस्मादस्तमयकाल उदयकाले वा वह्निद्वयनाशः पुनराधेयहेतुः।

नवमाधिकरणमारचयति।

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा।
दोहद्वयार्त्तितो दर्शे द्रव्यं स्यादीप्सितत्वतः ॥ १४ ॥
प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते।
अशक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥ १५ ॥

योऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः। नासौ कर्मान्तररूपः। किन्तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्येऽपचरिते सति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते। कुतः। दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत्। नैवम्। ऐन्द्रं पञ्चशरावमिति द्रव्यदेवतयोः प्रतीतौ कर्मान्तरविधेर्वारयितुमशक्यत्वात्। यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं विधीयते। तदा कर्मणः प्राप्तत्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत। तस्माद् द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते।

दशमाधिकरणमारचयति ।

दध्नं प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्त्तितः ।
दधियागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नायतया विधिः । १६ ॥
पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात् ।
अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादार्त्तिवैगुण्यहानये । १७ ॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत् कर्मान्तरं कथितं तदेतद्दर्शयागस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते । कुतः । उभयहविरार्त्त्या दर्शयागस्य निवृत्तत्वादिति चेत् । नैवम् । पूर्वयोर्दधिपयसोर्नाशेऽपि पयोऽन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शेऽनुष्ठीयमाने हविरावर्त्तिकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्चशरावयागो दर्शयागस्याङ्गं भवति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सत्त्रायागुरते योऽयं यजेद् विश्वजितेत्यसौ ।
यः कोऽप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथवाग्रिमः ॥ १८ ॥
अविशेषात् प्रवृत्तोऽस्तु सत्त्राङ्गं हि तथा भवेत् ।
निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम् ॥ १९ ॥

इदमाम्नायते । यः सत्त्रायागुरते स विश्वजिता यजेतेति । आगुरते सङ्कल्पयति । तत्र सत्त्रं सङ्कल्प्य कश्चिदनुष्ठातुं प्रवृत्तः । अपरो न प्रवृत्तः । तयोरुभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता यजेतेति । विशेषस्याश्रवणात् । एवमप्रवृत्त एव यजेतेत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मादुभयोरन्यतर इत्याद्यः पक्षः । सत्त्रे प्रवृत्तस्य विश्वजिदनुष्ठाने सत्त्राङ्गत्वं विश्वजितो लभ्यते । तस्मात् प्रवृत्त एव विश्वजितं कुर्यादिति द्वितीयः पक्षः । यः सत्त्रायावगुरत इति

निमित्तत्वेनोपन्यासात् सङ्कल्प्य यदि सत्रं नानुतिष्ठेत्। तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद् यागं कुर्य्यादिति राद्धान्तः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

वत्सैर्दर्शे सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः।
व्रतकालं लक्षयेद् वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः॥ २०॥
भाति रागाद् व्रतप्राप्तेर्वत्समात्र विधीयते।
व्रतस्याकरणं वत्सः कालगीस्तदपाकृतेः॥ २१॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामिति। व्रतं भोजनम्। अत एवाम्नायते। अमाषममांसं बहुसर्पिष्कं व्रतयतीति। तदेतद् व्रतं वत्ससंयुक्तमत्र विधीयते। कुतः। वत्सैरिति तृतीयया साहित्यस्य प्रतिभानादित्येकः पक्षः। रागत एव प्राप्तत्वाद् व्रतं न विधातव्यम्। किन्तु वत्समात्रं विधीयतामिति द्वितीयः पक्षः। न हि वत्सः पाण्यादिवद्व्रतस्य करणम्। ततो न तस्य विधिः। किन्तु वत्सानामपाकरणेन काल उपलक्ष्यते। तस्मिन् काले व्रतमुपेयात्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

सांनाय्यिनः स कालः स्यादितरस्यापि वाग्रिमः।
वत्ससत्त्वादन्यकालो ह्यन्यस्याप्यस्त्वतोऽन्तिमः॥ २२॥

यस्य सांनाय्यमस्ति तस्यैवायं व्रतकालः। कुतः। लक्षकस्य वत्सापाकरणस्य सद्भावात्। यस्त्वमावास्यायां सांनाय्यं न करोति। किंत्वैन्द्राग्नं पुरोडाशं करोति। न तस्य वत्सापाकरणमस्ति। नापि पौर्णमास्यां तद् विद्यते। तस्मात् सांनाय्यिन एव स काल इति चेत्। मैवम्। वत्-

सापाकरणाभावेऽपि तदुपलक्षितकालस्य विद्यमानत्वात्। तस्मात् सर्वस्यापि स कालः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छाखा विधीयते।

कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः प्रकृत्यात्वोपलक्ष्यते ॥ २३ ॥

आद्योऽङ्गत्वविधेर्भानात् प्रतिपत्तिमपेक्षते।

शाखोपयुक्ता तेनान्त्यः प्रस्तरे प्रतिपादनात् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति। तत्र प्रस्तरप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधिर्भासते। सत्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तरप्रहरणस्य वैगुण्यप्रसङ्गात् सान्नाय्यरहितेनापि शाखा सम्पादनीयेति चेत्। नैवम्। शाखा वत्सापाकरणादावुपयुक्ता। तस्याः पुनरङ्गत्वविधिर्न सम्भवति। विनियुक्तविनियोगस्यान्याय्यत्वात्। तस्माच्छाखा प्रतिपत्तिमपेक्षत इति तत्प्रतिपत्त्यर्थः कालः प्रस्तरप्रहरणेनोपलक्ष्यते। तथा सति यदा प्रस्तरं प्रहरति। तदा शाखामपि विद्यमानां प्रहरेत्। न तु सान्नाय्यरहितेन सम्पादनीया।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

इहिरभ्युदये दर्शात् कर्मान्युत देवताः।

पूर्वाङ्गाज्ञा विधिप्रक्रमं विधानादन्यकर्म तत् ॥ १ ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरचोदना ।
देवताः प्रकृतास्त्वत्र द्रव्यमन्यच्च उच्यते ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्। ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्। ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम्। येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। अयमर्थः। दर्शभ्रान्त्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति। ततः प्रत्यूषे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति। तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः। अखण्डिता ईषत् खण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम्। ते त्रिविधा दात्रादिगुणविशिष्टेभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्य इति। तदेतत् प्रक्रान्ताद्दर्शकर्मणोऽन्यत् कर्म। कुतः। ज्ञानापराधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात्। तत इदं प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युर्दर्शकर्मानुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत् परित्यज्य कर्मान्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसम्बन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते। तच्च लोपलक्षितं यद्धविर्दधिरूपं व्रीहिरूपं च पूर्वेद्युर्निरुप्तं तद्धविः पूर्वदेवताभ्योऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते। न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधविभागो विधीयते। तस्य प्राप्तत्वात्। ये मध्यमाः स्युरित्यादिविनियोगभेदादर्थप्राप्तः

स विभागः। ततः पूर्वदेवतात्यक्त्या दाढ्र्यादिगुणयुक्ताभ्योऽन्याभ्यो देवताभ्यः पूर्वनिरुप्तं हविः प्रदातव्यम्। ननु प्रतिपदि प्रातर्निर्वापकालः। न तु दर्शे। तथा सति दर्शभ्रान्त्यापि चतुर्दश्यां निर्वापाभावान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति। नैष दोषः। दर्शो द्व्यहकालीनत्वेनार्थसिद्धे पूर्वेद्युर्दोहातञ्चने तदभिप्रायेण निरूढमित्युच्यते। यद्वा। व्रीहिनिर्वापोऽपि पूर्वेद्युर्विकल्पितः तथाच श्रूयते। यदि बिभियादभिनोदेष्यतीति महारात्रे हवींषि निर्वपेदिति। अयमर्थः। भ्रान्त्या प्रमाणेन वा दर्शोऽयमिति निश्चितवतश्चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भीतिर्नास्ति। तदा तस्मिन्नेव दिने प्रौढ़रात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति। ततो निरुप्तस्यैव हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते। ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगः। न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात् स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

देवत्यागस्तथोपांशावश्रुते देवतान्तरे।

यागलोपोऽप्रसक्तत्वात् त्यक्त्वा चिन्त्यत्वमिष्यते॥ २॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये यथा पुरोडाशे सान्नाय्ये च हविषि पूर्वदेवतात्यागः। तथैवोपांशुयाजहविष्याज्ये पूर्वदेवतां त्यक्त्वा प्रयोगान्तरं कर्तव्यमिति चेत्। नैवम्। पुरोडाशसान्नाय्ययोरिवाज्ये देवतान्तरस्याश्रवणात्। तस्मात् पूर्वदेवतात्यागे सत्यन्यदेवताया अश्रवणाच्च निर्दैवत उपांशु-

याजो लभ्यते। ननूपांशुयाजस्य द्रव्यं प्रसक्तिरेव नास्ति। तत् कुतो देवतापनयो लोपो वेति चेत्। एवं तर्हि क्त्वा-चिन्तास्तु।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात् पूर्वमप्युत।
उक्तेराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तेरविवक्षया॥४॥

सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्त्तव्या निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेत्। मैवम्। हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वापस्या-विवक्षितत्वात्। अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः। यस्य हवि-रभ्युदेति तच्च हविर्यदि निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः। तस्मा-न्निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मोपक्रम-मात्रेणेयमिष्टिः कर्त्तव्या।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

प्राक् प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाग्रिमः।
तण्डुलोक्तेर्वैकृतीभ्यो हविर्भावोपलक्षणात्॥५॥

निर्वापात् प्राग् यदा चन्द्रोदयः। यदा चन्द्रोदया-दूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः। कुतः। तण्डुलान् विभजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं प्राकृतदेवतापनयश्रवणात्। निर्वापस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन् काले प्राकृत्योऽग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यो निर्वापः कर्त्तव्यः। कुतः। तण्डुलशब्देन हविर्भाव-स्योपलक्षणात्। अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवता-

पनयो न स्यात्। हविर्मात्रविवचायां तु व्रीहीणामपि हविष्ट्वेन प्राकृतदेवतासम्बन्धमपनीय देवतान्तरसम्बन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत्।

षष्ठमाधिकरणमारचयति।

प्राकृतीभ्योऽस्य निर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान्।
प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥ ६ ॥
प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः।
शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥ ७ ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति। तदा मुष्टित्रयरूपोऽवशिष्टोऽंशः प्राकृतीभ्यः स एव निर्वप्तव्यः। कुतः। प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वादित्येकः पक्षः। चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यम्भावाद् वैकृतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः। अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः। अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न सम्भवति। अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवतास्थाने निवेशनीयाः। प्राकृतदेवतानां च निर्वापपदार्थेन संयोगः कृतः। न तु पदार्थांशेन। तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राद्धान्तः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

नेष्टिः साचाय्यिनो वा स्यादभ्यस्यापि दधिश्रुतेः।
नास्यस्येत्यशिमोऽस्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥ ८ ॥

न हि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते। तदभावे च दधनि चरुं शृते चरुमिति विधिर्न सङ्गच्छेत। तस्मात् सान्नाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिरिति चेत्। नैवम्। अप्राप्ताः देवता एवात्र विधीयन्ते। दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं भिद्येत। ततस्तण्डुलवत् प्राप्तयोर्दधिशृतयोरनूद्य-तया विध्यभावादुदके चरुश्रपणसम्भवाच्च सान्नाय्यिवदन्य-स्यापि सेष्टिरस्ति।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

सत्राय दीक्षितानां चेत् साम्युत्थानाभिवाञ्छनम्।
यजेद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत् पुरापि वा॥ ९॥
आद्यः सोमविभागोक्तेरक्रीते तदसम्भवात्।
अर्थप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमो भवेत्॥ १०॥

इदमाम्नायते। सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठासेत् सोमं प्रविभज्य विश्वजिता यजेतेति। सत्रिणां मध्ये यः कोऽपि सत्रैकदेशमनुष्ठाय सत्रं परित्यज्य यदि गन्तु-मिच्छेत्। तदा स्वकीयं सोमं विभज्य तेन सोमेन विश्व-जिद्यागं कुर्य्यादित्यर्थः। तदेतद्विश्वजिदनुष्ठानं सोमे क्रीते पश्चादुत्तिष्ठासायां भवति। न तु पूर्वम्। कुतः। उच्यमानस्य सोमविभागस्य सोमक्रयात् पूर्वमसम्भवादिति चेत्। नैवम्। नात्र सोमविभागोऽङ्गत्वेन विधीयते। किन्तु क्रीतराजकस्य द्रव्यान्तरविभागप्राप्तोऽनूद्यते। सोम-ग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम्। तस्मादुत्तिष्ठासां निमित्तीकृत्य विश्वजिन्मात्रस्य विधानात् सोमक्रयात् प्रागप्युत्तिष्ठासा-यां विश्वजिद् भवति।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकादशोऽथवा ।

स्याद्भृतेर्वचनादाद्यः प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षापक्षाः श्रूयन्ते । तत्कल्प-सूत्रकार उदाजहार । एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमीं प्रसुतस्तिस्रो वा दीक्षास्तिस्र उपसदः सप्तमीं प्रसुतश्चतस्रो वा दीक्षास्तिस्र उपसदोऽष्टमीं प्रसुत इति । तथान्यदपि श्रुतम् । द्वादश दीक्षा इति । दीक्षणीयेष्ट्या सम्यक्संस्कारो दीक्षा । सा चैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठानादेका भवति । तदूर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसन्नामका होमाः । पञ्चमे दिने सोम-यागः । एवं त्रिषु चतुर्षु द्वादशसु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा वाङ्नियमादयोऽनुवर्तनीया इत्यर्थः । तत्र ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षापक्ष उपादेयः । कुतः । द्वादशरात्रिर्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति श्रवणात् । यज्ञार्थं याच्ञया द्रव्यसम्पादनं भृतिवननम् । तच्च नित्यम् । तत्संयोगेन द्वादशत्वपक्षोऽपि नित्यः । एकादिपक्षाणां तु विकृतिषूत्कर्ष इति भाष्यकारस्य मतम् । तदेतत् पूर्वपक्षीकृत्य वार्त्तिककारेणेदं सिद्धान्तः कृतः । दीक्षितो भृतिं वन्वीतेत्येतावदेवात्र विधीयते । द्वादशेत्युक्तिस्तु प्रदर्शनार्था । एवं सति प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धा एकादिपक्षा अबाधिता भविष्यन्ति । तस्मात् सर्वे पक्षा ज्योतिष्टोमे विकल्पिताः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

द्वादशाहे किमेकादिविकल्पा द्वादशैव वा ।

आद्यः प्रकृतिवत् मैवां द्विकानामुक्तितोऽन्तिमः ।१२॥

द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वादेकाहदीक्षा द्वादशाहे विकल्पिता इति चेत्। मैवम्। अभीप्सत एव दीक्षाभिरिति श्रुतस्य दीक्षाबहुत्वस्य वाक्यशेषेण द्वादशसंख्यायां पर्यवसानात्। तथा च षट्संख्याकानि द्विकानि श्रूयन्ते। द्वाभ्यां लोमावद्यति। द्वाभ्यां त्वचम्। द्वाभ्यामसृक्। द्वाभ्यां मांसम्। द्वाभ्यामस्थि। द्वाभ्यां मज्जानमिति। किञ्च। षट्त्रिंशदहो वा एष यद् द्वादशाह इत्याम्नातम्। तत्रोपसदो द्वादश सुत्या द्वादशेत्येतदविवादम्। तथा सति दीक्षाणां द्वादशत्वमन्तरेण षट्त्रिंशत् संख्या न पूर्य्यते। तस्माद् द्वादशाहे द्वादशैव दीक्षा नियताः।

दशमाधिकरणमारचयति।

गवामयन उक्ता तु या काचित् पूर्णिमाथवा।
चैत्री माघ्युत काचित् स्यादविशेषात् प्रशंसया॥ १३॥
चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम्।
माघ्यकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकातो माघपूर्णिमा। १४॥

गवामयने श्रूयते। चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै दीक्षेरन्। तेषामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यत इति। पौर्णमास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरहे दीक्षेरन्। एकादशीं दीक्षामारभेत। तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमीदिने द्वादश दीक्षा पूर्य्यन्ते। तदुपरितन्यामष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः। तत्र विशेषस्यानुक्तत्वाद्या काचित् पूर्णिमेत्येकः पक्षः। चित्रापूर्णमासे दीक्षेरन्। मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमास इति प्रशस्यमानतया चैत्री पौर्णमासीति द्वितीयः पक्षः। याज्ञिकसमाख्यया माघ्यकृष्णाष्टम्या एका-

ष्टकात्वात् तत्र सोमक्रयसम्पत्तये माघ्याः पौर्णमास्याः पूर्वं स्यामेकादश्यां दीक्षारब्धव्या।

एकादशाधिकरणमारचयति।

कुतोऽप्यवभृथोत्कर्षे जुहुयादग्निहोत्रकम्।

न वाद्योऽप्रतिषिद्धत्वान्नैवं दीक्षानुवर्त्तनात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षोपक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमे वा दिने सुत्या भवति। तस्मिन् सुत्यादिने त्रिषु सवनेष्वनुष्ठितेष्ववभृथः कर्त्तव्यः। तस्मिन् कृते दीक्षानियमा निवर्त्तन्ते। तथा सति कदाचिद्दैवान्मानुषाद्वा विघ्नादवभृथस्य केषुचिद्दिनेषूत्कर्षो भवति। तेषु दिनेषु दीक्षितनियमा न सन्ति। कुतः। नियमावधेरवभृथकालस्यातिक्रान्तत्वात्। ते च नियमा एवमाम्नायन्ते। दीक्षितो न ददाति न पचति न जुहोतीति। तेषां नियमानामभावे प्रागप्यवभृथाद्दानहोमादयः कार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः। दीक्षामोचनस्यावभृथः साधनम्। न तु कालः। अतोऽवभृथकालेऽतिक्रान्तेऽपि यावदवभृथं दीक्षानुवर्त्तत इत्यवभृथोत्कर्षे दीक्षितधर्माणां निषेधानामप्युत्कर्षाद्दानहोमादयस्तेषु न कार्य्याः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

दीक्षानुवृत्तौ कर्त्तव्यः प्रतिहोमो न वाग्रिमः।

पुंदोषान्न तथाप्यस्य दीक्षायां शास्त्रवारणात् ॥ १६ ॥

अवभृथोत्कर्षे दीक्षानुवृत्तौ यावत्सु दिनेष्वग्निहोत्रं न हुतं तावत्कालीनापराधपरिहाराय प्रतिहोमः कर्त्तव्यः। यथा सायंकालीने प्रातःकालीने वा होमे पुरुषा-

पराधातिपत्तिर्न कालान्तरे होमः क्रियते । तद्वत् । अस्ति ह्यत्र पुरुषापराधः । अवभृथोत्कर्षस्य तत्कृतत्वात् । न खल्ववभृथोत्कर्षः शास्त्रेण विहितः । तस्मात् प्रतिहोमः कार्य्य इति प्राप्ते ब्रूमः । भवत्ववभृथोत्कर्षोऽपराधकृतः । तथापि दीक्षायामनुवृत्तायां दीक्षितो न ददातीत्यादि-शास्त्रेणैव होमो निवारित इति नास्ति होमकर्त्तव्यता । सायंकालीनादिहोमस्य तु कर्त्तव्यस्यैव सतोऽकरणात् प्रतिहोमः प्राप्नोतीति वैषम्यम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

दैवादुदवसानीयोत्कर्षे होमे कृतिर्न वा ।
कृतिर्दीक्षामोचनान्नो पुनराधेयसम्मिते ॥ १७ ॥

कृतेऽवभृथे पश्चादुदवसानीयेष्टिर्विहिता । सा यदि केनापि निमित्तेनोत्कृष्टा । तदानीमवभृथेन दीक्षाया उन्मुक्तत्वाद्दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधाभावाद्धोमः कर्त्तव्यः । तदकरणे च प्रतिहोमः कार्य्य इति चेत् । मैवम् । एतया पुनराधेयसम्मितयेष्ट्वाग्निहोत्रं जुहुयादिति वचनेनोदवसानीयायां कृतायां पश्चादग्निहोत्राधिकारप्रतिपादनात् । ततस्तदुत्कर्षेऽग्निहोत्रं प्रतिहोमं वा कुर्य्यात् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

कृत्वाचिन्ताक्रमो नो चेत् प्रतिहोमेऽतिपाततः ।
क्रमोऽस्त्वग्निष्टोमकादौ सायं षोड़शिनीतरः ॥ १८ ॥

अवभृथोदवसानीययोरुत्कर्षे होमकर्त्तव्यतां तद-करणे प्रतिहोमं चाभ्युपेत्य कृत्वाचिन्ता क्रियते । अवभृथो-दवसानीययोरिष्ट्योरनुष्ठितयोः सतोः पूर्वमतिपन्नानां

होमानां प्रतिहोमा युगपद् बहवः प्राप्ताः। तेषु नियामका-भावान्नास्ति नियतः क्रम इति पूर्वपक्षः। प्रतिपातक्रमस्य बुद्धिस्थस्य त्यागे कारणाभावात् प्रतिहोमेऽपि स एव क्रम इति राद्धान्तः। तत्राग्निष्टोमस्य सूर्य्यास्तमयात् प्रागेव समाप्तत्वात् सायंहोमः प्रथममतिपद्यते। षोडशिनस्तु रात्रौ समाप्तेः प्रातर्होमः प्रथममतिपद्यते। तस्मादनेनैव क्रमेण प्रतिहोमं कुर्य्यात्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

भिन्ने होमो यत्र तत्र प्रकृते वा निमित्ततः।
सर्वत्र स्यात् फलित्वाय प्रकृतेनैकवाक्यता ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। भिन्ने जुहोति। स्कन्ने जुहोतीति। तत्र पात्रभेदद्रव्यस्कन्दनयोर्होमनिमित्तत्वात् क्रत्वन्तरेषु लोकव्यवहारे वा यत्र निमित्तं सम्पद्यते तत्र सर्वत्र होतव्यमिति चेत्। नैवम्। फलकल्पनाप्रसङ्गात्। प्रकृतेन तु दर्शपूर्णमासकर्म्मणा सहैकवाक्यतायां तत्फलेनैव फलवत्त्वं सिध्यति। तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरुक्तनिमित्तेन क्रियमाणो होमस्तदङ्गम्। न तु गृहदाहेष्टिवत् स्वतन्त्रं कर्म्म।

षोडशाधिकरणमारचयति।

व्यापन्नमप्सु किं तत् स्यादनिश्चेयमहेतुतः।
भार्य्याभोज्यं केशकीटदूषितं तत् प्रसिद्धितः ॥ २० ॥

इदमाम्नायते। व्यापन्नमप्सु हरतीति। तत्र व्यापन्नशब्दस्यार्थो निश्चेतुमशक्यः शक्यो वेति संशयः। नियामकस्य हेतोरभावादशक्य इति चेत्। नैवम्। केशकी-

टादिभिर्दूषितं यद् द्रव्यमार्य्यैरभोज्यं तदेवात्र प्रासङ्ग-बलाद् व्यापन्नमिति निश्चेतुं शक्यते।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

उद्गातुः प्रतिहर्तुश्च सहापच्छेदनेऽस्ति न।
प्रायश्चित्तमुतास्त्यत्र न निमित्तविघाततः॥ २१॥
एकैकस्यैव विच्छेदकर्तृत्वान्न विहन्यते।
कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत्॥ २२॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणो यज्ञः संस्थाप्योऽथान्यस्मा देयस्तत्र तद्दद्याद्यत् पूर्वस्मिन् दास्यन् स्यात्। यदि प्रतिहर्त्तापच्छिद्येत सर्व्वस्वं दद्यादिति। अस्यायमर्थः। प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोष्य माणा ऋत्विजः शालाया बहिः प्रसर्पन्ति। तदानीमेकस्य पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत् पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम्। तत्र पुरतो गन्तुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत्। एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत्। तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः। तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः। तस्मिन् प्रयोगे पूर्वं यद्दित्सितं द्रव्यं तद् दद्यात्। यदा प्रतिहर्त्ता मुञ्चेत्। तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्व्वस्वं दद्यादिति। तत्र यद्युद्-गातृप्रतिहर्त्तारौ युगपन्मुञ्चेताम्। तदानीमुक्तं प्रायश्चित्त-निमित्तं विहन्येत। एककर्तृको ह्यपच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः। अयं तूभयकर्तृकत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते। तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहितत्वान्नास्ति प्रायश्चित्त-मिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वौ ह्यत्रापच्छेदौ। तयोरेकैकस्यैकैक

एव कर्त्तेति निमित्तस्य नास्ति विघातः। कालमात्रेक्षा देकापच्छेदभ्रान्तिः। तस्मान्निमित्तविघाताभावादस्ति प्रायश्चित्तम्।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

समुच्चयो विकल्पो वा प्रायश्चित्तद्वयेऽग्रिमः।
अदक्षिणत्वं पूर्वस्मिन् प्रयोगेऽन्यत्तु पश्चिमे॥ २३॥
प्रयोगे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद्द्वयम्।
प्राप्तमेकप्रयोगेऽतो विरुद्धत्वाद्विकल्पते॥ २४॥

अदक्षिणत्वं सर्वस्वदक्षिणत्वं चेति यत् प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभेदेन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चेतव्यम्। यद्यदक्षिणत्वसर्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधः। तर्हि प्रयोगभेदेन व्यवस्थापनीयम्। अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या। उत्तरप्रयोगे सर्वस्वं दातव्यम्। सत्यपि प्रयोगभेदे कर्म्मण एकत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः। न ह्युत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो विद्यते। न चासति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तम्। तस्मात् प्रथमप्रयोग एव निमित्तद्वयवशात् प्रायश्चित्तं प्राप्तम्। तच्चान्योन्यविरुद्धत्वाद्विकल्पते।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुतोत्तरः।
असञ्जातविरोधेन पूर्वेणोत्तरबाधनम्॥ २५॥
निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पूर्वबाधया।
न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम्॥ २६॥

उद्गातृप्रतिहर्त्रोरेतयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानबल-

त्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः। यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्याताम्। तदानीमसञ्जातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वाच्छ्रुतिलिङ्गादाविवोत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेत्। मैवम्। श्रुतिलिङ्गादावुत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात् पूर्वेण निरोधे सत्युत्तरयोत्पत्तिरेव नास्ति। इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यत इति नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः। उत्पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्पद्यते। ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात् पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्य बाधकमस्त्विति चेत्। न। पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात्। उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमन्तरस्य बाधकं भवेत्। न चान्यत् किञ्चिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः। तस्मादुत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम्।

विंशाधिकरणमारचयति।

उद्गातुः पश्चिमच्छेदे पुनर्यागस्य दक्षिणा।
शतं द्वादशयुक्तं स्याद्यदि वा सर्ववेदसम्॥ २७॥
तद्दद्यात् पुरा दित्सुरित्युक्तेः शतदक्षिणा।
प्रतिहर्तुः पुराच्छेदात् सर्ववेदसबाधितम्॥ २८॥
शतदानं पूर्वयागे सर्ववेदसदित्सुता।
प्राप्तत्यूर्ध्वं प्रयोगे तद्दातव्यं सर्ववेदसम्॥ २९॥

यद्युद्गाता पश्चादपच्छिद्यते। तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम्। तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे

पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्येति । पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितम् । तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात् । तस्मादुत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिहर्त्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तम् । तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात् सर्वस्वं दित्सितम् । न चोद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्भाविना सर्वदित्सा बाध्यत इति शङ्कनीयम् । बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्रानुक्तत्वात् । यद्दित्सितं तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेव तत्रोच्यते । दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम् । अत उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनःप्रयोगे पूर्वकालीनप्रतिहत्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यम् ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

अहर्गणे चेदुद्गात्रच्छेद आवर्त्यतां गणः ।

किंवा यत्र दिने छेदस्तदेवावर्त्त्यतां दिनम् ॥ २० ॥

गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात् प्रयोगोऽवान्तरः पृथक् ।

ततोऽहरेकमावर्त्यमनङ्गत्वान्न चेतरत् ॥ २१ ॥

द्वादशाहाद्यहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदहन्युद्गातापच्छिद्येत । तदा तमहर्गणं दक्षिणारहितं समाप्य पुनरपि गण आवर्त्तनीयः । तत्र पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्या । कुतः । गणप्रयोगस्यैकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । महाप्रयोगस्यैकत्वेऽप्यवान्तरप्रयोगस्य भिन्नत्वात्तद्वशेनैकमेवाहरावर्त्तनीयम् । न ह्यन्येषामह्नामेतदङ्गत्वमस्ति । तत

एकस्याङ्ग आवृत्तावितरावृत्तिप्रसङ्गो नास्ति। तस्मादेक-स्यैवाङ्ग आवृत्तिः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः।

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्त्रेऽधिकारिणः।
तुल्यकल्पा एव वाद्यो वसिष्ठादिविधानतः॥ १॥
नराशंसाद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम्।
नाराशंसविधौ सन्निकर्षात् साद्गुण्यतोऽन्तिमः॥ २॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते। राज-न्यवसिष्ठादीनां नराशंसो द्वितीयः प्रयाजः। तनून-पादन्येषाम्। तत्र वसिष्ठात्रिवध्र्यश्वशुनककण्वकश्यप-संकृतिगोत्रोत्पन्ना ये नराशंसप्रयाजवन्तः। ये चान्ये तनूनपात् प्रयाजकाः। त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा सप्तदशावराः सत्त्रेऽधिकारिणः स्युः। कुतः। नराशंस-मुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात्। तथा सति सत्त्रिणां मध्ये केषाञ्चिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः। वसिष्ठादीन् यजमानानुद्दिश्य नराशंसो विधीयते। तथा सति विधायकपदगतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात् सन्निकर्षः। वसिष्ठादिविधौ तु पदान्तरोपात्तत्वाद्विप्रकर्षः। अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नरा-

शंसविधौ नराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां साद्गुण्यम्। इतरेषां तु वैगुण्यम्। तनूनपादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम्। सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां साद्गुण्यं न सिध्यति। अतः साद्गुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

सायुज्यकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहितौ।
राज्ञः पुरोहितौ राजाऽन्यौ वा राजात्मकावुत ॥ ३ ॥
द्वयोर्द्वन्द्वसमासो वा तुल्यत्वायाग्रिमौ द्वयोः।
सिद्धे द्वितीयो राजोक्तिसार्थत्वाय तृतीयकः ॥ ४ ॥
अव्याहत्यै चतुर्थः स्याद्वचनाद्भिन्नकल्पता।
तनूनपान्नराशंसौ विकल्पेते समत्वतः ॥ ५ ॥

कुलाययज्ञं प्रकृत्य श्रूयते। एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति। तत्र राज्ञः पुरोहितस्य च भिन्नप्रयाजकल्पत्वादभिन्नप्रयाजकल्पत्वाय पुरोहितयोरधिकारो वाच्यः। तथा सति राज्ञः पुरोहिताविति षष्ठीसमास इत्याद्यः पक्षः। पुरोहितं वृणीत इत्युपादेयगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वाद्राजद्वयमन्तरेण पुरोहितद्वयासम्भवाद्राजपुरोहितस्य राजपुरोहितत्वे(?)त्वसमर्थं कृतैकशेषत्वादुभयो राज्ञोः पुरोहिताविति द्वितीयः पक्षः। अराज्ञः पुरोहिताभावाद्व्यावर्त्त्याभावे राजपदं व्यर्थम्। ततो राजानौ च तौ पुरोहितौ चेति कर्मधारयसमास इति तृतीयः पक्षः। राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भिन्नजातिवर्त्तिनावेकस्मिन् व्याहतौ। तस्माद्राजा च पुरोहितश्चेति द्वन्द्वसमास इति चतुर्थः परिशिष्यते। तत्र वचन-

बलाद्भिन्नकल्पयोरपि सत्राधिकारः। उभयोः समप्रधानत्वान्नराशंसतनूनपातौ विकल्पेते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

सत्रं वर्णत्रयस्योत विप्रस्यैवाविशेषतः।

त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः॥ ६॥

ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्नित्यत्र विप्रा इति विशेषो न श्रूयते। तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्राधिकार इति चेत्। मैवम्। विप्राणामेवार्त्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते। ऋत्विक्कार्यं यजमानाः सत्रे समाम्नाताः। ये यजमानास्त ऋत्विज इति। तस्माद्विप्राणामेव सत्रम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत्।

वैश्वामित्रस्यैव वाद्य ऋद्धिच्छुत्वेन मध्यमः॥ ७॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः।

विश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वसिद्धये॥ ८॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम्। ब्राह्मणश्च सर्वं ऋद्धिं वाञ्छति। तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सत्राधिकार इत्याद्यः पक्षः। वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनादवासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासम्भवाद् ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारी वाच्यः। तथा सति भिन्नकल्पत्ववारणाय तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति द्वितीयः पक्षः। वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यं न वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वाधिकारबोधकम्। रश्मिरसि क्षयाय त्वेत्यादयो मन्त्राः स्तोमभागाः। तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो

ऋह्मेति पठितत्वात्। तस्माद्वैश्वामित्रो होतेति विहितस्य होतृत्वस्य सिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्समानकल्पानां चाधिकारः। नान्येषाम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अनाधातुश्च तत् किंवा धातुरेवाग्रिमो यतः।

एकस्याग्निषु तत् सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात्॥ ९॥

तत् सत्त्रमग्न्याधानरहितस्यापि सम्भवति। कुतः। सत्त्रिणां मध्ये कस्यचिदाहिताग्नित्वे तदीयेष्वग्निषु तेन सह प्रवृत्तैरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्त्रस्य साधयितुं शक्यत्वादिति चेत्। मैवम्। आदधीतेत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृगामितां दर्शयति। तत् फलं चाग्नीनां कर्मयोग्यता। अतो येऽनाहिताग्नयो न तेऽधिकारिणः। यश्चाहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता। नान्यस्य। किञ्च। सोमविकृतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम्। इष्टिश्चाधानपूर्विका। तस्मादाधातुरेव सत्त्राधिकारः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत।

अविरोधादग्रिमोऽन्त्यो मृतदाहे विरोधतः॥ १०॥

सत्त्रिणां मध्ये यस्य कस्यचित् सम्बन्धिभिर्जुह्वादिपात्रैः सत्त्रं प्रयोक्तव्यम्। कुतः। अविरोधात्। अन्यदीयेष्वग्निष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते। नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। यस्य जुह्वादयः स चेत् सत्त्रमध्ये म्रियेत। तदा मृतेन सह जुह्वादयो दह्यन्ते। आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च दक्षिणहस्ते जुहूमासा-

दयेदित्यादिवचनैस्तदवगमात्। पावदाहे चावभृथः सत्र प्रयोगो विगुणः स्यात्। तस्मात् साधारणा भिक्षा एवं शुद्धादयः सर्वैः सम्पादनीयाः॥

सप्तमाधिकरणमारचयति।

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैकृतं वैश्यगाम्युत।
वर्णत्रयस्य वाद्योऽस्तु वैश्यकर्तृविधानतः॥ ११॥
प्रकृतौ पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैश्य ईरितम्।
विकृतौ त्रयगं वाक्यं त्रयोऽतोऽत्राधिकारिणः॥ १२॥

अध्वरकल्पादिष्विष्टिविकृतिषु श्रूयते। सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति। तदेतत् सामिधेनीसाप्तदश्यं वैश्यस्य भवितुमर्हति। कुतः। प्रकृतौ सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति वाक्येन साप्तदश्याङ्गभूतकर्तृतया वैश्यस्य विहितत्वात्। तस्मात् साप्तदश्यद्वारा वैश्य एवाध्वरकल्पादिष्वधिक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति वर्णत्रयसाधारण्येन पाञ्चदश्यं विधाय वैश्यं निमित्तीकृत्य पाञ्चदश्यबाधकतया साप्तदश्यं विहितम्। ततः साप्तदश्यवाक्यस्य प्रकृतावेवान्वयसम्भवान्न विकृतिषूत्कर्षः। यत् तु विकृतिगतं साप्तदश्यवाक्यं तद्वर्णत्रयसाधारणम्। तस्मादध्वरकल्पादौ वर्णत्रयस्याधिकारः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः।

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्वस्वदाने पित्रादेरपि तद्धन एव वा ।
स्वत्वादाद्यः पितृत्वादावत्यागाद्धन एव तत् ॥ १ ॥

इदमाम्नन्ति । विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति । तत्र धन इव पित्रादिष्वात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परसम्बन्धापादनं दानमित्युच्यते । न हि दीयमाने पितरि स्वकीयपितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति । किञ्च । स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनं चेति चत्वारोऽर्थाः । तत्रैकस्मिन् प्रयोग एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृतौ च गवादिधनस्य दक्षिणात्वादिहापि धनार्थत्वं युक्तम् । तस्माद्धनस्यैव दानम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ।
पालनस्यैव राजत्वान्न स्वं भूर्दीयते न सा ॥ २ ॥

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिदादौ सर्वस्वं ददाति । तदा गोपथराजमार्गजलाशयाद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः । भूमेस्तदीयधनत्वात् । राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्मृतेरिति प्राप्ते ब्रूमः । दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ ईशितृत्वं स्मृत्यभिप्रेतमिति न राज्ञो भूमिर्धनम् । किन्तु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलभुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः।

विकल्पः पर्युदासोऽयं येयजामहमोतितः॥ ३॥

न केसरिणो ददातीति विश्वजिति श्रूयते। तत्र सर्वस्वदानविधानात् केसरिदाननिषेधाच्चाश्वदानं विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः। नायं प्रतिषेधः। किन्तु पर्युदासः। तत्प्रकारश्च दशमस्याष्टमे पादे येयजामहमन्त्रोदाहरणेन व्युत्पादयिष्यते। ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति विधिनिषेधयोरेकवाक्यतालाभान्नाश्वस्य पाक्षिकमपि दानम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

अर्जयित्वापि किं सर्वं देयं यद्वा यदस्ति तत्।

सर्वोद्देशविधेराद्यो न प्राप्ते सर्वताविधेः॥ ४॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते। पुरुषेण भोग्यं शय्यासनादिकं यत् सर्वं तद्दातव्यमिति। तस्मादविद्यमानं सर्वमर्जयित्वापि देयमिति चेत्। मैवम्। चोदकप्राप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वविधानात्। सर्वशब्दश्च प्रसिद्धवाचित्वाद् विद्यमानविषयः। तस्माद्यदस्ति तदेव देयम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

धर्मार्थसेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत्।

देयोऽस्वत्वात् पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते॥ ५॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममनुवर्तमानः सेवते सोऽपि सर्वस्वमध्यपातित्वाद्गर्भदासवद्देय इति चेत्। मैवम्। लोके

कं.यदानेन तस्मिन् सेवके स्वत्वाभावात् स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वापादनासम्भवाच्च न देयः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

भूतं भावि च देयं स्यात् कालेऽवस्थितमेव वा।
आद्यः सर्वश्रुतेरन्त्योऽसम्भवादन्ययोस्तदा ॥ ६ ॥

विश्वजिद्यथा कर्त्तव्य इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणादानात् पूर्वं यत् स्वेन भोग्यं सञ्चितं तद्भूतम्। यच्च दक्षिणादानादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि। तदुभयमपि सर्वशब्दार्थत्वाद्दातव्यमिति चेत्। मैवम्। भूतस्य विनाशसम्भवाद्भाविनस्तदानीमप्राप्तत्वेनाविद्यमानस्य दानायोगाच्च दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव देयम्।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुतस्थये।
शिष्टाथवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्वशब्दतः ॥ ७ ॥
क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादबाधनात्।
मध्योऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात् सर्वताविधिः ॥ ८ ॥

प्रकृतौ कर्मारम्भ एव यजमानेनात्मीयं धनं त्रिधा व्यवस्थापितम्। वचनबलात्। इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे क्रत्वर्थमिदं मे दक्षिणार्थमिति। तदेतत् त्रयमपि दक्षिणार्थत्वाद्दातव्यमित्येकः पक्षः। दक्षिणा हि माध्यन्दिने सवने दीयते। तत ऊर्ध्वं तृतीयसवनमारभ्योदवसानीयान्तः क्रतुभागोऽवशिष्टः। स च द्रव्याभावाद् बाध्येत। न चाङ्गभूतया दक्षिणया प्रधानस्य क्रतोर्बाधो युक्तः। ततस्तदबाधनाय क्रत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देय-

मिति द्वितीयः पक्षः। यद्दक्षिणात्वेन विधीयते तत्सर्व-मित्यनूद्य विधानाद्दक्षिणार्थ एव भागो दातव्य इति राद्धान्तः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

विश्वजित्यष्टरात्रादौ शतं वा द्वादशाधिकम्।
सर्वं वाद्यश्चोदकोक्तेरन्त्यो नामातिदेशतः ॥ ९ ॥
एतद्भाष्ये वार्त्तिके तु सप्ताहानुजिघृक्षया।
आद्यः सिद्धान्तितः प्राप्तिमात्रत्वे नेदमीरितम् ॥ १० ॥

इदमाम्नायते। अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजितावेकाहावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। ज्योतिर्गौरायुरित्येतैस्त्रिभिर्नामभिरभिधेयानां त्रयाणां यागानामारोहावरोहाभ्यामुभयतो द्वितीयेऽह्नि सप्तमेऽह्नि च ज्योतिर्यस्य स उभयतो ज्योतिःषडहो भवतीति सोऽयं मध्ये प्रयोक्तव्यः। आदौ विश्वजित्। अन्तेऽभिजिदित्यर्थः। तत्राहर्गणस्य द्वादशविकृतित्वाद् द्वादशाहस्य च ज्योतिष्टोमविकृतित्वाच्चोदकपरम्परया द्वादशशतदक्षिणाष्टरात्रे प्राप्ता। ततः प्रथमस्याह्नो विश्वजितोऽपि सैव दक्षिणेति प्राप्ते ब्रूमः। स्वतन्त्र एको विश्वजित्। तस्य नाम्ना तदीया धर्माः प्रथमेऽहनि विश्वजित्यतिदिश्यन्ते। तस्मात् सर्वस्वं देयम्। तदेतद्भाष्यकारस्य मतम्। वार्त्तिककारस्तु द्वादशशतमित्येवं सिद्धान्तितवान्। विश्वजिद्व्यतिरिक्तेषु सप्तस्वहःसु चोदकप्राप्तं द्वादशशतदक्षिणामबाधितुं विश्वजिति नामातिदेशप्राप्ता सर्वस्वदक्षिणा बाधनीया। युक्तो हि बहूनामनुग्रहः। न च

विश्वजिति सर्वस्वामितरत्रासर्वस्वं वक्तुं शक्यम्। अहर्गण एवैव दृचिणेति दशमे वक्ष्यमाणत्वात्। सूत्रकारस्तु नामातिदेशस्य प्राबल्यमात्रं व्युत्पादितवानिति द्रष्टव्यम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

न्यूनेऽप्युक्तशतात् किं स्यात् सर्वताधिक एव वा।
सम्भवादग्रिमोऽन्त्यः स्यादानत्यै सर्ववर्णनात्॥ ११॥

यदेतद् द्वादशशतं प्रकृतितो विश्वजिति प्राप्तं तस्मान्न्यूनं कस्यचिद्धनम्। तस्मिन्नपि सर्वता सम्भवति। विद्यमानस्यानवशेषितत्वात्। तस्मादल्पधनयुक्तस्यापि विश्वजित्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय पश्चादुक्तम्। यद्येतावता नानमेयुरपि सर्वस्वेनेति। तत्राधिकस्यैव सर्वत्वादिहापि तदेव युक्तम्। तस्तु चोदकप्राप्तमपि पाक्षिकत्वपरिहारायेह नियम्यते। तस्मादृत्विजां वशीकारायाधिक एव सर्वता द्रष्टव्या।

दशमाधिकरणमारचयति।

देयैका षट्शतं वापरिमितं त्विति वारयेत्।
एकादिकां पूर्वसंख्यां यद्वा संख्यान्तरे विधिः॥ १२॥
नञ्प्रयोगान्निषेधः स्याद् व्युत्पत्त्या मानशून्यता।
रूढ्या बहुत्वं नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः॥ १३॥

आधाने श्रूयते। एका देया षड्देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति। तत्रापरिमितशब्दगतेन नञ्पदेन परिमाणं निषिध्यते। तथा सत्यपरिमितशब्दव्युत्पत्त्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता प्रतीयत इत्येकादिका पूर्वोक्ता गवां संख्या निवार्य्यते

इति प्राप्ते ब्रूमः । अपरिमितशब्दस्य रूढ्या बहुत्वमर्थः । तत्रैव प्रयोगबाहुल्यात् । ततो नैकादिपक्षा निवार्य्यन्ते । किन्तु संख्यान्तरं विधीयते ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अर्वागपि बहुत्वं तत्सहस्रादूर्ध्वमेव वा ।
सम्भवादग्रिमोऽन्त्यः स्यात् सहस्रानन्तरोक्तितः ॥१४॥

अपरिमितशब्देन बहुत्वं विधीयते । तत्सहस्रादर्वागपि भवति । कुतः । द्विशतत्रिशतादौ बहुत्वसम्भवादिति चेत् । मैवम् । एकादिपक्षे पूर्वस्मादुत्तराभिवृद्धिदर्शनेनात्रापि सहस्रपक्षमनुपन्यस्य पश्चादभिधीयमानं बहुत्वं सहस्रादूर्ध्वं पर्य्यवस्यति ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

माषान्मे पचतेत्येतद्वार्ष्णिष्वेवाखिलेषु वा ।
उक्तेर्विधेय तौ पक्षौ कल्पाचिन्तार्थवादतः ॥ १५ ॥

इदमाम्नायते । इति ह स्माह वट्कुर्वार्ष्णि र्माषान् मे पचत न वा एतेषां हविर्गृह्णातीति । तत्र वार्ष्णिरित्युक्तत्वाद्वृष्णिगोत्राणामेवायं माषपाकविधिरिति चेत् । मैवम् । वृष्णिगोत्रोत्पन्नेन वट्कुनाम्ना माषपाकस्य सम्बन्धो नात्र विधीयते । किन्तु माषपाकमात्रम् । वट्कुसम्बन्धस्तु स्तावकत्वेनोपन्यस्यते । तस्मात् सर्वेषां माषपाकाधिकारः । तावेतौ पूर्वोत्तरपक्षौ कल्पाचिन्तयोपन्यस्तौ । परमार्थतस्तु माषपाकवाक्यमर्थवादः । तस्मादारण्यमेवाश्नीयादित्यनेन दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनविधिना सह स्तावकत्वेनान्वयात् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

सहस्रवत्सरं सत्त्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ।
रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तितः ॥ १६ ॥
तदायुर्वाथ सार्द्धद्विशतानामुत मासगा ।
वत्सरोक्तिरुत द्वादशरात्रेषु दिनेषु वा ॥ १७ ॥
आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वान्नृणामेवाग्निसम्भवे ।
द्वितीयोऽस्तु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥ १८ ॥
कृत्स्नकर्त्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्य्योऽर्थासम्भवे सति ।
पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्त्रिणो यदि ॥ १९ ॥
षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ।
सहस्रमासा नाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥ २० ॥
वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।
न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥ २१ ॥
स्वारस्याच्चिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ।
त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते ॥ २२ ॥
नाहः सङ्ख्यातोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।
तस्माद्विश्वसृजां सत्त्रं सहस्रदिनमिष्यते ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशा विश्वसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति । तत्र सहस्रसंवत्सरसत्त्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः । तेषां दीर्घायुषः सद्भावादित्याद्यः पक्षः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेत्यादिविधानान्मनुष्याणामेवाहवनीयाद्यग्नयः सम्भवन्ति । नान्येषां गन्धर्वादीनामिति चेत् । तर्हि

रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकार इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः। रसस्यारोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव। न त्वायुर्हेतुत्वमिति चेत्। तर्ह्येकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसम्भवात् कुलाधिकार इति तृतीयः पक्षोऽस्तु। कृत्स्नकर्त्तुः फलं भवति। न च पितृपुत्रादिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति। तस्मान्नास्ति फलमिति चेत्। तर्हि सत्त्रविधायकवचनबलादेव सत्त्रिणां दीर्घमायुर्भविष्यतीति चतुर्थः पक्षोऽस्तु। न ह्यस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भवति। तद्वाचकपदाभावात्। न च कल्पयितुं शक्यते। सम्भावितायुष्काणामपि सत्त्रान्तरेषु प्रवृत्तानां देवान्म्रियमाणानां तत्सत्त्रविधिबलादायुर्वृद्व्यदर्शनादिति चेत्। तर्हि पञ्चपञ्चाशत इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्द्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन सत्त्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु। चतुर्विंशतिपरमाः सत्त्रमासीरन्निति वचनादभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत्। तर्हि यो मासः स संवत्सर इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्रमासं सत्त्रमित्यपि षष्ठः पक्षोऽस्तु। अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्निमादधीत। तस्मादाधानादूर्ध्वमस्यायूंषि न सन्ति सहस्रं मासा इति चेत्। तर्हि संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रय इति वचनात् संवत्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः। तथा सति रात्रीणां द्वादशसहस्राणि सम्पद्यन्ते। तासु च रात्रिषु षड्‌त्तरशतत्रय-

दिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानानां वर्षस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वं मासचतुष्टयं भवति। तत्परिमितं चायुराधानादूर्ध्वमपि सम्भवतीति सप्तमः पक्षोऽस्तु। संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः। किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते। तस्माच सप्तमः पक्षो युक्त इति चेत्। एवं तर्हि संवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु। तथा सति त्रिवृतः संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति। त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्ते एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणया वर्त्तन्ते। सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात्। न त्वहःसंघे क्वचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः। तेषु शब्देः सामानाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहन्यवयवलक्षणया वर्त्तते। त्रिवृतः संवत्सरा इत्युक्ते त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तान्यहानीत्युक्तं भवति। तस्माद्विश्वसृजामृषीणामिदं सत्रं सहस्रदिनमिति राद्धान्तः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य सप्तमः पादः।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

चतुर्होत्राख्यमन्त्रेण होमः साग्न्येतरोभयोः।
अनग्निके विधिर्वार्थो होमत्वात् क्रतुहोमवत् ॥ १ ॥
उभयोः पुरुषार्थत्वात्तृतीयो वचनात्तु तत्।
अनाहिताग्नेरेषा वा इत्यस्मिँ लौकिके श्रुतिः ॥ २ ॥

इदमाम्नायते। प्रजाकामं चतुर्होत्रा याजयेदिति। पृथिवी होता द्यौरध्वर्यु रित्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता। तेन प्रजाकामं याजयेत्। सोऽयं होम आहिताग्निना कर्त्तव्यः। अग्निहोत्रादिक्रतुहोमेषु तथात्वदर्शनादित्येकः पक्षः। अनारभ्याधीतत्वेन क्रतुप्रवेशाभावात् पुरुषार्थतया विहितो होमः आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारण इति द्वितीयः पक्षः। अनाहिताग्नेरयं होमविधिरिति तृतीयः पक्षो-युक्तः। कुतः। वचनबलात्। तत् तु वचनमेवमाम्नातम्। एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यच्चतुर्होतार इति। तस्य चाहवनीयाद्यभावाल्लौकिकेऽग्नौ तद्धोमः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा स लौकिके।
वह्नौ पूर्ववदुक्तेरभावाद्वैदिकेऽस्तु सः॥ ३॥
आधानं विदुषो विद्यानुपनीतस्य नास्त्यतः।
असम्भवो वैदिकाग्नेर्होमोऽग्नौ लौकिके ततः॥ ४॥

यथा पूर्वत्रानाहिताग्नेर्होमविधायकं वाक्यमस्ति। तथोपनयनहोमस्य लौकिकाग्निविधायकवचनाभावादाहवनीये स होम इति चेत्। मैवम्। विद्वानेव ह्याधानेऽधिकारी। न चानुपनीतस्य विद्यास्ति। तत आहवनीयासम्भवाल्लौकिकेऽग्नावुपनयनहोमः कर्त्तव्यः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

स्थपतीष्टिर्वैदिकेऽग्नौ लौकिके वाद्य आक्षिपेत्।
आधानमिष्टिरन्त्यः स्याद्वैश्वेनाग्न्यसंस्कृतेः॥ ५॥

एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति विहितायां इष्टे-

ष्टोदकमात्रेष्वाहवनीयादिषु कर्त्तव्यत्वादाधानमन्तरेणाह-
वनीयाभावादाधानमाक्षिप्याहिते तस्मिन् वैदिकेऽग्नाविष्ट-
सिद्धिरिति चेत्। नैवम्। त्रैवर्णिकत्वादविहितेनाधाने-
नाग्निसंस्कारासिद्धेः। तस्माल्लौकिकेऽग्नौ होमः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

अवकीर्णिपशुः कुत्र विप्राद्याधानसम्भवात्।
वैदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याधानवर्जनात्॥ ६॥

इदमाम्नायते। यो ब्रह्मचार्य्यवकिरेत् स गर्दभं पशु-
मालभेतेति। तत्रावकीर्णिनो विप्रादेस्त्रैवर्णिकस्याधान-
सम्भवाद्वैदिकेऽग्नावयं पशुरिति चेत्। नैवम्। जायापती
अग्निमादधीयातामित्युक्त्या ब्रह्मचारिण आधानाभावात्।
तस्माल्लौकिकेऽग्नौ स पशुः कार्य्यः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

चौलादि सर्वदा पुण्याहादौ वाऽस्त्यविशेषतः।
आद्योऽन्त्यः पूर्वपक्षादौ दिवान्ते स्मृतितो विधेः॥ ७॥

चौलोपनयनादीनां वैदिकानां कर्म्मणां तिथ्यादिविशेष-
स्याश्रवणात् सर्वदा तदनुष्ठानं युक्तमिति चेत्। नैवम्।
शुक्लपक्षोत्तरायणपुण्याहदिनादीनां स्मृतिषु विहितत्वात्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

वाक्यात्क्रयावभृथादे स्तो विद्यमानेऽपि वाग्यमः।
द्रव्यार्थत्वादपूर्वार्थं कुर्य्यात्तौ द्रव्यवानपि॥ ८॥

ज्योतिष्टोमे धनभिक्षा समाम्नाता। द्वादश रात्री-
र्दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति। सोमक्रयश्चाम्नातः। अरुणया
पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति। तदुभयाम्नानं धनसोमयो-

द्रव्यदौर्लभ्यात्कर्मेति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयमिति चेत् । नैवम् । इतराङ्गवदेतदुभयं कालकृतया नित्यवदाम्नातम् । तथा सति यदि द्रव्याभावे वर्जीत क्रीणातीति चेति पाक्षिकत्वं कल्प्येत । तदा नित्यवच्छ्रवणमुपरुध्येत । तस्मात् सत्यपि द्रव्ये तदुभयमदृष्टार्थं कर्त्तव्यम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अन्याभावेऽथ भावेऽपि पयोभक्षादयोऽग्रिमः ।
निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमाद्दृष्टतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । पयो ब्राह्मणस्य व्रतमिति । तदेतदसत्यन्यस्मिन् भक्षे कर्त्तव्यम् । कुतः । अन्याभावस्य निमित्तत्वान्निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वादिति चेत् । नैवम् । न ह्यन्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । तस्मात् सत्यप्यन्यस्मिन् भक्षे नियमादृष्टाय पय एव व्रतयेत् । एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अग्नीदग्नीन् विहरेति प्रैषार्थं पूर्वमेवाग्नीध्रेण वृतेऽपि दर्शपूर्णमासयोः स प्रैषः कर्त्तव्यः । वाजपेये सत्यपि वासोऽन्तरे दर्भमयं परिधापयतीति विहितमनुष्ठेयम् । पशौ यत् पशुर्मायुमकृतेति मन्त्रेण संज्ञपनहोमो विहितः । स च मारणवेलायामकृतेऽपि पशुना शब्दे कर्त्तव्यः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अजीर्णसम्भवे कार्यं व्रतं नो वाग्रिमो विधेः ।
रोगोत्पत्त्या प्रधानस्य विरोधान्न पयोव्रतम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । मध्यन्दिनेऽपराह्णे व्रतं व्रतयतीति । तत्र यस्याजीर्णः सम्भावितः तेनापि विहितत्वात्

पयोव्रतयितव्यमिति चेत्। मैवम्। रोगोत्पत्त्या प्रधाना-नुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात्। तस्मात्तथाविधवेलायां पयो वर्जयेत्।

नवमाधिकरणमारचयति।

अग्नीषोमीयकः कोऽपि छाग एवोत चोदिते।

अविशेषेण कोऽपि स्याच्छागो मन्त्रे विशेषणात्॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति। तत्र विहिते पशौ विशेषस्याश्रवणाद्यः कोऽपि पशुरालब्धव्य इति चेत्। मैवम्। छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति मन्त्रे विशेषितत्वात्। तस्माच्छाग एवालब्धव्यः। शाखान्तरे विधावेवाजोऽग्नीषोमीय इत्येवं विशेषः श्रूयत इति चेत्। तर्हि क्त्वाचिन्तास्तु।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
षष्ठस्याध्यायस्याष्टमः पादः।
समाप्तश्च षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमोऽध्यायः।

प्रमाणाद्यधिकारान्तैः षड्विचारैर्निरूपितै।
उपदेशोऽतिदेशोऽथ तत् सापेक्षो निरूप्यते॥

अनेन षष्ठसप्तमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपा-दितः। तथा हि। यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादको

ग्रन्थसन्दर्भः पठ्यते स उपदेशः। अतिदेशस्तु पूर्वाचार्य्यैरीरितः। अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः। अन्यत्र कार्य्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयत इति। प्राकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु। धर्मप्रवेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्मृत इति च। तत्रोपदेशः षड्भिरध्यायैर्विचारितः। ततः षष्ठाध्यायस्योपदेशविचारत्वात् पूर्वभावित्वम्। सप्तमाध्यायस्यातिदेश विचारत्वात्तदुत्तरभावित्वम्।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम्।
यज्यन्वयेन सार्वार्थ्यान्नातिदेशो विचार्य्यताम्॥ १॥
अङ्गप्रधानयोर्मुख्यापूर्वभेदसमन्वयात्।
प्रकृतार्थं ततः कार्य्यमतिदेशविचारणम्॥ २॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः। ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः। तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते। कुतः। यज्यन्वयात्। यागः करणम्। प्रयाजादय इतिकर्त्तव्यता इत्येतावदविवादम्। तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्युः। तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसम्मतमवान्तरवैषम्यं बाध्येत। किञ्च। अवघातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टः। तद्वदङ्गत्वसामान्यात् प्रयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः। यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्य्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं ब्रूते। तथा सति सौर्य्यश्येनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्ति-

रतिदेशविचारो न कर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वं हि मुख्यम्। फलवत्त्वात्। यजिर्न मुख्यः। फलरहितत्वात्। फलवति मुख्ये प्रयाजविधानं युक्तम्। अतः करणेतिकर्त्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः। पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः। तथा सत्य, भेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत् करणभूतयजिविशेषेण चान्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन् प्रकरणे आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते। सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति। सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्तौ प्रकरणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्त्तव्यः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

इषौ समानमितरच्छ्येनेनेत्यनुवादकम्।
श्येनवैशेषिकाणां वातिदेशायानुवादकम्। ३॥
ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात् समाः।
श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषु वैशेषिकं प्रति॥ ४॥
इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छ्येनगं स्फुरेत्।
वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते॥ ५॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावेकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ। तयोरुभयोर्ज्योतिष्टोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः। ते चोभयत्र समानाः। तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येनानूद्यते। समानमितरच्छ्येनेनेति। नन्वत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना। तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेत्। न। पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य

प्रतियोगित्वात्। इष्टौ यो वैशेषिको धर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरच्चोदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः। तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। इतरशब्दः प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते। तद्यथा। देवदत्त एवाधीते। नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिर्माणवकः प्रतीयते। न तु गवाश्वघटपटादिः। एवमत्रापीषुवैशेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात् तत्सजातीयं श्येनगतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति। तच्च प्रकृताभावान्न चोदकेन प्राप्तम्। तस्मादिषावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्रगः।
भवेदङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयाद्भवेत्। ६।
अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ नैवमङ्गविधेरपि।
समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम्। ७।।

चातुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयनामकानि चत्वारि पर्वाणि। तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि विहितानि। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति। सौम्यं चरुम्। सावित्रं द्वादशकपालम्। सारस्वतं चरुम्। पौष्णं चरुम्। मारुतं सप्तकपालम्। वैश्वदेवीमामिक्षाम्। द्यावापृथिव्यमेककपालमिति। तेषां हविषां ब्राह्मणेऽर्थवाद आम्नातः। वार्त्रघ्नानि वा एतानि हवींषीति। अङ्गविधयोऽपि तत्राम्नाताः। त्रेधा सन्नद्धं बर्हिर्भवन्ति। त्रेधा सन्नद्ध इध्मः। नव प्रयाजा इज्यन्ते। नवानुयाजा इति।

एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वतिदिशति। एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणीति। तत्रार्थवादमात्रस्यातिदेशो न्याय्यः। तस्य हविर्विधिभिः सह स्तुत्यस्तावकरूपेणान्वयसम्भवादङ्गविधीनां च तदसम्भवादिति चेत्। मैवम्। उपकार्य्योपकारकभावेन हविषामङ्गानां चान्वयात्। तस्मादर्थवादसहितानामङ्गविधीनामतिदेशः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम्।
तत्पूर्ववत्तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि ॥ ८ ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवे वरुणप्रघासेषु च पठितम्। ऐन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रघासेष्वेवाम्नातम्। एवं स्थिते साकमेधेषु विहितयोरेककपालैन्द्राग्नयोर्ब्राह्मणातिदेश आम्नायते। एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपालो यद्ब्राह्मण इतरस्येति। तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवादसहिताङ्गविधिकाण्डस्य सर्वस्यातिदेशः। पूर्वन्यायस्य विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणीयं बीजकथनम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम्।
साकमेधेषु वरुणप्रघासस्थादुतान्तिमः ॥ ९ ॥
प्रकृतादर्थवादैक्यादन्तिमः सन्निधानतः।
ऐन्द्राग्नसाहचर्य्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः ॥ १० ॥

वैश्वदेवे द्यावापृथिव्य एककपालः। वरुणप्रघासेषु

काय एककपालः। तयोः पृथग्ब्राह्मणमाम्नातम्। साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालः। तस्मिन् वैश्वदेविकैक-कपालब्राह्मणमतिदेष्टव्यम्। कुतः। प्रकृतित्वेन तस्मि-न् पठ्यमानधर्मबाहुल्यात्। वारुणप्रघासिकस्य तद्वि-कृतित्वादल्पा एव धर्मविशेषा उपदिष्टाः। शमीमय्यो हिरण्मय्यो वा स्रुचो भवन्तीत्यादयः। तत्र अहनामनुग्रहो न्याय्य इति प्राप्ते ब्रूमः। वारुणप्रघासिकब्राह्मणस्य प्रत्या-सन्नत्वात् तस्यैवातिदेशो युक्तः। ऐन्द्राग्नब्राह्मणं तत्त्व-मेवातिदिश्यते। वैश्वदेवे तदभावात्। तत्साहचर्या-दिदमपि तत्त्वमेव। ननु प्रकृतिभूताद् वैश्वदेविकैक-कपालादेव वारुणप्रघासिक इव साकमेधीयेऽपि चोदकेन धर्मातिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशवाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत्। न। हिरण्मयत्वाद्यधिकधर्मातिदेशायापेक्षितत्वात्। तस्मा-द्वारुणप्रघासिकैककपालब्राह्मणस्यैवात्रातिदेशो युक्तः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तम-स्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम्।
गायतीत्युत्पत्तानयुक्ता शब्दार्थौ गानमेव वा ॥ १ ॥
इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभि त्वेत्यृक्प्रसिद्धितः।
लाघवाददतिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमो भवेत् ॥ २ ॥

इदमाम्नायते। कवतीषु रथन्तरं गायतीति। कयां

नखिन्न मा भुवदित्याद्यास्तिस्र ऋचः कवत्यः। तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम्। तद्बाधितुं रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते। तत्रातिदेशस्य स्वरूपं निर्णेतुं रथन्तरशब्दार्थश्चिन्त्यते। गानविशेषयुक्ताभि त्वा शूर नोनुम इतीयमृग्रथन्तरमित्युच्यते। कुतः। अध्येतृप्रसिद्धितः। रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ता अध्येतारः स्वरस्तोभविशेषयुक्तामभि त्वेत्यृचं पठन्ति। न तु स्वरस्तोभमात्रम्। तस्माद्गानविशिष्टाया ऋचो रथन्तरशब्दार्थत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपमृगक्षरव्यतिरिक्तं यद् गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः। कुतः। लाघवात्। किञ्च। कवतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यम्। न त्वृचस्तद्योग्यतास्ति। कया नोऽभि त्वेत्यनयोर्ऋचोर्युगपदाधाराधेयभावेन पठितुमशक्यत्वात्। तस्माद्गानविशेष एव रथन्तरशब्दार्थः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः।
नित्याभ्यासाग्निहोत्रेऽस्मिन् धर्माणां नातिदेशकम् ॥१॥
स्यातातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः।
अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये सम्पादितत्वतः ॥ २ ॥
तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये।
नित्याग्निहोत्रगान् धर्मांस्तन्नामातिदिशेदिह ॥ ३

कुण्डपायिनामयने श्रूयते। मासमग्निहोत्रं जुहोतीति। तत्राग्निहोत्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादस्मिन् मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेष्टुं नार्हति। कुतः। तस्य नाम्न उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यवृत्त्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। अग्नये होत्रं यस्मिन् कर्मणि तदग्निहोत्रमित्यवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे सम्पाद्य तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये निर्णीतम्। अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः। न चोभयत्र मुख्यत्वं सम्भवति। अनेकार्थत्वाप्रसङ्गात्। मुख्यत्वासम्भवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगाद्वर्त्तितु नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

गवामयन आद्येऽह्नि प्रायणीयेति नाम यत्।
तद्द्वादशाहिकादह्नो धर्मानतिदिशेच्च वा॥ ४॥
पूर्वन्यायेनातिदिशेन्नैवं प्रथमता द्वयोः।
अह्नोर्मुख्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः॥ ५॥

द्वादशाहे प्रथमस्याह्नः प्रायणीयमिति नाम। तथा गवामयनेऽपि। तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदेशः इति चेत्। नैवम्। प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथम्यस्य द्वयोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात्। प्रारभ्यायति गच्छति प्रवर्त्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम्। अतो नैतन्नाम धर्मानतिदिशति।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

विश्वजित् सर्वपृष्ठः किमनुवादो रथन्तरम्।
बृहता वा समुच्चेयं यद्वा षाड़हिकानि षट्॥ ६॥

अतिदेश्यानि तत्राद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये।
पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात्॥ ७॥
समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बह्वपेक्षया।
न तु द्वयोरतः षण्णां पृष्ठानामतिदेशनम्॥ ८॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते। तत्र सर्वपृष्ठशब्दो-ऽनुवादः। कुतः। प्राप्तत्वात्। तथाहि। ज्योतिष्टोमे माध्य-न्दिनपवमानानन्तरभाविनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तो-त्राणि सन्ति। अभि त्वा शूर नोनुमः। कया नश्चित्र आ भुवत्। तं वो दस्ममृतीषहम्। तरोभिर्वो विदद्वसुमित्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामापाद्य गीयन्ते। एकस्मिन् सूक्ते क्रियमाणानां तिसृणामृचां ब्राह्म-णोक्तविधानेन सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः। तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते। सप्तदशानि पृष्ठानीति। तानि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त इत्येकः पक्षः। रथन्तरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमे विकल्पि-तयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो विधीयते। तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति द्वितीयः पक्षः। सर्वत्वं बहुषु मुख्यम्। न तु द्वयोः। तस्मा-दनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते। षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम्। तानि च पृष्ठानि बृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशाक्वररैवतसामभिर्निष्पाद्यानि। यद्यपि विश्वजित एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव। न तु षडहविकृतित्वम्। तथापि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूद्यते ।
नीरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकधर्मणः ॥ ९ ॥
यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदकागतः ।
व्युत्सेकोऽनूद्यतामेष मैवं कर्मणि सौमिके ॥ १० ॥
मुख्योऽवभृथशब्दोऽयं तत्सादृश्यविवक्षया ।
धर्मानतिदिशन् कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥ ११ ॥

वरुणप्रघासेषु श्रूयते । वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति । निष्कास आमिक्षाया लेपः । प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्यादिमन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षु सर्वास्वप उत्सिच्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको निष्कासविधानार्थमवभृथशब्देन वारुण्यामिक्षायागे चोदकप्राप्तोऽनूद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्यावभृथत्वम् । एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । सौमिके कर्मण्यवभृथशब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्योद्भिदादिवद्विधेयक्रियासामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् । तत्रैव वैदिकप्रयोगबाहुल्याच्च । व्युत्सेके त्वपूर्वसम्बन्धादुपचर्य्यते । न हि सौमिके कर्मणीव व्युत्सेकेऽवभृथभावनामंगत्रयवतीं पश्यामः । येन तत्र मुख्यत्वमागच्छति । तस्मात् सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुञ्जान आम्नायो मासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मानतिदिशन् कर्मान्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च विपर्य्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथशब्दोऽस्त्विति । शङ्कनीयम् । अपेक्षितस्य धर्मकलापस्यात्राभावात् । तस्मात् सौमिकधर्मोपेतकर्मान्तरविधिः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषनिष्कासकावुत ।
प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥ १२ ॥
तुषनिष्कासयोरेव साक्षाच्छुत्युपदेशतः ।
अतिदेशप्रापितस्य पुरोडाशस्य बाधनम् ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चोपदेशाद् दुर्बलः । तस्मात्तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।
धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽग्निहोत्रवत् ॥ १४ ॥
श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।
न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्यतः ॥ १५ ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुतो वैष्णवशब्दो राजसूयगते वैष्णवत्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वपक्षः । विष्णुर्देवतास्येति विग्रहे विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते । न तु धर्मान् । तस्मान्नातिदिशति ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

निर्मन्थ्येनेष्टकापाके बर्हिःषावटसंस्कृतौ ।
अतिदेशो न वाद्योऽस्तु धर्मार्थं तत्र पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नीषोमीयपशौ धर्मकार्थं मन्थ्योऽग्निराम्नातः । स एव निर्मन्थ्यशब्दोऽग्निचयने इष्टकापाके प्रयुक्तः । निर्मन्थ्येन इष्टकाः पचन्तीति । तथा दर्शपूर्णमासयोः सधर्मकं बर्हिः

राम्नातम् । स च बर्हिःशब्दः पशौ प्रयुक्तः । बर्हिषा यूपावटमवस्तृणातीति । तत्रोभयत्र धर्मसिद्ध्यर्थमतिदेश इति चेत् । न । पूर्वोक्तवैशाखशब्दवन्मुख्यया वृत्त्या विधिसम्भवे धर्मलक्षणत्वायोगात् । अग्निमन्थनस्य बर्हिर्लवनस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयं निष्पाद्यते । तस्मान्नास्त्यतिदेशः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सौमिकं प्राकृतं वा स्याद् द्वयोः प्रणयनं श्रुतम् ।
आद्योऽप्राप्तत्वतो मैवमनामत्वेन वादगीः ॥ १७ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते । द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद् द्वाभ्यां यन्तीति । तत्र सौमिकं यत् सधर्मकमग्निप्रणयनं तदेव ग्रहीतव्यम् । कुतः । सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृतित्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र चोदकप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात् । दर्शपूर्णमासगतं त्वग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तत्वादविधेयम् । तस्मात् सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । नायं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो नामधेयम् । किन्तु निर्मन्थ्यबर्हिरादिशब्दवल्लौकिक एव । ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वाद्विधिवैयर्थ्यम् । तर्ह्यर्थवादसम्बन्धाय तद्वाक्यमस्तु ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्र सञ्क्रमात् ।
आद्यन्तयोरूरुगत्या मध्ययोः पर्वणो भवेत् ॥ १८ ॥

तस्माद् द्वाभ्यां यन्तीत्येतेनार्थवादेन सम्बन्धाय पुनर्विधा-

नाय प्राकृतमग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयत इत्युक्तम्। तद्वैश्वदेवशुनासीरीययोराद्यन्तयोः पर्वणोर्भवितुमर्हति। कुतः। प्रसञ्जकात्। तथाहि। न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपनिवपन्ति न शुनासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणोरुत्तरवेदिं प्रसञ्जयति। अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात्। उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनार्था। तस्मादुत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाद्यन्तयोरिदमग्निप्रणयनमिति प्राप्ते ब्रूमः। ऊरू वा एतौ यज्ञस्य यद्वरुणप्रघासाः साकमेधाश्चेति गमनसाधनत्वमूरुत्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम्। तस्मिन्निति द्वयोः प्रणयन्तीति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादार्थं पुनर्विधाय ताभ्यां यन्तीत्यर्थवादेनोरुत्वकल्पनायुक्ताभ्यां पर्वभ्यां गमनमुपन्यस्यते। तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम्। न चात्रोत्तरवेद्यभावात् प्रणयनाभाव इति शङ्कनीयम्। उपात्र वपन्तीत्यनेनानारभ्यश्रुतेन वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात्। सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्मध्यमयोर्व्यवतिष्ठते। तस्यां चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्विधीयते। एतदर्थमेव हि सार्थवादं पुनर्विधानम्।

उक्तमधिकरणद्वयमङ्गीकृत्य वार्त्तिककारेण योऽभिहितो निर्णयस्तं दर्शयति।

अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात् सौमिकं प्राकृतं न च।
अपूर्वं तत् प्रणयनं शाखान्तरसमीरितः॥ १९॥

आहवनीयाद्वाग्निं प्रणयत इति शाखान्तरे मध्यमयोर्नूतनं प्रणयनं विहितम्। तेन सकृदनवचनत्वादत्राप्यपूर्वं प्रणयनं विधीयते।

इयमाधिकरणमारचयति।

न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो न हि।
वैष्णवन्यायतो नैकमनन्यगतिलिङ्गतः॥ २०॥

गवामयने द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्त्तमानं विषुवन्नामकं प्रधानभूतमेकमहर्विद्यते। तच्च दिवा कीर्त्त्यम्। तस्मात् प्राचीनास्त्रयः स्वरसामनामका अहर्विशेषाः। तथोपरिष्टादपि त्रयः स्वरसामानः। तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते। अभितो दिवा कीर्त्त्यं त्रयः स्वरसामान इति। तेषु च अहसातत्यसप्तदशस्तोमादयो धर्म्मा विहिताः। अन्यत्र त्वेवं श्रूयते। पृष्ठ्यः षड़हो द्वौ स्वरसामानाविति। तावेतावहर्विशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसाम्नां न विकारौ। कुतः। वैष्णवसमानत्वात्। यथा वैष्णवशब्दो देवतारूपगुणविधानेन मुख्यवृत्तित्वान्न धर्मानतिदिशति। तथा सामविशेषरूपगुणविधायकः स्वरसामशब्द इति प्राप्ते ब्रूमः। अनन्यगतिकलिङ्गवशात् स्वरसामानौ विकारौ भवतः। तथाहि पृष्ठ्यः षड़हो द्वौ स्वरसामानावित्येवं योऽयमष्टाह उपन्यस्तस्तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्त्रयस्त्रिंश इत्येवं स्तोमषट्कं चोदकेन प्राप्तम्। एवं स्थिते तृतीयषष्ठदिवसगतयोः सप्तदशत्रयस्त्रिंशयोरर्थव्यत्यासं विधाय सप्तमाष्टमयोरह्नोः सप्तदशस्तोमं सिद्धवत्कृत्य तेषु चरमेष्वहःसु सप्तदशस्तोमनैरन्तर्य्यमर्थवादेनानुवदति। यत् तृतीयं सप्तदशमहःस्त्रयस्त्रिंशस्थानमभि पर्य्याहरन्तीति व्यत्यासविधिः। त्रयाणां सप्तदशानामनवानतया इत्यर्थवादः। तत्र यद्यः

न्ययोरङ्गोः सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत्। तदा नैरन्तर्यमुपपद्येत। न त्वन्यथा। तस्मान्न वैश्वयन्यायेन गुणविधिः। किन्तु धर्माणामतिदेशकः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

दासोऽनसो वातक्षणातिदेशकरे न वा।
आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः॥२१॥

दासो ददादीत्यनो ददातीति श्रूयते। तत्र यथा यूपशब्दस्य शास्त्रीयच्छेदनतक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा वासःशब्दस्य लौकिको कुविन्दकर्तृका तन्तुवानक्रिया। अनःशब्दस्य च वर्द्धकिकर्तृका दारुतक्षणक्रिया। तस्माद्दासोऽनःशब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्दानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यमिति चेत्। न। गवाश्वादिवज्जातिवाचित्वात् पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलभ्य प्रयुज्यमानत्वात् क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम्। वासःशकटादिषु क्रियामनुपलभ्यापि जातिमुपलभ्य शब्दं प्रयुञ्जते। तस्माद्दासोऽनःशब्दौ न क्रियामतिदेशतः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

वैदिको लौकिको वाग्निर्निधेयः संस्कृतत्वशात्।
आद्यो होमाय संस्कारो जात्यर्थत्वेन लौकिकः॥२२॥

गर्गत्रिरात्रे ब्राह्मणदोहसामानि प्रकृत्य श्रूयते। अग्निमुपनिधाय स्तुवीतेति। तत्रोपनिधेयोऽग्निर्वैदिकः स्यात्। कुतः। आधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनाकाङ्क्षितया समस्तवैदिककर्माङ्गत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। आहवनीये जुहोति। गार्हपत्ये हवींषि श्रपयतीत्यादिभिर्होमादिभिः संस्कारा-

काङ्क्षा निवर्त्तिता। ततो नाहवनीयादिशब्दवदग्निशब्दः संस्कारनिमित्तः। किन्तु वासःशब्दवज्जातिवाची। तथा सति लौकिकत्वान्नाधानादिसंस्कारमतिदिशति। लौकिककार्य्येष्विव वैदिककार्य्येष्वप्यग्निर्लौकिकः शेषभावं भजते। तस्य सर्वकार्य्यसमर्थत्वात्। ततोऽग्निशब्दो जातिमात्रमुपस्थापयँल्लौकिकवह्निमात्रेण चरितार्थो विनाहवनीयादिसंस्कारवाचकं विशेषणं न वैदिकस्योपस्थापको भवति।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

संस्कारः स्यादुपशये न वा यूपोक्तितोऽग्रिमः।

न स्यात् प्रयोजनाभावात् तुष्णीं छेदेन यूपता॥ २३॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते। उपशयो यूपो भवतीति। एकादशानां यूपानां समूह एकादशिनी। तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशो यूप उपशयः। तथाच श्रूयते। यद्दक्षिणत उपशय इति। तस्मिन्नुपशये परिव्याणादिको यूपसंस्कारोऽस्ति। संस्कारनिमित्तकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेत्। न। संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात्। पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते। तच्च नियोजनमितरेषु दशसु यूपेष्वस्ति। न त्वेकादश उपशये। तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणम्। सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशयो वापशुरिति। परिव्याणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्त्रकाश्छेदनादयः केचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते। तावताल्पेन सादृश्येन गौणी तत्र यूपोक्तिः। तस्मान्न यूपशब्दो धर्मानतिदिशति।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

पृष्ठैरुपस्थितौ स्तोत्रधर्म्माः सन्ति न वाग्रिमः ।

अग्निहोत्रनयान्मैवं मन्त्रोक्त्यात्मनेपदात् ॥ २४ ॥

अग्निचयने श्रूयते । पृष्ठैरुपतिष्ठत इति । तत्र पृष्ठशब्दो ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रस्य नामधेयमिति प्रथमाध्याये निर्णीतम् । सोऽयमग्निचयनगतोपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दन्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्म्मानुपस्थानेऽतिदिशतीति चेत् । मैवम् । अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिना समानाधिकृतः कर्मपरः । अत्र तूपान्मन्त्रकरण इत्येतत् पाणिनीयं सूत्रमुपशब्दयुक्तात्तिष्ठतेर्धातोरात्मनेपदं विदधत्तृतीयान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठशब्दस्तथापि तत्साधनभूतानृगक्षरादिसामीपितानभि त्वा शूरेत्यादिमन्त्रानुपलक्षयति । न च लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यम् । त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात् । किञ्च । त्वत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिनाग्निहोत्रशब्देन तद्धर्मानुपलक्ष्य तैश्च धर्मैर्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते तथा स्तोत्रवाचिना पृष्ठशब्देन तद्धर्मोपलक्षणद्वारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्रकृष्यते । तस्मात् पृष्ठशब्दो न स्तोत्रधर्मानतिदिशति ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

सौर्य्ये चरौ न धर्म्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात्।
न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः॥ १॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावघातादयो धर्म्मा न प्राप्यन्ते। कुतः। प्रापकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेत्। मैवम्। विमतो याग उपकरणापेक्षः। करणत्वात्। लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाथ वैदिकः।
आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीसन्निकर्षतः॥ २॥

तत्र सौर्य्ये चरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषोऽङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकिको ग्रहीतव्यः। कुतः। अनिबद्धत्वात्। वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः सन् ततो वियोजयितुं शक्यत इति चेत्। न। वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य बुद्धिसन्निकर्षात्। यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धः। तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्यताम्। किञ्च। प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति सौर्य्ययागविशेषे कृष्णलहोमविधानाय सिद्धवत् प्रयाजोऽनूद्यते। तच्च वैदिकेतिकर्त्तव्यताया लिङ्गम्। तस्माद्वैदिको ग्राह्यः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकौ।
ऐकाहिकौ वानुमानादाद्योऽन्त्यो नामबाधनात्॥ ३॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामका-

स्त्रयो यागा विहिताः। तेषु द्वादशाहिकीतिकर्त्तव्यता युक्ता। कुतः। अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात्। गवामयनं हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति। अतस्तत्सम्बन्धिलिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकचोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते ब्रूमः। सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रय एकाहाः। तदीयधर्म्मा गावामयनिकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभिः प्राप्ताः। नाम चानुमानिकाच्चोदकात् प्रबलम्। प्रत्यक्षश्रुतत्वात्। अतश्चोदकस्य बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्त्तव्यता ग्राह्या।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।
समाप्तश्च सप्तमोऽध्यायः।

अष्टमोऽध्यायः।

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात् स निरूपितः।
विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते॥
अनेन सप्तमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः।

सप्तमस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणेनानुमानिकवाक्यकृतोऽतिदेशोऽस्तीति सप्तमोक्तं निरूपितम्। अष्टमे तु तद्विशेषा निरूप्यन्ते।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात् कर्मणोऽथवा।

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः॥ १॥

विहितेतिकर्त्तव्यतारहिते सौर्य्यादौ कर्मणि तद्युक्ताद् यतः कुतश्चित् कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते। कुतः। नियामकस्य विशेषस्याभावात्। अतो विशेषचिन्ता न कार्य्येति चेत्। मैवम्। शास्त्रार्थस्य व्यवस्थाया नियामकत्वात्। तस्मान्नियतादेकस्मात् कर्मणो धर्मातिदेशः। तेन विशेषचिन्ता कर्त्तव्या।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम्।

भवेद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः॥ २॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एकदेवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसम्बन्धितया श्रूयमाणत्वादाग्नेयलिङ्गानि। सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते। न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति। कुतः। तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः। लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्य्ययागं तच्छब्दो विदधाति तथा सति प्रनाड्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौर्य्यो

ऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते।

तृतीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे स्यान्नो वा स्यात् प्रवृत्तितः।
उपदिष्टैर्निरपेक्ष्याद्विध्यन्तो नैष्टिकोऽत्र हि॥ ३॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः। स च सोमाङ्गभूते दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वात् सोमेऽप्यनिवार्य्य इति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षोपदिष्टैरभिषवाद्यङ्गकलापैः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात्। तस्मान्नैष्टिको विध्यन्तः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि।
अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात्॥ ४॥
लोकवत्सन्निपत्याराादुपकारिद्वयश्रुतेः।
इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु॥ ५॥

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत्। मैवम्। लोकसदृशत्वात्। यथा लोके भुजिक्रियायामोदनः करणम्। तस्य सन्निपत्योपकारिणः शाकसूपादयः। आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयः। तथा भावनायां यागः करणम्। अवघातादयः सन्निपातिनः। प्रयाजादय आरादुपकारिणः। अतो नात्यन्तमलौकिकत्वम्। इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते। तथा श्रौते श्रुत्या निश्चीयताम्। तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह।
सम्भवादैच्छिकोऽन्त्योऽत्र स्यात् कपालादिलिङ्गतः ।६॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्यतर इच्छया ग्राह्यः। कुतः। उभयत्र विध्यन्तसम्भवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेत्। न। कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

न पशावैष्टिका स्याद्वा न कपालाद्यभावतः।
स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसास्यतः ॥ ७॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिको विध्यन्तो नास्ति। कुतः। पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेत्। मैवम्। आग्नेयमष्टाकपालमित्युत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते। तथाग्नीषोमीयपशुमित्यत्रापि। न तु सोमेन यजेतेत्यत्रेव देवताया अव्यक्तत्वम्। तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम्। एकादश प्रयाजान् यजतीति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम्। स्रुच्यमभिघार्य जुह्वा पशुमनक्तीत्यभिघाराञ्जने लिङ्गान्तरे। आलम्भो लिङ्गान्तरम्। इष्टावपीषामालभत इति दर्शनात्। तस्मादस्ति पशावैष्टिकः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः।
आद्योऽन्त्यो लिङ्गतो ह्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ८॥

सवनीयानुबन्ध्यनिरूढादिपशुषु दर्शपूर्णमाससम्बन्धी विध्यन्तः। कुतः। दर्शस्य प्रकृतित्वात्। दैक्षोऽग्नीषोमी-

यपशुविध्यन्तः। दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभाविलात्। तस्य चाग्नीषोमीयस्येष्टिविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति। अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेष्टव्य इति प्राप्ते ब्रूमः। आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम्। तच्च सवनीयादिष्वस्ति। तथा प्रातःसवनादिषु वपादिप्रचारोऽपरं लिङ्गम्। इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते। तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदिशेत्।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

स्यादैकादशिने दैक्षात् सौत्याद्वा वाद्योऽस्तु पूर्ववत्।
रशनाद्वयसौत्यत्वविशेषाल्लिङ्गतोऽन्तिमः॥ ८॥

एकादशिनाः पशव एवमाम्नायन्ते। आग्नेयः कृष्णग्रीवः। सारस्वती मेषी। बभ्रुः सौम्यः। पौष्णः श्यामः। शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः। शिल्पो वैश्वदेवः। ऐन्द्रोऽरुणः। मारुतः कल्माषः। ऐन्द्राग्नः संहितः। अधोरामः सावित्रः। वारुणः कृष्णः। एकः शितिपृष्ठस्तु शृङ्गरहित इति। यद्यप्यश्वमेधप्रकरण एते पठितास्तथापि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते। तत्रैवाग्नेयेन वापयति। मिथुनं सारस्वत्या करोति। रेतः सौम्येन दधाति। प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना। तेष्वेकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तस्यातिदेशः स्यात्। कुतः। अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेत्। मैवम्। सौत्यगतविशेषलिङ्गदर्शनात्। सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः पशुः। तत्र चोदकप्राप्ता रशनैका। वाचनिकी

द्वितीया। एतच्च तृतीये निर्णीतम्। तदेतद्रशनाद्वयसम्बन्धाभावस्य सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम्। सुत्याकालीनत्वं द्वितीयम्। ते च द्वे लिङ्गे ऐकादशिनेषु दृश्येते। तत्रेदमाम्नायते। द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययतीति। सुत्याकालत्वं च तेष्वस्ति। ततः सौत्याद्धर्मातिदेशः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

ललामादिगणे चैचादैकादशिनतोऽथवा।

आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः॥ १०॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणाः श्रूयन्ते। वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभेतेति। तत्र रशनाद्वयादिवद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैचादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत्। न। गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनेभ्योऽतिदेशात्। ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते। तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाम्नायते। यत्त्रिषु यूपेष्वालभेत बहिर्धास्मा इन्द्रियं वीर्यं दध्यात्। भ्रातृव्यमस्मै जनयेदेकयूप आलभत इति। यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्। तदा चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानम्। पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात्। ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथग् यूपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावादुपपद्यते। तस्मात् पशुगणेष्वैकादशिनेभ्योऽतिदेशः।

नवमाधिकरणमारचयति।

इष्टेः सोमस्य वा धर्मा विश्वजित्प्रमुखेष्विह।

अविशेषादैच्छिकाः स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ॥ ११ ॥

विश्वजिता यजेत। अभिजिता यजेत। द्वादशाहेन यजेतेत्यादिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा इच्छया ग्रहीतव्या इति चेत्। मैवम्। अव्यक्तत्वलिङ्गेन सोमसाम्यात्। उत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिः। तस्मात् सोमस्य धर्मानतिदिशेत्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाग्रिमः।

पूर्ववद्दिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥ १२ ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तत्वलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत्। न। विशेषलिङ्गसद्भावात्। द्वादशाहपदान्तर्गताहःशब्दः षष्टिघटिकात्मकदिनपरः। द्विरात्रादिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दस्तादृशः। एतदेकं विशेषलिङ्गम्। अहःसंघो द्वितीयम्। द्वादश दीक्षास्तृतीयम्। तच्च गवामयने विद्यते। तत्र ह्यभीप्सत एव दीक्षाभिरित्युक्ता दीक्षायुग्मानि षडुपन्यस्तानि। द्वाभ्यां लोमावद्यति। द्वाभ्यां त्वचम्। द्वाभ्यामसृक्। द्वाभ्यां मांसम्। द्वाभ्यामस्थि। द्वाभ्यां मज्जानमिति। तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

द्वादशाहस्य गव्यस्य वादित्याद्यङ्कितायने।

पुरेवाद्यो गव्यधर्मा वत्सरत्वादिलिङ्गतः ॥ १३ ॥

आदित्यानामयनं तपस्विनामयनमित्यादिष्वहर्गणत्वादिलिङ्गेन द्वादशाहस्य धर्मा इति चेत्। न। गव्य-

लिङ्गस्य विशेषस्य सत्त्वात्। गवां सम्बन्धि गव्यं गवामयनमिति यावत्। तस्य धर्मा एतेषु ग्राह्याः। कुतः। संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात्। षष्ट्युत्तरशतत्रयदिवससाध्यत्वनियमसद्भावाच्च। तत्र उपगायन्तीत्येतस्य गवामयनगतमाहाव्रतिकधर्मस्य दर्शनाच्च। तस्माद् गव्यस्य धर्माः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

साद्यस्क्रे सौमिकः पूर्वधर्मो वाव्यक्तभावतः।

सौमिकः स्यादेकनामैकसंघस्थत्वतोऽन्तिमः॥ १४॥

साद्यस्क्रा इत्येकनामका एकसंघवर्त्तिनो बहवो यागाः श्रुताः। तथा साहस्रा इति। तस्मिन् साद्यस्क्रसंघे प्रथमः साद्यस्क्रो धर्मसंयुक्तः समाम्नातः। एवं साहस्रेष्वपि। तत्र धर्मरहिते द्वितीयादिके साद्यस्क्रे साहस्रे वाव्यक्तत्वसाम्यात् सौमिको धर्म इति चेत्। मैवम्। एकनामत्वैकसंघवर्त्तित्वाभ्यां विशेषलिङ्गाभ्यां प्रथमसाद्यस्क्रप्रथमसाहस्रधर्मस्यैवौचितत्वाद् द्वितीयादिकसाद्यस्क्रादिष्वतिदेशः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

फलं च नियमः कर्त्ता संघः सौर्य्ये न वाग्निमः।

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः॥ १५॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति। फलं स्वर्गः। नियमो यावज्जीविकत्वम्। कर्त्ता स्वर्गकामः। संघ आग्नेयादीनां षण्णां साहित्यम्। त एते चत्वारः सौर्य्ये प्रयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेत्। न। वैषम्यात्। प्रयाजादि-

राकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादतिदिश्यते। विध्यादिस्त्वनाकाङ्क्षितः। सौर्य्यं चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात्। अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याकाङ्क्षा वर्ण्येत। तस्मात् प्रधानकर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तेस्तत्सम्बन्धा फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत् प्रणयनाश्रयात्।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते ॥ १६ ॥

चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम्। गोदोहनं सौर्य्येऽप्यतिदेष्टव्यम्। कुतः। तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावादिति चेत्। नैवम्। क्रत्वङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितम्। न त्वनङ्गं पुरुषार्थं गोदोहनम्। अतः फलनियमादिवन्नातिदेशः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

स्वर्ग द्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः।

प्रकृताविव नो तत्र तस्य शाब्दत्ववर्जनात् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाम्नातम्। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रामावास्यामिति। पृथिवी होतेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता। अग्निर्होतेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता। तदेतदुभयं सौर्य्यादौ चोदकप्राप्तं सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम्। कुतः। प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्ययोः कालभेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेत्। न। प्रकृतौ तद्व्यवस्थाया आर्थिकत्वात्।

शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात्। तस्मादुभयं विकृता- विच्छया विकल्प्यताम्।

षोडशाधिकरणमारचयति।

षट्सु कस्याप्युताग्नेयस्यैव सौर्य्येऽग्रिमो यतः।
अविशेषो न दैवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः॥ १८॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्य्ये कर्त्तव्यः। अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेत्। न। देवतैक्यस्य नियामकत्वात्। सौर्य्यशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्य्याविति द्विवचनेनापि कर्त्तुं शक्यत्वाद्दैवतैक्यमनिश्चितमिति चेत्। न। विधिशेषार्थवादोक्तावमुमेवादित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदेशादाग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽभ्रियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम्। अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तः। न त्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः। यद्यप्यैन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति तथाप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशिष्यते। तस्मात् तस्यैव विध्यन्तः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

दैवो बली हविर्वैन्द्रे पुरोडाशेऽग्रिमो यतः।
दैवो मुख्योऽन्तरङ्गं तद्धविः कर्मण्यतो बली॥ १९॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदित्यत्र देवतासाम्येन सान्नाय्यधर्मः प्राप्नोति। हविःसाम्येन पुरोडाशधर्मः। तत्र दैवो बली। कुतः। मुख्यत्वात्। तच्च प्राथमिकेन पदेनोच्यमानत्वात् प्रातिपदिकार्थत्वाच्चेति द्रष्टव्यम्। हविस्तु द्वितीयेन पदेनोच्यते। तत्राप्येकादशसु कपालेषु संस्कृत इत्यस्मिन्नर्थे

विहितस्य प्रत्ययस्यार्थः। अतो मुख्यत्वाद्देवतासामान्यं प्रबलमिति प्राप्ते ब्रूमः। त्यज्यमानतया त्यागरूपे कर्मणि हविः प्रत्यासन्नम्। देवता तु मनसैवोद्दिश्यमानत्वात्यागक्रियाया बहिरङ्गम्। यत् तु मुख्यत्वमुक्तं तच्छब्दौपाधिकम्। न तु स्वाभाविकम्। तस्मात् स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेन हविःसामान्यस्य प्रबलत्वात् पुरोडाशधर्माः कार्य्या इति। एवमाग्नेयं पय इत्यत्र सान्नाय्यधर्मो द्रष्टव्यः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

कणालेषु घृतस्योत व्रीहेस्तेजोयुतेर्भवेत्।
घृतस्य नैवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा॥ २०॥

प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमित्यत्र कृष्णले षूपांशु याजद्रव्यघृतस्य धर्माः कर्त्तव्याः। कृष्णलाख्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति चेत्। नैवम्। सुवर्णसकलव्रीह्योर्वैशद्यसाम्यात्। न हि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वादिरूपं वैशद्यमस्ति। चरुशब्दश्चौषधद्रव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्यमान औषधधर्मान् प्रापयति। तस्माद् व्रीहिधर्माः कर्त्तव्याः।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

क्षीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्रिमो यतः।
द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वादवर्णाच्च सम्भवात्॥ २१॥

चित्रायागे श्रूयते। दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति। तत्र मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत्। न। घृतेऽप्यग्निसम्पर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माः

चामुत्पवनादीनां सम्भवात् पयोधर्माणां दोहनादीनामस-म्भवाच्चोपांशुयाजवत्तस्याप्यस्य धर्माः कर्त्तव्याः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टम-स्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः।

आद्यो नैवं हविःसाम्यात् सोमशब्दः प्रशस्तये॥ १॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः श्रुताः। आश्विनं गृह्णाती-त्यादिना। चातुर्मास्येषु वाजिनयागः श्रुतः। वाजिभ्यो वाजिनमिति। तत्रोभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कार्य्यः। कुतः। सोमो वै वाजिनं सुरा सोम इति वाजिने सुरायाञ्च सोम-शब्दप्रयोगात्। सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद्धर्मानतिदिश-तीति चेत् नैवम्। ऐष्टिकहविःसाम्यात्। औषधविकृता सुरा। सान्नाय्यविकृतं वाजिनम्। तस्मादैष्टिको विध्यन्तः। सोमशब्दस्त्वर्थवादगतत्वान्नाग्निहोत्रादिनामवदतिदेशकः। यदि वाजिनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वान्नास्ति धर्मापेक्षा। तर्हि लक्षणांशे कृत्वाचिन्तास्तु।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

पुरोडाशस्य सान्नाय्यस्य वा धर्मः पयो यतः।

देवैक्यमाद्यस्तत्राद्यो हविर्नामादिसाम्यतः॥ २॥

पयस्योऽग्नीषोमीयपश्वावग्नीषोमीयपुरोडाशधर्माः कार्य्याः। कुतः। देवतैक्यादिति चेत्। नैवम्। सान्नाय्यं पयोरूपकम्।

पशुरपि पशौ तत्पन्नः। श्रवणार्थमुख्या सान्नाय्यपक्षोः समाः।
हविःसाम्यं च बलीय इत्युक्तम्। तस्मात् सान्नाय्यधर्म्माः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

दध्नोऽत्र पयसो वाद्यो घनत्वस्य समत्वतः।

द्रवत्वासत्तिकालेभ्यो धर्मः स्यात् पयसः पशौ ॥ ३ ॥

सान्नाय्यधर्मवत्यस्मिन् पशौ घनत्वेन दध्नो धर्म इति चेत्। नैवम्। द्रवति गच्छतीति द्रवत्वं पशावप्यस्ति। पयसि च तद्विद्यते। प्रत्यासन्नं च पयः। साक्षात् पशुप्रभवत्वात्। दधि तु पयसा व्यवहितम्। एकाहकालीने च पशुपयसी। द्व्यहकालीनं दधि। तस्मात पशौ पयसो धर्मः कार्य्यः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

द्वयोर्दध्नोऽथ पयस आमिक्षायां द्विजत्वतः।

द्वयोर्दध्नो घनत्वेन प्राधान्यात् पयसो भवेत् ॥ ४ ॥

तप्ते पयसि दध्यानयति। सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतायामामिक्षायां सान्नाय्यगतयोर्दधिपयसोर्धर्मः कार्य्यः। कुतः। आमिक्षाया उभयजन्यत्वादित्येकः पक्षः। घनत्वसाम्यस्याधिक्याद्दधिधर्म इति द्वितीयः पक्षः। पयस्यामिक्षामुत्पादयितुं सहकारित्वेन दध्यानीयते। ततः पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्धर्म एव न्याय्यः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अहीनसत्रयोर्द्वादशाहान्तावव्यवस्थितौ।

व्यवस्थितौ वाविशेषादाद्योऽन्त्यः स्वलिङ्गतः ॥ ५ ॥

प्रायणीयोऽतिरात्रः। पृष्ठ्यः षडहः। त्रयश्छन्दोमाः।

अतिवाक्यमहः। उदयनीयोऽतिरात्रः इत्येवमहर्गणो द्वादशाहः। स च याज्ञिकप्रसिद्धा द्विविधः। सत्त्रमहीनश्चेति। संज्ञाव्यवस्थया द्वयोर्धर्मा आम्नाताः। एको द्वौ बहवो वाहीनेन यजेरन्। अदीक्षिता याजयेयुः। गृहपतिसप्तदशाः सत्त्रमासीरन्। स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्त्रमुपेयुरित्यादयः। ततो द्विविधो द्वादशाहस्य विध्यन्तः। द्वादशाहस्याहर्गणानां प्रकृतिरित्युक्तम्। अहर्गणाश्च द्विविधाः। द्विरात्रादय एकादशरात्रान्ता अहीनाः। त्रयोदशरात्रादीनि च सत्त्राणि। तत्राहीनसत्त्रयोर्द्वादशाहविध्यन्तावव्यवस्थया प्राप्नुयाताम्। कुतः व्यवस्थापकविशेषाभावादिति चेत्। नैवम्। तत्तल्लिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वात्। आसीरन्नुपेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वनियम ऋत्विग्यजमानैक्यं च सत्त्रलिङ्गम्। यजतिचोदना यजमानबहुत्वविकल्प ऋत्विग्यजमानभेदश्चाहीनलिङ्गम्। एतच्च दशमाध्याय एवं विचारिष्यामः। अहीनसत्त्रयोर्लक्षभेदो नास्त्यस्ति वा न हि। आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्यादिज्यासिध्यौ तयोर्भिदेति। एतच्च लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते। द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति। द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति। द्वादशाहमृद्धिकामा आसीरन्निति च। द्विरात्रादिषु यजतिचोदनैवम्। द्विरात्रेण यजेत। त्रिरात्रेण यजेतेत्यादि। त्रयोदशरात्रादिषु सत्त्रलिङ्गमेवम्। त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुरिति। चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा आसीरन्निति च। तस्माद्यथालिङ्गं धर्मव्यवस्था।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

किं पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्ययनस्य च ।
अहीनत्वं सत्रता वातिरात्रैकत्वतोऽग्रिमः ॥ ६ ॥
उपायिलिङ्गतः सत्रे प्रबलं विधिवाक्यगम् ।
सत्रान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गेनैतत् प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्र एवंविधः । त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्र इति । कुण्डपायिनामयनस्योपक्रमे मासमग्निहोत्रम् । अवसाने दशरात्रः । महाव्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इति । तयोरुभयोरादावतिरात्रो नास्ति । अन्ते तु विद्यते । तदिदमन्यतरतोऽतिरात्रत्वमहीनलिङ्गम् । सम्प्रतिपन्नाहीनेषु तद्दर्शनात् । श्रुतिश्च भवति । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । तस्मात् सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावादहीनलिङ्गसद्भावाच्च तयोरहीनत्वमिति चेत् । नैवम् । उपायिचोदनारूपस्य सत्रलिङ्गस्य दर्शनात् । सत्त्रे यत्र यं काममिच्छन्ति त एतं पञ्चदशरात्रमुपेयुरिति । कुण्डपायिनामयनेऽपि । भूतिकामा उपेयुरिति । इदं च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात् प्रबलम् । या तु पञ्चदशरात्रे सलिङ्गा श्रुतिरुदाहृता तया सत्रान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते । इतराणि केवलसत्राण्येव । पञ्चदशरात्रस्तु स्वरूपेण सत्ररूपोऽप्यन्त्यातिरात्रत्वलिङ्गेनाहीन इत्यपि व्यवहारमर्हतीति । तस्मात् सत्रे एते उभे । तयोः सत्रधर्मा निवाति (?) इत्येत् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
ऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः।
अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यत्ययो द्वयोः॥ १॥
प्रथमत्वतृतीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत्।
द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः॥ २॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं बार्हस्पत्यं चरुमिति। गणान्तरं चैवमाम्नायते। अग्नये पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचयेऽष्टाकपालमिति। तत्राग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं युक्तम्। शुचिदेवकस्य तृतीयस्थानत्वादग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेत्। न। द्विदेवतात्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात्। तस्मादाग्नावैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः। शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

त्रिवृत्स्वहःस्वादिमस्य द्वादशाहस्य वाग्रिमः।
आद्यत्रिवृत्त्वतोऽन्त्यः स्यादहःसंख्यानुसारतः॥ ३॥

जनकसप्तदशरात्रे श्रूयते। चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानीति। तत्र त्रिवृत्स्तोमविशिष्टं यत् प्रथममहस्तस्य विध्यन्त उत्तरेषु त्रिष्वहःसु कर्त्तव्यः। पूर्वन्यायेन आद्यस्य त्रिवृत्त्वसामान्यस्य क्रियमाणत्वादिति चेत्। नैवम्। तदानीमेकस्यैवाह्नश्चतुरावृत्त्या चत्वार्यहानि न सिध्येयुः। किञ्च। अग्निष्टोममुखानीत्यादावेकस्यैवाग्निष्टोमत्वं विधी-

यतः। त्वत्पक्षे तूत्तरेषामपि त्रयाणामग्निष्टोमत्वादुक्थशब्दो नोपपद्यते। ततो द्वादशाहस्य विध्यन्तो ग्राह्यः। द्वादशाहे पृष्ठ्ये षडहे त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येतेषां चतुर्णामह्नां परस्परविलक्षणानां संवत्सरयोग्यानां विध्यन्ते स्वीकृते सति नोक्तदोषद्वयम्। ननु पञ्चदशादीनां त्रिवृत्त्वमयुक्तमिति चेत्। न। वचनेन स्तोमभावबाधात्। तद्व्यतिरिक्तस्तु विध्यन्तोऽतिदेष्टव्यः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

चत्वारः षडहा द्वादशाहस्य षडहस्य वा।
चतुर्विंशतिसंघार्थमाद्योऽन्त्यः षडहश्रुतः॥ ४॥

षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते। षडहा भवन्ति। चत्वारो भवन्तीति। तत्राहःसंज्ञकानां सोमयागानां संख्याविशेषः षडहपदान्तर्गतेन षट्शब्देनाभिधीयते। सा च षट्संख्या पुनश्चतुःसंख्यया विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसंख्याकानामह्नां संघे पर्यवस्यति। अहःसंघस्य च प्रकृतिर्द्वादशाहः। अतस्तल्लिङ्गस्य संघस्य दर्शनात्तस्यैव विध्यन्तः प्रवर्तते। यदि सकृत्प्रवृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्येत तर्हि यावत्पूर्ति सोऽभ्यस्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः कर्मविशेषः षडहशब्दवाच्यः। ते च कर्मविशेषाश्चत्वारः। तथा सति चतुर्विंशतिसंघो नात्र शाब्दः। ततः शाब्दस्य षडहनामकस्य कर्मविशेषस्य विध्यन्तो न्याय्यः। यदि विलक्षणाः षडहाश्चत्वारो न स्युः तर्ह्येक एव चतुरभ्यस्यताम्। त्वत्पक्षेऽपि द्वादशाहोऽभ्यस्यते। तस्मात् षडहलिङ्गात् तस्यैव विध्यन्तः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अतोक्थ्ये ज्योतिषो यद्वा द्वादशाहस्य नामतः ।

आद्यः समाप्तिनामैतत् संघत्वादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

अग्नीक्थ्यं भवति । अतातिरात्रं भवति । पञ्चाग्नि-ष्टोमः । पञ्चोक्थ्य इत्यादयः श्रूयन्ते । तेषु ज्योतिष्टोम-विध्यन्तः कार्य्यः । कुतः । उक्थ्यः षोडश्यतिरात्रोऽग्नि-ष्टोम इत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामत्वादिति चेत् । मैवम् । उक्थ्यादीनि स्तोत्राणि । तथा सति यस्य कर्मणः समाप्ति-र्येन स्तोत्रेण क्रियते तस्मिन् कर्मणि संस्थानिमित्तक उक्थ्यादिशब्दो वर्त्तते । ततो द्वादशाहगतेष्वहःसुकथ्यादि-नामसम्भवात् संघत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्तो भवति । तत्राद्यन्तौ प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा मध्यवर्त्तिनो दशरात्रस्य विध्यन्तो द्विरात्रादिर्विकृतिष्वतिदेष्टव्य इति दशमाध्याये वक्ष्यते । तथा सति दशरात्रो दशकत्वोऽभ्य-स्यमानः प्रत्यहमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्यमानःशतोक्थ्यनाम-तामापद्यते । एवमितरत्रापि योज्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अतोकथ्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथवा ।

आद्यो गणविकारत्वादन्त्योऽत्र स्तोत्रजन्मतः ॥ ६ ॥

पूर्वोदाहृते अतोक्थ्ये अतातिरात्रे च स्तोत्रवृद्धिरपे-क्षिता । तथा हि । ज्योतिष्टोमः सप्तसंस्थः । तत्राग्निष्टोमः प्रथमसंस्था । तत्र द्वादश स्तोत्राणि । प्रातःसवने बहिष्पव-मानस्तोत्रमेकं चत्वार्य्याज्यस्तोत्राणि । माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनः पवमान एकं स्तोत्रं चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि ।

तृतीयसवने आर्भवः पवमान एकं स्तोत्रं यज्ञायज्ञीयसा-मसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम्। तेन स्तोत्रेणायं प्रकृतिरूपो यज्ञः संतिष्ठते। तद्विकृतिषु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं त्रीण्युक्थ्यस्तोत्राणि भवन्ति। तैः सा विकृतिः संतिष्ठते। ततोऽप्यूर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेणान्या विकृतिः संतिष्ठते। एवं विकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम्। तस्मात् समाप्तिनिमित्तान्य-ग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रादिनामानि। एतदेवोपजीव्य पूर्वाधिकरणे द्वादशाहगतानामह्नामुक्थ्यादिनामसम्भवात् तदीयदशरात्रविध्यन्तः शतोक्थ्यादावतिदिष्टः। तस्य च दशरात्रस्याद्यन्तौ द्वावग्निष्टोमौ। तथा सति दशकृत्वस्तद-भ्यासे विंशतिरग्निष्टोमाः सम्पद्यन्ते। तेषामुक्थ्यत्वं सम्पा-दयितुं प्रत्यग्निष्टोममुक्थ्यनामकं स्तोत्रं वर्धनीयम्। अन्यथा शतोक्थ्यत्वं न स्यात्। किन्त्वशीत्युक्थ्यत्वमेव स्यात्। एवं शतातिरात्रेऽपि प्रत्यहमतिरात्रत्वप्रयोजकं स्तोत्रं वर्धनीयम्। तत्र गणत्वेन द्वादशाहविकारत्वात्त-दीयस्तोत्रातिदेश इति प्राप्ते ब्रूमः। उक्थ्यादिस्तोत्रा-ण्येकाहज्योतिष्टोम उत्पन्नानि। तस्मादेकाहाद्यथा द्वाद-शाहेऽतिदिश्यन्ते। तथा शतोक्थ्येऽप्येकाहादेवातिदि-श्यन्ताम्। अन्यथा भिक्षुको भिक्षुकान्तराल्लिप्सत इति न्याय आपतेत्। या त्वतिदेशपरम्परा तत्र तत्रोदाहृता न तत्र सर्वत्र प्रबलं लिङ्गमुपन्यस्तम्। इह तु गणत्वमह-र्गतम्। न तु स्तोत्रगतम्। तस्माद् द्वादशाहीयस्तोत्र-गतान् विशेषाननपेक्ष्य तद्विशेषरहितानि स्तोत्राणि ज्योति-ष्टोमादतिदेष्टव्यानि।

चष्ठाधिकरणमारचयति।

"इद्गायत्रमित्यत्र वर्णलोप उतोऽथवा।

आद्यः संख्योक्तितो नैवं गव्यादौ तत्प्रसङ्गतः॥७॥

वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति श्रुतम्। तत्रेदमपरमाम्नातम्। गायत्रमेतदहर्भवतीति। तस्मिन्नकाण्डे बृहस्पतिसवरूपे प्रकृतिभूतात् ज्योतिष्टोमाद्यानाच्छन्दांसि रथादीन्यतिदिष्टानि। तेष्वधिकाचराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यचराणि परिशेष्य गायत्रीत्वं सम्पादनीयम्। कुतः। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीत्यचरसंख्यायाश्छन्दःप्रवृत्तिनिमित्तत्वश्रवणादिति चेत्। नैवम्। अतिप्रसङ्गात्। कविभिर्निर्मितमव्ये तत्तद्देशीयभाषासु च तयाचरसंख्यया गायत्रीत्वं केन वार्य्येत। तस्मादृग्वतय्यामुत्पन्नासु चतुर्विंशत्याचरास्वृक्षु वर्त्तमानः कश्चिद्दगवान्तरजातिविशेषस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम्। तस्मात्तासामृचामामननः कर्त्तव्यः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत्।

गुणासम्भवतो लोकवेदयोर्नाम तद्भवेत्॥१॥

इदमाम्नायते। यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्य्यादिति। तत्र दर्व्या होमो दर्विहोम इति तृतीयासमासे सति दध्ना जुहोतीत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसम्भवाद्-

र्व्योस्थौ गुणौ विधीयत इति चेत्। मैवम्। न तावल्लोकसिद्धे स्थालीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यः। लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः। नापि वेदसिद्धेऽग्निहोत्रनारिष्टादिहोमे। तत्तद्विहित जुह्वादिबाधप्रसङ्गात्। तस्माद्दर्विहोम इति नामधेयम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाद्योऽम्बष्ठवाक्यतः।
निमित्तसाम्याद्वेदेऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत्॥ २॥

अम्बष्ठानां दार्विहोमिको ब्राह्मण इति स्मृतावम्बष्ठनामिके स्मार्त्तहोमे तत्प्रयोगाल्लौकिकस्यैव होमस्य तन्नामेति चेत्। मैवम्। दर्व्या होमो दर्विहोम इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वाद्दर्विहोमं कुर्यादिति श्रुत्युक्तवैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव होमस्यैतन्नाम।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

यजतेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाऽग्रिमः।
अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा॥ ३॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजति चोदनानां च भवितुमर्हति। कुतः। विशेषाश्रवणादिति चेत्। मैवम् जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात्। यजतिचोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा स्यात्। तस्माज्जुहोति चोदनानाम।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्रिमः।
अव्यक्तयेज्यभावाच्च स्वाहोत्यादेरपूर्वता॥ ४॥

ननु ध्यानानन्तारिष्टादिषु दर्विहोमेषूत्पत्तिवाक्ये देवताया अश्रवणादव्यक्तलिङ्गेन सोमधर्माः कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्यात्राभावात्। किञ्च। ० पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेति दर्विहोमः मन्त्रेषु स्वाहाकार आम्नातः। स च सोमविध्यन्तातिदेशे विरुध्येत। तेन स्वाहाकारविरोधिनो वषट्कारस्य प्राप्यमाणत्वात्। किञ्च। उदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदैः देवतासमर्पणाच्चास्त्यव्यक्तत्वम्। तस्माद्दर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वान्नास्ति तत्र कस्यापि विध्यन्तस्यातिदेशः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे-
ऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।
समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः॥

नवमोऽध्यायः।

अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो नवमे पुनः।
अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा॥ ०॥

अष्टमनवमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपजीव्योपजीवकरूपेणोपन्यस्तः। मन्त्रसामसंस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषु यत्रास्त्यूहो यत्र च नास्ति तदुभयमत्र विचार्यम्। सहस्र

लक्षणमेवमाहुः । प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यितः । ऊहः प्रयोगो विकृत उच्यमानस्तथोदित इति ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे

प्रथमवर्णकमारचयति ।

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां धर्मः किं यजतेऽथवा ।

अपूर्वायात्र निर्णीतिः साध्यते सप्तमोदिता ॥ १ ॥

सप्तमस्याद्याधिकरणेऽवघातादीनां धर्माणां यज्यन्वयं निराकृत्यापूर्वान्वयो निर्णीतः । स एवात्रोहारम्भोपयोगित्वेन साध्यते । यदि यज्यर्थाः स्युः । तदा सर्वत्र यज्योपदिश्यन्ते । न त्वतिदेशः क्वाप्यस्ति । ततोऽतिदिष्टपदार्थविषय ऊहो नारभ्येत । अपूर्वार्थत्वे तु प्रकरणनियमितत्वादश्रुतधर्मकेष्वतिदेशादूह आरम्भणीयः ।

अवघाते व्रीहिरूपं विवक्ष्येत न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवगन्त्यत्वान्न विवक्ष्यते ॥ २ ॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद् विवक्षितम् । तथा सति नैवारश्चरुर्भवतीत्यत्र नीवाराणां प्रयोगे नोहः । यदा व्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो व्रीहिनिवृत्तौ निवर्तते । तदा कुत ऊहावसर इति प्राप्ते ब्रूमः । व्रीहिस्वरूपविवक्षायामपि व्रीहिगतोऽपूर्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः । अन्यथावघातवैयर्थ्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधनत्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र व्रीहिरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् । तदविवक्षायां तु नीवाराणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावादवघातविषयत्वेनोहः सिध्यति ।

तृतीयवर्णकमारचयति।

नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति वा न प्रयोजकृतः।

अस्ति शब्दात् प्रयोजकत्वमार्थिकी तु निमित्तता ॥ ३ ॥

अवघातप्रयाजाद्यनुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्य नास्ति। कुतः। अपूर्वस्य प्रयोजकत्वात्। निमित्तत्वप्रयोजकत्वयोः सिद्धसाध्यरूपेण विरुद्धत्वात्। यस्मिन् विद्यमाने क्रियते तन्निमित्तम्। यस्य सिद्ध्यर्थं क्रियते तत् प्रयोजकम्। वर्णिता चापूर्वस्य सप्तमाद्याधिकरणनिर्णयस्मारणेन प्रयोजकता। ततो यजतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम्। तथा सति यजतिवद्व्रीह्यादिस्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावे सत्य-वघाताभावान्नीवाराद्यूहो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम्। इह त्वार्थिकी निमित्तता वर्ण्यते। यद्यपि स्वरूपेण साध्यमपूर्वं तथापि मनसि विपरिवर्तमानत्वाकारे सिद्धत्वमप्यस्ति। अतो यजेर्निमित्तत्वाभावात्तद्दृष्टान्तेन व्रीहिस्वरूपस्याप्यनिमि-त्तत्वान्नीवाराद्यूहः सम्भवति।

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

मुसलाद्युचर्णं हन्त्यै स्यादपूर्वाय वोक्षितः।

आद्यः प्रकरणादन्त्यो व्यर्थं तत् स्यादिहान्यथा ॥ ४ ॥

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति श्रूयते। तत्र प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्रव्यद्वारा हन्त्यर्थम्। कुतः। वाक्येन तच्छेषत्वप्रतीतेरिति चेत्। मैवम्। प्रकरणेना-पूर्वशेषत्वावगमात्। न च वाक्यं प्रकरणाद् बलीय इति वाच्यम्। अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। पूर्वपक्षे

यत्नावघातस्तत्रैव प्रोक्षणम्। तथा सति नैर्ऋतचरौ कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नमिति श्रुतेषु नखेष्व प्रोक्षणं नोद्यते। सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति तत्रोहः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

मन्द्रादिकमपूर्वाय परायावान्तराय वा।
फलादाद्यो नो समं तल्लक्षणा तु विशिष्यते॥ ५॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयान्मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायामुपांशूपसत्सूच्चैरग्नीषोमीय इति। तत्र ध्वनिरुच्चावचभावः परमापूर्वप्रयुक्तः। तस्य फलवत्त्वादिति चेत्। मैवम्। अवान्तरापूर्वेऽपि समानं फलवत्त्वम्। परमापूर्वजननद्वारेण फलसम्बन्धात्। समाने च फलवत्त्वे सन्निकृष्टलक्षणया निर्णयः। तथाहि। दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः। न च मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम्। अपूर्वप्रयुक्तो निर्णीतत्वात्। ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम्। तत्र वाक्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निकृष्टम्। तद्द्वारकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम्। तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः। अश्वमेधगतत्रैधातवीयायामूहाभाव फलम्। तथाहि। अश्वमेधे समाम्नायते। त्रैधातवीया दीक्षणीया भवतीति। यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात्। ततस्तस्योपकारविशेषनिबन्धन इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायां भविष्यति। अथावान्तरापूर्वप्रयुक्तः। तदा त्रैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति। किन्त्वन्यदेवेति नास्त्यूहः।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अगन्मादेः स्वर्गदेवौ हेतू यद्वात्र चोदितम् ।
आद्यो लिङ्गान्नैवमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ । अगन्म सुवरित्येकः । अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यपरः । तयोरुभयोः स्वर्गदेवौ क्रमेण प्रयोजकौ । कुतः । तल्लिङ्गदर्शनात् । तथा सति सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र स्वर्गाग्न्योरभावान्नास्त्यूह इति प्राप्ते ब्रूमः । चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विकृतावगन्म ब्रह्मवर्चसम् । सूर्यस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमित्येवं मन्त्रयोरस्त्यूहः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाद्योऽस्य फलदत्वतः ।
न विधेये गुणो ह्येषोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ७ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु धर्माणामग्न्यादिर्देवः प्रयोजकः । कुतः । यागेन पूजिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् । सम्भवति हि फलप्रदत्वम् । मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहो हविःस्वीकारस्तद्भोजनं तृप्तिः प्रसादश्चेत्येतच्चेतनस्योचितं पञ्चकम् । सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्रबाहुरिति विग्रहः । अग्निरिदं हविरजुषतेति हविःस्वीकारः । अद्धीन्द्र प्रस्थितेमा हवींषीति हविर्भोजनम् । तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्तिप्रसादौ । ततः सेवित-

राजादिवत् पूजितदेवताया: फलप्रदत्वेन प्राधान्यात् सैव धर्माणां प्रयोजिका। तथा सति यत्र सौर्यादावग्निर्नास्ति तत्राग्निदेवतायां नियता धर्मा एव तावन्नातिदिश्यन्ते। कुतस्तत्रोहस्य प्राप्तिरिति पूर्वपक्ष:। किं देवताया: फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते। वस्तुसामर्थ्याद्वा। नाद्य:। स्वर्गकामो यजेतेति शब्देन विधेयस्य यागस्य फलप्रदत्वावगमात्। द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हे। तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम् तथा देवताया अपि। यदि यागस्य कालान्तरभावि फलं प्रति व्यवहितत्वम्। तर्हि तत्साधनभूता देवता ततोऽपि व्यवहिता। का तर्हि फलस्य गति:। अपूर्वमिति वदाम:। तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचितम्। नापि वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्वम्। विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयो: स्वार्थतात्पर्य्याभावात्। अन्यथा वनस्पतिभ्य: स्वाहा मूलेभ्य: स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादिपञ्चकयुक्तं कल्पेत। तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम्। ततो न राजादिवत् फलप्रदत्वम्। किञ्च। विग्रहादिमद्देवतानाद्यपि न विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति। तत: प्राप्ताप्राप्तविवेकिनोभयवादिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु। किञ्च। मातापितृगुरुशुश्रूषायां विनापि देवतां फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम्। तस्मात् फलप्रदमपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम्। तथा सत्यग्न्यादिदेवाभावेऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तत्रोहस्यावकाश:।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

व्रीह्यादेः प्रयोक्तारोऽपूर्वं वा प्रोक्षणादिषु।

वाक्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्याच्चोदिताकाङ्क्षयान्तिमः॥ ८॥

व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च प्रोक्षणं व्रीहिस्वरूपं प्रयोजकमिति चेत्। मैवम्। फलवत्त्वेन कर्त्तव्यतया चोदितस्यापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतायामाकाङ्क्षा भवति। व्रीहिस्वरूपं तु सिद्धत्वान्न कर्त्तव्यतया चोद्यते। किन्तु गुणत्वेन। ततो द्रव्यस्वरूपस्य नेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा। तस्माद्वाक्यश्रुती उपेक्ष्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोजकत्वमेष्टव्यम्। न चापूर्वप्रयुक्तो स्रुवादौ प्रोक्षणातिप्रसङ्गः। प्रकृतापूर्वीय हविराकारस्य विवक्षितत्वात्। सप्तमस्य प्रथमाधिकरणे सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च सामान्येनापूर्वप्रयुक्तत्वमतिदेशारम्भसिद्धये वर्णितम्। तदेवात्रापि प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णके ऊहारम्भसिद्धये स्मारितम्। द्वितीयवर्णके पुनः सन्निपत्योपककारिणां विशेषाकारेण साधितम्। पुनरपि दार्ढ्याय द्वितीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णके ऊहारम्भसिद्धये स्मारितम्। तृतीयपञ्चमाधिकरणयोश्च क्रमेण वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चोपजीव्य प्रवृत्तास्त्रयः पूर्वपक्षाः निराकृताः। अतो न पुनरुक्तिभ्रमः कर्त्तव्यः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

प्राचीनोपांशुतापूर्वं परमेऽस्मान्तरेऽथवा।

यज्ञयोगाद्दादिमोऽन्त्यो देशबन्धश्रुतत्वतः॥ ९॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्मा-द्यत् किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति। अत्रोपांशुता परमापूर्वे सम्बद्धा। परमापूर्वप्रयुक्तेत्यर्थः। कुतः। शकुनिग्राहकगतिन्यायेन यज्ञसम्बन्धावगमात्। तथाहि। यज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदग्नीषोमीयात् प्राचीनमारादुपकारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च। तस्य सर्वस्योपांशुत्वं विधीयते। यज्ञो नाम परमापूर्वम्। तस्य यज्ञस्य साध्यत्वात्। येयमुपांशुत्वानुष्ठितिः। एषा त्सरा छद्म-गतिः। यथा शकुनिं जिघृक्षतः प्रच्छन्नगतिर्भवति शनैः पादन्यासो दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं चेति तत् सर्वं शकु-र्निग्रहणाय। तद्वदेवानुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं छद्मगतिरूपम-नुष्ठानसाध्याय यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय परमापूर्वाय। सति च परमापूर्वप्रयुक्तत्वे कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्नीषोमीयपशोः प्राचीनेषूपांशुत्वस्येह इति प्राप्ते ब्रूमः। अवान्तरापूर्वप्रयु-क्तमुपांशुत्वम्। कुतः। देशसम्बन्धेन श्रुतत्वात्। अग्नीषोमी-यात् प्राचीनं यत् किञ्चिदिति मर्य्यादया देशलक्षिता ये पदार्थास्ते श्रूयमाणेन वाक्येनोपांशुसम्बद्धाः प्रतीयन्ते। यज्ञसम्बन्धस्तु न वाक्येन श्रूयते। यज्ञस्य त्सरेत्यन्वयप्रतीतेः। न हि यज्ञस्य यत्किञ्चित् प्राचीनमित्यन्वयः सम्भवति। तस्मादित्यनेन पदेन व्यवधानात्। तस्मान्मर्य्यादावच्छिन्न-पदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम्। यज्ञस्य त्सरेत्य-स्मिनार्थवादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वं प्रशस्यते। एवं सत्युदाहृतोहाभावः फलम्। यत् तु द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णकेऽग्नीषोमीयात् प्राचीने दीक्षणीयादौ स्वरा

न्तरमुक्तं तद्दीक्षणीयादिसंयोगात्तत्प्रधानविषयम्। इदं तूपांशुत्वमङ्गविषयमिति न विरोधः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

प्रणीतावाग्यमे पक्षौ योजनीयौ पुरेव तौ।
पुरा हविष्कृदाह्वानाद्ये तत्रापूर्वकारिताः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरनूद्यते। यज्ञं तनिष्यन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इति। तत्र प्रणीतासम्बन्धिनि वाङ्नियमे यज्ञसंयोगात् परमापूर्वं प्रयोजकमिति पूर्वपक्षः। यज्ञशब्दस्य तनिष्यन्तावित्यनेनान्वयः। न तु वाग्यमेन। ततो न परमापूर्वं प्रयोजकम्। तथा सति हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गस्य विहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्षणादिपदार्थास्तेष्वन्वितास्तत्त्वेनावान्तरापूर्वाणि प्रयुज्यन्ते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

विकर्षप्रोक्षणे कार्य्ये प्रतीष्टकमुतैकधा।
आद्योऽवयव्यसत्त्वेन मैवं भूदेशसत्त्वतः ॥ ११ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति श्रुतम्। तत्रेदमाम्नायते। मण्डूकेनाग्निं विकर्षति। वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षति। हिरण्यकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति। दध्ना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षतीति। शाखाग्रे मण्डूकं बद्ध्वा तेन विकर्षतीत्यर्थः। ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्त्तव्ये। कुतः। चिताभ्य इष्टकाभ्यः पृथगग्निशब्दार्थस्य कस्यचिदवयविद्रव्यस्याभावादिति चेत्। मैवम्। उपहिताभिरिष्टकाभिः संयुक्तस्य प्रदेशस्यावयविद्रव्यत्वात्। तस्य चाग्निश-

धारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वम्। तस्मादग्नेरेकत्वात् सकृदेव विकर्षणप्रोक्षणे कुर्यात्।

नवमाधिकरणमारचयति।

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येतरेषु वा।

अविशेषादादिमोऽन्त्योऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः॥ १२ ॥

द्वादशाहे श्रूयते। पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति। तत्र द्वादशसंख्याकेषु सर्वेष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठायावशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम्। कुतः। एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिः। नेतरेष्विति विशेष नियामकाभावादिति चेत्। मैवम्। असंस्थितत्ववाक्योक्त लिङ्गेन प्रागुत्तमादह्नो यानीतराण्यहानि तेषु पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इत्यस्य विधेः शेष एवमाम्नायते। न बर्हिरनुप्रहरत्यसंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति। तत्र पत्नीसंयाजैः सर्वेषामह्नां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत। तस्मात् संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः। किं तर्हि सत्येव तदहःसम्बन्धिकर्त्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते। अयं च कर्त्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः। तथा सति द्वादशानामह्नां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति। तथा हि। द्वादशाहेन यजेतेति सहप्रयोगो विहितः। अत एव दीक्षोपसदादिकं तन्त्रेणानुष्ठीयते। तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं बर्हिःप्रहरणान्तं कर्त्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमेत। एवमुत्तरत्रापि। तत्र सर्वत्रावशिष्टं कर्त्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम्। तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति।

एकैकस्याङ्गः पत्नीसंयाजैः समाप्तौ भिन्नाः प्रयोगाः प्रसज्येरन्। यत्तु दशमस्याङ्गो मानसग्रहेण समापनं तद्वाचनिकम्। तस्मादुक्तमव्यतिरिक्तानामेवाङ्गानां पत्नीसंयाजानन्तरं व्यापारोपरमः।

दशमाधिकरणमारचयति।

त्रिरनूक्तिर्ऋचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाग्रिमः।
स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते। त्रिः प्रथमामन्वाहेति। सोऽयं त्रिरभ्यासः आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः। कुतः। प्रथमामित्यस्य पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वादृक्परत्वोपपत्तेरिति चेत्। नैतद्युक्तम्। स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टाप्प्रत्ययादपि पूर्वपठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात्। अतो विकृतिष्वन्यस्या अप्यृचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रिरभ्यासः कर्त्तव्यः। स्थानान्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्यृचो नास्त्यभ्यासः।

एकादशाधिकरणे वृत्तिकारमतमारचयति।

प्रतिप्रयोगमारम्भयजिरस्ति न वास्त्यसौ।
अङ्गत्वेन न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् ॥ १४ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति विहितेयमारम्भणीयेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्यावज्जीवमावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीया। कुतः। प्रयाजादिवदङ्गत्वादिति चेत्। नैतद्युक्तम्। कुतः। सर्वप्रयोगसाधारणत्वात्। यावज्जीवं मया दर्शपूर्ण-

मामौ कर्त्तव्याविव्यध्यवसाय आरम्भः। स चैक एव। तेन चारम्भेण प्रयुक्तेयमिष्टिः। तस्मान्नावर्त्तनीया। यथाधानं सर्वक्रतुसाधारणत्वात् सकृदेव कर्त्तव्यम्। तद्वत्। आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादृशस्य तृतीयपादे वच्यते।

स्वकीयं मतमारचयति।

अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः।

फलवत्त्वाद्दर्शादेर्मोऽन्त्यः प्रयोगान्न पृथक्फलम्। १५॥

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनारम्भरूपत्वादारम्भप्रयुक्तेयमिष्टिरन्वाधानस्याङ्गम्। तथा सति यागफलेनैव फलवती स्यात्। कर्त्तृसंस्कारपचे पृथक्फलं कल्प्येत। तस्मात् प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूतेयमिष्टिरावर्त्तनीयेति प्राप्ते ब्रूमः। आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिः। न त्वन्वाधानपदार्थः। अतो नान्वाधानाङ्गम्। किन्त्वारप्स्यमानो निर्वपेदिति पुरुषसंयोगात्तत्संस्कारोऽयम्। न च फलकल्पनाप्रसङ्गः। कृतारम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन पृथक्फलाकाङ्क्षाया अभावात्. नन्वेवमपि तत्तत्प्रयोगानारप्स्यमानस्य संस्कारायावृत्तिः स्यात्। न स्यात्। प्रयोगमारप्स्यमान इत्यश्रुतत्वात्। दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति हि श्रूयते। तयोश्चैक एवारम्भः। तस्मान्नास्त्यावृत्तिः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

सवित्राद्यायुहनीयं न वार्थः सङ्गतस्ततः।

ऊहो नाविकृतस्यैव निर्वापान्वयसम्भवात्। १६॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः श्रूयते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तत्र सवित्रश्विपूषशब्दाः कर्माणि संगतदेवताकृत्यमर्थमभिधातुमर्हन्ति। तथा सति दृष्टप्रयोजनलाभात्। अग्निश्च कर्मसमवेता देवता। ततः कयाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम्। अथोच्येत। अग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात् पुनस्तदभिधानं व्यर्थम्। किञ्च। देवतान्तरेषु रूढास्ते शब्दा नाग्निमभिदध्युरिति। एवं तर्हि तास्तिस्रो देवता अग्निना सह कर्मणि विकल्प्यन्ताम्। ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिष्वतिदेशे सति सवित्रादिशब्दस्थाने तत्तद्देवतावाचकः शब्द ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः। नात्रोहः कर्त्तव्यः। कुतः। अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयसम्भवात्। न हि प्रकृतावग्निना सह सवित्रादिदेवतानां विकल्पः। वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात्। तस्मान्नास्त्यूहः।

त्रयोदशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

तत्राग्निशब्दो नोह्यः स्यादूह्यो वा स्तावकत्वतः।
सवित्रादिवदाद्यो नो समवेतार्थवर्णनात् ॥ १७ ॥

तस्मिन् पूर्वोदाहृत एव मन्त्रेऽग्नये जुष्टमित्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः। कुतः। देवतान्तरवाचिनः सवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः, अग्निशब्दस्त्वाग्नेये कर्मणि सम-

वेतमर्थं ब्रूते। मन्त्रस्थ जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः। निर्वापात् पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात्। तद्योगाद्ग्निशब्दोऽपि तथा स्यादिति चेत्। नैवम्। जुष्टं यथा भवति। तथा निर्वपामीति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यज्जोषणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात्। तस्मात् सौर्य्ये यागे सूर्य्याय जुष्टं निर्वपामीत्येवमूहनीयम्।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

नीह्य जह्योऽथवा धान्यशब्दो नासक्तमीरितः।
जह्यो लक्षणयार्थस्य गोपानस्येव सङ्गतिः। १८॥

दृषदि पेषणाय तण्डुलावापे मन्त्रो विहितः। धान्यमसि धिनुहि देवानिति। सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थं ब्रूते। निस्तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात्। ततः सवित्रादिशब्दवन्नोहनीय इति चेत्। नैवम्। लक्षणावृत्त्या धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात्। यथा गावः पीयन्त इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति। किन्तु दुग्धं लक्षयित्वार्थं समवेतमेव प्रतियन्ति। तद्वत्। तस्माच्छाक्यानामयने षट्त्रिंशत्संवत्सरे धान्यशब्द ऊहनीयः। तत्र ह्येवमाम्नायते। संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति। स तत्र यान् मेधान् हन्ति तेषां तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति। तत्र दृषदि पेषणाय मांसमावपन्मांसमसि धिनुहि देवानित्येवं मन्त्रमूहेत। न च धान्यशब्दवन्नचर्को मृगशब्द ऊह्यः प्रयोक्तव्य इति वाच्यम्। लक्षणावृत्तेः प्रकृतावर्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

ऊह्यो यज्ञपतिर्नो वा वृद्ध्यर्थोत्साहतोऽग्रिमः।
प्रत्यचेण कृत्स्नमन्त्र इडार्थो नोहनं ततः॥ १९॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते। दैव्या अध्वर्यव उपहूता मनुष्या य इमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानिति। ये दैव्या अध्वर्यवो यज्ञमवन्ति ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यत्रोपहूता इत्यर्थः। अस्मिन् वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजननेन समवेतोऽर्थः प्रतीयते। तत इडोपह्वानमन्त्रात् पृथक् कृत्वाभिवृद्ध्यर्थं जपे मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यताम्। तथा सति सत्रे यज्ञपतीनां बहुत्वाद् बहुवचनान्ततया शब्द ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रत्यक्षश्रुत्या कृत्स्नो मन्त्र इडोपह्वाने विनियुक्तः। एकवाक्यत्वं च कृत्स्ने मन्त्र उपलभ्यते। प्रकरणं चेदमिडायाः। ततः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधान्न लिङ्गविनियोगः सम्भवति। तदभावे च यज्ञपतिवृद्धिप्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यतामापन्नमिडां प्रशंसति। प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्रे तदूहः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा न हि पूर्ववत्।
मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः॥ २०॥

दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदाम्नायते।

अयं यजमान आयुराशास्त इति। तत्र पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवत् सत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत्। नैवम्। वैषम्यात्। तथा हि। सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः। क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति। पूर्वोदाहृतमन्त्र इडोपह्वानक्रियाप्रकाशकः। उपहूतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्यस्मिन्ननुवाके तदुपह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात्। इडोपहूतोपहूतेडोपो अस्मा इडा ह्वयतामिडोपहूता। दैव्या अध्वर्यव उपहूता इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपह्वानक्रियाया एव प्राधान्यावभासात्। तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिफलं गमयतीति न तस्य स्वार्थो विवक्षितः। सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति। न तु प्रहरणक्रियाम्। इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यस्मिन्ननुवाके सूक्तवाकमन्त्रे सर्वस्मिन् फलावभासात्। अयं यजमान आयुराशास्ते। सुप्रजास्त्वमाशास्ते। उत्तरां देवयज्यामाशास्ते। भूयो हविष्करणमाशास्ते। दिव्यं धामाशास्त इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासनात्। तस्माद्विवक्षितं फलम्। फलिनश्च सत्रेषु सर्वे यजमानाः। ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सत्रेषूहनीयः।

षोडशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

हरिवच्छब्द ऊह्यः स्यान्नो वेन्द्रसमवायतः।
ऊह्यो नैवं स्तावकत्वादसता स्तुतिसम्भवात्। २१।

ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठ्यते। इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य मेने गौरा-

वस्कन्दिनहल्यायै जारेति। सोऽयं निगदो विकृतावग्निष्टुति चोदकेनातिदिष्टः। तत्राग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीत्यग्नि-सम्बन्धविधानादिन्द्रपदं परित्यज्याग्न आगच्छेत्यूहः कृतः। तस्मिन्निगदे यानीन्द्रपदस्य विशेषणानि हरिव इत्यादिसंबुद्ध्यन्तपदानि तान्यूहनीयानीति तावत् प्राप्तम्। कुतः। इन्द्र एव नियमेन समवेतस्यार्थस्याभि-धानात्। अग्नौ तस्याभावात्। स चार्थस्तत्तत्सम्बुद्ध्यन्तपद-मनूद्य व्याचक्षाणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः। तथा च श्रूयते। हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरीताभ्यां ह्येष सर्वं हरतीति। मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथिं ह्नि काण्वायनिं मेषो भूत्वा जहार। वृषणश्वस्य मेन इति वृष-णश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव तामिन्द्रश्चकमे। गौरावस्कन्दिन्निति गौरमृगो भूत्वा राजानं पिबतीति। एतस्यार्थस्येन्द्र एवान्वितस्याग्नावसम्भवात् तत्परित्यागे-नाग्नेरुचितानि कानिचिद्विशेषणान्यूहनीयानीति प्राप्ते ब्रूमः। इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशकत्वान्न-स्तावकत्वमित्यस्ति तस्योहः। हरिवदादिशब्दा ब्राह्म-णव्याख्यातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रं स्तुवन्ति। स्तुतिश्च विद्य-मानगुणवदविद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते। तस्मा-दग्निस्तुतिसम्भवान्नास्त्यूहः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

ऊह्यं तस्यै शृतं नो वा भाविवृत्त्या समन्वयात्।
एकाब्दायां साण्ड ऊहो नोहः साम्यात् स्तुतिर्द्वयोः॥२२॥

ज्योतिष्टोम एकहायन्या मन्त्र एवमाम्नायते। इयं गौः

सोमक्रयणी। तया ते क्रीणामि। तस्यै शृतं तस्यै शर-स्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनमिति। सायस्क्रे त्वेवमाम्नातम्। त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण इति तस्मिन् साण्डे पूर्वोक्तो मन्त्रश्चोदकेनातिदिष्टः। तस्मिन्मन्त्रे पूर्व-भागस्य समवेतार्थत्वादयं साण्डः सोमक्रयणः। तेन क्रीणा-मीत्येवमूहोऽस्ति। तथैव तस्यै शृतमित्याद्युत्तरभागेऽप्य-स्त्यूहः। यद्यप्येकहायन्याम् शृत्यादिकं न सम्भवति तथापि त्रिचतुरवर्षोत्तरकाले भविष्यति। साण्डोऽपि कस्याञ्चिद्गवि वत्सोत्पादनेन क्षीरादिनिमित्तम्। तत-स्तस्मिन्नपि समवेतोऽर्थ उत्तरभाग ऊहनीयः। तथा सति तस्मै शृतमित्येवं पुंलिङ्गतया पठनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकहायन्यामपि मुख्यया वृत्त्या समवेतार्थत्वाभावेन स्तुति-त्वात् साण्डेऽपि स्तुतित्वान्नास्त्यूहः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

दैव्या इत्यस्ति मेष्यां नो वास्मा इति पशूक्तितः।
अस्ति मैवं पश्वनूक्तेः पुंव्यक्तित्वाविवक्षया॥ २३॥

अध्रिगुनामा दैव्यः शमिता। तं प्रति प्रैषमन्त्रो ज्योतिष्टोमे पाशुके पठ्यते। दैव्याः शमितार आरभध्वमुत मनुष्या उपनयत मेध्या इत्यादि। अतिरात्रे सवनीय पशुरेवमाम्नायते। सारस्वती मेष्यतिरात्र इति। तस्यां मेष्यामप्युदाहृतो मन्त्रोऽस्ति। कुतः। पशुधर्मविधेः सर्वपशुसाधारणत्वेनाग्नीषोमीयपशाविव मेष्यां सम्भवात्। ननु तस्मिन् मन्त्रे प्रास्मा अग्निं भरतेति पुंलिङ्गं चतु-

र्थ्यन्तपदं श्रुतम्। तच्च न मेष्यां युक्तमिति चेत्। मैवम्। अस्मै पशव इत्युक्त्या प्रातिपदिकार्थस्य जातिमात्रस्य विवक्षितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। पशुशब्दस्तावन्न मन्त्रे पठितः। तथा सति प्रयुक्त इदं शब्दः पुरोवर्त्तिनीं व्यक्तिमाचष्टे। व्यक्तिविशेषश्चाग्नीषोमीये पुमात्मक इति श्रूयमाणचतुर्थ्येकवचनद्योत्यं लिङ्गमपि विवक्षितम्। तस्मान्न मेष्यामस्त्ययं मन्त्रः। ननु पशुधर्मा अग्नीषोमीय एवोपदिष्टाः। प्रकरणेन तन्नियमादिति तृतीयेऽभिहितम्। अष्टमेऽप्यग्नीषोमीयपशुः सवनीयादिपशूनां प्रकृतिरित्युक्तम्। ततो मेष्यामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः। पुंलिङ्गं चोहनीयमिति चेत्। एवं तर्हि क्त्वाचिन्तास्तु।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

इरागिराविकल्पः स्यादुतेरा वा विशेषतः।

आद्यो मैवं बाधपूर्वमिराया विहितत्वतः॥ २४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति। यज्ञायज्ञेत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्। तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते। यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षस इति। तत्र सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति। गायिरेति। ब्राह्मणे तु गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकं गानं विधीयते। ऐरं कृत्वोद्गेयमिति। गिराशब्दे गकारलोपादिराशब्दो भवति। इरायाः सम्बन्धि गानमैरम्। तादृशं कृत्वा प्रयोगकाले उद्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्र योनिगानब्राह्मणयोः समानबलत्वेन विशे-

षाभावाद्विकल्पेन प्रयोक्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यद्गिरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरेदिति गकारसहितगाने बाधकमुक्त्वा गकाररहित-मिरापदं गेयत्वेन विधीयते। तत्पदादेरिकारस्य गाना र्थमाकारो यकार ईकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते। तत आयीरइरेत्येवं गातव्यम्।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्यनुक्तितः।
न गेयं गीयमानस्य स्थानिपातात् प्रगीयते ॥ २५ ॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गातव्यः। कुतः। ऐरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात्। पाणिनीयेन विमुक्ता-दिभ्योऽणिति सूत्रेणेराशब्दादण्प्रत्ययो मत्वर्थीयो विहितः। तथा सतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति। यदि प्रगीतेरापदसम्बन्धस्ताद्धितेन विवक्ष्येत। तदानीमाकारो यकार ईकारो रेफ आकारश्चेत्येतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमा-योराद्रूपं गीयमानेराशब्दप्रातिपदिकं भवति। तादृशात् प्रातिपदिकात् पाणिनीयेन वृद्धाच्छ इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे सत्यायीरीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत्। तस्मान्न गेयमिति प्राप्ते ब्रूमः। गीयमानस्य गिरापदस्य स्थान इरापदं विधीयत इति पदमात्रस्य बाधः। गानं तु न बाध्यते। किञ्च। विमुक्तादिसूत्रेणाण्प्रत्ययेऽपि पूर्व-स्मान्मतौ छः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रात् सामानुवृत्तेरैरं सामे-त्यर्थो भवति। सामत्वं च गीतिसाध्यम्। यदा तु तस्य

विकार इत्यस्मिन्नर्थेऽणप्रत्ययः। तदानीमिराया विकार इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते। तस्माद् गातव्यम्।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

सामोक्तिर्बृहदाद्युक्ती गीतायामृचि केवले।
गाने वा गान एवेति स्मार्य्यते सप्तमोदितम्॥ १॥

सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो बृहद्रथन्तरादिशब्दाश्च गानमात्रे वर्त्तन्ते। न तु गानविशिष्टायामृचीत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः। सोऽत्र वक्ष्यमाणविचारोपयोगितया स्मार्य्यते।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाग्रिमः।
वेदसामसमानत्वाद्विधिसार्थत्वतोऽन्तिमः॥ २॥

यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे सामैकैकं गायन्ति सोऽयमूहग्रन्थो नित्यः। न तु पुरुषेण निर्मितः। कुतः। अनध्यायवर्जनेन कर्त्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसामनामकयोनिग्रन्थसदृशत्वादिति चेत्। मैवम्। अपौरुषेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति विधीयते। अयमर्थः। अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्नवेदसामनामके ग्रन्थे कया नश्चित्र आ भुवदित्येतस्यां योन्यामिकस्यामृचि यद्वामदेव्यनामकं सामोपदिष्टं

तदेवोत्तरयोर्ऋचोः कस्त्वा सत्यो मदानाम्। अभी षु णः सखीनामित्यनयोर्द्वितीयतृतीययोर्गातव्यमिति। अयं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्। वेदसामवदध्ययनादेव तत्सिद्धेः। उपरितन ऋग्द्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याया वर्जनीयाः। कर्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादिष्विव चिरकालव्यवधानादुपपन्नम्। अस्मरणमूलेवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः। यथा बह्वृचा अध्यापका महाव्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्वलायननिर्मितं कल्पसूत्रमरण्येऽधीयानाः पञ्चममारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति। तद्वत्। न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम्। प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्। अर्थवादराहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च। तस्मात् पञ्चमारण्यकवदूहः पौरुषेयः। पौरुषेयस्य च न्यायमूलत्वाद्यत्र वक्ष्यमाणन्यायविरोधस्तदप्रमाणम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद् गुणो वा बाह्यपाठतः।
मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताचरैः स्तुतः॥ २॥

रथन्तरं गायतीत्यादौ यद्गानं विहितं तदेव सामशब्दार्थ इति प्रतिपादितं स्मारितं च। तदेतद्गानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात्। कुतः। यागप्रयोगाद्बहिरध्ययनकालेऽपि पठ्यमानत्वात् गुणकर्मत्वे तु व्रीहिप्रोक्षणादिवद्यागप्रयोगमध्य एव गानमनुष्ठीयेत। ततो बहिर्गानस्य विश्वजिदादिवत् फलं कल्पनीयम्। मध्यकालीनगानं तु

प्रयाजादिवद्‌दारादुपकारकम्। तस्मादव्यमेतत्। न तु गुणकर्मेति प्राप्ते ब्रूमः। न तावद्दृष्टिपाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति। भूमिरथिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपाटवाय गानाध्ययनोपपत्तेः। यथा भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्याभ्यासं करोति। यथा वा छात्त्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाटवं सम्पादयति। तद्वत्। नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात् प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम्। गानेन संस्कृतैर्ऋगक्षरैः स्तुतिसम्भवात्। आज्यैः स्तुवते। पृष्ठैः स्तुवत इति स्तुतिविधानात्। तस्मादृगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्यदृष्टस्याकल्पनीयत्वाद् गानं संस्कारकर्म।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

अंगैः सामस्तु कृत्स्नं वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतेः।
अंगैर्नैवं स्तुतेरंगैरसिद्धेः प्रत्यृचं भवेत्॥ ४॥

एकं सामतृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते। तत्र त्रेधा विभक्तेषु सामांगेष्वेकैकोऽंग एकैकस्यामृचि गातव्यः। कुतः। एकस्य साम्नस्तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पादनस्य श्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः। स्तोत्रीयमिति निष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नो विधीयते। न तु सामांगानाम्। स्तुतिर्नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम्। तच्च वाक्यमेकस्यामृचि सम्पूर्णम्। ततः कृत्स्नेन साम्ना तद्वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम्। तथा सति द्वितीयतृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न आवर्त्यमानतया सामान्तरत्वाभावाद्‌-

त्र्यनिष्पाद्यत्वमप्यविरुद्धम्। तस्मात् प्रत्यृचं कृत्स्नं साम समापनीयम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

तिसृष्वृक्षूदितं साम विषयासु समासु वा।
यथेच्छानियमादन्त्यः शरलेशापनुत्तये॥ ५॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा तिसृष्वृक्षु स्वेच्छया साम गातव्यम्। इत्थमेवेति नियामकस्य कस्यचिदभावादिति चेत्। मैवम्। शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात्। शरो हिंसा। लेशोऽल्पत्वम्। शृ हिंसायां लिङ् अल्पीभाव इत्येतद्धातुद्वयदर्शनात्। यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनावुत्पन्नं साम न्यूनच्छन्दस्कयोरुत्तरयोर्गायेत्। तदा सामभागेनैव तत्पूर्त्तेरवशिष्टः सामभाग आश्रयाभावाद्धिंस्येत। यदि योनिरप्यधिकच्छन्दस्कयोर्गायेत्, तदा साम्नोऽल्पत्वादवशिष्ट ऋग्भागः सामरहितः स्यात्। तस्मात् समानच्छन्दस्कास्वेव गातव्यम्।

पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

छन्दः स्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतिरिहाहनम्।
अविशेषाद्विकल्पः स्यादन्त्यः संज्ञावाल्लत्वतः॥ ६॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते। छन्द उत्तरा चेति। तत्र छन्दोनामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां योनिभूता एवर्चः पठिताः। उत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि सूक्तानि पठितानि। एकस्मिंस्तृचे छन्दोगता योन्यृक् प्रथमा। इतरे द्वे उत्तरे। एवं स्थिते सति रथन्तरमुत्तरयोर्गायति। यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यत्र द्विविधे उत्तरे

सम्भाविते। रथन्तरस्य छन्दोग्रन्थेऽभि त्वा शूरेतीयमृग्योनित्वेन पठिता। तस्या उपरि त्वामिद्धि हवामह इत्याद्यो बृहदादिसाम्नां योनयः पठिताः। उत्तराग्रन्थे त्वाभि त्वा शूरेति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं न त्वा वाँ अन्य इत्येषा साम्नः कस्याप्ययोनिभूता पठिता। तत्र छन्दोग्रन्थापेक्षया समान्तरयोर्योनी द्वे रथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरे भवतः। उत्तराग्रन्थापेक्षया तृचगते द्वितीयतृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः। तत्र विशेषनियामकाभावाद्ययोः कयोश्चिदुत्तरयोर्गानमिति चेत्। मैवम्। उत्तरेति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था भवति। प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात्। पूर्वपठितां योनिमत्रमपेक्ष्य यदुत्तरात्वं तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वाद् दुर्बलम्। ईदृशमेवोत्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्यनन्तरभाविन्योः सामान्तरयोन्योर्द्वयोर्ऋचोः। तृचगतयोस्तु द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्त्तते। अतस्तयोरेव गानम्। एवं सति पूर्वाधिकरणनिर्णीतं समास्वेव गानमनुगृहीतं भवति। किञ्च। तृचात्मकेषु सूक्तेषु या प्रथमा योनिभूता तन्नाम्ना छन्दोग्रन्थस्य योनिग्रन्थ इत्यध्यापकसमाख्या। इतरस्य तु तृचसंघरूपस्य ग्रन्थस्योपरितनयोर्नामधेयेनोत्तरेति समाख्या। स एव ग्रन्थः कर्माङ्गसमर्पकं प्रकरणम्। पञ्चदशसप्तदशादिस्तोमानां तृचेष्वेवोत्पत्तेः। तस्मादुत्तराग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वितीयतृतीययोरयमूहः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

वैशोकेति जगत्यौ द्वे आनेत्रे गीतयेऽथवा।
बृहत्यावादिमः साम्यान्नोत्तरात्वश्रुतेर्बलात्॥ ७॥

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि वैशोकनामकं साम विहितम्। तच्च विश्वाः पृतना इत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम्। तस्मिंश्च तृचे तस्या योनेरुत्तरे द्वे बृहत्यौ निमिं नमन्तौत्यादिके आम्नाते। तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य तयोः स्थाने द्वे उत्पत्तिसिद्धे अतिजगत्यावानीय तासु तिसृषु गेयम्। तथा सति समासु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुगृह्यते। अतिजगतीषु स्तुवन्तीति श्रूयमाणमतिजगतीबहुत्वमन्यथा नोपपद्येतेति चेति। मैवम्। उत्तरयोर्गायतीत्य,स्य संज्ञारूपस्योत्तराशब्दस्याधीयमानयोर्बृहत्योर्मुख्यत्वात्। श्रुतिश्च बहुत्वलिङ्गात् समासु गानमिति न्यायाच्च बलीयसी। यदेतदतिजगतीबहुत्वं तद् बृहत्योः स्तोकारेऽप्युपपद्यते। एकविंशस्तोमस्यात्र विहितत्वेन तत्सिद्धये प्रथमाया अतिजगत्याः सप्तकृत्व आवर्त्तनीयत्वात्। तस्मात् वैशोकं साम बृहत्योरूहनीयम्॥

षष्ठाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

रथन्तरे ककुब्ग्राह्या ग्राह्या वाद्योऽर्थवत्त्वतः।

पुनः पदाप्रसिद्ध्यादेरन्त्योऽर्थोऽन्यत्र वीक्ष्यताम्॥८॥

इदमाम्नायते। न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दो यत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति। अयमर्थः। बृहद्रथन्तरं तदेतत्सामद्वयमितरसामवदेकच्छन्दस्कं न भवति। यस्मात् कारणात्तयोर्बृहद्रथन्तरसाम्नोराश्रयभूतास्वृक्षु पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का। उत्तरे तु द्वे ऋचौ ककुप्छन्दस्के। इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नामाश्रये तृचेऽवस्थितास्तिस्र ऋच एकच्छन्दस्का उत्तराग्रन्य आम्नाताः संशयविलेशपरिहाराय समासु

गायेदिति न्यायेन निर्णीतार्थैव। इह तु वाचनिकं विषमच्छन्दस्कासु गानमिति। तत्र रथन्तरस्याश्रयतया तृचो नोत्तराग्रन्थे समाम्नातः। किं तर्हि प्रगाथस्तदाश्रयत्वेनाम्नातः। स च द्वाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात्तृचो भवति। तयोश्च द्वयोर्ऋचोरभि त्वा शूरेत्येषा प्रथमा। सा च बृहती। न त्वावाँ अन्यो दिव्य इत्येषा द्वितीया। सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का। तथा सति तां पङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने दशतयीगते द्वे उत्पत्तिककुभावृचौ ग्रहीतव्ये। कुतः। अर्थवत्त्वात्। उदाहृतेन ककुभावुत्तरे इति वाक्येन रथन्तरसाम्न आश्रयत्वेन ककुभोर्विनियुज्यमानयोः ककुबुत्पत्तिरर्थवती भवति। अन्यथा वैयर्थ्यं स्यात्। किञ्च। आम्नातायाः एकस्याः पङ्क्तेः स्वीकारे सत्यृचोर्द्वयोरेव लाभादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनं विरुध्येत। तस्माद्रथन्तरसाम्नि द्वे ककुभावुत्तरे ग्रहीतव्ये। अयमेव न्यायो बृहत्साम्न्यपि योजनीय इति प्राप्ते ब्रूमः। आम्नातयोर्बृहतीपङ्क्त्योरेव ककुब्ग्रथनीया हि। अभि त्वा शूरेत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रीया। तस्यामविकृतायामेव रथन्तरं गातव्यम्। ततस्तस्यामृचि चतुर्थं पादं पुनरुपादायोत्तरस्याः पङ्क्तेः पूर्वार्द्धेन सह ग्रथनीयम्। सेयमष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीयास्तोत्रीया। सा चैका ककुप् संपद्यते। तस्यां च ककुभि चरमं पादं पङ्क्तेरुत्तरार्द्धेन सह प्रग्रथ्य तृतीया स्तोत्रीया कर्त्तव्या। सा च द्वितीया ककुप् संपद्यते। अनेन प्रग्रथनप्रकारेण द्वयोर्ऋचोराम्नातयोस्तृचनिष्पत्तेर्नास्त्युत्तरो वचन-

विरोधः। अस्मिंश्च ग्रथने पुनःपदेति श्रौतोक्तिलिङ्गम्। तथाच श्रूयते। एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा। तद् यत् पदं पुनरारभते तस्माद् वत्सो मातरमभि र्हिंकरोतीति। अयमर्थः। या बृहती पुनःपदा भवति सैषा प्रतिष्ठिता। स्थिरा भवति। पदं चतुर्थः पादः। सोऽप्यृगन्तरसम्पादनाय पुनः पठ्यते। ततः सा बृहती पुनःपदा। सेयमनुज्ञाता। तस्याः पादो वत्सः। तथा सति यस्मादत्र चतुर्थं पादमनुज्ञाता पुनरारभते तस्माद् वत्सो मातरमभिवीक्ष्य हिंमिति शब्दं करोतीति। न केवलं लिङ्गमात्रेण प्रग्रथनम्। किन्तु छन्दोगानां प्रसिद्ध्यापि। ते ह्येवं स्मरन्ति काकुभः प्रगाथ इति। किञ्च। प्रगाथशब्दार्थपर्य्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते। प्रकर्षेण गानं यत्र स प्रगाथः। प्रकर्षो नामाम्नातादृक्पाठादाधिक्यम्। तच्च पूर्वोक्तरीत्या पादाभ्यासपुरःसरमृगन्तरसम्पादनेनोपजायते। तस्माच्चोत्पत्तिककुभौ ग्रहीतव्ये। किं तर्हि प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य तासु तिसृषु रथन्तरं गातव्यम्। तथा बृहदपि। एवं सति पङ्क्तेः पाठः सार्थो भवति। न चैवं ककुबुत्पत्तेर्वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्। वाचः स्तोमे तदुपयोगात्। तस्मान्न क्वापि प्रग्रथनेऽनुपपत्तिः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

यौधाजये रौरवे च बृहत्योरागमोऽथवा।
ग्रथनं पूर्ववत्पक्षौ षष्टिलिङ्गमिहोच्यते॥ ८॥

इदमाम्नायते। रौरवयौधाजये बार्हते तृचे भवत

इति। अयमर्थः। रौरवनामकं किञ्चित् साम। तथा यौधाजयनामकमपरम्। तयोर्ह्योः साम्नोर्बृहतीच्छन्दस्कस्तृच आश्रय इति। उत्तराग्रन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथ आम्नातः। तस्मिंश्च प्रगाथे पुनानः सोमेत्येषाद्यक्प्रथमा। सा च बृहती। दुहान ऊधर्दिव्यमित्यसावृग्द्वितीया। सा तु विष्टारपङ्क्तिः। तामेतां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिबृहत्यौ द्वे ऋचावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः। बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रग्रथनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये इति राद्धान्तः। तत्रोभयत्र युक्तिः पूर्वन्यायेन द्रष्टव्या। लिङ्गं त्वेवमाम्नायते। षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनसवनमिति। अयमर्थः। रौरवयौधाजयनामके सामनी माध्यन्दिनसवने गीयेते। तस्मिंश्च सवने त्रिष्टुपछन्दस्का ऋचः षष्टिर्भवन्तीति। सेयं षष्टिसंख्या प्रग्रथनपक्ष उपपद्यते। तथाहि। माध्यन्दिसवने पवमान एकः। पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि। पवमाने त्रीणि सूक्तानि। उच्चा ते जातमित्येकं सूक्तम्। तत्र गायत्र्यस्तिस्र ऋचः। पुनानः सोमेति द्वितीयं सूक्तम्। तच्च प्रगाथरूपम्। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः। प्र तु द्रव परि कोशमिति तृतीयं सूक्तम्। तत्र त्रिष्टुभस्तिस्रः। पृष्ठस्तोत्रेष्वभि त्वा शूरेति प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम्। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा पङ्क्तिः। कया नश्चित्र इति द्वितीयम्। तत्र तिस्रो गायत्र्यः। तं वो दस्ममृतीषहमिति तृतीयं प्रगाथरूपम्। तत्र बृहतीपङ्क्त्यौ। तरोभिर्वो विदद्वसुमिति प्रगाथरूपं चतुर्थम्। तत्रापि बृहतीपङ्क्त्यौ। एवं

अस्मिन् सवने सप्त सूक्तानि। तेषु नव सामानि गेयानि। प्रथमे सूक्ते गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी। द्वितीये रौरवं यौधाजयं च। तृतीय औशनम्। चतुर्थे रथन्तरम्। पञ्चमे वामदेव्यम्। षष्ठे नौधसम्। सप्तमे कालेयम्। तत्र प्रथमसूक्तस्य सामद्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्तावाश्रयभूता ऋचः षड्गायत्र्यो भवन्ति। पञ्चमसूक्तगता वामदेव्यसामाश्रयभूतास्तिस्र ऋचः सप्तदशस्तोमसिध्यर्थमावर्त्यमानाः सप्तदश गायत्र्य इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिर्गायत्र्यः। षष्ठे सूक्ते बृहतीपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन बार्हतस्तृचो भवति। तथा सप्तमेऽपि। तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुस्त्रिंशद्बृहत्यो भवन्ति। द्वितीयसूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हतं तृचं सम्पाद्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्बृहत्यो भवन्ति। चतुर्थसूक्ते रथन्तरसामार्थं पूर्ववत्ककुभोक्तरीत्या प्रग्रथने सति द्वे ककुभावुत्तरे भवतः। प्रथमा तु स्वतः सिद्धा बृहती। तत्र सप्तदशस्तोमे कृते सति पञ्च बृहत्यो द्वादश ककुभश्च सम्पद्यन्ते। तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणमेवमाम्नायते। पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति। अयमर्थः। एका स्वतः सिद्धा बृहती। प्रग्रथिते द्वे ककुभावित्येवं विधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्त्तनीयः। प्रथमे पर्याये त्रिर्बृहती गातव्या। सकृत् सकृत् ककुभौ। द्वितीये पर्याये सकृद्बृहती। त्रिवारमनन्तरा ककुप्। सकृदन्त्या। तृतीये पर्याये सकृद्बृहती। त्रिस्त्रिः ककुभाविति।

हिंकरोति हिंकारोपलक्षितं गानं कुर्य्यादित्यर्थः । तदेवं तृतीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिर्गायत्र्यः पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्यो द्वादश ककुभः सम्पन्नाः । तत्र ककुबष्टाविंशत्यक्षरा । तस्यां षोड़शाक्षरे गायत्रीपाद-द्वये योजिते चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् सम्पद्यते । अनया दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिष्टुप्सम्पादनाय चतुर्विंशति-र्गायत्रीपादा योजनीयाः । तथा सत्यष्टौ गायत्र्यो गताः । पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते । तासां पञ्चचत्वारिंशत् पादाः । तांश्च तावतीषु बृहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः सम्पादनीयाः । तत एताः पञ्चचत्वारिंशत्ककुप्सु निष्पन्ना द्वादश तृतीये सूक्ते स्वतः सिद्धास्तिस्र इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षष्टिस्त्रिष्टुभ उत्तराग्रन्थे समाम्नाता एव लभ्यन्ते । उत्पत्तिबृहत्यानयने तु प्रकरणाम्नातानां तावतीनामलाभात् प्रकृतहानाप्रकृत-प्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । तस्मात् त्रिष्टुभः षष्टिरित्येतद्बृहती-प्रग्रथनस्य लिङ्गम् । प्रग्रथनप्रकारस्त्वभिधीयते । पुनानः सोम इत्यस्या बृहत्याश्चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य दुहान ऊधर्दिव्यमित्येतस्या विष्टारपङ्क्तेः पूर्वार्द्धेन संयो-जयेत् । सा बृहती भवति । एतदीयं चतुर्थं पादं द्विरभ्य-स्योत्तरार्धेन योजयेत् । सापि बृहती भवति । तस्माद्यौधा-जयरौरवयोर्बृहत्यौ उत्तरे प्रग्रथनीये । एवं नौधसकालेय-योरपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयवर्णकमारचयति ।

श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुबानेया ग्रथ्यतेऽथवा ।

पुरेव लिङ्गं जगतीचतुर्विंशतिकीर्त्तनम् ॥ १० ॥

इदमाम्नायते । पञ्चच्छन्दा आर्भव आर्भवः पवमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः । उष्णिहि सफम् । ककुभि पौष्कलम् । काव्यमन्त्यं जगतीष्विति । अयमर्थः । अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसंज्ञकः । तस्मिन् पञ्च सूक्तानि सप्त सामानि । स्वादिष्ठया मदिष्ठयेत्येकं सूक्तम् । तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र ऋचः । तासु गायत्रं संहितं चेति द्वे सामनी । पुरोजिती वो अन्धस इति सूक्तान्तरम् । तत्रैकानुष्टुप् । उत्तरे द्वे गायत्र्यौ । तासु श्यावाश्वमान्धीगवं चेति द्वे सामनी । इन्द्रमच्छ सुता इत्यपरं सूक्तम् । तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्रः । तासु सफं साम । पवस्व मधुमत्तम इति प्रगाथः । तस्मिन् पूर्वा ककुप् । उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र पौष्कलं साम । अभि प्रियाणि पवते चनोहित इत्यन्यत् सूक्तम् । तत्र तिस्रो जगत्यः । तासु काव्यं साम । एतेषां पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजिती वः पवस्वेत्यनयोः सूक्तयोर्यद्यपि द्वे छन्दसी तथापि समासु गानं निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सत्येकैकमेव छन्दः सम्पद्यते । ततो गायत्र्यनुष्टुबुष्णिक्ककुब्जगतीभिः पञ्चच्छन्दाः पवमानोऽस्मिन् सवन आवपनीय इति । तत्र पुरोजिती व इत्यस्मिन् सूक्ते श्यावाश्वमान्धीगवं च समासु गातुमुत्तरे गायत्र्यावामाते परित्यज्य द्वे तत्पत्त्यनुष्टुभावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः । चतुर्थपादं पुनरुपादाय द्वे अनुष्टुभौ यष्टनीये इति राद्धान्तः । उभयत्र पूर्ववर्णकद्वयन्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या । लिङ्गं चैवमाम्नायते । चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयसवन एका च

ककुबिति। सैवं संख्या प्रग्रथन उपपद्यते। तथा हि। गायत्रसंहितयोः साम्नोराश्रये गायत्रे तृचे द्विरभ्यस्ते सति षड्गायत्र्यो भवन्ति। चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री। अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरा जगती। ततः षड्भिर्गायत्रीभिस्तिस्रो जगत्यो भवन्ति। श्यावाश्वान्धीगवयोराश्रयभूताः प्रग्रथिता द्विरभ्यस्ताः षडनुष्टुभो भवन्ति। मिलित्वा सप्त जगत्यः सम्पन्नाः। सफस्य पौष्कलस्य च सामान्तरवत्तृचे गानं न कर्त्तव्यम्। किन्त्वेकस्यामृचि। तत् कुतोऽवगम्यते। उष्णिहि ककुभीति सप्तम्येकवचनान्ताभ्यां विशेषविधानात्। अष्टाविंशत्यक्षरयोरुष्णिक्ककुभोरेका जगती गायत्रीपादश्च सम्पद्यते। ककुभि मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः। उष्णिहि च परः पाद इति तयोर्भेदः। कावस्याश्रयभूतास्त्रतः सिद्धास्तिस्रो जगत्य इति मिलित्वा पवमानेऽस्मिन्नेकादश जगत्यो भवन्ति। गायत्रीपादश्चातिरिच्यते। आर्भवपवमानवत्तृतीयसवने यज्ञायज्ञीयस्तोत्रमेकमस्ति। तस्य चाश्रयो यज्ञायज्ञा वो अग्नय इत्यसौ प्रगाथः। तत्र पूर्वा बृहती। उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः। तयोः प्रग्रथनेन ककुभावुत्तरे कर्त्तव्ये। तत्रैकविंशस्तोमः। तस्या विधायिका विष्टुतिरेवमाम्नायते। सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिरिति। अयमर्थः। प्रथमाया बृहत्याः त्रिषु पर्य्यायेषु त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त बृहत्यः। मध्यमायाः ककुभः प्रथमद्वितीययोः पर्य्याययोस्त्रिः पाठः।

अन्त्ये सकृत्। उत्तमायाः ककुभ आदौ सकृत्। द्वितीयतृतीययोस्त्रिस्त्रिरित्येवं चतुर्दश ककुभः। तासु ककुप्सु द्वादशाक्षरा मध्यमपादाश्चतुर्दश। तेषु सप्त पादाः सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः। ततः सप्त जगत्यो भवन्ति। अवशिष्टा अष्टाक्षराः ककुभामाद्यपादा अन्त्यपादाश्च मिलित्वाष्टाविंशतिः। तेषु षड्भिः पादैरेका जगतीत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो जगत्यो भवन्ति। ये तु द्वादशाक्षरा सप्त पादाः पूर्वमवशिष्टास्तेषु पवमानशेषोऽष्टाक्षरः पादो योजनीयः। ककुभां शेषेष्वष्टाक्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योजनीयानि। ते द्वे जगत्यौ भवतः। तदेवं यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे त्रयोदश जगत्यः पूर्वोक्ताः। पवमानगता एकादशेति चतुर्विंशतिर्जगत्यः। चतुरक्षरवर्जिताश्चत्वारोऽष्टाक्षरपादा मिलित्वा ककुबेका भवति। अनेन लिङ्गेन श्यावाश्वमान्धीगवं च प्रग्रथितं तृचे गातव्यम्। न तु तत्रोत्पत्त्यनुष्टुबानयनमिति स्थितम्।

चतुर्थवर्णकमारचयति।

चतुःशते प्रग्रथनस्तृचः पादस्य वाग्रिमः।

तृचे मुख्यत्वतो मैवमृगन्यत्वस्य वर्णनात् ॥ ११ ॥

गवामयने ब्रह्मसाम विहितम्। अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवतीति। तत् प्रकृत्य श्रूयते। चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः प्रगाथा इति। चतुरुत्तरशतसंख्याका इन्द्रदेवताका बृहतीच्छन्दस्काः प्रगाथा ऋग्द्वयात्मिकाः। तत्रैकप्रगाथगते द्वे ऋचौ। द्वितीयप्रगाथगतामेकामृचं च प्रग्रथ्य तृचेऽभीवर्त्तनामकं साम गातव्यम्। तथा सत्याम्नाता-

नामविकृतानामेव तिसृणामृचां लाभात्तृचस्य मुख्यत्वं भवति। पूर्वोक्तरीत्या पादप्रग्रथने तु विकृतत्वादमुख्यस्तृचः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्या अन्या ऋचो भवन्तु तदेव सामेत्यृचामन्यत्वमत्र वर्ण्यते। तच्च पादप्रग्रथने सम्भवति। ऋक्प्रग्रथने तु येयमृक्पूर्वस्य त्र्यचस्यान्त्या सैवोत्तरस्य त्र्यचस्याद्येत्यन्यत्वमृचो न स्यात्। तस्मात् पादस्य प्रग्रथनम्।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

समुच्चयो विकल्पो वा विभिन्ना गीतिहेतवः।

आद्यः प्रयोगग्रहणादैकार्थ्याद्विकल्पनम्॥ १२॥

छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेषु विलक्षणा गीतिहेतवोऽक्षरविकारादय आम्नायन्ते। ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेतव्याः। कुतः। प्रयोगवचनेन सर्वेषां परिगृहीतत्वात्। मैवम्। एकैकशाखोक्तैरेवाक्षरविकारादिभिरध्ययनकाल एव गीतिस्वरूपनिष्पत्तेः। तन्निष्पत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात् प्रयोगवचनपरिगृहीता अपि व्रीहियववद् बृहद्रथन्तरवच्च विकल्पन्ते।

अष्टमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति।

ऋक्सामभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वाग्रिमः।

पुरेव मैवमृङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात्॥ १३॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते। ऋचा स्तुवते। साम्ना स्तुवत इति। तत्र पूर्वन्यायेन विकल्प इति चेत्। मैवम्। ऋङ्निन्दासामप्रशंसयोर्वाक्यशेषेऽवगमात्। यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन्

एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेत्यृचं निन्दित्वा साम प्रशस्य लिङ्प्रत्ययेन साम विहितम्। तस्मात्साम्नैव स्तोतव्यम्।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

गानस्य नियमो नोत विद्यते वङ्क्त्युपस्थितौ।

नाम्ना न द्वयतोऽस्त्येव प्रकृतित्वाच्छ्रुतेरपि॥ १४॥

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते। अयं सहस्रमानव इत्येतयाहवनीयमुपतिष्ठत इति। असावृगप्रगीता संहिताग्रन्थे समाम्नाता। प्रगीता गानग्रन्थे। ततो वङ्क्त्युपस्थाने तस्यामृचि गानं न नियतम्। किन्तु विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः। अस्त्येव नियमो गाने। कुतः। सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात्। ऋचां संहितापाठोऽत्र गानायैव। न ह्याधारमन्तरेण गातुं शक्यते। अथोच्येत। अयं सहस्रेत्यृक्प्रतीकपूर्वकेण वाक्येनोपस्थानविधानाद्वाक्यस्य प्रकरणात् प्रबलत्वाट्टचैवोपस्थानमिति। तत्र। प्रकृतप्रगीतमन्त्रवाचिन्या एतयेति सर्वनामश्रुतेः प्रबलतरत्वात्। तस्मात् प्रगीतयोपस्थानम्।

तृतीयवर्णकमारचयति।

त्रैस्वर्यादि समुच्चेयं विकल्प्यं तान एव वा।

प्रयोगावर्थतो द्वौ नो वचनात् स्मृतिकल्पितात्॥ १५॥

अग्निर्मूर्धेत्यादियाज्यापुरोऽनुवाक्यादयो मन्त्राः सामप्रसङ्गाद्विचार्यन्ते। ते च कस्याञ्चिच्छाखायां त्रैस्वर्येणाधीयन्ते। केचिच्चातुःस्वर्येण। उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो व्यतिरिक्तश्चतुर्थः स्वर एकश्रुतिः। तां चाध्यापकाः प्रचय इत्याचक्षते। तत्र प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्

समुच्चयस्तैस्वर्यादीनामित्येकः पक्षः। अध्ययननिवृत्ति-लक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्प इति द्वितीयः पक्षः। नैतौ द्वौ पक्षौ युक्तौ। एकश्रुतेर्व्याकरणस्मृतौ विहितत्वात्। तथा च पाणिनीयं सूत्रम्। यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसाम-स्विति। अग्निं गृह्णामि सुरथमित्यादयो मन्त्रा यजमा-नेनैव जप्यन्ते। न्यूङ्खाः प्रणवाः। सामानि रथन्तरादीनि। एतेभ्यो जपादिभ्यो व्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येक-श्रुतिर्भवति। अनया च स्मृत्यानुमितं वेदवाक्यमेतत्। तानो यज्ञकर्मणीति। तान इत्येकश्रुतिः पूर्वाचार्य्यसंज्ञा। न चैकश्रुतित्वे स्वराध्ययनं व्यर्थमिति वाच्यम्। स्वरवि-शेषेण बहुव्रीहितत्पुरुषसमासादिनिश्चये सत्यर्थविशेषस्या-वबोद्धुं शक्यत्वात्। जपादिषु तु यथाध्ययनं स्वरः प्रयो-क्तव्यः।

नवमाधिकरणमारचयति।

आयीभावो योनिवशादुत्तरावशतोऽथवा।

गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्त्यो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः॥ १६॥

ययोन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति श्रूयते। तत्र कया नश्चित्र आ भुवदित्यसावृग्योनिः। तस्यामृचि कयेत्यक्षर-द्वयमाद्यो भागः। नश्चित्र आ भुवदित्यक्षरषट्कं द्वितीयो भागः। तस्मिन्भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरित-नमिकारं विलोप्य तस्य स्थान आयीभावमाम्नाय गीतिर्निष्पादिता। कस्त्वा सत्यो मदानामित्यनन्तरभावि-न्युत्तरा। तस्यां योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरि-तनं यकारमोकारं लोपयित्वा तयोः स्थान आयीभावः

कार्य्यः। अभी षु ण इत्यसावपरोत्तरा। तस्यामपि चतुर्थाचरे णकारस्योपरिस्योपरितनमकारं लोपयित्वा तस्य स्थान आयीभावः कर्त्तव्यः। अन्यथा गीतिनाशप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र योनौ वर्णान्तरस्यागमः। किं तर्हिं विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकारः सामप्रसिद्धया प्रक्रियया वृद्धः सन्नैकारो भवति। तस्य संध्यचरत्वादकारः पूर्वभागः। इकार उत्तरभागः। तावुभौ विश्लेषेण गोयमानावायीभावं प्रतिपद्येते। तथा च सामगा आहुः। वृद्धं तालव्यमायीभवतीति। तथा सत्युत्तरयोश्चतुर्थाचरे नास्ति तालव्य इकार इत्यायीभावो न कर्त्तव्यः। अभी षु णः सखीनामविता जरितॄणामित्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाचरगतस्य रेफस्योपरितन इकारः पूर्ववदायीभवति। सोऽयमायीभाव उक्तरीत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वादुत्तरागतवर्णवशेन कर्त्तव्यः। गीत्यर्थत्वाभावेन योनिक्रमे तेन विनापि न गीतिर्विनश्यति।

दशमाधिकरणमारचयति।

स्तोभा नोत प्रदिश्यन्ते नागीतित्वेन वर्णवत्।

स्वरादिवत् प्रदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः॥ १७॥

वामदेव्यसाम्नो योनौ द्वयोरर्द्धयोर्मध्य ओंकारद्वयेन होशब्देन हायीशब्देन च निष्पन्नः स्तोभ एवमाम्नातः। ओं ओं हो हायीति। सोऽयं स्तोभो नोत्तरयोरतिदिश्यते। कुतः। अगीतित्वात्। यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति गीतिमात्रमतिदिश्यते। तत्र प्रथमाया ऋचो

वर्णा यथा नातिदिश्यन्ते। तथा स्तोभा अपीति प्राप्ते ब्रूमः। स्वरो वर्णविश्लेषो विराम इत्येते गीत्युपयोगित्वाद् यथातिदिश्यन्ते। तथा स्तोभा अपि गीतिकालपरिच्छेदकत्वादतिदिश्यन्ताम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किंवास्ति न विवर्णता।
आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत्॥ १८॥

न तावद् विवर्णत्वं तल्लक्षणम्। वर्णविकारस्य विपरीतवर्णत्वेन स्तोभत्वप्रसङ्गात्। अग्न आ याहीत्यस्यामृच्यकारस्य स्थान ओकारं कृत्वा गायन्ति ओग्नायीति। अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सत्यभ्यासेऽतिव्याप्तिः। पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतस्यामृचि दतुत्वेत्यक्षरत्रयं गानकाले त्रिरभ्यस्तम्। अतो विकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणमिति चेत्। मैवम्। अधिकत्वे सत्यृग्विलक्षणवर्णः स्तोभ इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात्। लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं कालक्षेपमात्रहेतुकं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते। तस्मादस्ति लक्षणम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

न स्युः स्युर्वानीवारा व्रीहिस्थानेऽमितेन हि।
विकारतद्धितास्ते स्युः प्रोक्षणादिरतो भवेत्॥ १९॥
मध्वाशनखपूतत्वपरिधीरापदेष्वपि।
ये धर्माः षड्हादीनां ते कार्य्याः स्थानपातत:॥ २०॥

सामोहो गतः। अथ संस्कारोहः। वाजपेये नैवा-

स्वरु: श्रुत:। तत्र नीवाराणां व्रीहिस्थानपाते प्रमाणा-भावाद् व्रीहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नीवारेषु न कर्त्तव्या इति चेत्। मैवम्। नैवार इत्यस्य विकारार्थतद्धितस्य व्रीहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात्। यथा व्रीहयस्तण्डुल-द्वारेण हविर्निष्पादसाधनम्। तथा नीवारा अपि। तस्मात् सन्ति प्रोक्षणादय:। अयं न्यायो मध्वशनादौ योजनीय:। संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाश्नयेद् घृतं वेत्यत्र षडहधर्मो व्रत-नियमादिर्मध्वशने कर्त्तव्य:। राजसूये नैर्ऋतं चरुं नखा-वपूतमित्यत्रोलूखलमुसलयोर्धर्म: प्रोक्षणं नखेषु कर्त्तव्यम्। चातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र यूपधर्म: पशुनि-योजनं विस्पष्टमेव परिधौ श्रुतम्। ज्योतिष्टोम ऐरं कृत्वोद्गेयमित्यत्र गिरापदधर्म आयीभावादिरिरापदे कर्त्तव्य:।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

न यूपधर्माः परिधौ सन्ति वान्यार्थकृत्वत:।

नाविरोधादञ्जनाद्याः स्युर्नियोजनसाधने ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्य्यं पशुनियोजनं स्वविष्ठे मध्यन: परिधावाम्नायते। परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति। तत्र नियो-जनकार्य्येण परिधेर्यूपस्थानीयत्वेऽपि न यूपधर्मास्तक्षणा-दयोऽञ्जनादयश्च तत्र युक्ता:। त:। अग्निपरिधानार्थं मध्यमपरिधेरितरपरिधिवदुत्पन्नत्वादिति चेत्। वाढम्। अन्यार्थमुत्पन्नस्यापि वचनान्नियोजनसाधनत्वमस्ति। यूपो-ऽपि पशुनियोजनार्थं संस्क्रियते। ततो नियोजनसाधने प-रिधौ युक्ता: संस्कारा:। ननु परिधिस्त्वकृसहित: प्रधानष्

तत्र तच्चर्ष्याश्रायौ यूपधर्मौ विरुध्येते। एवं तर्हि तौ मा भूताम्। अविरुद्धास्त्वञ्जनादयः कर्त्तव्याः। तथा सति संस्कारनिमित्तस्य यूपशब्दस्य परिधावपि मुख्यत्वाद् यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्यस्मिन् प्रैषमन्त्रे परिधयेऽज्यमानायेत्येवमूहो न कर्त्तव्यः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा न हि।
अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः॥ २२॥

अस्त्युदयेष्ट्यां शृते चरुम्। दधनि चरुमिति शृतदधनी आम्नाते। तयोः प्रणीता धर्मा न कर्त्तव्याः। हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीताः। दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने। किन्तु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्ने। ततः साम्याभावान्नोत्पवनादयो धर्मास्तयोरिति चेत्। मैवम्। अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम्। ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

बृहद्रथन्तरे धर्माः संकीर्णा वा व्यवस्थिते।
पृष्ठैक्यात् संकरो धर्मे निर्देशाद्व्यवस्थितिः॥ २३॥

ज्योतिष्टोमे विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रं विहितम्। बृहत्पृष्ठं भवति। रथन्तरं पृष्ठं भवतीति। तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः। बृहति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत्। रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदित्यादयः। त उभयत्र संकीर्य्येरन्। पृष्ठसिद्धिलक्षणस्य कार्य्यस्यैकत्वादिति

चेत्। न। निर्देशभेदात्। साङ्कर्य्ये त्वैलक्षण्येन बृहदिति रथन्तरमिति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्येयाताम्। किञ्च। उभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम्। उच्चैर्गेयं बलवद्‌गेयमिति बृहद्धर्मः। नोच्चैर्गेयं न बलवद्‌गेयमिति रथन्तरधर्मः। तस्मादुभयोर्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

तयोर्धर्माः समुच्चेया न वा कण्वरथन्तरे।

द्विस्थानत्वाद्भाष्य आद्यो विरोधाद्वार्त्तिकेऽन्तिमः ॥२४॥

वैश्यस्तोमे कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति श्रूयते। तत्र कण्वरथन्तराख्यसाम्नः पृष्ठस्तोत्रसाधनयोः प्राकृतयोर्बृहद्रथन्तरयोः स्थाने पतितत्वादुभयसम्बन्धिधर्माः समुच्चेतव्याः। ये तु विरुद्धा धर्मा उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयस्ते विकल्प्यन्ताम्। समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरोधाभावात् प्रकृताविव निर्देशभेदस्याताभावाच्च समुच्चय इति भाष्यकारस्य मतम्। विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पतितत्वाद्विरुद्धधर्माचारस्यात्र विकल्प एव युक्तः। न तु समुच्चय इति वार्त्तिककारस्य मतम्। तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः पूर्वपक्ष उन्नेयः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

द्विसामके द्वयोर्धर्मसाङ्कर्य्यं वा व्यवस्थितिः।

पृष्ठैक्यात् संकरो नैवं धर्माणां सामगत्वतः ॥ २५ ॥

गोसव उभे कुर्य्यादित्यादिना गोसवादौ बृहद्रथन्तरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं विहितम्। तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन धर्मव्यवस्थाया असम्भवादुभयधर्माः कर्त्तव्याः।

रथन्तरेऽप्युभयधर्मा इत्येवं साङ्कर्यमिति चेत्। मैवम्। न ह्येते पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ता धर्माः। किन्तु सामप्रयुक्ताः। ततः साम्नोर्भेदाद्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

सौर्य्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। स्रुवेण पार्वणौ जुहोतीति। तत्र पर्वशब्दः कालविशेषवाची। ततः कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्सौर्य्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेत्। मैवम्। पर्वशब्दस्याग्नेयादिविकसंघपरत्वात्। दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः। स च प्रियते दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे। भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन् प्रकरणवशादाग्नेयादिकमेतत्त्रयसंघमाह। तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति। ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामह इत्येको मन्त्रः। अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमानेत्यपरो मन्त्रः। तत्राग्नीषोमवत्कर्मत्रयसङ्घस्य व्यासक्तदेवतात्वम्। न च संघस्य विकृतिः सौर्य्यादिः। किन्त्वाग्नेयस्यैव। ततः सङ्घार्थयोर्होमयोर्नास्ति सौर्य्यादौ प्राप्तिः।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

संकीर्णौ सङ्घयोर्होमौ न वा प्रकरणादुभौ।

संकीर्णावुपकार्य्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात् प्रयाजादिवद्दर्शेऽपि

होमद्वयं कर्त्तव्यम्। पूर्णमासेऽपि तथेति चेत्। मैवम्। उपकार्य्ययोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थाया युक्तत्वात्।

विंशाधिकरणमारचयति।

देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः।

विष्णादिवद्देवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः॥ २८॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाम्नातम्। समिधो यजतीत्यादिना। तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजतीत्यादौ द्वितीयानिर्द्दिष्टा विष्णादयो देवताः। तथा समिदादीनां देवतात्वम्। ततो यागैर्देवताः संस्क्रियन्त इति दृष्टार्थत्वलाभ इति चेत्। मैवम्। सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्द्दिश्यते। तद्यथा। यदग्नये सायं जुहुयात्। आग्नेयोऽष्टाकपाल इति। न चात्र समिदादिषु चतुर्थीतद्धितौ विद्येते। तादर्थ्यप्रतीतौ देवता भवति। न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते। किन्त्वीप्सिततमत्वम्। तच्च कर्मनामत्व उपपद्यते। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ तद्दर्शनात्। यथा पाकं पचतीत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्त्तव्यता प्रतीयते। तथा समिधो यजतीत्युक्ते समिद्यागः कर्त्तव्य इत्यर्थो भवति। विष्णुं यजतीत्यादौ तादर्थ्यमुपचर्य्यते। प्रयाजमन्त्रेषु समिधो अग्न आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता निर्द्दिष्टाः। तदेव निमित्तीकृत्य ताद्गुणैरेव मन्त्रैरिह यागा अभिधीयन्ते। समिधो यजति। तनूनपातं यजति। इडो यजति। बर्हिर्यजति। स्वाहा-

कारं यजतीति। तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः। किन्तु यागाः केवला विधीयन्ते। तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्य्यविशेषानवगमात् प्रकरणेनारादुपकारकत्वम्। पञ्चमप्रयाजस्य तु वक्ष्यमाणाज्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमेऽभिधास्यते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

अग्निव्रीह्यादयो नोह्या ऊह्या वा न हि चोदनात्।
विवक्षा देवहविषोर्दृष्टत्वादूह्यते ततः॥ १॥

प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामीति देवताविषयो मन्त्र आम्नातः। व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति द्रव्यविषयः। विकृतिषु सूर्य्याय जुष्टं निर्वपामीति नीवाराणां मेध सुमनस्यमान इत्येवमूहो न कर्त्तव्यः। कुतः। चोदकेन यथावस्थितस्यैव मन्त्रपाठस्यातिदिष्टत्वादिति चेत्। मैवम्। प्रकृतौ देवताहविर्लक्षणयोरेव विवक्षा। तथा सति तत्प्रकाशनरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य लाभात्। अग्निव्रीहिशब्दाविवक्षायामदृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्रसज्येत। तस्मात् सूर्य्यनीवारलक्षणार्थप्रकाशनायोहः कर्त्तव्यः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

हरितोक्तिः पौण्डरीके न त्याज्या त्यज्यतेऽथवा।
नादृष्टार्थत्वतो मैवं गुणाद्द्रव्यस्य भासनात्॥ २॥

मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकाम इत्यत्र पौण्डरीकाणि बर्हींषि भवन्तीति श्रुतम्। तत्र स्तरणमन्त्रश्चोदकप्राप्तः। दर्भैः स्तृणीत हरितैरिति। तत्र पूर्वन्यायेन दर्भशब्दस्थाने पुण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः। हरितशब्दस्तु प्रकृतौ नापूर्वार्थद्रव्यवाची। ततोऽसमवेतार्थत्वाद्विकृतावप्यदृष्टार्थमनूहेन प्रयोक्तव्य इति चेत्। मैवम्। गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशने सति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात्। तस्मात् पुण्डरीकैः स्तृणीत रक्तैरित्यूहनीयम्।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

यूपसर्गे वैदिके वा लौकिके मन्त्रकीर्त्तनम्।
आद्यः प्रकरणान्मैवं लौकिके प्रतिषेधतः॥ ३॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपसर्गस्य प्रायश्चित्तमाम्नातम्। यद्येकं यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इति ब्रूयादिति। तदिदमुच्छ्रयणाञ्जनादिकालीनवैदिकस्पर्शे भवति। कुतः। तत्प्रकरणादिति चेत्। मैवम्। यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चेत्तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यत इति प्रतिषिध्य पश्चात् प्रायश्चित्ताम्नानात्। प्रतिषेधस्य लौकिकस्पर्शविषयः। वैदिकस्य विहितत्वात्। तस्माल्लौकिके स्पर्शे प्रायश्चित्तम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

पाशं पाशान् द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम्।
एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योहोऽथवा द्वयोः॥ ४॥
एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च।
अविकारेण बह्वर्थे एकार्थः समवायतः॥ ५॥

प्राकृतत्वादुभावूह्य एकार्थोऽत्र विवक्षया।
बह्वर्थोऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तिरक्लृप्तितः॥ ६॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शाखयोराम्नातौ। अदितिः पाशं प्रमुमोक्तु तमित्येकत्र। अदितिः पाशान् प्रमुमोक्तु तानित्यपरत्र। तावुभौ पाशद्वयोपेतायां विकृतौ चोदकेनातिदिष्टौ। सा च विकृतिरेवमाम्नायते। मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च संधावन्नकाम इति। तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरतिदेश इत्याद्यः पक्षः। तदाप्यविकृतस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वाद् बहुवचनान्तो मन्त्रो युक्तः। प्रकृतावेकस्मिन् पशावसमवेतार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनीयत्वादित्येकः पक्षः। तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसमवेतार्थः प्रकृतौ भवति। एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विकृतावतिदिश्यताम्। स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति पक्षान्तरम्। प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विकृतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तरत्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षावयुक्तौ। मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहनीयः। बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीय इति पूर्वपक्षः। लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरक्लृप्तशक्तित्वाद् द्विवचनान्ततया सोऽप्यूहनीय इति राद्धान्तः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

उत्कृष्टव्यो न वा मन्त्रो वह्वर्थोऽसङ्गतत्वतः।

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्याय्यकल्पना ॥ ७ ॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्त्तव्यः। कुतः। एकस्मिन् पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत्। नासा-वुत्क्रष्टव्यः। किन्त्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्प-नीयः। न हि पाशानित्यत्र प्रधानांशस्यानन्वितत्वमस्ति। प्रातिपदिकविभक्त्योः प्रातिपदिकं प्रधानम्। धर्मिवाच-कत्वात्। विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वाद्-गुणभूता। तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेस्तु कर्मादिकार-कवाचित्वात् प्राधान्यम्। वचनस्य कारकसंख्याभिधा-यित्वाद् गुणत्वम्। तथा सति बहुवचनान्ते पाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संग-च्छेते। गुणभूते तु बहुवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया। पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत इति। तस्माद् गुणभूतं वच-नमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न बाध-नीयः। किन्तु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानबलत्वा-द्विकल्पः कर्त्तव्यः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

पत्नीमिति द्विपत्नीादावूह्यं नो वोह्यतेऽर्थतः।
नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तितः॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते। पत्नीं संनह्येति। तत्रैकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवच-नान्तः पत्नीशब्दः। स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशादूहनीय इति चेत्। मैवम्। किमुपदेश-

प्राप्तस्योहः । अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाद्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात् । तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विपत्नीकबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानूहचिन्तावकाशः । साधारणे तूपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयमेव पाशन्यायेन विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेऽसमवेतार्थतया पत्नीपदेषु यथावस्थितमेव पठनीयम् । नाप्यतिदेशप्राप्तस्योह इति द्वितीयः पक्षः । द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशायोगात् । तस्मादत्र नास्त्यूहः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ऊह्यो नो वैष विकृतावूह्योऽपाठेन पाशवत् ।
नादृष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसता न हि ॥ ८ ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरूहनीयः । कुतः । पाठाभावात् । प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विकृतौ तु बाधकस्य पाठस्याभावेनास्मदायत्तप्रयोगेऽर्थानुसारेणोहो युक्तः । अत एव पूर्वत्र द्विपाशयुक्तायां विकृतावेकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेत् । मैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । कथंचित्

प्रकृतौ छान्दसत्वेन व्यत्ययेनैकवचनमेव द्वित्वबहुत्वयोरप्यर्थयोर्वर्त्तत इति। एवं तर्हि विकृतावप्यूहमन्तरेणैव द्वित्वबहुत्वाभिधानान्माभूदूहः। न चैवं पाशेऽप्यूहो मा भूदिति शङ्कनीयम्; प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरेकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्शनात्। द्वित्वे तदभावात्। तस्मात् पाशस्योहो विकृतौ। न तु पत्नीपदस्य।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

अग्नीषोमीयसवनस्यास्तुल्यविधयो यदि।

प्रास्मा इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन नोहनम् ॥ १० ॥

अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्ररूपासु ज्योतिष्टोमस्य संस्थास्वेकोत्तरवृद्ध्या सवनीयाः पशव आम्नाताः। आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्य ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयः। ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः। सारस्वती मेष्यतिरात्रे चतुर्थीति। त एते सवनीयपशवोऽग्नीषोमीयपशुना समानविधयो न तु तद्विकृतय इति कस्यचित् पूर्वपक्षिणो मतम्। तदेवाभ्युपगम्य कत्वाचिन्ता क्रियते। अध्रिगुप्रैषमन्त्रे प्रास्मा अग्निं भरतेति वाक्ये पुंलिङ्गचतुर्थ्येकवचनान्त इदंशब्दः पठितः। तस्य मेष्यां स्त्रीलिङ्गतया नास्त्यूह इति प्रथमपादे निर्णीतम्। इह त्वेकवचनस्य पशुद्वित्वबहुत्वयोः पत्नीशब्दवत् पूर्वोत्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ। अर्थानुसारेण द्विवचनबहुवचनयोरूह इति पूर्वः पक्षः। उपदेशस्य साधारणत्वेन सर्वत्र समवेतार्थयोः प्रातिपदिकविभक्त्योरेव विवक्षितत्वेनैकवचनस्याविवक्षितत्वात् कथञ्चिद्विवक्षितत्वेऽपि छान्दसेन वचनव्यत्ययेन द्व्यर्थबह्वर्थवाचित्वान्नास्त्यूह इति

राद्धान्तः । परमार्थतस्तु सवनीयपशूनामग्नीषोमीयविकृतित्वादस्त्येव लिङ्गवचनयोः पाश्वन्यायेनोहः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

व्रीहिप्रतिनिधावूहो व्रीहीणामिति नास्ति वा ।

अर्थादूहो न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः ॥ ११ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोऽवयवसामान्योपेतं द्रव्यान्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भवति । तद्यथा । व्रीहीणामपचारे नीवारास्तेषां स्थाने निविशन्ते । तदेतत् षष्ठेऽध्यायेऽवस्थितम् । प्रतिनिहितेषु नीवारेषु व्रीहीणां मेधेत्ययं मन्त्र ऊहितव्यः । कुतः । अर्थानुसारादिति चेत् । मैवम् । नैवारे चरौ नीवाराणां साधनत्वेन विहितानां व्रीहिस्थानीयतया भवति मन्त्रस्योहः । इह तु न नीवाराः साधनत्वेन विहिताः । किन्तु भूयोऽवयवसादृश्यद्वारा प्राप्यन्ते । ततोऽवयवानामेव साधनत्वम् । तथा सति व्रीह्यवयवेष्वविकारेण यथा व्रीहिशब्दः । तथा नीवारावयवेष्वपि प्रवृत्तिर्नास्त्यूहः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

द्विपशोश्चक्षुराद्यूहो न वोहः पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्य्यादावेकीभावादनूहनम् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रैषे पशुसम्बन्धिचक्षुरादीनां सूर्य्यादिसंसर्ग आम्नायते । सूर्य्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्ववसृजतात् । दिशः श्रोत्रमित्यादिः । मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमिति विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्मन्त्रगताश्चक्षुरादिशब्दा द्विवचनान्तत्वेनोहनीयाः । कुतः । पशु-

भेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वादिति चेत्। नैवम्। न ह्यत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम्। तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेकवचनान्तचक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात्। गोलकस्य सूर्य्यादिप्राप्त्यसम्भवाच्च। यत् तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रं तदत्र चक्षुरादिशब्दैर्विवक्षितम्। तच्च पञ्चनेकत्वेऽपि ततो निर्गत्य सूर्य्यादावेकीभूतत्वात् समुद्रप्रविष्टनदीवदभेदेनावतिष्ठते। तस्मान्नास्त्यूहः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः।

आद्यो नैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः॥ १२॥

तस्मिन्नेवाग्निषोमीये श्रूयते। एकधास्य त्वचमाच्छ्यतादिति। छिन्धीत्यर्थः। तत्र द्वयोः पश्वोरेकधेत्यस्य शब्दस्य नास्ति विकारः। कुतः। तस्य शब्दस्येह सहत्ववाचित्वात्। एकधा गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् पञ्चनेकत्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घटत इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतावेकस्मिन् पशौ यौगपद्यलक्षणोऽर्थो न सम्भवति। ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः। त्वगियमवयवशो बहुकृत्वो न छेत्तव्या। किन्तु सर्वापि सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं भवति। यत् प्रकृतौ सकृत्त्वं तदेव विकृतावुचितम्। ततः प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुमेकधेत्ययं मन्त्रोऽभ्यसितव्यः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

अविकारी विकारी वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः।

विकारे स्वामिदेवार्थं एकार्थौ वान्तिमेऽपि किम् ॥१४॥
स्वाम्यर्थौ देवतार्थौ वा स्यादन्यायत्वतोऽग्रिमः।
अर्थसत्त्वाद्विकारेऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥ १५ ॥
मन्त्रैक्यादर्थं एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन्नायया हिता।
देवार्थाग्नीदेव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥ १६ ॥

अध्रिगुप्रैषनिगदस्यादाविदमाम्नायते। दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वम्। उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति। शाखान्तरे तु मेधपतये मेधमिति। अयमर्थः। शमितारः पशुघातिनो द्विविधाः। दैव्या मानुषाश्च। तानुभयान् सम्बोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति। आरम्भः कर्त्तव्यः। मेधो यज्ञः। तद्योग्या दुरः पदार्थान् हिंसाहेतूनिहानयत। किं कुर्वन्तः। यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञमाशासाना इति। तत्रैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विवचनान्तस्य च बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः। ऊहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थो द्विवचनान्तस्याग्नीषोमौ देवते इत्येवमर्थभेदः। किंवा शब्दद्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः। एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थो देवतैव वेति संशयः। तत्राग्नीषोमीये पशौ यजमानोऽग्नीषोमौ चेति त्रयो मेधस्य पतयः। तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य चान्यायनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः। प्रकृतौ समवेतार्थत्वं सम्पादयितुं शक्यं सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद्विकृतावूहः कर्त्तव्य इति द्वितीयः पक्षः। अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि

प्रकृतावुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद् विकृतिषु बहुयजमानयुक्तास्वहीनादिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः। अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारेण द्विवचनान्त ऊहनीयः। सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः। शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः। किंत्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरम्। तदापि देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्दयोग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः। तस्मिंश्च यजमाने स्वत एकत्वम्। जायया सह द्वित्वमित्येकवचनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थे। ततो यजमानद्वयोपेतायां विकृतावेकवचनान्तो द्वित्वेनोहनीयः। यजमानबहुत्वोपेतायां विकृतौ द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वपक्षः। मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाशासनीयम्। तस्य सिद्धत्वात्। देवतार्थत्वं त्वाशासनीयम्। ततो मेधमाशासाना इत्येतद् देवतायां समवेतार्थं सम्प्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वमविरुद्धम्। देवताकारेणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपद्येते। तस्माद्देवतानुसारेण विकृतावूह इति राद्धान्तः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

आदित्येष्वेकवाच्येषु ऊह्यो नो वोह्यतेऽन्यवत्।
गणार्थत्वादनूह्योऽतो विकल्पः प्रकृताविव ॥ १७ ॥

प्रजापशुसम्पत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुराम्नायते। यः कामयेत प्रथेयपशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामविंशामादित्येभ्यः कामाय लभेतेति। वशा वन्ध्या।

कामाय कामुकेभ्य इत्यर्थः। अत्र चोदकप्राप्तो मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद् बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः। यथा मेधपतिभ्यामिति द्विवचनान्त ऊह्यते। यथा वा पाय इत्येकवचनान्त ऊह्यते। तद्वदिति चेत्। मैवम्। प्रकृतावग्नीषोमयोर्गणैकत्वमेकवचनान्तो ब्रूते। आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः। तस्माद्विकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवात्रापि विकल्प्यते।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

कृष्णग्रीवादिकेनोह ऊहो वास्य न पूर्ववत्।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधित्सया॥ १८॥

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः। प्रैवाग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना। ते च स्वनामभिरन्यत्राम्नाताः। आग्नेयः कृष्णग्रीवः। सारस्वती मेषी। बभ्रुः सौम्यः। पौष्णः श्याम इत्यादिना। तत्राप्येकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्यादित्येष्विव नोह इति चेत्। मैवम्। वैषम्यात्। आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम्। इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम्। अतो बहून् देवानभिधातुं बहुवचनान्तत्वमूहनीयम्।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

षड्विंशतिवङ्क्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुतोह्यते ।
ऊहेऽपि वचनान्त्वत्वमस्येत्यावर्त्त्यतेऽथवा ॥ १ ॥
षड्विंशतेस्तताभ्यासः समस्योक्तिर्भवेदुत ।
अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥ २ ॥
संख्यायाश्च पशोर्युक्तेर्वङ्क्रीणां मुख्यतावशात् ।
अमी पक्षा युज्यतेऽन्त्यस्ता अनुष्ठ्येति शेषतः ॥ ३ ॥

अध्रिगुप्रैषे वाक्यमिदमाम्नायते । षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्च्यावयतादिति । अयमर्थः । वङ्क्रयो वक्राणि पार्श्वास्थीनि । तान्यस्य पशोः षड्विंशति-संख्यानि । एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्क्रीरनुष्ठ्यानुक्रमेण गणयित्वेति यावत् । उच्च्या-वयतादुद्धरतादिति । सोऽयं मन्त्रो वङ्क्रीणामुद्धरणं करण-तया न विनियुक्तः । किन्तु संज्ञपनात् प्राक्पशौ नीयमाने होत्रा प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनूह इत्याद्यः पक्षः । अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम् । शमितॄणामुद्धरणीयाश्रस्था-वश्यकत्वेन दृष्टार्थत्वात् । तस्मात् प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहः । तत्रापि चत्वारः पक्षाः । तत्र संख्या मुख्यत्वेन प्रकाश्या । तत्र द्वयोः पश्वोर्द्विगुणितां षड्विंशतिसंख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीय इत्याद्यः पक्षः । पशोर्श्चोदितत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचकं षष्ठ्य-न्तमस्येति पदं पश्वनुसारेणावर्त्तनीयमिति द्वितीयः पक्षः । युक्तिर्योगः षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह सम्बन्धः । तस्य मुख्यत्वात् प्रतिपशु विभक्तां संख्यां प्रकाशयितुं षड्-

विंशतिपदस्याभ्याम इति तृतीयः पक्षः। अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराख्यूहनीयानि। संख्येयानां बह्वीनां मुख्यत्वात्। तासामियत्ता समस्य वक्तव्या। ततो द्विपञ्चाशदक्षयोर्वङ्क्रयः। अष्टसप्ततिरेषां वङ्क्रय इत्येवं यथायोगमूहनीयमिति चतुर्थः पक्षः। अयमेव सिद्धान्तो वाक्यशेषानुगुणत्वात्। ता अनुष्टुभ् इत्ययं वाक्यशेषः। स च व्याख्यातः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा।
गिरापदवदाद्यः स्यान्नैवकारहतत्वतः॥ ४॥
निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽत्रानुमीयते।
निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्पते॥ ५॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पशवः श्रुताः। अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या इति। तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः। तथा च मन्त्रः। चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति। वाजीगन्धर्ववाहको जातिविशेषः। अत एव आम्नायते। हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानिति। देवबन्धुर्देवानां प्रियः। स्वधितिश्छेदनहेतुः शस्त्रमित्यर्थः। एवं सत्यध्रिगुप्रैषे विशेषोऽयमाम्नायते। न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति। सोऽयं चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यादिकाया ऋचः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्यो न तु विकल्पितः। यथा न गिरागिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमित्यत्र गिरापदनिषेधः

पुर:सरमिरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्ति:। तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुर:सरं षड्विंशतिमन्त्रे विहिते सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्येति चेत्। मैवम्। षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात्। षड्विंशतिमन्त्रस्तावच्चोदकत: प्राप्तत्वान्न विधेय:। तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेणापवादप्रसक्तौ न चतुस्त्रिंशदित्यनेनापवादकं मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्वमवस्थानमनूद्यत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकार: प्रयुक्त:। गिरापदृष्टान्तस्तु विषम:। अप्राप्तत्वादिरापदं तत्र विधीयते। तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधिते स बाधो न गिरागिरेति प्रतिषेधेनानूद्यतेऽतो दृष्टान्ते निषेधानुवादो दार्ष्टान्तिके विध्यनुवाद इति महद्वैषम्यम्। ननु विधिवाक्यस्यैवकारस्यानुवादत्वे सति न चतुस्त्रिंशदित्यस्मिन्निषेधे कृत्स्नवाक्यतात्पर्य्यान्निषिद्धस्य निवृत्तिस्तदवस्था स्यात्। मैवम्। प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यां चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात्। अथोच्येत। चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्र: केवलं स्वरूपेणैव पठित:। न त्वस्याध्रिगुप्रैषवत् प्रापकं किञ्चिदस्तीति। तन्न। प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वात्। अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्ते:। तस्मात् प्रसञ्जकेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समानबलतया चतुस्त्रिंशदित्ययं मन्त्रोऽस्याध्रिगुप्रैषे विकल्प्यते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

पृथग्वचनमश्वस्य स्यादन्याभ्यां समस्य वा।

आद्यः पदे निषिद्धेऽत्र विशेषो नियतो यतः ॥ ६ ॥
वङ्क्रीयत्तानुक्तिदोषादेवात्र निषिध्यते।
पक्षे प्राप्तः प्राकृतोऽस्मिन् समस्योक्तिः पुरा यथा ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तोऽश्वस्य तूपरगोमृगाभ्यां समस्य वङ्क्रीयत्ता न वक्तव्या। किन्तु पृथगेव। कुतः। यस्माच्चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्रविशेषोऽश्वस्य नियतः। ननु प्रत्यक्षनिषेधेनानुमितविधिना च विकल्पः पूर्वमुक्तः। तत्र। ऋचो निषेधाभावात्। न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयादित्यृचि प्रथमपदमात्रं निषिध्यते। ननु निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वमुपजीव्य विधिरनुमितः। तत्रानुमापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्य विधेरप्यभावाच्चतुस्त्रिंशदित्यस्या ऋचः प्राप्तिरेव नास्ति। तत्र कुतो नियतिरिति चेत्। न। प्रकरणपाठमन्त्रलिङ्गाभ्यां विनियोगविधेरनुमेयत्वात्। तस्मादनेन मन्त्रेणाश्वस्य पृथग्वचनमिति प्राप्ते ब्रूमः। यदि चतुस्त्रिंशदित्येकमेव पदं निषिध्येत। तदा तस्यामृचि वङ्क्रीणामियत्ता नोच्येत। ननु षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यनेन वाक्येन संख्यावाचिपदान्तरप्रक्षेपविधानादियत्तोच्यत इति चेत्। न। तस्य वाक्यस्यैवकारेण विधिशक्तेः कुण्ठितत्वात्। तस्मान्न पदमात्रस्य निषेधः। किन्तु कृत्स्नाया ऋचः। तथा सति पूर्वोक्तविकल्पस्य तदवयवत्वादश्वविशेषविधिपक्षे पृथग्वचनं कर्त्तव्यम्। तन्निषेधपक्षे चोदकप्राप्ते प्राकृतेऽध्रिगुप्रैषे प्रथमाधिकरणन्यायेन समस्य वक्तव्यम्। तत्र तूपरगोमृगयोः प्रत्येकं षड्विंशतित्वादश्वस्य चतुस्त्रिंशत्त्वात् समासेन षड्शीतिरेषां वङ्क्रय इत्येवमूहनीयम्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

पक्षी वपाऽथवोरुकोरलयोरविशेषतः।
पक्षी वपा सन्निधानाद्भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥ ८ ॥

अध्रिगुप्रैषे वचनमिदमाम्नायते। वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरूकं मन्यमाना इति। वनिष्टुर्वपासमीपवर्त्ती कश्चित् शवाङ्गविशेषः। तं मा राविष्ट। तस्य लवनं मा कुरुत। व्यत्ययेन लकारस्य रेफः। किं कुर्वन्तः। उरूकं मन्यमानाः। वनिष्टावुरूकबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः। अत्रोरूकशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते। कुतः। रलयोरविशेषात्। पर्य्यङ्कः पल्यङ्कः। रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात्। उरूकशब्दः सादृश्यलक्षकः। पक्षिसदृशं वनिष्टुं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्टेति वाक्यार्थः। तस्मादुरूकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः। उरूकशब्देनात्र वपा लक्ष्यते। कुतः। वनिष्टुसन्निधानात्। सति हि सन्निधावुरूकभ्रान्तिर्वनिष्टौ सम्भवति। भ्रान्तिप्राप्तं च लवनमत्र निषिध्यते। उरूकं मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टेत्युक्तत्वात्। वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्टोर्यल्लवनं तस्य निषेधे सति दृष्टोऽर्थो लभ्यते। भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात्। त्वत्पक्षे तु वनिष्टोर्लवनमेव नास्ति। तच्चायुक्तम्। हृदयाद्यङ्गवल्लवितव्यत्वात्। वनिष्टुमस्नीधे षड्वत्तं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात्। ततो लवननिषेधस्यासमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात्। तस्माद्वपावचन उरूकशब्दः। यद्यपि वपायामप्रसिद्धस्तथाप्युरुविस्तीर्णमूको मेदो यस्येत्यवयवार्थद्वारा मेदस्विन्यां वपायां

युक्त उरूकशब्दः। एवं सत्यनेकवपासु विकृतिषु एकवचनान्त उरूकशब्द ऊहनीयः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात् स्तुतिर्वा छेदनादसिः।

स्तुतिः कात्स्न्र्यराय बाह्वोः स्यात् स्वधितिश्छेदसाधनम्॥ ९॥

अध्रिगुप्रैषे वाक्यान्तरमाम्नातम्। प्रशसा बाहू इति। तत्र शसु हिंसायामित्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति। तच्चासिवाचकम्। तदेतत् केनचिद् ब्राह्मणवाक्येनानूद्यते। दशप्रयाजानिष्ट्वाह शासमाहरेत्यसिर्वै शास इत्याचचत इति। सोऽयमसिर्बाह्वोश्छेदनहेतुः। तस्माद् दृष्टार्थलाभादसिः प्रशसेत्यस्य पदस्यार्थ इति चेत्। मैवम्। शंस स्तुतावित्यस्माद्धातोरयमुत्पन्नः प्रशसावित्यस्य द्वितीयाद्विवचनान्तस्य शब्दस्य छान्दस औकारलोप आकारादेशे च कृते प्रशसेति भवति। बाह्वोः प्रशस्तत्वं नाम कात्स्न्र्यम्। प्रशस्तौ बाहू कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्धर्तव्यौ बाहू इतोऽदृष्टो दृष्टार्थो लभ्यते। नात्र छेदनसाधनत्वमसेः सम्भवति। स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात्। तस्मात् स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः। तथा सति बाहुबहुत्वे बहुवचनान्तत्वेन प्रशसेति पदमूहनीयम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

साद्गुण्यमुत साकल्यं श्येनायुक्त्या विवक्षितम्।

प्रसिद्धसन्निवेशाद्यस्तत्सत्त्वादखिलोद्धृतिः॥ १०॥

अध्रिगुप्रैषवचन एतदाम्नायते। श्येनमस्य वक्षः

कुर्णुतादिति। तत्र यथामी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते प्रसिद्धसिंहसन्निधानात् पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्त्तव्यतया प्रतीयते। तथैवास्य पशोर्वचः श्येनं कृणुतादित्यत्र श्येनसादृश्यं वचसि कर्त्तव्यतया प्रतीयते। ततो वच उद्धृत्य कर्त्तनाद्युपाये पक्षचरणचञ्च्वादिकं सम्पाद्य श्येनसंस्थानं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। वचसि श्येनसादृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति। ततो यथा तत्र नश्यति तथा साकल्येनोद्धरणीयमिति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते। तथा सति च्छविरविकलं भवति। अंसादिष्वनेन न्यायेन साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या। एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते। गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतादिति।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

ज्योतिष्मती भवेन्नोवा दर्शार्थोद्धृतलोपने।
निमित्तसत्त्वात् स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात् ॥११॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाम्नायते। अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेदिति। प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यादुद्धृत्याहवनीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते। सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदहुतेऽग्निहोत्रे यदि शाम्येत्तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः। तत्र दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौ सेयं ज्योतिष्मतीष्टिर्भवेत्। कुतः। अग्न्युद्वानस्य निमित्तस्य सद्भावादिति चेत्। मैवम्। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्यैवाग्नेरुद्वानं निमित्तमिति प्रकरणादवगम्यते। अन्यथा चेद्धाग्निहोत्रायैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते।

तथा सत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति। अतोऽग्निहोत्रार्थादुद्धृतोद्दानस्य निमित्तस्याभावान्नैमित्ति-कीष्टिर्न प्रवर्त्तते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

धार्य्योद्दाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते।

गतश्रीत्वनिमित्तं तत्परार्थत्वान्न विद्यते॥ १२॥

इदमाम्नायते। धार्य्यो गतश्रिय आहवनीय इति। गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते। त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्य इति। श्रौर्वो गौतमो भारद्वाज इति कल्पसूत्रकारः। गतश्रीभिर्धार्य्यमाणस्याहवनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्दाने सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत इति चेत्। मैवम्। न ह्यस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तम्। किन्तु गतश्रीत्वम्। सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया कथाचिदप्यचोदितत्वात् सर्वार्थत्वं वक्तुमप्यशक्यम्। गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य धृतोऽग्निः प्रसङ्गात् सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युपकरोतीति चेत्। उपकरोतु नाम। नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तं लभ्यते। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्दानं तन्निमित्तम्। न चात्र तदस्ति। किन्त्वन्यस्य यस्य कस्यचित् कर्मणोऽर्थे समुद्धृतस्य गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते। तस्मान्निमित्ताभावान्नास्ति सेष्टिः।

नवमाधिकरणमारचयति।

दर्शार्थोद्धरणे वाचेत्यादिनां वा समन्त्रकम्।

कर्तुं स्यान्न निमित्तस्य कालस्यात्र विवर्जनात्॥ १३॥

अस्त्यग्निहोत्रे वह्न्युद्धरणमन्त्रः। वाचा त्वा होत्रा प्राणेनोद्गात्रा चक्षुषाध्वर्य्युणा मनसा ब्रह्मणा श्रोत्रेणाग्नीधैतैस्त्वा पञ्चभिर्दैव्यैर्ऋत्विग्भिरुद्धरामीति। सोऽयं मन्त्रो दर्शपूर्णमासार्थेऽपि वह्न्युद्धरणे पठनीयः। कुतः। तदुद्धरणस्याग्निहोत्रेऽप्यङ्गत्वात्। उद्धृते हि तस्मिन्नग्नौ पर्वणि सायं प्रतिपदि प्रातश्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते। यदि तत्र मन्त्रो न पठ्यते तदानीमग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं विगुणं स्यात्। ततः समन्त्रकं कर्त्तुं मन्त्रः पठनीय इति चेत्। मैवम्। अग्निहोत्राङ्गे समन्त्रकाग्न्युद्धरणे निमित्तस्य कालस्यासम्भवात्। अर्धास्तमितसूर्य्ये आविःसूर्य्ये च काले क्रमेण सायं प्रातश्चाग्निहोत्रवह्न्युद्धरणं विहितम्। दर्शपूर्णमासार्थं तु पर्वणि प्रातरग्निहोत्रे हुते पश्चादग्निमुद्धृत्यान्वाधानं क्रियते। अतो निमित्तस्य कालस्याभावान्नैमित्तिकं समन्त्रकोद्धरणं नास्ति।

दशमाधिकरणमारचयति।

प्रदेयधर्म्माः स्युर्नो वा पयसि प्रायणीयगे।

चरुवत् स्युः पाकहेतुः सप्तम्या स्युर्न ते ततः॥ १४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति। तत्र चरुपयसोरुभयोर्दैवतासम्बन्धेन प्रदेयद्रव्यत्वसाम्याद्यथा चरौ निर्वापावघातादयः समन्त्रकाः प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठीयन्ते। तथा पयसि समन्त्रका वत्सापाकरणादयः प्रदेयद्रव्यधर्म्मा अनुष्ठेया इति चेत्। मैवम्। आधारवाचिन्या पयसीति सप्तम्या श्रवणहेतुत्वावगमात्। ततो न ते धर्म्माः कर्त्तव्याः। किन्तु प्रणीताधर्म्मा उत्पवनादयस्तत्र कर्त्तव्याः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

पयोदध्नोरभ्युदये न ते स्युर्वा स्युरेव ते।

प्रवृत्तत्वाद्देवयोगमात्रोक्तेः सन्ति तेऽन्यवत् ॥ १५ ॥

अभ्युदयेष्टिरेवमाम्नायते। वि वा एतं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद् ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्य्याद् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति। अयमर्थः। यस्य यजमानस्य दर्शकर्म्मार्थं हविश्चान्त्या चतुर्दश्यां निरुप्तं भवति तत उषसि पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तं यजमानमध्वर्य्युः प्रजया पशुभिश्च वियोजयति तदीयं च वैरिणं वर्धयति। ततः प्रवृत्तेऽस्मिन् दर्शकर्म्मणि चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य पूर्वदेवतापनयनेन तण्डुलानां देवतान्तरसम्बन्धः कर्त्तव्य इति। तदिदं षष्ठाध्याये निर्णीतम्। इह तु पूर्वोक्तप्रायणीयन्यायेन सप्तमीनिर्दिष्टयोर्दधिशृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्म्मा न कर्त्तव्याः। किन्तु प्रणीताधर्म्मा इति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। प्रायणीयस्य पूर्वमप्राप्ततया द्रव्यं देवता च अपणायाधारभूतं पयश्चेत्येवमनेकगुणैर्विशिष्टं कर्म्मैकेन वाक्येन विधातुं शक्यम्। इह तु कर्म्मणः प्रवृत्तत्वात्तस्मिन् कर्म्मणि तण्डुलानां नैमित्तिको देवतान्तरसम्बन्ध एक एव गुणो विधातुं शक्यते। न तु दधिशृतयोः प्रणीतार्थत्वं गुणान्तरम्। अनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तस्मात्तण्डुलवत् प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोः प्रदेयधर्म्माः कर्त्तव्याः।

-द्वादशाधिकरणमारचयति ।

स न्यायः पशुकामेष्टौ प्रायणीयनयोऽथवा ।

तुल्यश्रुतित्वात् स्यादाद्योऽपूर्वकर्मत्वतोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

इदमाम्नायते । यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्य्यादिति । तत्रेदमपरमाम्नातम् । ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्य्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति । तत्राभ्युदयेष्ट्या समानश्रुतित्वात्तेनैव न्यायेन दधिशृतयोः प्रदेयधर्मा इति चेत् । मैवम् । पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्यं नास्ति । ततः प्रायणीयन्यायेन सप्तम्या अपणाधारत्वावगमात् प्रणीताधर्मा एवात्र कार्य्याः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

मिश्रणे पयआदीनां सोमधर्मा न वाग्रिमः ।

प्रदातुं मेलनान्मैवं संस्कारार्थत्वतः श्रुतेः ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य मिश्रणमाम्नातम् । पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति शक्तुभिर्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पात्नीवतमिति । तत्र मिश्रणं सोमेन सह प्रदानार्थम् । ततः प्रदेयस्य सोमस्य ये धर्माः क्रयादयः । ते पयःप्रभृतिषु कर्त्तव्या इति चेत् । मैवम् । मेलनस्य सोमसंस्कारार्थत्वात् । मैत्रावरुणमित्यादिभिर्द्वितीयाश्रुतिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्यते । पयसेत्यादिभिस्तृतीया-

श्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां तादर्थ्यम्। ततः संस्कारकाणां प्रदेयत्वाभावान्न तद्धर्माः सन्ति।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

स्पर्शः परस्वदालम्भो यागो वोत्सर्गतोऽग्रिमः।

द्रव्यदेवान्वयाद्यागोऽङ्गरीतिविधिरुत्तरः॥ १८॥

अश्वमेधे समाम्नायते। ईशानाय परस्वत आलभते पर्य्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति। परस्वच्छब्देनारण्याः पशुविशेषा उच्यन्ते। तेषामालम्भः स्पर्शमात्रम्। कुतः। पर्य्यग्निकृतानां तेषां पशूनामुत्सर्गविधानात्। यागपक्षे तदसम्भवादिति चेत्। मैवम्। द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वावगमात्। ईशानायेति देवताया निर्देशः परस्वत इति द्रव्यस्य। न हि यागमन्तरेण द्रव्यदेवतयोरन्वयः सम्भवति। पर्य्यग्निकृतोत्सर्गवाक्येन कृत्स्नोपकारप्राकृतपर्य्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिर्विधीयते। तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनो न चोदकमपेक्षते। तस्मादालम्भो यागः। इतरस्तत्र गुणविधिः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत्।

कर्मान्यदाग्रिमस्त्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः॥ १९॥

अङ्गरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्त्तनात्।

साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत्॥२०॥

त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति प्रकृत्य पर्य्यग्निकृतं पत्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतम्। तत्र पुनः श्रूयते। आज्येन शेषं संस्थापयतीति। तदिदमाज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनि-

धिर्भवेत्। कुतः। उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तदवगमात्। पर्य्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधायाज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य चोदकप्राप्तमुत्तरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः। पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पात्नीवतः पशुः समाप्तः। यदि पात्नीवतमालभेतेति विहितस्य कर्म्मणः समाप्तिर्न स्यात्। स केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियते। तदा विहितो द्रव्यदेवतासम्बन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात्। ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्त्तव्यः। तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कुतः प्रतिनिधिः। देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् पर्य्यग्निकरणोत्सर्गवाक्येनाङ्गरीतिविधाने संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति। तस्मादाज्यवाक्येन कर्मान्तरं विधीयते। देवता तु पात्नीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते। कर्मान्तरत्वेऽपि शेषत्वमुपचर्य्यते। पश्वाज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पत्नीवदाख्याया देवताया एकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंहारसदृशत्वात् संस्थितिक्रियया चालम्भनिर्वापादिवद्यागो विवक्ष्यते। लिङ्प्रत्ययो वैदिकः। संस्थापयतीति लडपि प्रत्ययश्चापूर्वभावनामभिधत्ते। तस्मादाज्यद्रव्यकं पत्नीवद्देवताकं शेषवत् पशुयागसमनन्तरभाविकर्मान्तरमेवात्र विधीयते।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।

समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः।

दशमोऽध्यायः।

रूपान्तरत्वादासन्नं नवमे स्थितमूहनम्।
निवृत्तित्वाद्विप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते॥

अतिदिष्टपदार्थस्वरूपान्तरमूहनम्। ततः सन्निकृष्यते। बाधस्तु पदार्थनिवृत्तिः। ततो विप्रकृष्यते। तस्मान्नवम-दशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपन्नः।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णक-मारचयति।

वेदिः स्वयंकृतत्वादौ प्राकृतं सर्वमाचरेत्।
लुप्तार्थं बाध्यतां वाक्यचोदकप्रापितत्वतः॥ १॥
अपिचासत्तियोग्यत्वहानेरुद्धननादिकम्।
बाध्यतेऽपेचितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यताम्॥ २॥

रत्नीनामेतानि हवींषि भवन्तीति वाक्येन राजसूये रत्निनामकानां देवानां सम्बन्धीनि कानिचिद्धवींषि दर्श-पूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि। तेषु मैत्रा-बार्हस्पत्ये हविषि श्रूयते। स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदितं बर्हिः स्वयंकृत इध्म इति। इष्टावुद्धननखननपरिलेखना-दिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते। स्फ्येनोत्तमां त्वच-मुद्धन्ति। देवस्य सवितुः सव इति खनति। स्फ्येन वेदिं

परिलिखन् परिगृह्णातीति तद्विधानात्। यद्यस्य घोषद-सीत्यस्मिन्ननुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रच्छिन्नं बर्हिः सम्पाद्यते। त्रीन्परिधीनित्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिध्मः सिध्यति। विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां तरितुं स्वयमित्युक्तम्। यथावस्थित एव भूप्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्त्तव्यः। इध्माबर्हिषी अपि स्वत एव छिन्ने शास्त्रीयच्छेदन-निरपेक्षे ग्राह्ये इत्यर्थः। तत्र प्रकृतौ सप्रयोजनानामुद्धन-नादीनां विकृतौ प्रयोजनं लुप्यते। उद्धननादिकृतस्य वेद्युपकारस्य स्वयंशब्देन निवारितत्वात्। बर्हिःस्तरण-हविरासादनादिधर्मा विकृतावप्यलुप्तार्थाः। तत्र संशयः। किं लुप्तार्थमलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावप्यनुष्ठेयमुत लुप्तार्थं वर्जनीयमिति। चोदकस्य साधारणत्वात् सर्वमनु-ष्ठेयमित्याद्यपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः अङ्गी ह्यङ्गैरुपकृतः फलं साधयति। तथा च सत्यङ्गिनोऽङ्गकृत उपकारे साक्षा-दपेक्षा। उपकारद्वारा त्वङ्गेषु। प्रत्यासन्नश्चाङ्गिनं प्रत्य-ङ्गेभ्य उपकारः। योग्यतापि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकार-स्यैवास्ति। न त्वङ्गानाम्। वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टोपकार-युक्तानि प्रकृतावुद्धननादीन्यङ्गानि। विकृतौ तु वेद्याः स्वतः-सिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते। तत उपकारद्वारका-ण्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते। तस्मा-दुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि। सोऽयं चोदकप्रापितस्योद्धन-नाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वेन निश्चयो बाध इत्युच्यते। चोदकस्य त्वलुप्तोपकारैरुपकारद्वारेणाकाङ्क्षासन्निधियो-ग्यत्वयुक्तैर्हविरासादनाद्यङ्गैश्चरितार्थता सम्पद्यते।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वास्ति पाकवत्।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत् पाकमवघाते तु नास्ति सा॥ ३॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते। प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति। कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची। प्रकृतौ व्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां व्रीहीणामवघातो विहितः। सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति सन्देहः। अस्तीति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा। वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः। लुप्तेऽप्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निदर्शनम्। लुप्तेऽपि विक्लित्त्युपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः। तद्वदवघातोऽप्यस्तु। घृते श्रपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः। अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति।

तृतीयवर्णकमारचयति।

वैश्वदेवस्य तन्त्रे यः पक्षे विष्णुः स किं पुरा।

आवाह्यो वा न वावाह्य आग्नेयाङ्गातिदेशनात्॥ ४॥

वैश्वदेवावाहनस्य काले स्फ्याश्लेषवर्जनात्।

विष्णुयागस्य सन्देहाद्विष्णोरावाहनं न हि॥ ५॥

काम्येष्टिष्वेवं श्रूयते। वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवांस्तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन व्यूहेदिदमहममुं च व्यूहामीति यं द्विष्यात्तं ध्यायन्नधोऽवसृज्येत यद्य स्फ्य आश्लिष्येत्तद्विष्णव उरुक्रमायावद्यतीति। अस्यायमर्थः। अयं शत्रुक्षयार्थश्चरुः। तस्य प्रकृतिभूतादाग्नेयपुरोडाशाद्विशेष उच्यते। पुरोडाशशेषं यागोत्तरकाले

बर्हिष्यवस्थाप्य चतुर्णामृत्विजां भक्षविभागाय हस्तेन चतुर्धा कुर्य्यात्। तत्र इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्य्यो-रिदमग्नीध इति तत्तद्भागान् पृथगुपदिशेत्। अतीक्ष्ण-कर्मत्वान्न हस्तेन विभागः। किन्तु तीक्ष्णाग्रेण अस्या-स्फ्यनामकेन यज्ञायुधद्वयेन। मन्त्रं चेदमिदमहं ब्रह्मभागं व्यूहामीत्येवमादिरूपं पठेदित्येतावान् विशेषः। ततो यदि कदाचिच्चरुलेशो व्यूहनकाले भूमौ पतेद्यज्ञायुधेन वा लिप्येत। तदा तं पतितं लिप्तं चरुलेशं तीव्रपरा-क्रमाय शत्रुचयसमर्थाय विष्णवेऽवद्येत। व्यूहनकाले-ऽवदानकाले च शत्रुं चोरं ध्यायेदिति। तत्र वैश्वदेविक-तन्त्रमध्ये चरुलेशस्याधःपातास्ल्रेषणपक्षे वैष्णवयागो विहितः। अतो वैश्वदेविकेऽनुष्ठितान्याघारप्रयाजान्य-भागादीन्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्तीति न पृथक् क्रियन्ते। आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण न प्रसङ्गात् सिध्यति। विश्वान् देवानावहेति तत्रावाहनम्। अत्र तु विष्णुमावहेति वैषम्यम्। सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले होता देवतावाहनार्थो निगदः पठ्यते। सोऽयं वैश्वदेवा-वाहनस्य कालः। न खलु तदानीं विष्णुः प्रसक्तः। प्रयाजा-ज्यभागप्रधानयागनारिष्टहोमचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वास्ल्रेषण-पक्षे वैष्णवयागस्य प्राप्स्यमानत्वात्। अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्यागसिद्धये पूर्वस्मिन् काल आवाह्यो न वेति सन्देहः। आवाह्यः। चोदकवशादिति प्राप्तम्। न च वैष्णवस्य वैश्वदेवप्रकृतित्वान्नास्ति चोदक इति शङ्क्यम्। तयोरुभयोरप्याग्नेयविकृतित्वेनोभयत्राप्याग्नेयाङ्गानामति-

देशात्। तस्मान्मान्यानां विप्रादीनामनिमन्त्रणे भोजनार्थागमनादर्शनान्मान्यतमाया देवताया अनावाहने हविःस्वीकारस्य दूरापेतत्वादप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्यागसिध्यर्थमावाह्य इति प्राप्ते ब्रूमः। किं चतुर्धाकरणादूर्ध्वमावाह्यते। किंवा प्रयाजेभ्यः पुरा। नाद्यः। अकाले कृतमकृतं स्यादिति न्यायेनावाहनस्य निरर्थकत्वात्। न द्वितीयः। विष्णुयागनिमित्तस्य भविष्यदाश्लेषस्य पाक्षिकत्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि पाक्षिकत्वात्। तथा सत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थायैव स्यात्। न हि निमन्त्रितो विप्रादिरभोजितः सन्तुष्यति। प्रत्युत अपत्येव। एतदेवाभिप्रेत्योच्यते। देवताभ्यो वा एष आवृश्चते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजत इति। यागपक्षे तु विनाप्यावाहनं याग उपपद्यते। कदाचिदनिमन्त्रितानामपि पूज्यानां स्नेहातिशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात्। तस्मान्नास्ति विष्णोरावाहनम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिगा न वा।

अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिर्विधीयते। अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति। सेयं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या न वेति सन्देहः। दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूताया आरम्भणीयायास्तासु प्रयाजादिवच्चोदकप्राप्ताया लोपकारणाभावात् कार्यत्वाद्यः

पक्षः। किमारम्भणीयात्र क्रियमाणा सती सोमयागमारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात्। किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य। नाद्यः। सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनारम्भणीयाया अप्राप्तत्वात्। न द्वितीयः। अङ्गानां दीक्षणीयादीनां पृथगारम्भासम्भवात्। ननु दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमयतीति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः। नैवम्। तस्यारम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रसज्येत। तस्मादारम्भाख्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाङ्गिन्यस्त्युपक्रमात्।
संघस्योपक्रमो नेष्टेर्द्वारलोपान्न सा भवेत्॥ ७॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतयो विहिताः। तासु सारम्भणीयास्ति न वेति संशयः। दीक्षणीयादिवदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात् सोमयागवत् सर्वासामङ्गित्वेनोपक्रमसम्भवात्तद्द्वारेणारम्भणीयास्तीति पूर्वपक्षः। यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्यादयस्तथाप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति। अन्यथा प्रधानेष्वाग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कृत्वोऽनुष्ठानं प्रसज्येत। अथोच्येत। प्रधानानां षण्णामाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भ इति। तर्ह्यत्रापीष्टिपशुसोमदर्विहोमरूपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य

यजत्यूयत्वात् संघस्यैवोपक्रमोऽस्तु। न ह्यसौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिर्येन तत्रारम्भणीया प्रसज्येत। अस्ति चातापरः सर्वारम्भार्थो याग:। अग्निष्टोममग्रे ज्योतिष्टोम-माहरतीति ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोम-स्याम्नानात्। तस्मादनुमत्यादिष्विष्टिष्वारम्भद्वारस्य लोपात् सारम्भणीया न भवेत्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

तस्यां सास्ति न वाङ्गत्वेऽप्यस्य पृथगुपक्रमात्।
अस्तित्वमेवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने॥ ८॥

येयमारम्भणीया सापीष्टित्वाद्दर्शपूर्णमासविकृतिः। अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयोरिवारप्स्यमानपुरुषसंस्का-राय सानुष्ठेया न वेति संशयः। चोदकप्राप्तत्वादनुष्ठेया। ननु सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनारम्भ-द्वारं लुप्यते। न। वैषम्यात्। ऋत्विग्वरणादिना प्रयोग-मारभ्यानुतिष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया प्रवर्त्तते। दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात् सम्प-द्यते। ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रम इति द्वारसद्भावादारम्भणीयामारप्स्यमानः स्वसंस्कारार्थ-मारम्भणीयां कुर्य्यात्। अनवस्था तु लोकप्रसिद्धबीजाङ्कुरादि-दृष्टान्तेन समाधेयेति प्राप्ते ब्रूमः। आरम्भणीयायामार-म्भणीयान्तरं न कार्य्यम्। कुतः। अङ्गान्तरवदतिदेष्टुमश-क्यत्वात्। तथाहि। प्रकृतौ समिधो यजतीत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां स्वरूपमुपदिश्यते। प्रकरणेन त्वङ्गाङ्गिभावो

चोद्यते। ततः सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्या-
दिकायां विकृतौ निर्वापविशिष्टानुष्ठितं चोदकवाक्यमेवं प्रव-
र्त्तते। इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयानीति। एवं च
सत्यारम्भणीयायामिदं वाक्यम्। किमाग्नावैष्णवमेकादश-
कपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्येतद्वाक्यं समि-
दादिवाक्यवदङ्गभूतामारम्भणीयां विदधातु। किंवा यथा
सौर्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनुमापयति। तथा दर्शपूर्ण-
मासाङ्गभूतायामारम्भणीयायामव्यक्ता आरम्भणीयाया
अङ्गातिदेशमनुमापयतु। एतोऽयं करोत्विति। नाद्यः।
अङ्गविधावुपक्षीणत्वेनातिदेशानुमाने शक्त्यभावात्। न
द्वितीयः। अविहितत्वेनातिदेष्टुमयोग्यस्याङ्गस्यातिदेशे शक्त्य-
भावात्। न तृतीयः। वाक्यभेदापत्तेः। नन्वनेन न्यायेन
सौर्यवाक्येऽपि वाक्यभेदः स्यात्। एकस्यैव वाक्यस्य याग-
विध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात्। नैवम्। वाक्यद्वयसद्भावात्।
प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकम्। अनुमितं वाक्यमङ्गातिदेश-
कम्। तर्ह्यत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेत्। बाढम्।
अत एवारम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठीयन्ते। तद्वदारम्भ-
णीयान्तरूपमप्यङ्गमनुष्ठीयतामिति चेत्। न। दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्यवदारम्भ-
णीयान्तरूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभावात्। न हि
प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृतावतिदेशमर्हति। तस्मात्
सम्प्रतिपन्नस्यैवारम्भणीयाविधायिनो वाक्यस्येध्माङ्गस्वरूप-
विधानाय समिदादिवाक्यसजातीयत्वमतिदेशाय सौर्य-
वाक्यस्थानीयत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयम्। तथा सत्या-

वृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः केन वार्य्येत। तस्मादारभ्यणीयाया-मारभ्यमानपुरुषसंस्कारार्थारभ्यणीयान्तरं न कार्य्यम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

यूपाहुतिः खलेवाल्यां कार्य्या नो वातिदेशतः।
कार्य्या होमश्छेदनार्थो माच्छेद्यायां स युज्यते॥ ८॥

अस्ति साद्यस्क्रनामकः कश्चिद्यागः। सद्यस्क्रियाम् क्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकाम इति तद्विधानात्। सन्ति साद्यस्क्राः पशवः सह पशूनालभेत इति श्रुतेः। तेषु पशुषु वेद्युत्तरवेदियूपाः शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षा एव गृह्यन्ते। अत एवाहाश्वलायनः। साद्यस्क्रे पूर्व्वा वेदिः खलेवाली यूप इति। खले बलीवर्द्दबन्धनाय निखातो मेढिः खलेवाली। तेषां च पशूनामग्नीषोमीयपशुविकृतित्वात्तदीययूपकार्य्याः पशुनियोजनादयः खलेवाल्यां क्रियन्ते। तथा प्रकृतौ यूपमाप्तुं गमिष्यतः पुरुषस्याहुतिर्विहिता। यूपमाच्छेत्स्यता होतव्यमिति। तां चाहुतिमापस्तम्बो दर्शयति। उरु विष्णो विक्रमस्वेति स्रुवेणाहवनीये यूपाहुतिं जुहोतीति। सेयमाहुतिः खलेवाल्यां कार्य्या न वेति संशयः। तद्धर्म्मातिदेशात् पशुनियोजनवत् कार्य्येति पूर्व्वः पक्षः। यूपमाच्छेत्स्यतेति वाक्यस्यायमर्थः। अयूपं खादिरादिकाष्ठविशेषं शास्त्रीयच्छेदनादिसंस्कारैर्यूपीकर्त्तुं काष्ठस्य शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै होमः कर्त्तव्य इति। न हि खलेवाल्याः शास्त्रीयं छेदनमस्ति। पूर्व्वमेव छिन्नस्य काष्ठस्य कृषीवलैः खले निखातत्वात्। तस्माच्छेदनद्वारलोपादाहुतिर्न विद्यते।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

तस्यां स्थाखाहुतिः कार्य्या न वा स्थाणौ विधानतः ।
कार्त्तव्योपकरोत्यारात् पशौ सा प्रकृताविव ॥ १० ॥
यूपीयाव्रश्चनस्थाणुद्वारासौ यूपसंस्कृतिः ।
स्वग्वत्तत्सम्भवात् सेयमयूपाद्विनिवर्त्तते ॥ ११ ॥

अग्नीषोमीययूपप्रकरणे स्थाखाहुतिं जुहोतीति श्रूयते। यूपे वृक्णे सत्यवशिष्टं वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेन स्थाणुरित्युच्यते। तत्राहुतिविशेष एवं श्रूयते। वनस्पते शतवल्शो विरोहेत्याव्रश्चने जुहोतीति। सेयमाहुतिस्तस्यां खलेवाल्यां कार्य्या न वेति संशयः। स्थाणुमुपजीव्याहुतिविधानात् खलेवाल्यामपि स्थाणुत्वात् सा कार्य्या। न च खलेवाल्याः शास्त्रीयसंस्काराभावेनाहुतिर्व्यर्थेति शङ्कनम्। पशावारादुपकारकत्वात्। यथा प्रकृतौ यूपाद्वियोजितस्याव्रश्चनस्थाणोरसंस्कार्य्यत्वेन पशावुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। आवृश्चतेऽस्मादित्याव्रश्चनमवशिष्टं वृक्षमूलम्। न खलु स्थाणुमात्रमाव्रश्चनमात्रं वोपजीव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता। किं तर्हि यूपप्रकरणबलेन यूपीयाव्रश्चनस्थाणुत्वमुपजीव्य प्रवृत्ता। ततस्तद्द्वारेणासावाहुतिर्यूपसंस्कृतिः स्यात्। तथा च दृष्टसंस्कारे सम्भवत्यदृष्टमारादुपकारकत्वं कल्पयितुमयुक्तम्। न च यूपवियोजितस्थाणुगतातिशयेन यूपसंस्कारो न सम्भवति। यूपसम्बन्धित्वेन तत्सम्भवात्। यथाचार्य्यस्य देवदत्तस्य शिरसोऽवतारिताया अपि स्रजः शिष्येण शुचिदेशेऽवस्थापनम्। तत्सम्बन्धादाचार्य्यस्यैव संस्कारोऽव-

कल्प्यते तद्वत्। अतो यूपसंस्कारार्थमाहुतिरयूपाङ्गि-
कायाः खलेवाल्या निवर्त्तते।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

अन्त्यः प्रयाजः आरात् किमुपकार्य्यथ संस्कृतिः।
स्वाहाकारेति देवीक्तेर्मात्रवन्मन्त्रवर्णनात्॥ १२॥
आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके।
विधित्वयात्र सौर्य्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्त्तनम्॥ १३॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमः प्रयाज एवमाम्नायते। स्वाहा-
कारं यजतीति। स किमिष्टेरारादुपकारक उताज्य-
भागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारक इति
संशयः। तत्र स्वाहाकारं यजतीति देवताविधिरिति
पूर्वपक्षाभिप्रायः। स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते। यागस्य
तदाकाङ्क्षणात्। न च प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णाद्देवता-
कल्पनमुचितम्। नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैयाधिकरण्यं
प्रसज्येत। विधिना हि स्वाहाकाराख्यदेवता विहिता।
मन्त्रे तु यक्ष्यमाणा आज्यभागादिदेवता अग्न्यादिदेवताः
प्रतीयन्ते। स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा प्रजापतिं
स्वाहाग्नीषोमावित्यादिको हि तन्मन्त्रः। नैष दोषः।
मातृशब्दवन्मान्त्रवर्णिकाग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसम्भवात्।
यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातारं जननीं चाचष्टे।
तथाग्न्यादिशब्दाः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम्।
न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियतामिति वाच्यम्।
संस्कार्यायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात्। तस्मादिष्टेरा-
रादुपकारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपेयः। मैवम्। चतुर्थ्या

तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते। न चात्र तौ विद्येते। किं चायं विधिर्देवतायागावुभौ विधत्ते। देवताविशिष्ट-यागं वा। देवतामात्रं वा। यागमात्रं वा। नाद्यः। वाक्यभेदापत्तेः। न द्वितीयः। गौरवप्रसङ्गात्। न तृतीयः। अप्राप्तस्य यागस्यानुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात्। तस्माच्चतुर्थः परिशिष्यते। तत्र च द्वितीयान्तः स्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति। तस्मादाज्यभागादि-देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः। एवं च सति सौर्यादि-विकृतिषूत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपदपरि-त्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्यति।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

आज्यभागो य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्कृतिः।
आरादुतोपकारी स्यात् पूर्वन्यायेन संस्कृतिः॥ १४॥
निगदेऽग्ने हविरुक्तत्वाद्द्विधावेकपदोक्तितः।
उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्त्तते॥ १५॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। आज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजतीति। तयोः प्रथम आग्नेयः। द्वितीयः सौम्यः। तत्र सौम्यस्य नास्ति सन्देहः। प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात्। अस्ति च केवल आग्नेयपुरोडाशो विद्यते। तस्मादाग्नेय आज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेरारादुपकार इति संदिह्यते। तत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्तानां यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारः। तथा प्रथम आज्यभागोऽप्यग्निमग्न आवहेति

निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । निगदस्तावदेवं पठ्यते । अग्नि-मग्न आवह । सोममावह । अग्निमावहेति । अस्याय-मर्थः । भो आहुत्यधिकरणभूताग्ने हविर्ग्राहिण आज्यभाग-द्वयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमोऽग्निरित्येतां-स्त्रीनिर्दिष्टावावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निरन्य इति गम्यते । अन्यथा-वाह्यस्याग्नेरेकस्य द्विरुक्तिवैयर्थ्यात् । ततः प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभावात् तत्संस्कारकत्व-मयुक्तम् । किं चाज्यभागविधावग्नीषोमाभ्यां यजतीति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भवताभ्युपगतम् । तथाग्नेरप्यभ्युपगन्त-व्यम् । तच्च संस्कारपक्षे विरुद्धम् । संस्कारत्वे प्राधान्याव-श्यम्भावात् । तस्मात् संस्कारपक्षासम्भवात् प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवददृष्टेनारादुपकारकः । एवं च सति सौर्य्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्त्तत इति बाधाप-वादो विचारफलं भविष्यति ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।
तद्वितीत्या द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता ॥ १६ ॥
संदंशान्निश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टार्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।
देवान्तरं चेद्विकृतावग्नीषोमनिवर्त्तनम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते : अग्नी-षोमीयस्य वपया प्रचर्य्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादश-

कपालं निर्वपतीति। तत्र यथावुक्तः पुरोडाशः स किं पशोरारादुपकारक उत पशुदेवतासंस्कार इति सन्देहः। तत्राग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति पशुविधौ तद्धितोक्त्याग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते। तथा पशुपुरोडाशे। तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो न युक्तः। गुणत्वं च संस्कार्यत्वविरोधीति पूर्वोक्तम्। तस्मात् पशोरारादुपकारक इति प्राप्ते ब्रूमः। देवताभेदवादिना तावदिदं वक्तव्यम्। पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्रौ यागौ। किंवाङ्गाङ्गिरूपौ। तत्रापि किमङ्गम्। किंवाङ्गीति। तत्र पशुधर्मैरुभयतः संदष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे प्रकरणपाठो बाध्येत। तदभिमतमुपकारकत्वं च न सिध्येत्। अङ्गत्वेऽपि दृष्टसम्भवाददृष्टकल्पनमन्याय्यम्। सम्भवति चात्र दृष्टम्। पुरोडाशवाक्यगतेन तद्धितान्तपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवादे सति तदीयस्मरणपूर्वकनिर्वापेण पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात्। एवं च सति पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात् संस्कार्यत्वमविरुद्धम्। तस्मात् पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः। एवं च सत्यग्नीषोमीयपशुविकृतौ वायव्यपशावग्नीषोमीयदेवतायां निवृत्तायां तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा निवर्त्तेत इति बाधः फलिष्यति।

दशमाधिकरणमारचयति।

सौर्य्ये चरौ चरुः स्थाली किंवान्नं लौकिकोक्तितः।
स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः॥ १८॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्यान्नं दैवत्यात्तद्धितोक्तितः ।
योग्यत्वेन प्रदेयं तत् पुरोडाशहविर्यथा ॥ १९ ॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्त्यु तौदनमिति सन्देहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि स्वस्वदेशीयभाषाप्रसिद्धा यत् किञ्चिद् गकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकारा-श्चोखा स्थाली चरुरित्येतांछब्दान् पर्य्यायत्वेनोप-दिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं व्यक्तिः । यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत् प्रधानयोग्यता न स्यात् । तर्हि मा भूत् पुरोडाशविकृतित्वम् । कपालविकृतित्वं तु भविष्यति । श्रपणयोग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपा-लेषु हविः श्रप्यते । तथा स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूमः । अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । कुतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्वाक्यशेषे ह्यदितिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनूद्यते । यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः क्वापि न प्रयुज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैक-गम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थविप्लवे तात्पर्य्यवन्तो नव-स्रावितान्तरूष्मपक्वे जीवतण्डुले विशदसिद्ध ओदने चरुशब्दं प्रयुञ्जते । सत्योदनवाचित्वे सौर्य्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाग्नेय इति देवतातद्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यम् । तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

चरुः कपाले पक्तव्यः क्वापि वा उखितेऽथवा ।
कपाले चोदकप्राप्तेरनपूपत्वतः क्वाचित् ॥ २० ॥
स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात् कटाहे योग्यता न हि ।
चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्त्तनम् ॥ २१ ॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्द्धं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः । तथा विकृतौ चरोरित्याद्यः पूर्वं पक्षः । पुरोडाशस्यापूपत्वात् कपालगतोऽपि पाकः सम्भवति । चरुस्त्वोदनत्वादुदकमतोऽन्यथा पक्तव्यः । अतोऽप्राकृतकार्य्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत । तर्ह्यनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र क्वापि पाक इति द्वितीयः पक्षः । निरुप्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः स्थाल्यामेव पाक इति राद्धान्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति विवक्षितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुनिष्पादकस्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्य्यते । पेषणादीन्यनुक्रामति ।

पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।
मार्जनाभ्यूहनज्वालास्तथा व्युद्‌गूत्यसादनम् ॥ २२ ॥

पेषणं चूर्णनम् । यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः । तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम् । उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम् । प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघट्टनेन

सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम्। मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम्। अध्यूहनं भस्मनाङ्गारैश्चोपर्य्याच्छादनम्। ज्वाला दर्भ-पिञ्जूलैः प्रज्वालनम्। व्युद्धृत्यसादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यात्तवेद्यवस्थापनम्। ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वा-धिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्विचा-रितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह।

एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्त्तव्यानीति विभ्रमः।
अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत् सूत्रैर्निरूपितम् ॥ २३ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशम-स्याध्यायस्य प्रथमः पादः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

नास्त्यस्ति वा कपालेषु पाकः श्रौतोऽप्यसम्भवी।
अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ॥ १ ॥

ष्टं श्रपयतीति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्ले-दनायोग्येषु न कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षः। दृष्टार्थस्य विक्लेदन-स्यासम्भवेऽप्यदृष्टार्थं कर्त्तव्यः। अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः। यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

उपस्ताराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत्।
अदृष्टार्थमसंसक्तेर्दृष्टार्थौ नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कपालेषूपस्तरणमभिघारणम्। चेत्युभयं पाक-वद् दृष्टार्थं कार्य्यमिति पूर्वपक्षः। न तावत् पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति। चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते। प्रकृता-

रुपस्तरणाभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात् सूक्ष्माणां पुरोडाशा-
वयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं तदुभयं क्रियते।
कपालानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति। अतस्तन्निवारण-
लक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणाभिघारणद्वयं लुप्यते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः।
चुशुषाकारनिर्भीतवचनात् स्यात् प्रदानवत्॥ ३॥

यथा पुरोडाशे प्राशित्रादिभागो भक्ष्यते। न तथा तेषु कपालेषु भक्षोऽस्ति। प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्यासम्भवादिति पूर्वपक्षः। चुशुषाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्तो भक्षयन्तीति प्रत्यक्षवचनमाम्नायते। इक्षुदण्डभक्षणे तद्रसस्वीकारे च यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुशुपेति। इति निरूपेषु कपालेषु यल्लिप्तमाज्यं तदत्तनैंतुमिव वालाशुश्रूषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः। अनदनीय-द्रव्याणामपि कपालानां यथा वचनात् प्रदानम्। तद्वद-भक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत्।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्यमेव वा।
एकं नियामकाभावाद्बाधादन्यमेव हि॥ ४॥

तत्रैव कपालभक्षणे श्रूयते। एकधा ब्रह्मण उपहरन्तीति। तत्रैकधेत्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सकृदेकवार-मित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते। उपहारो भक्ष-णाय समर्पणम्। एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरन्य-तरद्विवक्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः। नियामकाभावा-

उभयोर्मध्ये यत् किञ्चिदन्यतरदिति पूर्वपक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृताविडाप्राशित्रचतुर्धाकरणसंयुक्तवाककालेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि चोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे कालविशेषा एव बाध्यन्ते । न तु त्रय उपहाराः । तस्मादल्पपक्षरूपं सहत्वमेवैकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।
अन्यभागस्यापि वाद्यो भागान्तरमबाधितुम् ॥ ५ ॥
सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणेऽत्र विधीयते ।
स्वभागीयं चोदकाप्तं बाध्यत्वामन्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

कपालभक्षण एवेदमपरं श्रूयते । सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति । परिहारः समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षभागाश्चोदकप्राप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसम्बन्धिचतुर्भागविषयोतेतरसम्बन्धिभागचतुष्टयेऽपीति सन्देहः । अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां बहूनामबाधनाघाद्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः । ब्रह्मसम्बन्धमनूद्य सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयम् । यद् ब्रह्मणे सर्वं तत् परिहरतीति । यद् ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वमिति । उभयथापि विधेः स्वभागमात्रे पर्यवसानाच्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वपक्षः । सर्वत्वपरिहारावनूद्य ब्रह्मसम्बन्धोऽत्र विधीयते यत् परिहर्तव्यं सर्वं तद्

ब्रह्मण इति वचनव्यक्तिः। तत्र ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत् सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसम्बन्धे सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसम्बन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसम्बन्धविधाने पर्य्यवस्यति। तस्मादन्यविरं भक्षणं बाध्यते।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

युगपत् स्वस्वकाले वा तत् सर्वं भक्षयेदयम्।
अविलम्बादादिमोऽन्यस्तत्तत्कालमबाधितुम् ॥ ७ ॥

अतीताधिकरणद्वयेन युगपत् सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तम्। तत्र भक्षयितुं युगपत् समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये किंयदपि भक्षयित्वावशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति। चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतुः। तस्मात् स्वस्वकाल इत्यन्यः पक्षोऽभ्युपेयः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्भक्षे स्तो न वाग्रिमः।
चोदकात्तौ तु बह्वर्थव्यवस्थार्थत्वतोऽत्र न ॥ ८ ॥

प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा पश्चादिदं ब्रह्मण इत्यादिना तत्तद्भागान्निर्दिशेत्। तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्मभक्षे चोदकवशाद्विद्येते इत्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति। तत्र चतुर्धाकरणं बह्वनामृत्विजां विभागार्थम्। निर्देशो भागानामसाङ्कर्य्यार्थः। अत्र तु ब्रह्मण एकत्वात्तावुभौ न विद्येते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यै वाद्यिमः श्रुतेः।
वैरूप्यान्नियमान्नैवं दृष्टत्वाद्दानतेः श्रुतिः ॥ ९ ॥
भृतौ च नियमादेतदृष्टं स्याद्विरूपता।
वचनात्तेन सत्रेषु स्वामिनां न भृतिः क्वचित् ॥ १० ॥

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते। तत् किमदृष्टार्थमानत्यर्थं वेति संशयः। भृत्यान् परिक्रीय वशीकारश्चानतिः। अदृष्टार्थं तत् स्यात्। अग्निहिरण्यादीनामदृष्टार्थत्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्। यद्यत्र दानं भृतिः स्यात्। तदानीमस्याधिककर्म्मानुरूपेण द्रव्यं देयं स्यात्। वैरूप्यं त्वत्र दृश्यते। स्वल्पकर्म्मणि त्रैधातवीये सहस्रं देयम्। अधिककर्म्मण्युतपेये स्वल्पां सोमचमसमात्रं प्रदीयते। तथा द्वादशशतादिपरिमाणनियमो मन्त्रवत्त्वनियमश्च भृतौ नोपपद्यते। कर्म्मकरानुमत्या न्यूनाधिकभावसम्भवात्। तक्षरजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च। तस्माददृष्टार्थमित्याद्यिमः पक्षः प्राप्नोति। मैवम्। आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात्। दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थायां भृतावप्यस्ति। भृतिर्देयेति प्रयोगात्। परिमाणमन्त्रवत्त्वनियमाददृष्टमस्तु। दृष्टस्याभावात्। वैरूप्यं तु वचनबलादभ्युपगम्यते। दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते। दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयेयुरिति। तस्मादृत्विग्दानमानत्यर्थम्। एवं च सति सत्रेष्वृत्विजां यजमानत्वाद्भृतिरूपा दक्षिणा न क्वापि देयेत्येतद्विचारफलं द्रष्टव्यम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

क्रयाय प्रतिपत्त्यै वा चमसेडादिभक्षणम्।
क्रयाय पूर्ववन्मैवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥ ११ ॥
अक्रीतयजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेन सा।
प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात् सत्रेषु न निवर्त्तते ॥ १२ ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः। अस्ति चेष्टाविड़ाप्राशित्रादिभक्षः। तत्र भक्षेण प्रीतानामृत्विजामानतिसम्भवाद्दक्षिणान्यायेन क्रयार्थं भक्षणमिति पूर्वपक्षः। यागदेवतार्थे सङ्कल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो न क्रेतुं शक्नोति। किञ्च यजमानपञ्चमाः सम्भूयेड़ां भक्षयन्तीत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते। तत्साहचर्य्यादृत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते। तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः। तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सत्रेषु न बाध्यते।

दशमाधिकरणमारचयति।

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्य्यं नो वात्र सोमवत्।
कार्य्यं मैवं स्वकर्म्मत्वात् क्रयार्था प्रकृतौ वृतिः ॥ १३ ॥

अग्निर्मे होतेत्यादिमन्त्रैः सोमे वरणमाम्नातम्। सोमवत् सत्रेऽपि तत् कार्य्यम्। अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात् सत्रं न सिध्येत्। अत एव तत्सिद्ध्यै सत्रप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानाननूद्य वरणसाध्यमृत्विक्त्वं तेष्वाधातव्यमिति विदधाति। तस्मादृत्विग्वरणं सत्रे कार्य्यम्। मैवम्। सत्रं ह्यनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म। न हि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते। क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम्। दानमेव

क्रयार्थम्। वरणं त्वदृष्टार्थमिति चेत्। नैवम्। वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात्। अन्यथा वरणकाले क्वचित् कल्याणो दक्षिणा इत्यृत्विजां प्रश्नः कथं संगच्छेत। न च सत्त्रासिद्धिः शङ्कनीया। तत्र वक्तव्यम्। ऋत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्वमुत यागकर्तृत्वमिति। आद्ये कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज इति विरुध्येत। द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्वरणमन्तरेणाप्यृत्विक्त्वं सिध्यतीति। ईदृशमेवार्त्विज्यं वचनेन विधीयते। तस्माद्दानवद्वरणं सत्त्रे लुप्यते।

एकादशाधिकरणमारचयति।

क्रयः कार्यो न वा सत्त्रे निषेधात् कौतिकल्पनम्।
नित्यानुवादेनालुप्तेर्न क्रयो वरणं यथा ॥ १४ ॥

सत्कारपुरःसरमग्निर्होतेत्यादिप्रार्थना वरणम्। तत्र चिकीर्षुर्यजमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं ब्रूयात्। तेभ्यः सोमं प्राहेत्यापस्तम्बवचनात्। सोमाभिधानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः। ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथन्तरपृष्ठेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये। तत्र त्वमुद्गाता भवेति। तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति। सोऽयं क्रयः। स च प्रकृताविव सत्त्रे कार्यः। न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्यनिश्चये लुप्ते सति तत्साध्यः क्रयो लुप्येतेति शङ्क्यम्। निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात्। तथा हि। न ह्यत्र गौर्दीयते न

वासो न हिरण्यमिति सत्त्रे गवादिदानं निषिध्यते। स च निषेधः सत्यां प्रसक्तौ सम्भवति। अतः सोमे देयद्रव्याणां सत्त्रे दानप्रसक्तिरभ्युपेया। सोमे च देयद्रव्याण्येवं श्रूयन्ते। गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति। तत्र गोवा-सोहिरण्यानां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदक-प्राप्तानामभ्यनुज्ञा प्रतीयते। ततो देयद्रव्यसद्भावात् क्रयः कार्य्य इति पूर्वपक्षः। न ह्यत्र गौर्दीयत इत्यनेन निषेधो न विधीयते। किंतु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त एव दानाभावोऽनूद्यते। अदक्षिणानि सत्त्राणीत्याहुर्न ह्यत्र गौर्दीयत इति श्रुतौ परोक्षोपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य च प्राशस्त्यकत्वात्। तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावाद्धिरण्यवत्तदविनाभूतः क्रयोऽपि न कार्य्यः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

सत्त्राङ्गं स्यान्न वा पृष्ठशमनीयेऽप्यथाङ्गता।
सौत्रामण्यादिवन्नैवं त्यागादूर्ध्वं विधानतः ॥ १५ ॥
श्रूयमाणा दक्षिणेयं पूर्वपक्षेऽत्र धर्म्मकृत्।
परिक्रयार्था सिद्धान्ते निमित्तं स्यात् समापनम् ॥ १६ ॥

अस्ति सोमविकृतिः पृष्ठशमनीयनामको यागः। सत्त्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति। उदवसायेत्यनेन ल्यप्प्रत्ययेन सत्त्रसमाप्तेः पूर्वकालत्वं सत्त्रपृष्ठशमनीययोरेककर्तृकत्वं च प्रतीयते। तथा सत्यग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत। वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत। संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृधाय

पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीत्यत्र सौत्रामण्यादीनां यथा चयनाङ्गत्वम् । तथा उक्तशमनीयस्य सत्राङ्गता भविष्यति । अङ्गत्वे सति श्रूयमाणा सहस्रदक्षिणा सत्रेष्विव परिक्रयणार्था न भवतीत्यदृष्टार्थताभ्युपगम्यते । फलं च न कल्प्यम् । सत्रफलेनैव फलवत्त्वसिद्धेरिति पूर्वपक्षः । उदवसानशब्दस्य त्यागवाचित्वात् सत्रत्यागादूर्ध्वं विधीयमानः कथं सत्राङ्गं भवेत् । अग्निं चित्वेत्यादौ त्यागशब्दो नास्तीति वैषम्यम् । एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वे तु निमित्तविवक्षायाप्युपपद्येते । सत्रसमापनं निमित्तीकृत्य विधाने गृहदाहेष्टिवत् फलनैरपेक्ष्याद्विश्वजिन्न्यायेन फलं न कल्प्यम् । सत्येवमनङ्गत्वे सोमवद्दक्षिणा परिक्रयार्था । दक्षिणायाः क्रीतत्वेनालोपः पूर्वोत्तरपक्षयोः समानः । न्यायेनापि लोपः सिद्धान्ते विधास्यते ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

ततर्त्विजः सत्त्रिणः किमन्ये वा स्युर्व्युक्तितः ।
त एव यष्टृभेदेऽपि क्रीतत्वादृत्विजः परे ॥ १७ ॥

यस्मिन् पृक्तशमनीये सत्त्रिणामेवार्त्विज्यम् । उदवसायेति ल्यबन्तशब्देन कर्त्रैक्यप्रतीतेरिति पूर्वपक्षः । उदवसाय यजेरन्निति समभिव्याहारात् सत्त्रिभिः सहैकत्वं यष्टॄणां प्रतीयते । न चर्त्विजो यष्टारः । यजमानेन तेषां दक्षिणया क्रीतत्वात् । तस्मादृत्विजः सत्त्रिभ्योऽन्ये ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

सम्भूयैकैकशो वात्र यष्टृतायो बहुक्तितः ।
द्विरागवद् बहुत्वस्य प्राप्तेरन्योऽस्तु सोमवत् ॥ १८ ॥

अस्मिन् पृष्ठशमनीये सत्त्रिणां सम्भूय यजमानत्वमुत प्रत्येकमिति संशयः। सम्भूयेत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति। कुतः। यजेरन्निति बहुवचननिर्देशात्। एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामित्यत्रोपादेयगतद्वित्वस्य विवक्षितत्वादुभौ सम्भूय यष्टारौ। तद्वदत्रापि। स्यात् मैवम्। उदवसायेत्यत्रोदवसातॄणां यद् बहुत्वं प्राप्तं तदेव तत्समानाधिकृतेन यजेरन्नित्यनेनानूद्याप्राप्तो यागो विधीयते। द्वियागे तु द्वित्वमप्यप्राप्तत्वेन विधीयत इति वैषम्यम्। ततो ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहैकत्वमिवोद्देश्यगतत्वाद्यजेरन्निति बहुत्वमविवक्षितम्। एवमपीच्छया द्विशो बहुशो वा यष्टुं शक्यत्वादेकैकशो न नियम इति चेत्। न। चोदकेन तन्नियमसिद्धेः। सोमे तद्दर्शनात्। तस्मात्सत्त्रिणः प्रत्येकं यजेरन्नित्यन्तः पक्षोऽस्तु।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

अश्वौ पुरुषौ वानत्ये धर्मार्थं वानतिर्यतः।
इष्टिर्न सत्त्रं धर्मार्थं सत्त्राद्भं वहिर्न हि॥ १८॥

सारस्वतसत्त्रे कामदुघावश्वौ पुरुषौ धेनुकं दत्त्वेति तुरगमनुष्यगोजातीयानां स्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानं श्रुतम्। तच्चानत्यर्थम्। कुतः। इष्टेरसत्त्रत्वात् सत्त्रत्वे तु यजमानानामेवार्त्विज्याद्दानसाध्यक्रयाभावेन तत्साध्यमानमसत्त्वि स्यात्। इष्टिस्तु न सत्त्रम्। तल्लक्षणाभावात्। आसीरन्नुपेयुरित्यनयोरन्यतरचोदना तल्लक्षणम्। इह त्विष्टिलक्षणभूता निर्वपतिचोदना पठ्यते। अग्नये कामायाष्टाकपालं निर्वपति। इष्टौ च यजमानादृत्विजां पृथक्त्वादा-

नत्यर्थं दानमिति पूर्वपक्षः। धर्मार्थं दानम्। कुतः। इष्टेः स्वरूपेणासत्त्वत्वेऽपि सत्त्राङ्गत्वेनेतराङ्गेष्विवेष्टाव-यवस्यां यजमानानामेवार्त्विज्यात्। ननु द्वादशाहः सत्त्राणां प्रकृतिः। न च तत्र कामेष्टिरस्ति। अतो न सत्त्रे चोदके-नेष्टौ यजमानार्त्विज्यप्राप्तिः। इष्टिचोदकेन त्वन्य एवर्त्विजः प्राप्नुवन्ति। नैवम्। सत्त्रप्रयोगान्तःपातित्वेन प्रसङ्गाद्य-जमानकर्तृकत्वसिद्धेः। तस्मादत्र दानमदृष्टार्थम्।

षोडशाधिकरणमारचयति।

क्रीत्यै धर्माय वा द्वेष्ये दानं स्याद्दक्षिणोक्तितः।
क्रयाय नैवं द्वेष्यत्वं नर्त्विजो धर्मकृत्ततः॥ २०॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते। यदि पत्नीः संयाजयज् कपा-लमभि जुहुयाद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा तां द्वेष्याय दद्यादिति। अत्र। यजमानेन द्वेषणीये पुरुषे यद्दानं तत् क्रयार्थम्। दक्षिणाशब्देन व्यव-हृतानां प्रकृतौ क्रयार्थत्वदर्शनादिति पूर्वपक्षः। न तावदृत्विजो द्वेष्यत्वं युक्तम्। ऋत्विगाचार्यौ नाभिचरितव्या-विति शास्त्रात्। यस्तु द्वेष्यः पुरुषः। नासावृत्विक्त्वाभावेन यागे कर्मकरत्वाभावात् क्रयमर्हति। तस्मादिदं दानम-दृष्टार्थम्।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

अस्थियागः किमस्थ्नां स्याज्जीवतां वास्थिशब्दतः।
अस्थ्नां नैवमनर्हत्वात्क्रियन्ते जीविनोऽस्थितः॥ २१॥

इदं श्रूयते। यदि सत्त्राय संदीक्षितानां यजमानः प्रमीयेताथ तं दग्ध्वा कृष्णाजिनेऽस्थीन्युपनह्य योऽस्य

नेदिष्ठः स्यात्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरंस्ततः संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति। अत्र संवत्सरेऽतीते यो यागः श्रुतस्तत्रास्थीन्येव कर्तृणि। कुतः। अस्थिशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात्। नैवम्। अचेतनानामस्थ्नां यष्टुमनर्हत्वात्। जीवतामप्यश्रुतत्वादयुक्तोऽयं याग इति चेत्। न। अस्थिशब्दस्य तल्लक्षकत्वात्। एतदस्थिमता सह पुरुषेण पूर्वं यष्टुं प्रक्रान्तत्वेन लक्ष्यलक्षकयोरस्ति सम्बन्धः। जीवतां यष्टृत्वाद्याजयेयुरित्युक्तणिजर्थभूताः स्युः। न खल्वत्रान्ये सम्भवन्ति। अस्य यागस्य सत्राङ्गत्वादिति चेत्। तर्हि परस्परं याजकाः सन्तु। तस्माज्जीवतामयं यागः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

अस्थिकर्तृमते चिन्तापञ्चकं स्याज्जपादिकम्।
न वा तच्चोदकात् कुर्युर्न कुर्वीरन्नसम्भवात्॥ २२॥

अस्थीनि कर्तृणीति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षिणो मतम्। तदनुसारेणाधिकरणपञ्चकं कृत्वाचिन्तारूपेण प्रवर्तते। प्रकृतौ यजमानस्य मन्त्रजपः केशश्मश्रुवपनं दीक्षानियमा इत्येवमादयः कर्त्तव्याः सन्ति। तत् सर्वं चोदकप्राप्तमस्थीनि कुर्युरिति पूर्वपक्षः। अचेतनानां तदसम्भवान्न कुर्वीरन्निति राद्धान्तः।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

औडुम्बरीमानशुक्रस्पर्शौ नात्रास्ति तद्द्वयम्।
पूर्ववन्नेति चेन्मैवमचैतन्येऽपि सम्भवात्॥ २३॥

प्रकृतावौडुम्बर्याः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम्। तथा शुक्रग्रहस्य यजमानस्पर्शः। तावुभावचेतनानामस्थ्नां

जपादिवच्च विद्येत इति पूर्वपक्षः। अचेतनैरपि दर्भैर्नैव मातुं स्रष्टुं च शक्यत्वाद्विद्येत इति राद्धान्तः।

विंशाधिकरणमारचयति।

वृष्टिकामः सदो नीचैरिति कामोऽस्ति वा न वा।
विद्यते स्वर्गवत्कामश्चेतनस्थस्ततो न हि ॥ २४ ॥

यदि कामयेत वर्षुकः पर्ज्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादित्यत्र सदोनामकस्य मण्डपस्य नीचमानेन गुणेन वृष्टिः फलतीत्युक्तम्। तस्यां वृष्टौ कामः स्वर्गवदस्त्यां विद्यत इति मन्दप्रज्ञस्य पक्षः। कामस्य चेतनधर्मत्वान्नास्तीति राद्धान्तः।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यप्रवृत्तितः।
स्यान्नैवं फलनिर्देशात् फलेच्छास्त्यां न युज्यते ॥ २५ ॥

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते। तत्रैवं श्रूयते। आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ। आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इत्यादिः। तत्र सूक्तवाकगतोऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागः। तमस्थियज्ञे होता पठेन्न वेति संशयः। अस्थियज्ञगताशाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गम्। तस्य नित्यत्वात्तस्मिन् विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्तस्य तद्भागपाठोऽपि स्यादिति पूर्वपक्षः। यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कर्मियोगेन साध्यताप्रतीतेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः। एवमाशाशनयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते। फलेच्छा चास्त्यां न युक्ता। तस्मात्तद्भागपाठो नाध्यते।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

होतृकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनतो भवेत् ।

यजमानेष्टमेवासौ कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६ ॥

प्रकृतावस्ति होतृकामः । यं कामयेत वसीयान् स्यादित्युत्तरां तस्य वषट् कुर्य्यादित्यादिः । सोऽस्थियज्ञेऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुर्होतुर्जीवतस्तत्सम्भवादिति पूर्वपक्षः । यां वै काञ्चन यज्ञ ऋत्विज आशिषमाशासते यजमानायैव तामाशिषमाशासत इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होत्रा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्यिष्टं न प्रकुर्वन्ति । तस्मादत्र नास्ति होतृकामः ।

तदेतदधिकरणपञ्चकं जीवतामयं याग इत्यस्मिन् सिद्धान्तिपक्षे विरुद्धम् । अचेतनत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मात्तत्पक्षे चोदकप्राप्तानां यथोक्तधर्माणां नास्ति बाधः ।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

सर्वस्वारो मृतेरूर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ।

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रैषादन्यैः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वाराख्यः क्रतुरेवं श्रूयते । मरणकामो ह्येतेन यजेत यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तस्य च क्रतोस्तृतीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेश आम्नायते । आर्भवे स्तूयमान औडुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाहतेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति संप्रैष्य संविशतीति । तस्य संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्पष्टाः ।

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ।

किं कार्य्यमत्र किं बाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम्।

क्रत्वर्थमस्थिवत् कार्य्यं बाध्यते मृतकर्त्तृकम्॥ २८॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारशेषो विषयः। तत्र बाध्याबाध्यानध्यवसायः संशयः। अनध्यवसायस्य संशयत्वं न्यायविद्भिर्दर्शितम्। अनवधारणत्वाविशेषाद्द्दानध्यवसाययोर्न संशयादर्थान्तरभाव इति विप्रतिपत्त्यभावान्नास्यत्र पूर्वपक्षः। यद्वा नियामकाभावादिच्छया किमपि कार्य्यं किमपि बाध्यमिति पूर्वपक्षः। अस्थिकर्त्तृत्वपक्षे शुक्रस्पर्शादिकं क्रत्वर्थं योग्यत्वात् कार्य्यम्। मृतयजमानकर्त्तृकं मन्त्रजपादिकमयोग्यत्वाद् बाध्यमिति निर्णीतम्। एवमत्रापि यद्योग्यं क्रत्वर्थं तत् कार्य्यम्। यदयोग्यं यजमानकर्त्तृकं तद् बाध्यम्।

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति।

मृतः प्रागायुराशीर्वा स्वाहा नो मृतिकामनात्।

प्रागार्भवाजीवनार्थमायुराशासनं भवेत्॥ २९॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योग्यमायुराशास्त इति भागो यजमानविषयः। स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात् पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः मुमूर्षोर्यजमानस्यायुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपाद्वर्जनीय इति पूर्वः पक्षः। आर्भवाख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः। ततः पूर्वं जिजीविषुत्वात् पठितव्यः।

षड्विंशाधिकरणमारचयति।

आत्रेयदानतुं याज्याहुतीसत्रेषु नाचरेत्।

कुर्य्याद्दानतिलोपान्नो धर्मार्थं क्रियतां द्वयम्॥ ३०॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति श्रुतं ऋत्विगाञ्चा वरणं चास्ति तदुभयं सत्रेषु न कार्य्यं द्वारभूताया आनतेरुपेतत्वात् यद्यप्यात्रेयः कर्म्मकरेभ्यो बहिर्भूतस्तथापि तद्दानेन यजमानस्यौदार्य्यं पश्यन्तः ऋत्विजो धनकामा आनता भवन्ति वरणस्य चानत्यर्थत्व मृत्विग्वरणं प्रारम्भ कालीने प्रसिद्धं तस्माद्दानमथर्थमुभयं नाचरेदिति पूर्व्वः पक्षः। प्रथमवरणेनैवानतिसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृष्टार्थं धनकामानामपि कर्म्मकराणां प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया भृतेरधिकं धनं न लभ्यते। इत्यात्रेय दानदर्शनं नानतिकरं तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्त्तव्यम्।

सप्तविंशाधिकरणमारचयति।

लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियतेऽथवा।

लुप्यते साधनाभावात्तेन मुख्येन लुप्यते॥ ३१॥

आधानप्रकरणगतायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति। अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृतौ निर्वापसाधनं सा चाधानकालेन सम्भवति। अग्निहोत्रस्याधानोत्तरकालीनत्वेन तद्धोमसाधनभूतायास्तस्या अपि तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। मुख्यो निर्वापस्तं प्रतिगुणभूताग्निहोत्रहवणी न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति किं चाधनकाले स्वरूपेणैवा विद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दूरापेतं ततः साधनाभावादित्यनुपन्यासः तस्मान्न निर्वापो लुप्यते।

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति।

शरावैः सप्तदशभिर्यंश्चरस्तत्र मुष्टयः।

चत्वारः सन्ति नोवीतः स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥ ३२ ॥
तत्किमाद्यस्त्रीर्दितत्वाच्छरावापूरणान्नसः।
द्वितीयोऽस्त्वीति चेन्मैवं द्वित्वेऽपि बाधगौरवात् ॥ ३३ ॥
तृतीयोऽस्त्वेकलोपोऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम्।
क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राधम्यात्सानुगृह्यताम् ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति मुष्टितत्संख्ये श्रुते तथा वाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः तत्र चरौ मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते किं वापि न विद्येते उतो-भयोरेकमस्त्यन्यन्नास्ति यद्येकं तदापि किं मुष्टिरेव किं संख्यैवेति संशयः चोदकप्राप्तेरुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः। प्राप्नोति चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः सपक्षो न युक्तस्तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्ये इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेत् मैवम्। एकतरबाधेनैव पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात्। नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽव-श्यम्भावी मैवम्। भिन्नविषयत्वेन बाधासम्भवात् शराव-सप्तदशसंख्ये यागसंबद्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबद्धे इति विषयभेदः। कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः अन्यथानुपपत्त्यैवेति वदामः। अनुपपत्तिश्च पूरणासम्भवे दर्शिता पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्त्तिः स्याच्चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिक-संख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्त्तिर्भविष्यति। एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु। तत्र संख्याधर्मो मुष्टिधर्मः तद्धा

सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यम्भावी संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्तोत्यवस्थातुं तस्मात् संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः। चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिनान्वेति। कर्मकारकवाचि द्वितीयाविभक्त्यन्तस्य चतुरशब्दस्य सकर्मकेण निर्वपति धातुना साक्षादन्वयात् अतश्चतुःसंख्या न मुष्टिधर्मः। पाक्षिकान्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति। संख्यामुष्ट्योः क्रियासम्बन्धे समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् सानुगृह्यते। चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यत इति राद्धान्तः।

एकोनत्रिंशाधिकरणमारचयति।

धेनुवत्सर्षभाश्छागे गवि वा गुणकीर्त्तनात्।
अजेतिदिष्टेस्युर्नैवं गौ जात्येवागुणोक्तितः॥ २५॥

पशुविकृतिषु श्रूयते द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत मारुतं वत्समैन्द्रमृषभमिति तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे वत्सशब्दो बालं वृषभशब्दः पुमांसं तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यतिदिश्यते प्रकृतावनुपदिष्टत्वात्। अतो गां न विशिंषन्तीति पूर्वः पक्षः। न खल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः किं तर्हि गोगतानेव तान् गुणानाहुरतस्ते शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिंषन्तश्छागं बाधन्त इति राद्धान्तः।

त्रिंशाधिकरणमारचयति।

वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि छाग एव वा।

विशेषानुक्तितः कोऽपि छाग एवास्त्वबाधनात्॥ ३६॥

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति अत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशेषवाचित्वाभावाद्यं कञ्चिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः। चोदकप्राप्तस्याजस्य बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राद्धान्तः।

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति।

खले वाली तण्डुलयोः खादिरत्वे हता न वा।
यूपोक्तेर्मुख्यवृत्त्यर्थमुद्देशात् खादिरीहि सा॥ ३७॥
अवघाताद्यबाधार्थं व्रैहता तण्डुलेष्वपि।
प्रत्यक्षवचनत्वार्थं कार्य्यं यूपेन लक्ष्यताम्॥ ३८॥
अन्तरेण हविर्देवयोगान्नात्रातिदेशनम्।
न नियन्तुं शक्यतेऽतः खादिरत्वे हतानयोः॥ ३९॥

खले वाली यूपो भवतीति साद्यस्क्रे श्रुतं तथा दधि-घृतमापीधानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति चित्रा-यागे श्रुतं तत्र प्रकृतौ यद्यूपस्य खादिरत्वं यच्च तण्डुलानां व्रीहिसम्बन्धित्वं तदुभयमनयोर्विकृत्योरस्ति न वेति संशयः। तत्र या खले वाली सा यूपो भवतीत्येवमुद्देश्य-विधेयभावे यूपशब्दस्य मुख्या वृत्तिर्न सिध्येत् यूपाहुति शास्त्रीयतक्षणादिरहितायाः खले वाल्या यूपशब्दवाच्य-त्वासम्भवादतो यूपशब्देन यूपकार्य्यं पशुनियोजनादिकं लक्षणीयं स्याद्यो यूप सा खले वालीत्येवमुद्देश्यविधेय-भावे तु संस्कृतस्य खादिरयूपस्य खले मेढ़ित्वेन स्थापयितुं शक्यत्वान्न कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः तस्मादस्ति खले वाल्याः खादिरत्वं तथा चोदकप्राप्तावघाताद्यबाधार्थं

च तण्डुलेष्वपि व्रैहत्वमस्तीति पूर्वः पक्षः। यूपमुद्दिश्य खले वालीत्वविधाने यूपशब्दव्यवहितयोः खले वाली भवति शब्दयोरश्रुतस्य वैरन्तर्यपाठस्य कल्प्यत्वेन वाक्यं परोक्षं स्यात् ततः प्रत्यक्षवाक्यपरित्यागादरं यूपशब्दस्य मुख्यवृत्तिमात्रहानं तथा सति खले वाल्यां पशुनियोजनादिकं कार्य्यमिति वाक्यार्थः सम्पद्यते तत्र कुतो यूपः कुतस्तरां तदीयं खादिरत्वं तथा तण्डुलानां पेषणसंवपनादिरहितानामेव प्रजापति देवतासम्बन्धोऽत्र श्रूयते प्रकृतौ तु पेषणादिपरम्परया निष्पन्नस्य तण्डुलकार्य्यस्य पुरोडाशस्य हविषो देवतासम्बन्धः। अतो समानत्वाभावान्न चोदकातिदेशः। तथा सति खादिरत्वव्रैहत्वनियमाभावाद्या काचित् खले वाली तण्डुलाश्च ये केचित् सन्त्विति राद्धान्तः।

द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति।

खले वाल्यां जोषणञ्च छेदनं तक्षणाक्रिया।
स्युर्वानो चोदकात्स्युर्नो वैयर्थ्याच्च विरोधतः॥ ४०॥

जोषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य लक्षणलक्षिततया सेव्यत्व निश्चयः तल्लक्षणानि चापस्तम्बेनोक्तानि समन्नातमशाखाविरूढपर्णशाखमनतिशुष्काग्रमसुषिरमित्यादीनि खले वाल्यां चोदकप्राप्ता अपि जोषणादयो नो कर्त्तव्याः। कुतो वैयर्थ्यात् पूर्वसिद्धाया एव खले वाल्या यूपकार्य्ये विनियोगमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वादन्वज्जोषणादिकं छेदनमप्यनर्थकम्। अपि च तक्षणादीनि यूपत्वमन्यादनादिकं खले वाली तु न यूपः किन्त्वयूपे केवलं यूपकार्य्यमतिः

दृश्यते। तस्मात्तक्षणादीनि तत्र न कर्त्तव्यानि किञ्च यथा वृक्षस्य छेदनादिना वृक्षत्वमपैति तथा खले वालीत्वमेवापैयात् न हि वरघाताय कन्योद्वाहः। जीवतस्य तु वृक्षत्वदशायां कर्त्तव्यस्य न खले वालीत्वदशायां प्राप्तिरस्ति तस्माज्जीवणादयो न सन्ति।

त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति।

पर्य्यूहणाद्यञ्जनादि न स्यात् स्याद्वात्वपूर्ववत्।

न स्याद् दृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद् भवेत्॥ ४१॥

सन्ति प्रकृतौ पर्य्यूहणादयस्तथा च कल्पसूत्रकारः ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिमिति प्रदक्षिणं पांशुभिः पर्य्यूह्य ब्रह्म दृंहक्षत्रं दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन सभूमिपरिवृंहणं कृत्वोत्तभ्य पृथिवीमित्यद्भिः परिषिञ्चतीति अस्ति चाञ्जनप्रोक्षणादि तदेतदुभयविधमत्र खले वाल्यां नास्ति अयूपत्वेन छेदनादिवत्तन्निवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः न तावदुभयं छेदनादिवद् व्यर्थं बलीवर्दादिभिरानीतस्य मेढेः पर्य्यूहणादिभिर्दृढीकरणस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवात् अञ्जनादिकं प्रकृताविवादृष्टार्थं न चैतन्नोभयेन खले वालित्वमपैति तस्माद्यूपत्वेऽपि सार्थकमविरुद्धञ्च तद्भवेत्।

चतुस्त्रिंशाधिकरणं भाष्यकारमतेनारचयति।

नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये।

न नाद्यः क्रमबाधे नोऽवघातो नात्र बाध्यते॥ ४२॥

महापितृयज्ञे हविः किञ्चिच्छ्रूयते पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना इति धानाशब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते तासां धानानामवघाते सति सक्तुभावापत्तेर्धानात्वमेव

विनश्येदतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघात इति पूर्वः पक्षः धाना अवहन्तव्या इति ह्यत्र चोदकवाक्यं तस्मिंश्च वाक्ये भर्जनसम्पादितं धानात्वं पूर्वभावि पश्चाद्भावित्ववघात इति क्रमः प्रतीयते तं क्रमं बाधित्वा प्रथमतोऽवघाते सति नास्ति धानात्वनाशः अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्धर्मस्य क्रममात्रस्य बाधनं तस्मादवघातः कार्य्यः।

तद्देवाधिकरणं वार्तिककारमतेनारचयति।

पेषणं नूतनं मन्थे प्राकृतं वा क्रमान्तरात्।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात्॥ ४२॥

महापितृयज्ञे एवं श्रूयते पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थमिति अनवत्सा धेनुरभिवान्या इत्र दुग्धे प्रक्षिप्य मथिताः सक्तवो मन्थास्तत्र यत् पेषणं तत्र प्राकृतम्। कुतः क्रमव्यत्यासात् प्रकृतौ हि प्रथमतः पेषणं पश्चात् पुरोडाशश्रपणम् अत्र तु प्रथमतः श्रपणेन धानाः सम्पाद्य पश्चात् सक्तुभावाय पेषणं तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते ब्रूमः चोदकप्राप्तप्राकृतपेषण तत् क्रमयोरुभयोर्बाधे गौरवात् क्रममात्रं बाध्यं पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्धर्मा दृषदादिधर्म्मस्य इत्याद्यर्थोऽत्र कर्त्तव्याः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः।

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

प्रयाजेकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते।

पश्वादौ सामिधेन्यादि विध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ ॥ १ ॥
विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तितः।
लाघवाद् गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यतिदेशतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशावेकादशप्रयाजा श्रुताः। चातुर्मास्येषु नव प्रयाजाः वायव्यपशौ हिरण्यगर्भ इत्याघारमन्त्र इत्यादिभिर्युतेषु पश्वादिषु प्राकृतेति कर्त्तव्यता सामिधेन्यादिनास्ति कुतः संख्या मन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाघाराद्यङ्गस्य प्रत्यक्षविधौ श्रुत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्वादौ चोदकस्याप्रवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः। पश्वादिविधिस्तावदिति कर्त्तव्यतामाकाङ्क्षति। तत्र प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य वा तदाकाङ्क्षा पूर्य्यतां विधास्यमानान्यङ्गान्तराणि उपदिश्य वेति वीक्षायां क्लृप्तोपकारतया प्राकृताङ्गातिदेश एवं न्याय्यः ततश्चातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ लाघवं भवति गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् तस्मात् तत् संख्यान्तरमन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बाधेऽपि प्रयाजाघारसामिधेन्यादीति कर्त्तव्यताप्राप्तेरत्येवातिदेशादिति राद्धान्तः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

हिरण्यगर्भ आघारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा।
लिङ्गादाद्ये समं लिङ्गं क्लृप्तकार्य्यत्वतोऽन्तिमे ॥ ३ ॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्याघारमाघारयतीति श्रुतो मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाघारे स्यात् कुतः मन्त्रलिङ्गात् प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आघारः अस्मिन्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते प्रजापतिर्वै हिरण्य-

गर्भ इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्तिम आघारे मन्त्रः कुतः लृप्तकार्य्यत्वात् प्रकृतावमन्त्रकः प्रथमाघारः प्रजापतिं मनसा ध्यायनाघारयति इति ध्यानमात्रस्या-भिधानात् तूष्णीमाघारयतीत्य मन्त्रकत्वं साक्षादेव श्रुतं द्वितीये आघारे ऊर्ध्वोऽध्वर इत्यादैन्द्री मन्त्रो विहितः अतो मन्त्रकार्य्यं तत्र लृप्तं तस्माद् द्वितीये आघारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः यत्तु प्रजापतिर्देवता मन्त्रलिङ्गं तदिन्द्रेऽपि समानम्। इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः तस्मा-दूर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

किमुत्करासादनञ्च परिधौ च नियोजनम्।
कर्मान्तर प्राकृतयोर्गुणौ वाचोऽस्त्वसम्भवात्। ४।
इष्युतामुत्करायस्य परिधेश्च ख्यविष्ठताम्।
आश्रित्य सम्भवात् कर्त्तुर्गुणौ तौ लाघवान् मतौ। ५॥

स पशुकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते। उत्करे वाजिनमासा-दयति परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति एते आसादननियोजने प्राकृताभ्यामन्ये कर्मणी विधीयते। इत्याद्यः पक्षो युक्तः। कुतः प्राकृतयोरत्यन्तमसम्भवात्। वेदेरुद्धृतानां पांशूनां तोच्छ्राग्रौ राशिरुत्करः न हि तत्र वाजिनाख्यनीरस्या-सादनं सम्भवति। नाप्यङ्गुली वदणीयसि परिधौ पशु-र्नियोक्तुं शक्यते ततः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासम्भवा-ददृष्टार्थत्वं नदैततमदृष्टे आमादननियोजने कर्मान्तरे विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रयाजेकादशत्वादिवल्लाघवात्

प्राकृतयोरेव वाजिना सादनपञ्चबिलयोरनयोरुत्करपरिधिगुणौ विधीयेते। न च तौषत्वेऽपि स्रुग्ग्रवद्योग्यत्वं स्तृताश्रयस्य पृथक्त्वेन स्रुक्पात्रासादनयोग्यत्वात् परिधिऐष्टिकवेद्यामिव नापीष्यात् किन्तु उत्तरवेद्यां स्थविष्ठस्तम्बाद् गुणविधिः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

षड्भिर्दीक्षयतीत्यत्र मतं प्राकृतबाधकम्।

समुच्चितं वा बाधः स्यात् कार्यैक्यात्तच्च वाक्यतः॥ ६॥

सङ्ख्या होमाङ्गता क्लृप्तैरतिदिष्टेन तुष्यता।

विना द्वाभ्यां द्वादशत्वसिद्धेः स्यात् समुच्चयः॥ ७॥

अग्निचयने दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते षड्भिर्दीक्षयतीति प्रकृतावपि स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वायेत्यादि दीक्षाहुतयः षड्विहिताः। तत्र मन्त्रा भिन्नाः आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेत्यादयः प्राकृता मन्त्राः आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा इत्यादयो वैकृताः तत्र वैकृतमाहुतिमन्त्रषट्कं किं प्राकृतस्य बाधकं किं वा प्राकृतेन समुच्चितं इति संशये बाधकमिति तावत् प्राप्तं कुतः कार्यैक्यात् दीक्षणीयेष्ट्यङ्गभूताहुत्युपकारलक्षणं यत् कार्यं प्राकृतानां मन्त्राणां तदेव वैकृतानामपि न च विकृतौ तन्न प्रतीयते इति वाच्यं स्वाहान्ततारूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकारकत्व प्रतीतेः आहुतीनाञ्च षड्भिर्दीक्षयतीति वाक्येन दीक्षणीयाङ्गत्व प्रतीतेः तस्मात्तच्छ्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां बाध इति पूर्वः पक्षः। अत्रो मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं तथापि होमाङ्गत्वं लिङ्गेन कल्प्यं तथा

चातिदेशिकत्वमप्येषां मन्त्रैस्तुल्यबलत्वान्न बाध्यबाधकता एव मपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति चेत्। अस्त्येव द्वादश जुहोतीति संख्याविधानेन तत्सिद्धेः न च वैकृतानामेव पञ्चानामावृत्त्या संख्या सिध्यतीति वाच्यम्। आवृत्तेरश्रुतत्वात् न च सा कल्पयितुं शक्यते। अन्यथापि संख्योपपत्तेः तस्मात् समुच्चय इति राद्धान्तः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

एकादिना समुच्चेयं पुनर्निष्कृत इत्यदः।
बाधकं वा समुच्चेयमुभयोरित्युदीरणात् ॥ ८ ॥
आधान दक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते।
ददातीत्य विधायित्वात् कार्य्यैक्याद् बाधकं भवेत् ॥ ९ ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणाद्रव्यान्तरदक्षिणाश्च बहवः श्रूयन्ते एका देया षट् देया द्वादश देया इत्यादिना पुनराधाने तु पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेत्यादि श्रुतं भग्नः सन् पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः सेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा किमितिदिष्टयैकादिसंख्यया दक्षिणया समुच्चीयत उत तां बाधत इति संशयः। उभयोर्दद्यादाधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात् समुच्चय इति पूर्वः पक्षः। ददातीति वर्त्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानञ्च मिलित्वोभयोरित्यनूद्यते। दक्षिणा स्वरूपस्य तत्कार्य्यस्यैकत्वादुपदिष्टमतिदिष्टस्य बाधकम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

वासोवत्सं समुच्चेय मन्वाहार्य्येण वा न वा।

अविरोधात् समुच्चयं न कार्यैक्यादिरोधतः॥ १०॥

आग्नयणे श्रूयते वासो दक्षिणा वत्सः प्रथजो दक्षिणेति तदेतत् प्राकृतेनान्वाहार्येण सह विरोधाभावात् समुच्चयत इति सन्दः पूर्वपक्षः। एककार्य्यत्वेन विरोधित्वान्न समुच्चयः किन्तु बाध इति राद्धान्तः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

अन्वाहार्य्यस्य धर्मोऽत्र न कार्य्यः क्रियतेऽथवा।

न तद्धर्मत्वतोमैवं साधनत्व प्रयुक्तितः॥ ११॥

सन्त्यन्वाहार्य्यधर्माः तत्कल्पसूत्रकार उदाजहार दक्षिणासद्वा उपहर्त वा इति संप्रेष्यति। ये ब्राह्मणा ऋत्विजस्तान्यजमान आह दक्षिणत एतेति तेभ्योऽन्वाहार्य्यं ददाति। ब्राह्मणा अयं व ओदन इति प्रतिगृह्णीत उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यतीति सोऽयं धर्मो वासो वत्सेन कार्य्यः। तस्यान्वाहार्य्यनिमित्तत्वात् मैवम्। अन्वाहार्य्यस्य दक्षिणारूपेणाऽनतिसाधनत्व प्रयुक्तास्ते धर्माः क्रियन्ते तत्साधनत्वं वासो वत्सेऽपि समानं तस्मादत्रापि सन्ति ते धर्माः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्य्यस्य दर्शनात्।

न वत्सनाशाद्धोती दक्षिणा मांसदानतः॥ १२॥

अन्वाहार्य्ये पाकोऽस्ति पर्वन्यायेन तद्धर्मातिदेशात् वत्सेऽपि पाकः स्यादिति चेन्न वत्सनाशप्रसङ्गात् अस्त्विति चेन्न तथा सति मांसदानेन सुतहाना श्रुतकल्पने प्रसज्येयातां तस्मान्नास्ति वत्से पाकः।

नवमाधिकरणमारचयति ।

वासस्यस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ ।
वैयर्थ्याद्प्यशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः ॥ १३ ॥

वाससः उष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति तस्मादन्वाहार्य्यवत्पाकोऽस्तीति चेन्न ओदनत्वार्थी हि पाकः न हि वाससः सहस्रधा पच्यमानस्याप्योदनता सम्भवति न च पाकः कर्त्तुं शक्यते न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्दस्यार्थः किं तर्हि तण्डुलानां विक्लृप्तिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः न च वाससि विक्लृप्तिः तस्मादतिदिष्टः पाको बाध्यते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

आघारोऽत्रास्ति नो वात्र शक्यत्वाद्दत्तमवाससोः ।
अस्त्यन्वाहार्य्यवन्नैवं स्वादुतायाः असम्भवात् ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

दक्षिणाद्वादशशतं तस्येत्येतन्नवादिषु ।
सर्वेषु केषुचिद्वाद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥ १५ ॥
संख्यागुणस्य प्रत्येकं शताद्यन्वयतोऽग्रिमः ।
वाक्यभेदान्न तत्किन्तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥ १६ ॥
संख्यानौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।
असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥ १७ ॥
संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात् ।
एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषावागाव एव वा ॥ १८ ॥
न यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाः सन्निहितत्वतः ।

माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्चोपकारतः ॥ १९ ॥
तस्येति वाक्याद्‌गोद्रव्यं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ।
संख्यान्तरं चेद्विकृतौ स्याद्‌गवां बाध्यतामियम् ॥२०॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते। गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्च वयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति द्वादशाधिकं शतं तत्र संशयः सेयं संख्या किं गवादि सर्वद्रव्यविषया किं वा कतिपयविषया सर्वत्र पक्षेऽपि प्रतिद्रव्यगेयं संख्या उत मिलितानां तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि संख्यां तद्‌गतो गुणः प्रतिप्रधानञ्च गुणावृत्तिन्याय्या तस्माद्‌गवादिद्रव्येषु प्रत्येकमियं संख्येति प्रथमपक्षगते प्रथमे संख्याविकल्पे प्राप्ते ब्रूमः। नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अतो मिलितानां इयं संख्येति द्वितीयसंख्याविकल्पोऽभ्युपेयः। तथा च सति समुच्चयवाचिनश्च शब्दा अनुगृह्यन्ते। एतदप्ययुक्तं अनौचित्यात् न हि व्रीहि यवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गतद्वित्रादिसंख्योचितापरिक्रीतस्यर्त्विजो द्वित्रैर्व्रीहिबीजैः प्रयोजनाभावात् प्रस्थाधिकखार्यादिसंख्या तत्रोचिता नचेयमत्र श्रुता तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः। कतिपयविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किमाद्याः षड्विधाः पशवः किं वा गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यं तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वात् पशव इति प्राप्ते ब्रूमः। नैतद्युक्तं तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्येकवचनात्तेन षण्णां गवादिपशूनामन्वेतु मयोग्यत्वादेकत्वपक्षे किं यत्-

किञ्चिदेकं किं वा माषद्रव्यं किं वा गोद्रव्यं तत्र नियामकाभावद्यत्किञ्चिदिति प्राप्तं तत्र सन्निधेर्नियामकत्वात् माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषाः सन्निहिताः ।

तर्ह्यस्तु माषद्रव्यमिति चेत् न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौचित्येन निराकृतत्वात् तस्माद्गोद्रव्यमितिपक्षः परिशिष्यते प्रथमस्तुतत्वोपकारी तत्र नियामकौ अस्ति हि महानुपकारः । ऋत्विजः प्रतिग्रहीतुर्गव्ये नान्यक्षीरादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धिः । ननु प्रकृतस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् न यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतमितिवाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्यं हि प्रकरणाद्बलीयः तस्माद्गवां द्वादशशतमिति राद्धान्तः । विकृतिषु यत्र गोदक्षिणाया. संख्यान्तरं श्रुतं तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारफलम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

गोदाने विहिते स्वेच्छानियतिर्वान्तिमेऽपि किम् ।
अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिमः ॥ २१ ॥
अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ।
विभागः स्वामिभिः स्वत्वसिद्धेर्लिङ्गञ्च दृश्यते ॥ २२ ॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्भ्यो देयानामुक्तसंख्यानां विभागाविभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका एतास्वन्यतरनियतिः । यदापि नियतिस्तदाप्य विभागोविभागो वा । विभागनियामकस्यानुक्तत्वादिच्छेति तावत्प्राप्तं ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिग्रहीतृत्वादविभाग इति पक्षान्तरं ग्रहे-

कत्ववद्बहुत्वं न विवक्षितमिति एकैकः प्रतिगृहीता तथा सति विभागावश्यम्भावात् समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वाभावेऽपरस्वत्वापादलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्येत्। किं चतुर्थौर्वाविश्ववेदा विभजन्त्विति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते। तस्माद्विभागनियमो राद्धान्तः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

सविभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात् समः ।
वैषम्यं स्याद्यथायासं मैवं तत् स्यात् समाख्यया ॥२३॥

पूर्वोक्तः सविभागः समःस्यात् कुतो वैषम्यहेतोर्विशेषस्या श्रवणात्। साम्यहेतुस्तु लौकिकोन्यायः। लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः तस्मात् सम इत्येकः पक्षः। कर्मकरेषु प्रयासानुरूपेण भृतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापीति द्वितीयः पक्षः। द्वादशाहे दीक्षायामेवं समाम्नायते। अर्धिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयतीति। अर्धं येषां ऋत्विजां तेऽर्धिनः एवं पादिनो योज्याः तद्विशेषा याज्ञिकमुखादवगन्तव्याः। ततः श्रौतसमाख्यानुरूपेण केषाञ्चिदर्धं केषाञ्चित्पाद इत्यादिर्विषयो विभाग इति राद्धान्तः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

भूनाम्निधेनुर्बाधेत गाः किं वा क्रतुसद्दक्षिणाम् ।
धेन्वाविशेषितत्वाद्गा दक्षिणैकत्वतोऽखिलम् ॥ २४ ॥

अतीताभ्यामधिकरणाभ्यां बाधापोद्घातत्वेन प्रकृतौ दक्षिणा निरूपिता। अत्र विकृतौ बाधोनिरूप्यते।

अथैष भूरिति भूनामकमेकाहविशेषमुपक्रम्य धेनु-

दक्षिणेति श्रूयते। सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते। कुतः या गौः सा धेनुरिति विशेषयितुं योग्यत्वात् न हि योऽश्वः सा धेनुरिति विशेषणं युज्यते तस्माद् गोविशेषरूपया धेन्वा प्राकृतस्य गोसामान्यस्यैव बाधो नेतरस्येति प्राप्ते ब्रूमः। इयं धेनुरखिलां दक्षिणां बाधते कुतो गवादीनां माषान्तानां सर्वेषामेव दक्षिणारूपत्वाद् दक्षिणेत्येकवचनमिह प्रयुज्यते। गौश्चेत्यादयः समुच्चयवाचिनश्च शब्दा एकत्व एवोपपद्यन्ते। आनतिश्चैवं सति अत्यन्तसुलभा यदि दक्षिणामिधेरंस्तदानीमेकयैवानतिसिद्धेरितरासां वैयर्थ्यं दुर्वारम्। तस्मान्निखिलदक्षिणा बाधः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्त्तयेत्।
स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्नैवं व्यवहितत्वतः॥ २५॥

इदं श्रूयते। यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यादभिदधे पञ्च गा इति। तदिदं संख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीयमानं गवादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्त्तयेत् तस्य दक्षिणाशब्दयोगेन कार्य्यैकत्वात्। मैवम्। विशिष्टविधौ गौरवात् गवां प्राप्तत्वाच्च संख्यामात्रं विधेयं तस्य च गोपदेन व्यवधानान्न दक्षिणा योगोऽस्ति। योगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं पूर्वप्राप्तसंख्यामेव निवर्त्तयेन्न तु अन्यत् किञ्चिदिति राद्धान्तः।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

त्रिवत्सैनर्षभो बाध्यः कृत्स्नं वा क्रयसाधनम्।
ऋषभः पुंस्त्वत्वान्न क्रयो हेत्वविधानतः॥ २६॥

साद्यस्क्रे वर्षत्रयोपेतो गौः श्रूयते। त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण इति। प्रकृतावजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति ऋषभेण क्रीणातीत्यादिना क्रयसाधनानि आम्नातानि तत्र पुङ्गवत्वसामान्येन बाध्यनृषभमात्रमिति पूर्वः पक्षः। नैतद्युक्तं कुतः क्रयमुद्दिश्य त्रिवत्सविधानात् साण्डत्वोद्देशेन तद्विधावग्नीषोमीयादावपि त्रिवत्सः प्रसज्येत। तस्मात् क्रयसाधनं कृत्स्नं बाध्यम्।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याध्वर्य्यवस्य वा।

ददाति योगात् कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः।२७॥

अश्वमेधे श्रूयते। हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्य्यवे ददातीति प्राकाशौ दीपस्तम्भावित्येके दर्पणावित्यपरे तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य कृत्स्नस्य बाधकौ उताध्वर्य्यभागस्यैव तत्र प्रकाशौ ददातीति कर्मकारकवाचि द्वितीया श्रुतिकृतेन दानसम्बन्धेन प्राकाशावध्वर्य्यव इति वाक्यकृते पुरुषसम्बन्धे बोदिते सति देयद्रव्यप्रतीतेर्दैया वान्तरस्य कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वः पक्षः अध्वर्य्यवे ददातीति सम्प्रदानवाचि चतुर्थश्रुतिकृतस्य दानक्रियासम्बन्धस्यापवदितुमशक्यत्वात् सम्प्रदानविशिष्टदानक्रियया सम्बन्धोऽस्य द्वितीया श्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति राद्धान्तः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

श्यावाख्यो ब्रह्मभागस्य बाधको निखिलस्य वा।

आद्यः प्रकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः ॥ २८ ॥

अस्त्य्, पञ्चव्यनामक एकाहविशेषस्तत्र श्रूयते। अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा स ब्रह्मणे देय इति प्राकाश-न्यायेनायं ब्रह्मभागस्यैव बाधक इति पूर्वः पक्षः। दक्षिणा-शब्दसंयोगात् धेनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः उपरितनेन तु ब्रह्मणे देय इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मव्यति-रिक्तपुरुषान्तरसम्बन्धो बाध्यते। तथा सति पुरुषान्तर-स्यातिदिष्टोपदिष्टदक्षिणादय बाधाल्लौकिकदानादिना केनचिदुपायेनानतिः सिध्यति।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

किं सोमचमसो ब्रह्मभागहार्य्युत कृत्स्नवत्।

पशूनां निन्दया सर्वं प्रसक्तेर्ब्रह्मभागहृत् ॥ २९ ॥

निन्देयं न निषेधाय चमसस्तु तयैत्वसौ।

श्यावाश्ववत् सर्वदेय पुरुषान्तरबाधकः ॥ ३० ॥

वाजपेये श्रूयते। औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स-प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति सोऽयं चमसो ब्रह्म-भागमेव बाधते कुतः यत् पशूं दद्यात् सोऽनृतं कुर्य्या-दिति पशुदाननिन्दाया सर्वदानप्राप्तै तस्मान्न सर्वं बाध इति प्राप्ते ब्रूमः। नात्र निषेधाय पशुनिन्दोच्यते किन्तु विधित्सितसोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादस्तेन निन्दायाः सर्वप्रसञ्जकत्वं नास्ति तस्मात् सर्वप्रसक्तिरूपाया अभ्य-धिकाशङ्काया निराकृतत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र निर्णयो द्रष्टव्यः। तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वा चिन्तारूप-

विचारं बुद्धिव्युत्पादनार्थं रचयति। पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्वपक्षयित्वैकवाक्यतां भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणांशं ब्रह्मभागं निवर्त्तयेत्। श्यावाश्वाधिकरणे क[illegible]टौ दक्षिणात्वस्य स ब्रह्मणे देय इत्यस्य चान्तराले सह निवृत्ता इति वाक्यान्तरं पठितं तेन व्यवधानाद् विस्पष्टो वाक्यभेदः। इह त्वव्यवधानादेकं वाक्यमिति भ्रान्तिः। एकवाक्यतायां तु चमसशब्दस्य दक्षिणा शब्देन ब्रह्मशब्देन च सम्बन्धे सति कृत्स्नदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्तिः। तथा सति पूर्वोक्तसिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षी भवति। दक्षिणामुद्दिश्य चमस एको विधेयस्तस्य ब्रह्मसम्बन्धोऽपरो विधेयस्ततोऽर्थभेदाद् वाक्यभेदो दुर्वारः तस्माद् दक्षिणाशब्दं न तदंशं लक्षयित्वा ब्रह्मसम्बन्धे दक्षिणांशमनूद्य चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव निवृत्तिः कृत्वा चिन्तामुद्घाटयति।

विंशाधिकरणमारचयति।

दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा सर्वत्रासौ नपुंसि तु

वाक्यभेदश्च दुर्वारो युक्त्योक्तः पूर्वनिर्णयः॥ २०॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेष्टदक्षिणाशब्दः क्रतुविषय एवं दृष्टो न तु पुरुषविषयोऽतः क्रतुदक्षिणारूपश्चमसः सर्वां क्रतुदक्षिणां निवर्त्तयेद्वाक्यभेदस्तु विस्पष्टभासमानः। काशकुश अवलम्ब्य न्यायविदा न निवारयितुं युक्तः। तस्मात् कृत्स्न दक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधः इत्ययमेव राद्धान्तो युक्तः।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधतेयमयत्युत।

बाधः प्रकाशवन्नैवं पक्षे प्राप्तेर्नियम्यते ॥ २१ ॥

वाजपेये श्रूयते। यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति। अस्यायमर्थः। रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदशद्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्र विहितानि तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसङ्ख्या विहिता ततो रथाः सप्तदश तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणायेन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सज्जीकरोति सोऽयं यजुर्युक्तो रथस्तञ्च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यादिति प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाधः। एवमत्रापि ननु सप्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधविधिः। बाढं तथाप्यर्द्धिनः पादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमभागविशेषक्लृप्तिः। सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते। तस्मादध्वर्योर्न रथान्तरभागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिभाग इति पूर्वः पक्षः। नैतद्युक्तम्। प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात्। अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र विधेयौ यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः। तथा हि सप्तदशरथान् ददातीत्युक्ते कस्य को रथ इति चिन्तायां यजमानेच्छाया नियामकत्वाद्यदाध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्राप्नोति यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तस्तयोर्यजुर्युक्तो रथः सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते ततो न कस्याप्यनेन बाधः।

इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे
दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः।

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

न चर्व्युपहोमादिर्नारिष्टादेर्निवर्तकः ।

समुच्चितौ वा कार्य्यैक्यादाद्योऽन्त्योऽपूर्वभेदतः ॥ १ ॥

सन्ति न चर्व्विष्टावग्नये स्वाहाक्रत्तिकाभ्यः । स्वाहां वा यै स्वाहादुलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्टहोमो विहितः नारिष्टान् होमान् जुहोतीत्युक्तत्वात् दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः तथा श्येने श्रूयते । लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता उपवीतं विहितं उपव्ययत इत्ययं द्वितीयो विषयः । तथा पृष्ठे षड़हे श्रूयते मध्वाशयेत् घृतं वेति । प्रकृतौ श्रुतं पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूराजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येत्ययं तृतीयो विषयस्तत्रोपहोमनीवीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्टहोमो-वीतपयो व्रतानां निवर्त्तकानि कुतः कार्य्यैक्यात् उप-होमनारिष्टहोमयोस्तावज्जुहोतिशब्दैक्यतदैक्याभ्यां का-र्य्यैक्यं प्रतीयते । अशनव्रतयोः शब्दभेदेऽपि अर्थभेदो नास्ति नीवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मा-रितं कार्य्यमेकं स्यात्तस्माद् बाध इति पूर्वः पक्षः । भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्य्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः । उदाहृतानि पूर्वा-र्थानि अपूर्वं च विध्येकमगम्यतया विधिभेदेन भिद्यते । तस्मात् कार्य्यभेदात् समुच्चयोऽभ्युपेयः न च निवीतोपवी-तयोर्विरोधः शङ्कनीयः वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः नापि

पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वं अन्येन पयसा तृप्तिमुख्यसम्भवात्।
उदाहरणद्वयं कृत्वा चिन्ता वा मु।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

समुच्चेयं शरमयं कौशिनीतास्य बाधकम्।
प्राचुर्य्यस्य विधेरान्यो मैवं प्रतिपदोक्तितः ॥ २ ॥

सोमा रौद्रश्चरुन्निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणामभिचरन्नित्यत्र शरमयं बर्हिर्भवतीति श्रुतं तदिदं प्राकृतेन कुशबर्हिषा सह समुच्चीयते कुतः मयट्शब्देन शरप्राचुर्यविधानाद्बाधेऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः। नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयट्प्रत्ययः। प्रतिपदोक्तः अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्य्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः किञ्च प्राचुर्य्यार्थकार्य्यान्तरं कल्पनीयं स्यात्तस्मात् कुशबर्हिषो बाध इति राद्धान्तः।

द्वितीयवर्णकमारचयति।

रथदुन्दुभि तद्घोषौ किं बर्हिर्मन्त्रयोः क्रमात्।
बाधकावुत तद्घोष एक एव हि बाधकः ३ ॥

रथघोषेत्ययं द्वन्द्वस्तेनोभौ बाधकौ न तत्।
घोषाभ्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रयुज्यते ॥ ४ ॥

पूर्वपक्षेऽन्यदीयोऽपि शब्दोऽत्रास्तु रथे सति।
राद्धान्ते रथदुन्दुभ्योरेव घोषः प्रयोजकः ॥ ५ ॥

वाजपेये श्रूयते रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति। दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति प्रकृतौ त्वेवं श्रूयते। उपावर्त्तध्वमिति मन्त्रबर्हिर्भ्यां मुपाकरोति

उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रतिप्रेरणं तत्र रथद्रव्यं दुन्दुभिद्रव्यञ्च द्वयं बर्हिर्द्रव्यस्य बाधकं घोषो मन्त्रस्य बाधक इति तावत् प्राप्तम्। रथस्य घोषस्येति द्वन्द्वसमासेनोभयोः प्राधान्यात् नैतद्युक्तम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वे रथघोषाभ्यामिति द्विवचनप्रसङ्गात्। समाहारद्वन्द्वे तु घोषशब्दस्य समाहारलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्हीयेत किञ्च द्वन्द्वे अन्यदीय घोषोऽत्र प्रसज्येत रथस्य घोष इति तत्पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न हीयते। तत्रापि रथप्राधान्यं हीयत इति चेत् तत् समाहारेऽपि समानं तस्माद् घोषो द्रव्यमन्त्रयोर्बाधकः। तत्र यद्युभयं बाधकं यदि वैकं सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

बार्हस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहबाधकाः।

समुच्चिता उतार्थोऽस्तु कार्य्यैक्याद् ग्रहलिङ्गतः॥ ३॥

समुच्चयः प्रमाणाभ्यां ग्रहाणां प्रकृतौ यथाविधियोक्तेर्न लिङ्गं तच्चोक्तं लिङ्गं सुराग्रहे बृहस्पति सवे श्रूयते। बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णातीति विषुवत्यर्कं गृह्णातीति महाव्रतं शुक्रं गृह्णातीति। अश्वमेधे श्रूयते। सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ गृह्णातीति तत्र बार्हस्पत्यादयो ग्रहाः प्राकृतानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां बाधकाः। कुतो यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्य्यस्यैकत्वात् ग्रहशब्दसंयोगः कार्य्यैक्यगमकस्तस्माद् बाध इति प्राप्ते ब्रूमः। यथा प्रकृतौ प्रथमचोदितस्यैन्द्रवायवादिग्रहस्य पश्चाच्चोदितानां मैत्रावरुणादिग्रहाणाञ्च समुच्चयस्तथात्रोपदिष्टानामतिदिष्टानाञ्च समुच्चयः स्यात्। यथोच्येत प्राकृतानां परस्परमेक-

कार्य्यत्वे मानाभावात् प्रत्युत प्रयोगवचनेन सम्भूयकारित्वावगमाद्युक्तः समुच्चय इति। तच्चात्रापि समानं यागनिष्पादकत्वं तु प्रयोगवचनप्रापितानामेव न त्वेकैकस्य अर्केण यजेत शुक्रेण यजेतेत्येवं पृथक् पृथक् यागसम्बन्धाभावाद् ग्रहशब्दो पूर्वां विधेयग्रहणक्रियां ब्रूते न तु प्रकृतौ क्लृप्तकार्य्यं पदार्थमनुवदति येन लिङ्गं। स्यात् किञ्च वाजपेये सोमग्रहांश्च सुराग्रहांश्चेत्यतिदिष्टानामुपदिष्टानाञ्च समुच्चयार्थमुच्यमानस्य शब्दः सर्वत्र समुच्चयं गमयतीति न बाधः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः।
अक्रियार्था पशूक्तिः स्याल्लिङ्गं तत्रास्ति बाधकम् ॥७॥
पशुर्गुहिश्य संख्याया देवस्य च विधौ भिदा।
कर्मान्यत्वे ग्रहन्यायाद्रोधनाच्च समुच्चयः ॥ ८ ॥

वाजपेये श्रूयते। सप्तदशप्राजापत्यान् पशूनालभेत इति तैरेतैः। प्राकृतपशूनामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् कुतः पशुत्वलिङ्गात्। न हि पशुशब्दो ग्रहशब्दवदपूर्वां विधेयां क्रियां ब्रूते येन लिङ्गत्वं हीयेतेति प्राप्ते ब्रूमः। किमत्र प्राकृतपश्वनुवादेन सप्तदशसंख्या प्रजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते उत विशिष्टमन्यत् कर्म। नाद्यो वाक्यभेदापत्तेः। द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं ततो ग्रहन्यायो योजनीयः किञ्च रोधनमेवमाम्नायते ब्रह्मवादिनो वदन्ति नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः न षोड़शी नातिरात्रः। अथ कस्माद् वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुध्यन्त इति पशुभिरिति ब्रूया-

दाग्नेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे, ऐन्द्राग्ने नोक्थ्य ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रं सारस्वत्यातिरात्रं मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् एतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरेवावरुन्ध इति। अस्मिन्नवरोधनामात्रे चोदक-प्राप्ताग्नेयादिपशुसद्भावस्य सिद्धवदनुवादात् समुच्चयोऽव-गम्यते।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न वाऽग्रिमः।

त्रित्वलिङ्गाद् विशिष्टोक्तिर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः॥५॥

सांग्रहणीष्टौ श्रूयते। आमनमस्यामनस्य देवा ये स जाता इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति एताभिस्तिसृभि-राहुतिभिः प्राकृतास्त्रयोऽनुयाजा बाध्या कुतः त्रित्वलिङ्गात् पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपश्वभावेन माभूद् बाध्यत्वम् इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनुयाजा बाध्यन्तां यद्वा तदनुवादेन मन्त्रगुणविधानात् प्राकृतमन्त्र इति पूर्वः पक्षः किं त्रित्वमात्रमनूद्य मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते उत त्रित्वविशिष्टा आहुतीरनूद्य मन्त्रविधिः आद्ये त्रित्वस्य गार्हपत्यादिष्वपि सत्त्वेनान्यथात्र लिङ्गम्। द्वितीये विशे-षणविशेष्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत तस्मात् कर्मान्तरविधा-नात्र बाधः। किं तर्हि समुच्चयः तत्र मध्योक्तिलिङ्गं तथा चाम्नायते पुरस्ताद् वोपरिष्टाद् वा जुहुयाद् बहिरात्मनः सजातीयान् दध्यात् यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजा-तीयान्कुरुत इति तस्मादामनहोमानामनुयाजैः सह समुच्चयः।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

पत्नय उपगायन्तीत्यृत्विजां विनिवर्त्तकाः ।
न चाद्यः सामगानोपचयः काण्डादिजस्ततः ॥ १० ॥
नन्दनं दुन्दुभीनां हि चित्ते विपरिवर्त्तते ।
उपगानं भवेत्तेन योग्यं वीणादिजन्ततः ॥ ११ ॥

गवामयने माहाव्रतं नामैकाहस्तत्र श्रूयते । पत्नय उपगायन्तीति तत्र पत्नय उपगायन्त्यः । प्राकृतानामृत्विजामुपगातॄणां निवर्त्तिकाः शारीरसामगानोपचयहेतुकाण्डवीणादिजोपगानकर्तृत्वादिति चेत् । न । दिक्षु दुन्दुभयो नदन्तीति दुन्दुभिगानानामनन्तरविहितानां विपरिवर्त्तमानानामिदमुपगानं कर्मान्तरं न च शारीरमेव गानन्तस्येदमुपगानम् । दुन्दुभिनादस्याशरीरजत्वान्न पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानमिति तन्नोगानप्रयोगात् किन्तु काण्डवीणादिभिः क्रियमाणमुपगानं दुन्दुभिगानसजातीयं तस्मात् पत्नीनिर्त्विङ्निवर्त्तकाः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अभ्यङ्गो नावनीतः किं बाध्यो गौग्गुलवादिभिः ।
न वाध्यो लेपनैकत्वान्न शैत्यस्नेहभेदतः ॥ १२ ॥

अस्त्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञक एकोनपञ्चाशद्रात्रः सत्रविशेषः तत्र श्रूयते । गौग्गुलवेन प्रातःसवनेऽभ्यञ्जनं पैतुदारवेण माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीयसवन इति प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यङ्ग इति श्रुतं सोऽयमभ्यङ्गो बाध्यः । लेपजन्यस्य शरीरगतस्नेहकार्य्यस्योभयत्रैकत्वादिति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तं कुतः कार्य्यभेदात् गौग्गुलवादि लेपजन्यं

कार्य्यं चन्दनादिवच्छेत्यं तच्च नावनीतस्नेहाद्भिन्नं किञ्च नावनीतो दीक्षाकालीनः इतरः सुत्याकालीनः तस्माद् बाध्याभावात् समुच्चयः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

तार्प्यांद्यहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाग्रिमः ।

गुह्याच्छादनकार्य्यैक्यादयोग्यत्वात् समुच्चयः ॥ १३ ॥

महाव्रते श्रूयते । तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नीति प्रकृतावहतं वासः परिधत्त इति घृताक्तः कम्बलस्तार्प्यमित्युच्यते । ताभ्यां तार्प्यदर्भमयाभ्यां दम्पत्यो रहतं वस्त्रं बाध्यते कुतः । परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेनं गुह्याच्छादनस्य लक्षणाख्य कार्य्यस्यैकत्वावगमात् मैवम् । तार्प्यदर्भमययोर्गुह्यमाच्छादयितुमयोग्यत्वात् परिधानं ततोऽपरितनं प्रावरणं तस्मात्कार्य्यभेदात् समुच्चयः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

बाध्यं श्लोकादिनाज्यादिनवाद्यःस्तुतिलिङ्गतः ।

देवसाम्नो विधौ भेदोवैशिष्ट्यात्तु समुच्चयः ॥ १४ ॥

महाव्रते श्लोकेन पुरस्तात् सदमस्तुवते अनुश्लोकेन पश्चादित्यादि श्रूयते । तत्र श्लोकानुश्लोकादिनामकैः सामभिःप्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवामदेव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानि कुतः । स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवत इति श्रुतं नैतत्सारं किमत्र स्तुतिमनूद्य देवसामगुणो विधीयते । किं वा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः नाद्यः वाक्य-

भेदापत्तेः द्वितीये तु कार्य्यभेदेन बाध्याभावात् समुच्चयः स्यादिति।

दशमाधिकरणमारचयति।

समुच्चीयेत कौत्सादि यद्वा प्राकृतिबाधकम्।
स्तुत्यभावादादिमोऽन्त्यो लिङ्गप्रकरणद्वयात्॥ १५॥

विकृतिविशेषे श्रूयते। कौत्सं भवति काण्वं भवतीति तदेतत् कौत्सादिनामकं साम प्राकृतेन साम्ना समुच्चीयते कुतः। प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्य्यनाशाभावात्। नैवम्। प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसामर्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्य्यैक्यावगमात् तस्मात् बाधकम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

तत्सर्वबाधकं सर्वमेकद्वाद्युक्तितोऽथवा।
अविशेषादादिमोऽन्त्य एकाद्युक्तिविशेषतः॥ १६॥

तत्पूर्वोक्तकौत्सादिसामविषयस्तत्र किं कौत्सं साम प्राकृतसर्वसामनिवर्तकं काण्वमपि तथेत्येकैकस्य सर्वनिवर्त्तकत्वमुच्यते। आहोस्विदेकवचनान्तनिर्दिष्टं एकस्य निवर्तकं द्विवचनान्तनिर्दिष्टं द्वयोर्बहुवचनान्तनिर्दिष्टान्नि बहूनां तत्र नियामकाभावादाद्यः पक्षः। प्राप्नोति एकादिवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादन्त्यः पक्षोऽभ्युपेयः। तथा हि कौत्सं भवति वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः। क्रोशानि भवन्तीति निवर्त्तकेषु श्रूयमाणानि एकद्विबहुवचनानि निवर्त्त्यानान्तत् संख्यावत्त्वं प्रत्याहृत्य बोधयन्ति। किं चैवं सत्यबाधितसामविषयश्चोदकोऽनुगृहीतो भवति कृत्स्नबाधे तु सर्वचोदको निरुध्यते तस्मान्न सर्वबाधकः।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

स्तोमस्थयोर्वृद्ध्यवृद्ध्योः प्राकृतः किं निवर्त्तते ।

अवृद्धावेव बाध्यः स्यात् सामोत्पत्त्युपयोगतः ॥ १७ ॥

अवृद्धावुपयोगाय प्राकृतस्य निवर्त्तकम् ।

वृद्धौ पूर्वोपयोगित्वाद् वृद्धौ तु न निवर्त्तकम् ॥ १८ ॥

सन्ति वृद्धिस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः क्रतवः तत्रोभयत्रापि यानि सामान्युपदिष्टानि तैरतिदिष्टानां साम्नां निवृत्तिः स्यात् अन्यथा सामोत्पत्तिवैयर्थ्यादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तः स्पष्टार्थः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

क्वापि स्तोत्रे क्वचित्क्वापि स्यादावापस्तथोद्धृतिः ।

पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेनौताविशेषतः ॥ १९ ॥

आद्यो नोपरिसंख्यानादत्र ह्येवेति तद्विधेः । विध्यन्तराशेषरूपत्वं तद्विधायकं । अवृद्धस्तोत्रेषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य साम्न उद्वापः । प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः वृद्धस्तोमकेष्वावाप एवेति स्थितं पूर्वाधिकरणे तावेतावावापोद्वापौ यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्तोत्रे यस्यां कस्याञ्चिदृचि स्यातां कुतो नियामकाभावादिति पूर्वः पक्षः । नो खल्वेतद्युक्तम् । एवकारेण प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वाज्यादिस्तोत्रेषु गायत्री बृहत्यनुष्टुप् व्यतिरिक्तास्वृक्षु आवापोद्वापयोः परिसंख्यातत्वादेवकारश्चैव समाम्नायते । त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि यद्गायत्री बृहत्यनुष्टुप अत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्तीति । ननु माभूतामन्यत्रावापोद्वापौ विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्नुत इति चेत्? अनेन वाक्येन तद्विधानादिति ब्रूमः । न

चायमर्थवादः। अनन्यशेषत्वात् नाप्यनुवादः अपूर्वार्थत्वात् तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिषु आवापोद्वापौ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

पर्य्यायेणापि देवोक्तिर्विधेनैव पदेन वा।

अर्थाभेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वान्वयित्वतः॥ २०॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमास्तेष्वग्न्यादिदेवताः किं पावकशुच्यादिना येन केनापि पर्य्यायेणाभिधातव्याः। किं वा तद्विध्युद्देशगतेनाग्न्यादिपदेनैवेति संशयः। तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थस्तत्पर्य्यायाणां स्वरूपभेदेऽपि अर्थाभेदाद्येन केनापि अभिधानमिति पूर्वः पक्षः। यत्र ह्यर्थे कार्य्यमासाद्यते तत्र शब्दोऽर्थ प्रत्यायनार्थं भवति। यत्र पुनः शब्द एव कार्य्यं तत्र कार्य्यसम्बन्धार्थो शब्द एव प्रत्यायितव्यः। तद्यथा देवदत्ते गौरिवातिशयमुत्पादयितुं राजसभायामाचार्य्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति पितृमातृमातुलादयश्च तत्तत्सम्बन्धवाचकशब्देन यथा तुष्यन्ति न तथा स्वनामग्रहणेन प्रत्युत कुप्यन्त एव तद्वदत्रापि अग्न्यादिर्वैधशब्द एव कार्य्यमासक्तं विधिं विना यागदेवतयोः सम्बन्धाभावात् विधिकृते तु तत्सम्बन्धे शब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारं अत एवायाट् स्वाहाकारोज्जित्यादिनिगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते। अग्रा अग्नेः प्रियाधामानि अयाट् सोमस्य प्रियाधामानि स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं अग्नेरहमुज्जिति मनूज्जेषं सोमस्याहमुज्जिति मनूज्जेषमित्यादिना तस्माद्विधिपदैरेव तत्तद्देवताभिधानम्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

सौर्य्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा।

चरौ सूर्य्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः॥ २१॥

सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टाग्ने निगमास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्य्याद्यर्थप्रत्यायकः। शब्द ऊहितव्यः स चादित्यादिनामपर्य्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते वैधस्तु सूर्य्यशब्दश्चरुत्याग एवान्वितः न त्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितस्तस्माद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः। अत्र सौर्य्यं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्य्यान्वयो भवति। ननु सौर्य्यश्चरुरिति चरुणा कारकविभक्तिर्हि द्वितीया सा चाख्यातेन सम्बध्यते न नाम्ना सति च प्रयोगान्वये याज्या पुरोनुवाक्ययोर्निगमे वा यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्य्यशब्द एव युक्तः प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाग्निशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि वैधविवक्षयापि तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति। तस्मात् सूर्य्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः।

षोडशाधिकरणमारचयति।

निगमे पावकाग्न्योः किमग्निःस्यादथवोभयम्।

अग्निश्चोदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः॥ २२॥

आधाने श्रूयते। अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तत्र गुणगुणिनोः पावकाग्न्योर्मध्येऽग्निशब्द एव निगमे प्रयोक्तव्यः कुतः। तस्यैव चोदकप्राप्तमन्त्रपठितत्वात् मैवम्। पावक-

गुणयुक्तस्याग्नेर्विधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वाद् तस्माच्छब्दद्वयं पठनीयम्।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

वृधन्वत्तादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः।

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः॥ २३॥

आधाने पवमानेष्टावाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते। वृधन्वानाग्नेयः कार्यः पावकवान् सौम्य इति तत्र निगमेषु वृधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावहेत्येवं सगुणो देवो वक्तव्यः कुतः। वृधन्वत्तादेर्देवगुणत्वात्। तथाहि श्रूयते। वृधन्वानाग्नेयः कार्यः पावकाम् सौम्य इति न खल्वाज्यभागस्य देवताद्वारेण विना साक्षाद् वृधन्वच्छब्दः संभवति। तस्माद्देवगुणत्वात सगुणो देवो वक्तव्यः मैवम्। वृधन्वत्ताया मन्त्रगुणत्वात् न ह्यत्राग्नेयशब्दो यागपरः किं तर्हि मन्त्रपरः संभवति हि मन्त्रस्य साक्षाद् वृधन्वच्छब्दप्रयोगः। अग्निं स्तोमेन वर्धयेत्यस्मिन् मन्त्रे वृधिधातोः प्रयुक्तत्वात् वृधन्वता विधिना चाग्नेयमन्त्रान्तरन्निवर्त्यते न च तद्धितान्त आग्नेयपदे उपसर्जनीभूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो वृधन्वच्छब्देन विशेष्टुमर्हति तस्मात् केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

किं गो वनस्पतीकेनाप्युतोऽसा विधिशब्दतः।

वक्तव्यो निगमाद्भेदो विधेर्दृष्टस्तथाऽग्रिमः॥ २४॥

सभेद आर्थिकस्तन्तु प्रापयेच्चोदको न हि।

उत्साप्रकरणाम्नानाद्वैधत्वे न वनस्पतिः॥ २५॥

ज्योतिष्टोमे पशुः श्रूयते। गौरनुबन्ध्य इति तथा पशौ स्विष्टकृद्विकारः पठितः। पृषदाज्येन वनतिं यजतीति तावेतौ॰गौ वनस्पतीनिगमेषु येन केनापि पर्य्यायशब्देन वक्तव्यौ। कुतः प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददर्शनेन वैधशब्द-नियमाभावात् तथा ह्यग्नीषोमीयपशुरनुबन्धास्य प्रकृति-स्तत्र पशुशब्दो वैधः। अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति तद्विधानान्निगमेषु छागशब्दः। छागस्य वपाया मेदसोऽ-नुब्रूहीति तथा वनस्पतियागस्य स्विष्टकृच्छागः प्रकृतिः तत्र स्विष्टकृच्छब्द सहितोऽग्निशब्दो वैधः। अग्निं स्विष्ट-कृतं यजतीति विधानात् निगमेषु केवलोऽग्निशब्दः पठितः ये देव्या ऋत्विजस्तेऽभिरग्ने इति सत्येवं विधि-निगमभेदे वैधशब्दनियमस्य प्रकृतावभावात् विकृतावपि तदभावे सति येन केनाप्यभिधानमिति पूर्वः पक्षः प्रकृतौ योऽयं विधि प्रयुक्तः निगमभेदः स आर्थिकः इह न प्रर्या-म्नायस्तस्यार्थिकत्वेन चोदकप्रतिदेशानर्हत्वात् न चार्थिक-श्चोदकः प्रतिदिशति तस्माद् वैध एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः न चैव मनुबन्ध्य निगमे वैधो गोशब्दः प्राप्नुयादिति शङ्क्यं तत्रोस्राशब्दस्य साक्षादाम्नातत्वादुस्राया वपाया मेदसोऽनु ब्रूहीति ह्याम्नायते तस्मादुस्रावनस्पतिशब्दौ वक्तव्याविति राद्धान्तः।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति :

मित्रावरुणौ स्विष्टकृच्छब्देन विवर्जितौ।

वक्तव्यौ संहितौ वाथो रूढ़त्वाद्गुणवृत्तितः। २६॥

कदाचित् कृतवान् स्विष्टमिति योगाद् गुणे सति।
पावकाग्निनये नात्र वक्तव्यौ सगुणाविमौ ॥ २७ ॥

अवभृथे श्रूयते। अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति तत्र निगमेषु स्विष्टकृच्छब्दवर्जितौ अग्नीवरुणौ वक्तव्यौ कुतः स्विष्टकृच्छब्दस्य योगासम्भवेन वह्नौ रूढ़स्य गुणवाचित्वाभावात् स्विष्टं कृतवानित्येवं भूतार्थे क्विप्प्रत्ययविधानात् तादृशो योगो वक्तव्यः न चासावत्र सम्भवति स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वात् रूढ़ौ तु कार्य्यलक्षणया स्विष्टकृत् कार्य्योऽग्नीवरुणाविति वचनव्यक्तिः सम्पद्यते। तस्मात् स्विष्टकृच्छब्देन वर्जिताविति प्राप्ते ब्रूमः। तेन सहितौ वक्तव्यौ कुतोऽस्मिन् प्रयोगे स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽप्यतीतप्रयोगे कृतत्वेन योगसम्भवे कृत्स्नप्रयोगं परित्यज्य कल्पत्र रूढ्याश्रयणायोगात् ततः पावकत्वगुणयुक्ताग्निवत् स्विष्टकृत्वगुणयुक्तौ वक्तव्यौ।

विंशाधिकरणमारचयति।

स्विष्टकृत्वगुणो लोप्यो याग एवाखिलेषु वा।
यन्नन्वयाद्याग एव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ २८ ॥

पशुपुरोडाशे स्विष्टकृतिगुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते। अग्निं यजतीति तत्र गुणरहितस्याग्नेर्यजिधातुनान्वयाद्याग एव स्विष्टकृत्वगुणो लोप्यः नैवं यजिशब्दस्य प्रयोगवचनत्वादखिलेषु निगमप्रयोगेषु असौ लोप्यः।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः।

स्विष्टकृत् संस्कृतिर्वाद्योऽनुयाजान्तरसाम्यतः।

स्विष्टकृत्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः॥ २९॥

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् दर्शपूर्णमासयो-

स्त्रयोऽनुयाजाः समाम्नाताः। तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवत्

तृतीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वः पक्षः। अस्ति प्रधान-

होमानन्तरभावी प्राशित्रादिभक्षणात् प्राचीनः

पुरोडाशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः सर्वेषां हविषामुत्तरा-

र्धात् सकृत् सकृत् स्विष्टकृतेऽवद्यतीत्यादिना तदभिधानात्

प्राशित्रादिभक्षणोत्तरकालीनेष्वाज्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषु तृतीये

स्विष्टकृत्वगुणेन प्रत्यभिज्ञास्ति देवो अग्निस्विष्टकृदिति

मन्त्रपाठात् सा च पूर्वस्विष्टकृद्देवतास्मरणसंस्कारे सत्यर्थ-

वती स्यात्। प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यं

किञ्च संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीयःस्यादन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनु-

याजः स्यात्।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति।

अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात् संस्कारो वार्थकर्मता।

शस्त्रवत् कार्य्यताज्ञानाद् दृष्टार्थत्वेन संस्कृतिः॥ ३०॥

तिष्ठन्याज्यामन्वाहासीनः पुरोऽनुवाक्यामिति दर्शपूर्ण-

मासयोः श्रुतं तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात् यथा स्तौति

शंसन्तीत्यत्र कर्त्तव्यताप्रतीतेः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं

तथानुवचनस्यापि सैवं चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्ट-

प्रयोजनत्वात् तस्मिन् सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्

ननु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धे नन्वाहेति तद्विधानं

व्यर्थम्। एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूद्य तिष्ठन्नासीन इति स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम्।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति।

मनोता मन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ।
आग्नेय्येवेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥ २१ ॥
अग्नीषोमावग्निनैव लक्ष्येतां वचनं विना।
अनर्थकात्ततो वाक्याद् विकृतावूहवारणम् ॥ २२ ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्ययं मनोता मन्त्रोऽग्नीषोमीय पशौ पठितः वायव्यपशावप्ययमस्ति चोदकप्राप्तः तत्र त्वं हि वायो प्रथम इत्येव मूहोऽस्ति यत्तु वचनं यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेय्येव मनोता कार्य्येति तत् प्रकृतौ पठितं तत्रैव च सार्थकं द्विदैवत्यपशावेकदैवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्यायोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् नैवं क्वचिदग्नी गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रात् तस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्यत्वशङ्काया अनुदयात् प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विकृता वूहनिवारणेन चरितार्थं भवति तस्मादूहो नास्ति।

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति।

बृहद्रथन्तरे स्वीय योनौ कण्वरथन्तरम्।
रथन्तरस्यैव योनौ किं स्वयोनावुताग्रिमः ॥ २३ ॥
चोदकस्याविशेषेण द्वितीयो नामसाम्यतः।
अनङ्गत्वाच्चातिदेशः स्वयोनौ पठितस्ततः ॥ २४ ॥

वैश्वस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरसामनी विकल्पिते त्वामिद्धि हवामह इतीयं कक्बृहती योनिः

अभित्वा शूरेति रथन्तरस्य पुनानः सोमेति कण्वरथन्तरस्य तत्र बृहद्रथन्तरयोरन्यतरस्य साम्नो योनौ कण्वरथन्तरं गेयं कुतः चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात् अथवा रथन्तरस्यैव योनौ गेयं कुतः रथन्तरस्येति नामसाम्यस्य धर्मातिदेशार्थत्वेन नियामकत्वात् । नैतद्युक्तं बृहद्रथन्तरसाम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वे न विधानं न तु तद्योन्योः । अतो नास्ति तयोरतिदेशतः प्राप्तिः तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति परिशिष्यते प्राप्तिश्च सामगानामुत्तराग्रन्थपाठादवगन्तव्या एवं सति श्रुतहान्य श्रुतकल्पनेन भविष्यतः ।

षड्विंशाधिकरणमारचयति ।

सन्देहनिर्णयौ पूर्ववदेवोत्तरयोर्ऋचोः ।

योनित्यागः समर्थैव ऋक्शब्देन बाधनात् ॥ २५ ॥

एकं सामार्चे क्रियत इति श्रुतिः । कण्वरथन्तसाम्न ऋचां त्र्यमाश्रयः । तत्रैका स्वयोनिरितरे स्वयोन्युत्तरे एवं बृहद्रथन्तरसाम्नोर्द्रष्टव्यं तत्र बृहदुत्तरयो रथन्तरोत्तरयोर्वातिदेशप्राप्तयविशेषेण स्वेच्छया गेयमित्याद्यः पक्षः । नामसाम्याद्रथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति द्वितीयः पक्षः । प्रकृतावृचः साक्षादङ्गत्वाभावेऽपि सामद्वारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदकप्राप्त्या पक्षद्वयोपन्यासः । योनिवदुत्तरयोरप्युत्तराग्रन्थपठितत्वात् स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो राद्धान्तः । बृहद्रथन्तरोत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वा गीयमानत्वं सर्वथापि स्वयोन्युक्त्याग ऋगन्तरपरिग्रहश्च समानस्तथा सति चोदकोऽत्र प्रापक इति पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का

त्वशब्दः समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचामन्वये प्रसिद्धोऽस्तु च श्रुत्याप्रत्यचतया चोदकप्राप्तस्य बाध इति राद्धान्ताशयः।

षड्विंशाधिकरणमारचयति।

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः।
संस्कारत्वादस्त्यसिमैवमर्थकर्मत्व निश्चयात्॥ २६॥

अग्निष्टुदाख्ये एकाहे श्रूयते। आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तेषु चोदकप्राप्तयोर्नानादेवयोः स्तुतशब्दयोः संस्कारकर्मत्व भ्रमेणास्त्यूह इति वदन्तः प्रत्येतदुत्तरं द्वितीयाध्याये तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णीतत्वात् नास्त्यूह इति।

सप्तविंशाधिकरणमारचयति।

चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वाज्यपानिति।
विक्रियेत न वाद्येऽपि किं स्याद्दध्या अपानिति॥ २७॥
दधिपानितिवा यद्वस्त्येवं स्यात् पृषदाज्यपान्।
द्रव्यद्वयोक्तो राद्धः स्याद्दधिमात्र हविष्टतः॥ २८॥
द्वितीयः स्यात् तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तर विधानतः।
गुणो दध्ना चिततान्ये ततो विक्रियते न हि॥ २८॥

चातुर्मास्येषु चोदके नावाहनस्वाहाकारायाट् जोषणनिगमा अतिदिष्टास्तत्राज्यपशब्दः प्रयुक्तः। देवानाज्यपानावहस्वाहादेवानाज्यपानयाट् देवानाज्यपानां प्रियाधामानि देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तेति सोऽयमाज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः। विकारोऽपि त्रिविधस्तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत् प्राप्नोति कुतः। अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति

द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् आज्यस्योपस्तरणाभिघारार्थत्वेन हविः-शेषत्वादहविष्ट्वं नास्तीति दध्येव हविस्ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः। पृषदाज्यशब्देन द्रव्यान्तरमुच्यते पृषदाज्ये-नानुयाजान् यजतीति तस्य हविष्ट्वं ततः। पृषदाज्य-पानिति द्वितीयः पक्षः। पृषत्त्वनामचित्रतासाचाज्यगतो गुणः स च दधिमिलनेन निष्पद्यते। तस्माद्दध्नैव द्रव्यत्वा-दाज्यपशब्दोऽपेता एव निगमाः पठितव्याः।

इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

—०—

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः।

प्रथमाधिकरणमारचयति।

प्राकृतानामेकदेशे कोऽपि स्यादाद्य एव वा।
अविशेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वत्वस्यैव बोधनात्॥ १॥

प्रकृतावाग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टसंख्याकानि कपा-लानि विहितानि। विकृतिषु द्यावा पृथिव्यमेककपाल-माश्विनं द्विकपालं वैष्णवं त्रिकपालमित्यादिष्वष्टानामेका-देशस्तत्राद्यो मध्यमोऽन्यो वा यः कोऽप्येकदेश इच्छया स्वीकार्य्य उताद्य एवैकदेशः नियामकाभावाद्यः कोऽपीति प्राप्ते ब्रूमः। आचतुर्थात् कर्मणोऽभिसमीक्षेतेदं करिष्या-मीत्युक्तत्वादनुक्रमेण सत्त्वानुष्ठेयानि तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एवंविध उपवेषनामकेन काष्ठविशेषेण प्रथममङ्गारविशेषं

सम्यगवस्थाप्य ध्रुवमसीति मन्त्रेण तस्मिनङ्गारे पुरोडाश-कपालमुपदधातीति सोऽयमनुक्रमसोढक्रमप्राप्तस्तथैव स्वर्थतं तत्राङ्गारावस्थापनेन पूर्वपदार्थेनानन्तरभाविप्रथमकपालोपधानमेव यथावुपस्थाप्यते । न च द्वितीयं न च प्रथम-द्वितीययोर्विशेषाभावः द्वितीयस्य हि धर्त्रमसीति मन्त्रः प्राचीनदेशस्य च विशिष्यते सत्येवं क्रमनियमे प्रतीतपरि-त्यागाप्रतीतस्वीकारयोरयुक्तत्वादाद्य एवैकदेशः स्वीकार्य्यः । अविशिष्टस्तु प्रयोजनाभावाल्लुप्यते एकां सामिधेनीमन्वाहे-त्यस्मिन् पञ्चदशसामिधेन्येकदेशे द्विरात्रत्रिरात्रादिषु द्वाद-शाहैकदेशेषु चायमेवन्यायो योज्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

तृचाद्यासु तृचे वाद्ये तिसृष्वित्युच्यतेऽग्रिमः ।

त्रिछन्दस्त्वात् प्राकृतं तत्क्रमादत्र तृचोऽखिलः ॥ २ ॥

एकसंख्यायास्त्रिसङ्ख्यायाश्च व्यतिषङ्गविधानादेकत्रिक-नामकः कश्चित् क्रतुर्भवति स चैवं श्रूयते । अथैष एक-त्रिकस्तस्यैकस्यां बहिष्पवमानन्तिसृषु होतुराज्यमेकस्यां मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिन एकस्यामच्छावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति सन्ति प्रकृतौ माध्यन्दिन पवमानस्य त्रयस्तृचा उच्चाते जातमित्ययं प्रथमो गायत्रीच्छन्दस्कः पुनानः सोमेत्ययं द्वितीयो बृहतीच्छन्दस्कः । अनुद्रवेत्ययं तृतीयस्त्रिष्टुप् छन्दस्कः । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतं त्रिच्छन्द आवापो माध्यन्दिनः पव-मान इति एवं सत्येकत्रिकस्य माध्यन्दिन पवमाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्र ऋचो

ग्राह्याः । किं वा प्रथमतृचस्याः क्रमपठितास्तिस्र इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्व श्रुत्या प्रबलया कुर्वन्त पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो ग्राह्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । यदेतत्त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतं तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात् । विकृतावपि तत् सर्वमतिदिष्टमिति चेत् बाढम् । अतएव पाठक्रमोऽतिदिष्टः तथा सति क्रमान्त गायत्रीच्छन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् बृहतीच्छन्दस्के तृचे प्रथमाया ऋचः प्रारम्भावसरः स चारम्भोऽस्त्वेव इति विशेषविधानेन बाध्यते । तस्मादाद्यस्तृचो निखिलो ग्राह्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

तृचे स्यादथवैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव ।
तृचे भवेदिहैकस्यां श्रुत्या वृत्तिविधानतः ॥ ३ ॥

एकत्रिक क्रतौ व्यतिषङ्गेणैकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु सम्पाद्यमानेषु यद्धूर्गानं तत् किं तृचे स्यादुतैकस्यामृचीति संशयः तत्र चोदकेन तृचे भवेदिति प्राप्ते ब्रूमः । इहैकत्रिकक्रतावेकस्यामृचि धूर्गानं भवेत् । कुतः आवृत्तं धूर्षु स्तुवत इत्यावृत्तिविधानात् ननु तृचे गानेऽपि साम्नस्त्रिरावृत्तिर्भवेत् आवृत्तिश्रुतिर्विशेषणत्वाद् गुणसङ्कीर्त्तनपरः पदसमूहश्रुतिः तत्रर्गावृत्तिं विना तिसृष्वृक्षु न सिध्यति तस्मादेकस्यां धूर्गानम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

द्विरात्रादौ द्वादशाह प्रायणीयादिकः क्रमः ।
आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः ॥ ४ ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।
जागतस्यान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥ ५ ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञमारभ्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्त्तते किंवा प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तत इति संशयः ईदृश महरूपादेयमीदृशं वर्जनीयमिति विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्त्तत इति पूर्वः पक्षः । द्विरात्रप्रकरण एव माम्नायते यत् प्रथमं तद्द्वितीयं यद्द्वितीयं तत्तृतीयं इति अयमर्थः । यद्द्विरात्रस्य प्रथममहरनुष्ठेयं तद्द्वादशाहस्य द्वितीयमिति एवमुत्तरत्रापि योज्यं तदेतत् प्रायणीयवर्जने लिङ्गं तथा जगतीमन्तर्यमयतीति जागतस्याह्नोऽन्तराय आम्नायते। तच्च उदयनीय वर्जने लिङ्गमेवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा शिष्टस्य विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षितः तत्र तावान् प्रवर्त्तत इत्यवगन्तव्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

धूनने वपने चाग्नौ सप्त चोताश्चतुर्दश ।
किमाद्यारभ्य नियमः किं वा रम्यो निजेच्छया ॥ ६ ॥
कपालवत्क्रमः प्राप्तः केचित् प्रकरणोदिताः ।
व्यर्थास्युस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥ ७ ॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्था वपनार्थाश्च बहवः पठिताः प्रयोगेषु तदेकदेशसंख्यविहिता सप्तभिराधूनोति चतुर्दशभिर्वपति तत्र प्रथमाधिकरणात् कपालसामिधेन्या·

दिन्यायेन प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति। तदयुक्तं कुतः यथोक्तसंख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठितमन्त्राणां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छया प्रथमतो मध्यतोऽन्ततश्चोपक्रम्य विहितसंख्या पूरणीया।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

स्तोमवृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वाद्यिमो यतः।
न कल्प्यमश्रुतं मैवं संख्या वा पादलिङ्गतः॥ ७॥

त्रिवृदः स्तोमकः क्रतुरेव माम्नायते। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्। त्रिणवेनौजस्कामं त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठा काममिति प्रकृतिगतेभ्यस्त्रिवृत्पञ्च दशादिस्तोमेभ्यो विवृद्धा एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशस्तोमास्तेषु किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासाद् वृद्धिर्भवति किं वा सामान्तरागमादिति संशयः। अश्रुतस्य सामागमस्य कल्पयितुमशक्यत्वादभ्यासाद् वृद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः। अभ्यासोऽपि न साक्षाच्छ्रुतः किं त्वेकविंशादिसंख्यापूरणाय कल्प्यते संख्या च द्रव्यगताभिन्न द्रव्यैरेव पूर्य्यते न त्वेकद्रव्याहृत्त्या न ह्यष्टकृत्व एकं घटमानीय मद्गृहे सन्त्यष्टौ घटा इति व्यवहरन्ति ततः स्तोमावयवद्रव्यगता संख्या तदवयभूतानां साम्नां पदार्थानां भेदं गमयति स च भेदः सामान्तरागमलिङ्गमव छेत्वा वपन्तीत्यावापोद्देशेन दशविशेषे विधिपरं लिङ्गं सामान्तरीत्यत्त्वर्थत्वमन्यल्लिङ्गं तस्मादागमेन वृद्धिः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

किं बहिष्पवमानर्चां साम्नचांवाभिपूरणम्।

साम्ना पूर्वोक्तितो नैवं सामैकत्व परात्तत: ॥ ८ ॥

प्रकृतौ प्राप्त: भवने बहिष्पवमानस्थोविष्टुद: । स्तोमस्यास्य विकृतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वोक्तरीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते ब्रूम: । एकं हि तत्र सामेति बहिष्पवमानं प्रकृत्य सामैकत्व माम्नायते । अतो न सामान्तरागम: सम्भवति एवं तर्ह्यभ्यासेन संख्यापूर्णमस्त्विति न वाच्यं पराग्बहिष्पवमानेन स्तुवन्तीति पराक्शब्देनाभ्यासप्रतिषेधात् तस्मादृगागम: ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनी विवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगम: पूर्ववन्मैवमभ्यास: प्रकृतित्वत: ॥ ९ ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्यावत्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्यागमत: पूर्त्ति: पूरणार्थत्वतोऽग्रिम: ॥ १० ॥

त्रित्वं न पूरणार्थोक्तमन्यथा यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयो: पञ्चदशसामिधेनीर्विधाय काम्यासु तदा वृत्तिर्विधीयते । एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादिना यथा बहिष्पवमाने ऋगागम: तथात्रापीति प्राप्ते ब्रूम: । एकादशभि: पठिताभि: पञ्चदशसंख्याया अपूर्ता वृगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं किं तु तत्पूरणायाभ्यासो विहित: । त्रि:प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्यत: काम्यानामप्यभ्यासे न पूर्णं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत् कृत्वोभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्यते तावत्कृत्व: । प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये कुत: विहितस्य त्रिरभ्यासस्य

पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितं प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेनापि पञ्चदश-संख्याः पूरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वं तथा सति तद्-बाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षष्ठ्या ऋचामागमेन एक-विंशतिसंख्या पूरणीया ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात् षोडश्युत्कर्षतोऽग्रिमः ।
अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात् प्रकृतावसौ ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । य एवं विद्वान् षोडशिनं गृह्णातीति सोऽयं षोडशीग्रहो विकृतौ निविशन्ति कुतः प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कृष्टमानत्वात् उक्तेऽहं द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहं त्रिरात्रस्येति हि वाक्यं द्विरात्रादीनाञ्च विकृतित्वं प्रसिद्धं अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादित्यन्यद्वाक्यमस्ति तेन प्रकृतिभूतेऽग्नि-ष्टोमे निविशते न चात्रप्रकरणबाधः । अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् न चैवं सति चोदकेनैव द्विरात्रादिषु प्राप्तत्वात् पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयम्। अहर्विशेषसम्बन्धाय राजन्यादि-निमित्तनैरपेक्ष्याय वा वाक्योपपत्तेः तस्मात् प्रकृतौ निवेशः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

उक्थ्याग्रयणतः स स्यात् केवलाग्रयणादुत ।
आद्य उक्तिद्वयादन्त्य उक्थ्योर्ध्वत्वविधित्वतः ॥ १३ ॥

सपूर्वोक्तः षोड़शीवचनद्वयवशेनोक्थ्यपात्रादाग्रयण पात्राच्च ग्रहीतव्यः उक्थ्यां निर्गृह्णाति षोड़शिनमित्येकं वाक्यमाग्रयणाद् गृह्णाति षोड़शिनमिति द्वितीयं वाक्यम्। अत्रोच्यते आग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः कुतः। उकथ्यवाक्यस्योत्तरकालविधिपरत्वात् तं पराञ्च मुक्ता निर्गृह्णातीत्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्शब्दस्य प्रयोगादतोनोभयस्माद् ग्रहणम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

सवनेषु तृतीये वा स त्रयोक्त्या भवेत्त्रिषु।
द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम्॥ १४॥

स पूर्वोक्तः षोड़शिग्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् कुतः सवनत्रयस्योक्तत्वात् षोड़शिनं प्रकृत्याम्नायते प्रातः सवने ग्राह्यः माध्यन्दिन सवने ग्राह्यस्तृतीय सवने ग्राह्य इति नेतत् सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीय सवनस्योक्तत्वादत एव वाक्यशेषे सवनद्वये निन्दित्वा तृतीय सवनं विधीयते यतप्रातः सवनं इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितस्तृतीय सवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं विहितं तस्मात्तृतीय सवन एव षोड़शि ग्रहः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

अग्निष्टोमोक्थ्यसम्बन्धी षोड़श्यस्तुतशस्त्रयः।
तयुक्तोऽवाग्रिमः प्राप्तस्तत्तत् संस्थामबाधितुम्॥ १५॥
स्तोत्रं भवेत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः।
इत्यतेह्यन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः॥ १६॥
षोड़शिनं प्रकृत्याम्नायते अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णी

यादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति सोऽयमग्निष्टोमीत्यासंस्थयोर्वि-हितः । षोड़शिग्रहः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां क्रतुसमाप्तौ षोड़शिसंस्थात्वं प्रसज्येत अग्निष्टोमसंस्थात्वञ्च बाध्येत तत्सर्व्वान्विसमाप्त्र-भावादिति प्राप्ते ब्रूमः । एकविंशस्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै हरिवच्छस्यत इति षोड़शिनि प्रत्यक्षविधिनास्तुतशस्त्रे विहिते किञ्च ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीयस्तोत्रमुपा-करोतीति ग्रहणचमसोन्नयनयोस्तत्र निमित्तत्वं श्रुतं न हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यं तस्मात् पूर्वं संस्थात्वबाध्य पित्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोड़श्यप्राप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाद्यश्चोदकाच्छीघ्रवृद्धितः ॥ १७ ॥

अनारभ्य विधेः प्राप्ते परिसंख्यातिदेशतः ।

विकल्पोऽङ्गो द्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥ १८ ॥

सन्ति बहवो द्विरात्रास्तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते । वैखानसं पूर्वेऽह्नः साम भवति षोड़श्युत्तर इति सोऽयं षोड़श्य प्राप्तः सन् विधीयते न चोदकात् प्राप्तिः । शङ्का प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेश्चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूच्चोदकः अस्ति ह्यना-रभ्याधीतं प्रत्यक्षं विध्यन्तरमुत्तरेऽह्नः द्विरात्रस्य गृह्यत इति तेन सर्वेषु प्राप्तः सन्नङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते । ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रेषु नियमेन षोड़शी गृह्यते । तदितरेष्वति रात्रविकृतत्वेना-

तिदेशाद्विकल्प्यते तदेतद् वृत्तिकारमतं तदेवाधिकरणं भास्करमतेनारचयति ।

परिसंख्यापूर्वपक्षो न सायुक्ता त्रिदोषतः ।
प्राप्तस्यैवानुवादेन विधियः स न गम्यते ॥ १९ ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपाया परिसंख्या सैव भाष्यकारमते पूर्व पक्षः । सिद्धान्तस्तु षाड्गुण्यत्तर इत्ययं निधिरेव नभवति विधिस्त्रितवैखानससामवाक्यशेषत्वेनार्थवादत्वादतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयोपेतं नात्र कल्प्यं प्राप्तविध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः अन्यत्र प्राप्तस्य बाध इति दोषत्रयम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रहो नानागतेषु वा ।
वीप्सैकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव संग्रहः ॥ २० ॥
चतुर्थाष्टमतापत्तेर्नानाहीनेषु संग्रहः ।
जात्यैकवचनं वीप्सान्याय प्राप्तानुवादिनी ॥ २१ ॥

षोड़शिनं प्रत्यासनन्ति चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इति सोऽयमेकास्मिन्नेवाहीने प्रथममारभ्य गणिते चतुर्थेऽहनि ग्राह्यः पुनरपि पञ्चममारभ्य गणिते चतुर्थेऽहनि ग्राह्यः । एव सति वीप्सा चरितार्था भविष्यति नानाहीनगतचतुर्थदिवसविवक्षायां चतुर्थेऽहनीत्येतावतैव तत् सिद्धे वीप्सानर्थिका अहीनस्येत्येकवचनं बहुषु नोपपन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः । एकाहीन पक्षे चतुर्थे चाष्टमे चेत्येव मुच्येत. एकवचनं तु नानाहीन पक्षे जात्यभिप्रायं वीप्सा बहुप्रदेशगत चतुर्थ-

दिनस्य न्यायप्राप्तं बहुत्वमनुवदति तस्मात्रानाहीनेषु चतुर्थे संग्रहः ।

षष्ठदशाधिकरणमारचयति ।

प्रकृतौ विकृतौ वा स्यादुग्रहेष्वाग्रयणाग्रता ।

आद्यः प्रकरणादन्त्यो जगत् सामत्वसम्भवात् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथन्तरसामासोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति अयमर्थः । माध्यन्दिन सवने पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरनामकं सामस्य सोमयागस्य स सोमो रथन्तर साम एवमितरत्रापि तत्र जगत्सामसोमे ग्रहाणामाग्रयणादित्वं प्रकरणपाठात् प्रकृतौ निविशत इत्याद्यः पक्षः । जगन्नाम्ना साम्नः क्वाप्यभावाज्जगत्यामुत्पन्नस्य तु साम्नो विकृतिषु विषुवन्नामके मुख्येऽहनि सम्भवाद्विकृतौ निविशते ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

बृहद्रथन्तरैकं किं द्वयं वीत रथन्तरम् ।

यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत् सामाग्रिमो भवेत् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमस्य तादृक्त्वादविकल्पाय तु द्वयम् ।

जगत्वं सर्वतस्त्वास्ति तदुक्तिर्व्यर्थता तदा ॥ २४ ॥

रथन्तरं जगच्छब्दाद्विप्रकृष्टात्र लक्षणा ।

जगत्यृचि स्थितं सामेत्येतत् स्यात् सन्निकर्षतः ॥ २५ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये जगन्नामकं साम यस्य सोमयागस्यासौ जगत्सामेत्यत्र जगदिविशेषणेन विधीयमाने सामि चतुर्धा संशयः । तत्र बृहद्रथन्तरयोरन्यतरः स्यात् कुतः :

बृहता रथन्तरसाम्ना वेति ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसामसाध्यत्वावगमात् जगच्छब्दस्य गच्छति प्रवर्त्तते ज्योतिष्टोमोऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र सम्भवन्तीति प्रथमः पक्षः। नैतद्युक्तं विकल्पप्रसङ्गात् स चाष्टदोषग्रस्तस्तस्मात् सामद्वय समुच्चयोऽभ्युपेयः। उदाहृतौ वा शब्दोऽपि चकारार्थोऽस्त्रियः। जगच्छब्दस्य कृत्स्नवाची कृत्स्नत्वं चात्रास्ति एकस्यापि साम्नो परित्यक्तत्वादिति द्वितीयः पक्षः। एतदप्ययुक्तं यदि जगत् सामित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादन्यतरपक्षस्यैन्द्रवायवाग्रत्व शुक्राग्रत्वाभ्यामवखण्डितेन परिशेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात् पुनस्तदुक्तिर्व्यर्थौ वाशब्दस्य विकल्पो मुख्योऽत्र बाध्यते। तस्माद्रथन्तरमेवात्र स्यात्तयोनावीशानमस्य जगत इति जगच्छब्दश्रवणेन जगत्समत्वसम्भवादिति तृतीयः पक्षः। तदप्ययुक्तं तत्र ह्यर्थपरं जगत्पदं शब्दपरत्वेनोपलक्ष्यते तेन शब्देन च शब्दोपिताम्नमुपलक्ष्यतया च तन्निष्ठं सामोपलक्षणीयमिति विप्रकर्षः। तस्माज्जगत्यामुत्पन्न सामेति चतुर्थः पक्षोऽभ्युपेयः। यद्यपि छन्दो वाचिना जगतीशब्देन तद्युक्तामृचमुपलक्ष्य सामोपलक्षणीयं तथापि सन्निकृष्यते यतो वैदिको जगच्छब्दो जगती पर्यायः तस्माच्चतुर्थः पक्षो राद्धान्तः।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

उपंवत्यशवत्योस्तो गोसवे यदि वा न हि।
आद्ये विकल्प आहोस्विदुपवत्येव केवला॥ २६॥
विकल्पो द्विनिमित्तत्वाद्वाधाश्च स्यात् समुच्चये।

रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवत्यैव युज्यते ॥ २७ ॥
एकैकस्य निमित्तत्वं प्रकृतावत्र तु द्वये ।
मिलिते पृष्ठता तस्मान्निर्निमित्ते उभे न हि ॥ २८ ॥

गोसवादिषु क्रतुषु रथन्तर बृहत्पृष्ठयोः समुच्चयो विहितः "गोसव उभे कुर्य्यादित्यादिना प्रकृतौ लिङ्गमाम्नातं उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्य्यादग्रवतीं बृहत्पृष्ठस्येति ते इमे उपवत्यग्रवत्यौ ऋचौ पृष्ठद्वयस्यादिभूते गोसवादिष्वतिदेशतः प्राप्ते विकल्प्येते कुतस्तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् न चात्र समुच्चयः शङ्क्यः। ऋचोर्द्वयोः प्राथम्यस्य व्याहतत्वात् तस्माद्विकल्प इत्येकः पूर्वपक्षः। प्रथमश्रुतत्वेन रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवतीमेव प्रतिपदं कुर्य्यादिति द्वितीयः पक्षः। प्रकृतावेकैकं पृष्ठमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम्। अत्र तु मिलितस्यैव पृष्ठत्वं तथा सति प्राकृतस्य निमित्तस्यात्राभावेन नैमित्तिके प्रतिपदावपि न स्तः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

पुरो पांशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः।
आद्योग्रत्व विधर्मैवं धारायुक्तायतोन्तितः ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्त इति मन्त्रकाण्डविधि काण्डयोर्ग्रहाणामयं पाठक्रमः उपांशुग्रहः प्रथमः अन्तर्यामग्रहो द्वितीयः ऐन्द्रवायवो ग्रहस्तृतीयः मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थ इत्यादिः। तत्रैन्द्रवायवस्याग्रत्वविधानादुपांशुतः पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः। नैतद्युक्तं धाराग्रहापेक्षत्वादैन्द्रवायवादयो धाराग्रहास्तद्वाक्ये धारया

गृह्णातीति श्रुतत्वात्। एवं सति पाठक्रमो न बाध्येत तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः।
पुनर्विधेरादिमोऽन्त्यः कामायैतद्विधानतः॥ ३०॥

ज्योतिष्टोमे एवं श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्निति सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहाणामादौ स्यात्। कुतः धाराग्रहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यग्रता विधानादिति पूर्वः पक्षः नात्र सर्वाग्रत्वं विधातुं शक्यं धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात्। अतो यथा प्राप्ताग्रत्वोपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयत इति स्वस्थान एवायं ग्रहः।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववत् भवेत्।
स्थाने नैवं तदग्रत्वात् प्राप्तिः सम्प्रति कृष्यताम्॥ ३१॥

तत्रैव श्रूयते शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतो मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्य्यमाणस्येत्यादि पूर्वन्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः। ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तं शुक्रादीनान्तु नेति वैषम्यं तथा सति विधीयमानाग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते।

विंशाधिकरणमारचयति।

स सर्वादावैन्द्रवायवादौ वाताविशेषतः।

सर्वादावाश्रयादैन्द्रवायवादौ धृतेरपि ॥ २२ ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांश्वादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः कुतः विशेषाश्रवणात् सामान्यतः श्रुतमग्रत्वमनपेक्षितत्वात् सर्वमुख्यं नैतदेवं प्राकृतान् धाराग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राग्रत्वविधानात् किञ्च धारयेयुस्तं यं कामयेत गृह्णीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेदिति श्रूयते। तत्र काम्यस्य शुक्रादेर्धारणादनन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं विवक्षितार्थं लिङ्गं तस्मादैन्द्रवाय्वादौ प्रतिकर्षः।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्य श्रुतत्वतः।

न मैवं ग्रहशेषत्वात्तच्चाशक्तेर्ग्रहान्तरम् ॥ २३ ॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा साद्यन्ते तथा सति यथा काम्यग्रहणस्यापकर्षस्तत्र सादनस्यापकर्षो न शङ्कनः कुतः अश्रुतत्वात् शुक्राग्रानित्यग्रशब्देन यथा ग्रहणस्यापकर्षः श्रूयते न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति तस्मान्नापकर्षः। नैतद्युक्तं सादनस्य ग्रहशेषत्वमशक्तेरेवगम्यते न तु पूर्वग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं शक्यं गृहीतुम्। अतो ग्रहापकर्षे तच्छेषभूतं सादनमपि अपकृष्यते।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति।

प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति न वा सादनवद्भवेत्।

प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽत्र युज्यते ॥ २४ ॥

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहणापकर्षानुसारेण सादनस्य यथापकर्षस्तद्वत् प्रधानस्यापीति चेत् मैवम्. वैषम्यात् सादनं

हि ग्रहणशेषः प्रदानं तु न तथा प्रत्युत ग्रहणमेव प्रदानस्य शेषः अतएव शेषानुसारेण न शेषिणोऽपकर्षो युक्तः ।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

त्र्यनीकायावैन्द्रवायव शुक्राग्रानुवादता ।

परिसंख्यार्थवादो वा विधिर्वा न हि त्रयम् ॥ २१ ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणा पतितस्तथाविधिराग्रयणाग्रत्व इव नैमित्तिको हि सः । अस्ति द्वादशाहे त्र्यनीका ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः । अथेतरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथ शुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीयादिषु त्र्यहःसु क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्व शुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वानि विहितानि तेष्वाद्यं रथन्तरनिमित्तं द्वितीयं बृहन्निमित्तमितच्च प्रकृतौ व्यवस्थितमुभयमत्र चोदकेन प्राप्तं तत्र चतुर्धा संशयः । अनुवादो वा परिसंख्यार्थवादो वा विधिर्वेति तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत् न । वैयर्थ्यापत्तेः तर्हि गुणान्तरपरिसंख्यास्त्विति चेत् न । दोषत्रयापत्तेः तृतीयेऽहन्यप्राप्तस्याग्रयणाग्रत्वस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवाद इति चेत् न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् तस्मादाग्रयणाग्रत्वे यथा विधिस्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः न च प्राप्तत्वाद्विधिरिति वाच्यम् । अस्य विधेरनैमित्तिकत्वात्, रथमाद्रथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः प्रयोजनं द्वादशाहे विकृतिषु यत्र क्वापि रथन्तरादिनिमित्ताभावेऽपि ऐन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः ।

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति।

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्यादिहोच्यते।
विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात् कामे विधेरपि ॥२६॥

द्विविधो द्वादशाहः समूढो व्यूढश्च तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः। अथ व्यूढ उदाह्रियते ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ अथेतरेषां दशानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथ शुक्राग्रमथ द्वे आग्रयणाग्रे अथैन्द्रवायवाग्रमथ द्वे शुक्राग्रे अथाग्रयणाग्रमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति तत्र समूढस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादं तद्वत् व्यूढोऽपि किं प्रकृतिः किं वा समूढस्य विकृतिरिति प्राप्तं कुतः। विधिसामान्यात् यथा समूढप्रकारः। क्रत्वर्थो विहितस्तथा व्यूढप्रकारोऽपि न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत। न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरं रथन्तरबृहत्पृष्ठयोर्ज्योतिष्टोमप्रकारयोस्तद्दर्शनादिति पूर्वः पक्षः। व्यूढः समूढस्य विकृतिः कुतः लिङ्गदर्शनात् ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहरिति श्रूयते। एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा तथा हि व्यूढे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वाचैन्द्रवायवस्यायतनं समूढे तु तद्दहर्नवानामह्नां मध्ये त्रिकादित्वादैन्द्रवायवाग्रम्। तच्च व्यूढस्य विकृततायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधिसिद्धाग्रयणाग्रस्तुतयेऽनूद्यत इति युक्तं किञ्च यः कामयेत बहुस्यां प्रजायेयेति कामस्य व्यूढो विधीयते तथा सति समूढवत् क्रत्वर्थं विध्यभावाद्रथन्तरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति।

ततः समूढ़स्य द्वादशाहस्य विकृतिष्वहर्गणेषु तयोरन्यतरस्यातिदेशः पूर्वपक्षिणः समूढ़स्यैवातिदेशे सिद्धान्ते।

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति।

दण्डाकलितवत्सूते त्र्यनीकावृत्तिरिष्यते।
स्वस्थानवृद्धिरथवा स्यादाद्योऽहर्विवक्षया॥ ३७॥
न विवक्षावाक्यभेदान्न वानीकैस्तु पूरणम्।
एकैकवृध्या नविना तेनैकैकं विवर्धते॥ ३८॥

अस्ति समूढ़स्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामयनं संवत्सरसत्रं तत्र त्र्यनीका चोदकेन प्राप्ता त्रीण्यनीकानि अग्रयाण्यैन्द्रवायवशुक्राग्रयणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा त्र्यनीका। तया च त्रिःपरिवृत्तया द्वादशाहाद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरह्नोर्मध्ये वर्त्तमानेषु दशस्वहःसु दशमव्यतिरिक्तानि नवसंख्याकान्यहानि पूरितानि। अतः संवत्सरसत्रेऽपि प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्ती नि-पूरयितव्यानि। तत्पूरणञ्च यथोक्तायास्त्रिःपरिवृत्तायाः नवदिवसयुक्तायाः त्र्यनीकायाः समूहावृत्तिमन्तरेण न सिध्यतीत्यावृत्तिः प्राप्ता तस्यां च द्वैविध्यं विद्यते यथा दण्डस्यावृत्त्या भूमावाकलितव्यायामादिमध्यावसानभागैः सहितं कृत्स्नं दण्डं पुनः पुनरावर्त्तयति नत्वेकैकं भागम्। तथा नवदिवसानामावृत्तिरित्येकः प्रकार यथाध्येतारः प्रपाठकमावर्त्तयितु कामामृकैकं भागमसकृत् पठन्ति। तथा नवदिवससमूहवर्त्त्यैकैकस्याह्नोऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः। तत्राद्यस्तावत् प्राप्नोति। कुतः अहः शब्दस्य विवक्षितत्वात् ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्युक्तोऽहःशब्दोऽथ शुक्राग्रमथाग्र-

यणाग्रमित्याद्यष्टसु वाक्येषु अनुषज्यते यथोक्ताग्रत्वविशिष्टा-
नामङ्गानां क्रमविशेषस्त्वाथशब्दैर्नियम्यते। तथा सति यदैन्द्र-
वायवाग्रमिवाहर्नैरन्तर्य्येणासकृदावर्त्त्यते तदानीमथ शुक्राग्र-
महरित्यादिकं बाध्येत। तस्मात् क्रमयुक्तानामग्रत्वविशेषो-
पेतानामङ्गानां नवानां चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने सति
पुनःपुनश्चोदकेन तथैव प्राप्ते दण्डकलितवदावृत्तिरिति
पूर्वः पक्षः। अहःशब्दो न विवक्षितः वाक्यभेदप्रसङ्गात्।
ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति तच्चाहरिति। अहःसङ्घात-
निवृत्तये वाक्यं भेतव्यं प्रसज्येत। अहःशब्दे त्वविवक्षिते
सत्यष्टभिरथशब्दैर्यथोक्ताग्रत्वानामेवानन्तर्य्यं नियम्यते।
तथा सति द्वितीयपर्य्याये विहितस्याग्रयणाग्रत्वस्योपरि
ऐन्द्रवायवाग्रत्वं नानुष्ठातुं शक्यम्। तदनुष्ठानाभावे च स्वस्था-
नविवृद्ध्यैव प्रायणीयोदयनीयान्तरालपूर्त्तिर्भवति पूरयितव्य-
मन्तरालं नवधा विभज्य प्रथमभागगतेष्वहःसु ऐन्द्रवायवा-
ग्रत्वं द्वितीयभागेषु शुक्राग्रत्व इत्यनेन क्रमेणानुष्ठातव्यम्।
सेयं स्वस्थानविवृद्धिः स्वस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य स्थानं शुक्रा-
ग्रात् पूर्वभावितत्प्रकृताविकस्मिन्नह्नि भवति। इह तु बहुषु
अहःसु इति तत्र वृद्धिः न त्वनीका चोदकप्राप्ता प्रत्यक्ष
विहिता तु सा तस्या श्रुतौ विचारः स्यादिति वार्त्तिं
ईरितम्।

षड्विंशाधिकरणमारचयति।

व्यूढे भचादिमन्त्राणामर्थानाञ्च व्यतिक्रमः।

मन्त्राणामेव वाचः स्यादविशेषेण कीर्त्तनात्॥ २८॥

छन्दसा व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः।

गायत्र्याद्या विपर्य्यास्या अर्थयुक्तिः प्रशस्यते ॥ ४ ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमान तदुभयमन्त्रपरिधिकपालानि चोदकप्राप्तानि तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतेषु गायत्रीच्छन्दसस्त्रिष्टुप् छन्दसो जगती छन्दस इति श्रुतं तथा पवमानत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्री छन्दास्त्रिष्टुप् छन्दा जगती छन्दा इति श्रुतं तथा परिधिस्तावकेऽर्थवादे पठ्यते गायत्रो मध्यमः परिधिस्त्रैष्टुभो दक्षिणो जागत उत्तर इति तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते अष्टाकपालः प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशकपालस्तृतीयसवनीय इति अत्राष्टत्वादिभिस्तिसृभिः संख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तदक्षरसंख्याद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति व्यूढप्रकरणे छन्दो व्यतिक्रमः पठ्यते । छन्दांसि वा अन्योऽन्यस्य लोकमभ्यध्यायन् गायत्री त्रिष्टुभस्त्रिष्टुप् जगत्या जगती गायत्र्या इति तत्र संशयः सोऽयं छन्दो व्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपिणामर्थानामुभयविधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानाञ्च कार्य्यः किं वा तेषां शब्दानामेवेति मन्त्रगतानामेवेति विशेषाश्रवणात् सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षस्त्रैष्टुभशब्दितस्य माध्यन्दिनीयभक्षस्य स्थाने माध्यन्दिनीया जागतस्य स्थाने जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनिकस्य स्थाने तथा बहिष्पवमानो माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसवने आर्भवपवमानः प्रातःसवने तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतोऽणीयान् द्राघीयानुत्तरः प्रथिष्ठो ह्रसिष्ठो म-

ध्वनः तथाष्टाकपालो माध्यन्दिने सवने एकादशकपालस्तृतीयसवने द्वादशकपालः प्रातःसवने सोऽयमर्थव्यतिक्रमः मन्त्रस्थशब्देष्वप्येवं योज्य इति प्राप्ते ब्रूमः । छन्दांसि वा इति वाक्येऽर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः अतो मन्त्रगतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः लक्ष्यार्थानां मुख्यछन्दस्त्वाभावादिति राद्धान्तः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः ।

दशमाध्यायस्य षष्ठपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सामैकस्यां ऋचि वास्यादाद्यः स्वाध्यायवद्भवेत् ।
वचनाल्लिङ्गसंयुक्तात् स्तोत्रे साम त्र्यृचे भवेत् ॥ १ ॥

पवमानाज्य पृष्ठादिस्तोत्रेषु यद्विहितं रथन्तरबृहद्वैरूपादिसामाध्येतार एकस्यामृच्यधीयते तत् किं स्तोत्रप्रयोगकालेऽप्येकस्यामृचि गेयं किं वा त्र्यृचे गेयमिति संशयः । अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्यथाध्ययनमेकस्यामृचि साम्न कृतं तथैकस्यामेव साम गेयमिति पूर्वः पक्षः । अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति अक्षरेणोत्तरयोरिति लिङ्गः प्रस्तोता गातव्यो भागो निरूप्यते । तदिदं त्र्यृचस्य लिङ्गं ऋक् सामैवावमिथुनौसम्भवावेत्यादावृग्देवता सामदेवतयोः संवादरूपेऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं द्वे ऋचौ च

प्रत्याख्यायति स ऋचोऽङ्गीचकार तदिदमपरं लिङ्गं ताभ्यां लिङ्गाभ्यामुपसंहितादेकं साम ऋचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनात् ऋचे गातव्यम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

स्वर्दृक्शब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गिताथवा।
मीलनावधिताद्योऽस्तु भिन्नवाक्येन तद्विधेः॥ २॥
प्रतिशब्देनावधिर्हि द्योत्यो वाक्यं न भिद्यते।
सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयोर्भवेत्॥ ३॥

अस्ति रथन्तरसाम्नो योनावभित्वा शूरेत्येतस्यामपि स्वर्दृक्शब्दः ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमित्याम्नातः। अस्ति चोद्गातुः कर्तव्यत्वे रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेत् स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेतेति श्रुतः। तत्र संशयः किं स्वर्दृक्शब्दोच्चारणवीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते किं वा विधीयमानसंमीलनावधित्वेन स्वर्दृशशब्दोच्चारणं निर्दिश्यत इति। तत्र संमीलनवाक्याद्वीक्षणवाक्यं भिन्नं ततो मीलनावधित्वे नान्वयः सम्भवतीति। किञ्च वीक्षेतेति लिङ्प्रत्ययोऽत्र विधायकः श्रूयते। ततः स्वर्दृक शब्दोच्चारणं वीक्षणाङ्गं वीक्षणं वा तदङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयस्तथा सति स्वर्दृक् शब्दरहितयोर्ऋचोर्गीयमाने रथन्तरेऽपि विहितसंमीलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वः पक्षः। स्वर्दृशं प्रतीत्यनेन कर्मप्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्दृक् शब्दोच्चारणस्य मीलनकालावधित्वं द्योत्यते नचात्र भिन्नवाक्यत्वम् एकवाक्यत्वसम्भवात्। तथाहि विरोधपरिहाराय स्वत एव प्राप्तत्वाद्वीक्षणं न विधेयं तथा सत्यां स्वर्दृक् शब्दोच्चार-

स्यात् संमीलयेदित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । एवं सत्युभयो-रर्थयोर्मीलनविध्यभावः फलिष्यतीति राद्धान्तः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

गावामयनिके पृष्ठ्यः षडहे प्रत्यहं द्वयम् ।
बृहद्रथन्तरञ्चोत भवेत् किञ्चित् क्वचिद्दिने ॥ ४ ॥
द्वन्द्वगर्भे बहुव्रीहेराद्योऽन्येऽपि समो ह्यसौ ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे पृष्ठ्यः षडहे उत्पन्नस्तत्र षण्णामप्यह्नां क्रमेण रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानि सामानि विहि-तानि । गवामयने तु विकृतिरूपो यः पृष्ठ्यः षडहः तत्र श्रूयते । पृष्ठ्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामेति चोदकप्राप्तयोर्बृहद्र-थन्तरयोः पुनर्विधानाद्वैरूपादिनिवृत्तिः । ततः ध्रियमाणं बृहद्रथन्तरं सामद्वयं किं प्रत्यहं कर्त्तव्यं किं वा केषुचि-दहःसु बृहत् केषुचिद्रथन्तरमिति संशयः । बृहद्रथन्तरञ्च बृहद्रथन्तरे ते च सामनी यस्येति द्वन्द्वगर्भिते बहुव्रीहा-वितरेतरयोगद्वन्द्वेन साम्नोः साहित्यं प्रतीयते । ततः प्रत्यहं सामद्वयमिति पूर्वः पक्षः । ते सामनी यस्याह्न इत्यह्नो यद्य-न्यपदार्थत्वं तदा भवदुक्तमेव स्यादिह तु षडहोऽन्यपदार्थ-स्तथा सति षडहे द्वयोः साम्नोः साहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानं प्रकृतौ साम्नोरन्योऽन्यनिरपेक्षत्वादिहापि निर-पेक्षत्वमेव साम्नोश्चोदकेनातिदिश्यते । तस्मात् केषुचिदहःसु किञ्चित् सामेति राद्धान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

स्युरैकादशिमान् किं प्रायणीयोदयनीययोः ।

प्रत्येकमखिलाः किं वा विभक्ताः स्युस्तयोरपि ॥ ६ ॥
उद्देश्ययोः प्रधानत्वात् प्रत्येकं पशवोऽखिलाः ।
नोद्देश्यौ शतवद्भागः शिष्टस्त्वासत्तितोऽन्तिमे ॥ ७ ॥

द्वादशाहे श्रूयते । एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन्निति त एते पशव एकादशापि प्रायणीयेऽहनि कर्त्तव्यास्तथोदयनीयेऽपि सर्वे कर्त्तव्याः । कुतः प्रायणीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं चाङ्गावृत्तेर्युक्तत्वादिति पूर्वः पक्षः । वचनान्तरेण विहितानामेकादशिनानां प्रकरणेन द्वादशाहाङ्गत्वे सिद्धे देशाकाङ्क्षायां तान् पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोदयनीयौ देशत्वेन विधीयेते । तत्र कुत उद्देश्यत्वं कुतस्तरां प्राधान्यं कुतस्तमां पश्वावृत्तिः । एवं सति यथा शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्विधीयतामित्यत्र देवदत्ते पञ्चाशत् विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाशदिति विभागस्तथा प्रायणीये पञ्चपशव उदयनीये पञ्चेति विभागो युक्तः यस्त्ववशिष्ट एकः पशुरन्तिमः स प्रत्यासन्नत्वादन्तिमेऽहन्युदयनीये कर्त्तव्यः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्तया ।
पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते । विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण रथन्तरं बृहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितं तानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन् विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यन्दिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि

पृष्ठसामानि कार्य्याणि किं वा यथा वचनं देशव्यवस्थेति संशयः पृष्ठकार्य्यशक्तेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनञ्चैवमाम्नायते पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्य इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसामशाक्वरं मैत्रावरुणस्य रैवतमच्छावाकस्येति वचनं हि न्यायाद् बलीयः तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थितः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

कात्स्न्यर्द्वैरूप वैराजे उक्थ्य षोड़शिनो क्रत ।
पृष्ठे स्यात् क्रतुसंयोगादाद्योऽन्त्यः पृष्ठलिङ्गतः ॥ ९ ॥

इदमाम्नायते उक्थ्यो वैरूपसामैकविंशः षोड़शी वैराजसामेति । तत्र क्रतत्वे उक्थ्यो वैरूपं सामक्रतवे षोड़शिनि वैराजं वैरूपं सामय स्मिनुक्थ्ये क्रतौ वैराज-साम यस्मिन् षोड़शिनि क्रतावित्येवं क्रतुसम्बन्धप्रतीतेः । मैवं प्रकृतौ रथन्तरसामबृहत् सामेत्येवंविधस्य निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रविषयत्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठ-कार्य्यं वैरूपं वैराजञ्च भवितुमर्हति क्रतुसम्बन्धस्तयोः पृष्ठद्वारेणोपपद्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोम एव वा ।
आद्यस्त्रैगुण्यवाचित्वादन्त्यः स्तोमेऽस्य रूढ़ितः ॥ १० ॥

एवं श्रूयते । त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इति किं त्रिवृत्व-सन्निहिते क्रतौ सर्वेषु साधनेषु सम्बध्यते किं वा स्तोम-मात्रसम्बन्धि तत् त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्य-वाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या संख्या श्रूयते सा

सर्वं त्रिवृत्त्वेन विक्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथापि वेदे रूढ्या स्तोमवाचि त्रिवृद् बहिष्पवमान इत्युक्तत्वात्स्तोत्रीयाणां नवानां ऋचाम् अनुक्रमेण स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम्।
एकं प्रकृतिवद् विश्वजिद्वदन्यत्र वेतरत्॥ ११॥
वचनाद् विश्वजित्येतत् साम्नो द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः।
नेहास्ति तत् पृष्ठ एव साहित्यं स्यात् पुनर्विधेः॥ १२॥

इदमाम्नायते। संसवे उभे कुर्य्यादभिजिता वैकाह उभेऽष्टहन्नयन्तरे कुर्य्यादिति किमत्र बृहद्रथन्तरयोरेकं पृष्ठस्तुतावितरदन्यत्र तौ स्यात्। किं वा समुच्चितमुभयं पृष्ठस्तुताविति संशयः प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन् प्रयोग एकस्य पृष्ठत्वादन्यत्रापि तथात्वं युक्तम्। तथा सत्यवशिष्टं साम सर्वपृष्ठविश्वजिन् न्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यमिति पूर्वः पक्षः। तादृग् वचनाभावेनात्र विश्वजिद्वैषम्यात् प्रकृतिवद्विकल्पे सति पुनर्विधानवैयर्थ्यात् समुच्चय इति राद्धान्तः।

नवमाधिकरणमारचयति।

त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्तं मध्यभोजनम्।
षड़हान्तेऽयवाद्यः स्यात् सान्निध्यात् वाक्यतोऽन्तिमः॥ १३॥

पृष्ठ्यः षड़हो द्विविधः त्रयस्त्रिंशान्तः त्रयस्त्रिंशादिश्चेति। द्वादशाहे त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदश एकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंश इत्येतैः स्तोमैर्युक्तान्यहानि षड़्विहितानि।

सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः। क्वचिद्विकृतौ व्यत्यासेन त्रयस्त्रिंशादित्रिवृदन्तः पृष्ठ्यः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणस्त्रिवृदुत्तमः कार्य्य इति तत्र मधुभोजनचोदकप्राप्तं तच्च प्रकृतौ विहितं त्रयस्त्रिंशेऽहन्यनुष्ठितेऽनन्तरं कृतमित्यत्रापि सान्निध्यात् त्रयस्त्रिंशान्ते कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेद्घृतं वेति वाक्येन प्रकृतौ षडहप्रयोगस्यान्ते मधुभोजनं विहितं त्रयस्त्रिंशसन्निधिस्तु नान्तरीयकः। अतोऽत्रापि षडहावसाने कर्त्तव्यात् वा त्रिवृत् सन्निधौ तदनुष्ठानम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

अभ्यस्ते षडहे भुक्तिमभ्यसेत् किं न वाऽग्रिमः।
स्तोत्रशस्त्रादिवन्मैवं संस्थिते तद्विधानतः॥ १४॥

आहृतं पृष्ठ्यमुपयन्तीति श्रूयते तत्र षडहावृत्तौ यथा स्तोत्रादीन्यावर्तन्ते तथा मधुभोजनमपीति प्राप्ते ब्रूमः संस्थिते षडहे भोजनं विधीयते संस्थानामपुनः षडहविशेषव्यापाराभावः। अतः षडहावृत्तेरन्ते मधुभोजनं सकृदेव कार्य्यम्।

एकादशाधिकरणमारचयति

सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठ्यान्ते मधुभोजनम्।
सर्वान्ते पूर्ववन्मैवं संस्थितानां पृथक्त्वतः॥ १५॥

गवामयने श्रूयते चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यः षडहः समासः सद्वितीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चम इति। तत्र षडह पञ्चकरूपे मासेऽभ्यस्यमाने पृष्ठ्योऽप्यावर्तते तथा सति पूर्वन्यायेनावृत्तेषु पृष्ठ्येषु सर्वेषु समाप्तेष्वन्ते भोजनः

मिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रतिमासं संस्थितानां पृष्ठ्यानां पृथक्त्वाद्भोजनमपि प्रतिमासमावर्तनीयम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

मध्वभक्ष्यं भक्ष्यते वा सत्रिभिर्ब्रह्मचारिभिः।
निषिद्धत्वादादिमोऽन्त्यः पुंक्रत्वर्थं विभेदतः॥ १६॥

सत्रात्मके द्वादशाहे पृष्ठ्यषडहे संस्थिते मध्वभक्ष्यं कुतः सत्रिणां दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वाद् ब्रह्मचारिणाञ्च मधुमांसप्रतिषेधादिति चेन्मैवं तन्निषेधस्य पुमर्थत्वेन भक्षणविधेः क्रत्वर्थेन विषयभेदात् तस्मात् सत्रिभिर्भक्ष्यम्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

मानसं किमहर्भिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि।
भिन्नं स्तुत्यादिनाङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्भवेत्॥ १७॥

द्वादशाहे मानसं ग्रहणं श्रूयते। अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रमस्य प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णातीत्ययमर्थः पृथिवीपात्रं समुद्रः सोमः तद्रसः प्रजापतिर्देवता एवं विशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनं तदिदं मानसमिति एतच्च द्वादशेभ्यो भिन्नमहस्त्रयोदशेऽहनि कर्त्तव्यो यागविशेषः कुतः स्तुत्यादिभ्यः मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेव माम्नायते द्वादशाहस्य हृतरसानि छन्दांसि तानि मानसेनाप्याययन्तीति स्तुतिसाधनञ्च मानसं स्तोत्रवद् भिन्नं भवितुं युक्तं तथा व्यपदेशे भेदोऽपि श्रूयते वाग् वै द्वादशाहो मनो मानसमिति एवं माध्युपर्यायादिभिर्भिन्नमहरिति प्राप्ते ब्रूमः। दशमस्याह्नोऽङ्गं तत् स्याद्विसर्गोक्त्यादिभ्यः एष वै दशम-

स्याङ्गो विसर्गो यन्मानसमिति विसर्गोक्तिः । इयञ्च दशमाहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमाख्या च विरुध्यते अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशादिकमुपपद्यते तस्मादङ्गम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

सत्रमेकः करोत्याहो बहवः प्रकृताविव ।

एकः कुर्य्यादिहासीरन्नित्युक्त्या बहवो मताः ॥ १८ ॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिस्तत्र कर्त्रैकत्वाच्चोदकेन सत्रेऽपि कर्त्रैक्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद् बहवोऽभ्युपेयाः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥ १८ ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ता ऋत्विजः कर्त्तव्याः किं वा यजमाना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमे यजमानादन्येषामृत्विक्त्वादन्ये स्युरिति प्राप्ते ब्रूमः । ये यजमानास्त ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाद्दक्षिणानि सत्राणीत्याहुरिति दक्षिणाराहित्यश्रवणादध्वर्य्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारमित्यादिना बह्वीद्धावादिसमाख्या संयोगदीक्षा संयोगयोरार्त्विज्य याजमानद्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

षोड़शाधिकरणमारचयति ।

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा नहि ।

आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्यादिन्यासिभ्यां तयोर्भिदा ॥ १८ ॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वञ्च । तत्रैवं चिन्त्यते किमहीनसत्रयोर्लक्षणभेदो नास्त्युतास्तीति तावत् प्राप्तं कुतः ज्योतिष्टोमाद् वृत्तिरूपस्य समानत्वात् यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्ते ब्रूमः । आसीरन् पेयुरिति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वञ्च सत्रलक्षणं यजति चोदनाय यजमानबहुत्वनियमाभावश्चाहीनलक्षणं वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारात् इति राद्धान्तः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अयुतादिप्रत्यहं स्यात् सकृद्दाप्यनुसारतः ।

आद्यो भवेत् प्रयोगोऽङ्गी तदैक्येन सकृद् भवेत् ।२०।

अस्ति पौण्डरीकः पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेतेति तद्विधानात् तत्र श्रूयते । अयुतं पुण्डरीके दद्यादश्वसहस्रमेकादशमिति तत्र गवायुताश्वसहस्रे प्रत्यहं दातव्ये कुतः दक्षिणाया अहरङ्गत्वेन प्रतिप्रधानमावर्त्तनीयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । अहर्गणरूपस्य पौण्डरीकस्य प्रयोगो दक्षिणाङ्गं प्रत्यङ्गी स चैकः सकृदेव दानम् ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

सकृत् किं प्रत्यहं वास्य नयनं तत्र चोत्तमे ।

सर्वस्य वाविभक्तस्य सकृत् संस्कारसिद्धितः ।

प्रतिमाध्यन्दिनं चोदकप्राप्तेः प्रत्यहं तदा सर्वं नेयं तदेकत्वाद्विभज्य द्वादशाहवत् । पौण्डरीके सकृदेव दातव्यं

गवायुताश्वसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति तस्य नयनादि-संस्कारश्चोदकप्राप्तः प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्त इति तद्विकृतित्वेन नयनादिह सकृत्कार्य्यं किं वा प्रत्यहमित्येकः संशयः। तत्रोत्तमे पक्षे प्रत्यहं किं दक्षिणाद्रव्यस्य सर्वस्य नयनं किं वा दशसहस्रं गवामेकैकं सहस्रमेकादशेऽह्नि अश्वस्य सहस्रमिति द्वितीयः संशयस्तत्र सकृन्नयनमिति तावत् प्राप्तं कुतः। तावतैव चिकीर्षितसंस्कारस्य सिद्धत्वात्। अथवा प्रतिमाध्यन्दिनं सवनं चोदकप्राप्तेः समानत्वात् प्रत्यहं नयनं कार्य्यं तदपि गवायुताश्वसहस्ररूपस्य द्रव्यस्यैकदक्षिणारूपत्वात् सर्वं नेयमिति पूर्वः पक्षः। विभज्य नेयं कुतः द्वादशाहविकृतित्वात् द्वादशाहे चान्वहं विभज्य नीतत्वादिति राद्धान्तः।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

मनोर्ऋचः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा।

अविशेषेण सर्वाः स्युः कार्य्याः पञ्चदशैव ताः॥ २२॥

क्वचिद्विकृतिविशेषे श्रूयते मनोर्ऋचः सामिधेन्यो भवन्तीति तत्र विशेषाश्रवणादृचो यावत्यो मनुसम्बन्धिन्य ऋक्संहितायामाम्नातास्ताः सर्वाः सामिधेन्य इति प्राप्ते ब्रूमः। अग्निसमिन्धनमात्रसाधनर्चां कार्य्यं तच्च प्रकृतौ पञ्चदशभिः सिद्धमित्यत्रापि चोदकवशात् पञ्चदशैवोपादेयाः।

विंशाधिकरणमारचयति।

उपावहरणं मानमपि क्वाप्युतवाससि।

क्वापि स्यात् प्रांशुताभावाद्वचनाद्वाससोऽभयम्॥ २३॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानञ्च श्रुतं तदुभयं सम्पादनप्रयत्नेन विना स्वतएव लब्धेन केनापि साधनेन कार्य्यं सेवम्। वासांसि मिनाति वाससा चोपावहरतीति वचनेन वाससो विहितत्वात्।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

नान्यद्वासोऽहर्गणे स्यात् स्याद्वा न स्यादनुक्तितः।
चोदकात् प्रत्यहं प्राप्तं कार्य्याद्वासोऽन्तरं भवेत् ॥ २४ ॥

द्वादशाहादावहर्गणे चोदकप्राप्तादेकस्मान्मानोपावहरणहेतोर्वाससोऽन्यद्वासोऽनुक्तत्वान्न सम्पाद्यमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रत्यहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तं तच्चोपावहरणरूपं कार्य्यं वासो भेदं विना न सिध्यति। हविर्धाने शकटेऽवस्थिताद्वासोपनीतसोमात् कियन्तमपि सोमभारमेकैकस्याङ्गः पर्याप्तं पृथक्कृत्योपावहर्तुं वासोऽन्तरं सम्पाद्यम्।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति।

तत् किं माने हृतौ वाद्यः प्रकृतावेकतेक्षणात्।
अर्थात्तदैक्यं तस्योक्त्या हृतौ स्यात् सार्थकत्वतः ॥ २५ ॥

यदेतद्वासोऽन्तरमहर्गणे सम्पाद्यं तत् किं मानकाले उतोपावहरणकाल इति संशयः। प्रकृतौ मानोपावहरणयोर्वस्त्रैकत्वदर्शनादिहापि तदैक्यसिद्धये मानकाले वासोऽन्तरं सम्पाद्यमिति पूर्वः पक्षः। प्रकृतौ येन सोमो मितस्तेनोपावहरणमर्थसिद्धं कियानेव सोमः। शकटेऽवस्थापनीयः कियानेवोपाहर्तव्य इति सोमद्वयाभावादर्थसिद्धस्यैकवाससो वाचनिकत्वाभावान्नचोदकेनातिदेशोऽस्ति।

यतो ऽहर्गणे सामहेतोर्वाससः प्रकटेऽनवस्थितत्वादुपावहरणे वासोऽन्तरस्य सार्थकत्वात् तत् समये सम्पाद्यम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

पशुः कृत्स्नो हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ।

साम्यचोदनया सेवनवदान पृथक्कृतः ॥ १ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्ट्वं युक्तं कुतः । अग्नीषोमदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्-स्पृशतीति प्राप्ते ब्रूमः । हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसोऽवद्यति पार्श्वयोरवद्यतीत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाम्नायन्ते । अवदानञ्च हविष्ट्वप्रयोजकः संस्कारः पुरोडाशादौ होमप्रदीयमानत्वे दर्शनात् हविःशब्दश्च कर्मण्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्वाकृतिचोदना तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासम्बन्धादुपपद्यते । तस्मात् प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यद्वैकादशभिर्यजिः ।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषा भेदतोऽखिलैः ॥ २ ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न विशेषो गत्यभावादश्रुतोऽत्र चोदिता । ३ ।

पश्वङ्गं हविर्भेदे स्थिते सति तेषां यागे संशयः तत्रानिर्दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कार्य्यः तावतैव यागस्य सिद्धत्वात् इत्येकः पक्षः। चोदितं पश्वङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वन्येषु चांसशिरःप्रभृतिषु समानं ततो हृदयादीनामंसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण हूयमानत्वलक्षणस्य विध्यापर्यवसानात् सर्वैरङ्गैर्याग इति द्वितीयः पक्षः। हृदयादिभिरेकादशभिरेवाङ्गैर्यागः कर्त्तव्यः। कुतोऽन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते। ननु परिसंख्यायां विधिः स्वार्थं जह्यात् परार्थं कल्पयेत प्राप्तं बाधेतेति दोषत्रयं प्रसज्येत। प्रसज्यतां नाम सति विध्यन्तरे एषां दोषत्वं परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति कृत्वा न दोषतां भजन्ते। किञ्च द्व्यानि मांसान्यभिसृजन्ति शृतान्यशृतानीति केषाञ्चिन्मांसानामपक्वत्वमुच्यते। पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतस्तस्मात् शृतत्वोक्तिरंसादिपरिसंख्यां गमयति। एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्या वर्णितः। नांसयोरवद्यति न शिरस इत्यादिना। तस्मादेकादशभिरेव यागः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

इज्याशेषैरशेषैर्वा तदङ्गैः स्विष्टकृतोऽहुतिः।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वार्द्धेत्युक्तिविशेषतः ॥ ४ ॥

पशोः श्रूयते अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीति तत्रेज्यार्थानां हृदयाद्येकादशाङ्गानां यैः कैश्चिदङ्गैरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृद्धोतव्यः कुतः प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो

कृतत्वात् यद्यपि चोदकेन तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। दीक्षा पूर्वार्धं द्वयति गुदस्य मध्यतः श्रोणी जघनत इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीणि अङ्गानि स्विष्टकृते समाम्नायन्ते न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्य न्नातानीति शङ्क्यं तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात्। हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्कौ सव्यं दोरुभे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदं तृतीयमिति देवतावदानानि दक्षिणोंऽसः। सव्या श्रोणिर्गुदं तृतीयमिति सौविष्टकृतानीति तस्मादनिज्याशेषैरङ्गैः स्विष्टकृद्धोमः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

होतुर्नियम्यतेऽध्यूध्नी किं वेडां विकरोति सा।
अनस्थिभिरिति प्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते ॥ ५ ॥
अनुवादोऽनस्थिवाक्यं प्रापिका परिशिष्टगीः।
नाध्यूध्नी तत्र ते नेडा होतुर्विक्रियते तथा ॥ ६ ॥

पशाविदं श्रूयते अध्यूध्नीं होत्रे हरन्तीति अध्यूध्नी हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गं तदिदं होतुरेव नान्यस्येति नियम्यते। कुतः पक्षे प्राप्तत्वात् तथा हि हृदयादीनिज्याशेषान् भक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्यानिज्याशेषानपि तत्र निक्षिपेत्। अनस्थिभिरिडां वर्धयन्तीति श्रवणादस्थिरं भक्षणे प्रत्येकमृत्विजां विभज्यमाने सेयमध्यूध्नी होतुः कदाचित् प्राप्नोति कदाचिदन्यस्य ततो नियन्तव्येति प्राप्ते ब्रूमः। वर्धयन्तीति वर्त्तमानोपदेशेनानस्थिवाक्यमनुवादः। प्रापकन्तु परिशिष्टवाक्यं तच्चैव माम्नायते। अथ यद्यत्परिशिष्यते तत्तत्समवत्तधान्यामानयति हृदयं जिह्वां वक्ष इत्यारभ्य

वनिष्टुमित्येतदुक्तं न च तस्मिन् वाक्येऽध्यूध्नी पठिता ततो ऽप्राप्तत्वात् द्वितीयमाननतया होतुरिडाभागोऽध्ध्नो बाध्यते । तदेवं वचनव्यक्तिः यद्धोत्रे हरन्ती तदध्यूध्नीमिति तस्मात् विकारः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वनिष्टुरपितद्वत् स्यात् प्राप्तिः सादनतो यदि ।
इडासंस्कार एवायं भक्षो विक्रियते ततः ॥ ७ ॥

पञ्चावेव श्रूयते वनिष्टुसम्बोध इति अध्यूध्नीवद्वनिष्टु-रपि हृदयादिव्यतिरिक्तत्वाङ्गं ततः संयवपूर्वोत्तरपञ्चास्य-हयोज्याः । अधिकायङ्गा त्वेषा इडा पात्रे हृदयादि-प्रासनवाक्ये वनिष्टुरपि पठितः । ततः पञ्चे प्राप्त एव निय-म्यत इति उपस्तरणादिवत्प्रासनमिडायाः संस्कार एव मा त्वेतावता वनिष्टोः पञ्चे प्राप्तिरित्यप्राप्तविधेः पूर्वविधिकाङ्क इत्युक्तमङ्गायामुत्तरम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र भक्षो नास्त्यस्ति वा न हि ।
अप्राकृतत्वादध्वर्यु होतृन्तर्भावतो हि सः ॥ ८ ॥

तत्र पशौ मैत्रावरुणनाम्न इडाभक्षो नास्ति कुतः प्रकृतौ मैत्रावरुणस्याभावेन चोदकप्राप्त्यभावात् मैवम् । मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाहेति प्रैषानुवचने तस्य विधी-यते । तत्र प्रैषानुकार्येणाध्वर्य्यावन्तर्भावः अनुवचनका-कार्य्येण च होतरि तस्मादस्ति भक्षः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

द्विभाग एकभागो वा द्विभागस्या द्विकर्मतः ।

एकः पुरुषैकयतो नो चेद्वैषम्यं प्रकृतावपि ॥ ८ ॥

स मैत्रावरुणः कर्मद्वयोपाधिना द्विभाग इति। चेत् न पुरुषैकोपाधिना भागस्याप्येकत्वात् अन्यथा प्रकृतावपि कर्मतारतम्यानुसारेण भागतारतम्यं प्रसज्येत।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

प्रतिप्रस्थातुरस्त्यस्ति भक्षो नो वा वपामसौ।

पचत्यतोऽस्ति नो पक्वा वपा सर्वाहुता यतः ॥ ९ ॥

अत्र पशौ प्रतिप्रस्थातुरिडा भक्षोऽस्ति कुतः। अध्वर्युकर्मणो वपापाकस्य तेन कृतत्वात् मैवं भक्षयितुं वपाशेषस्याभावात्।

नवमाधिकरणमारचयति।

गृहमेधीयके त्वाज्य भागावित्यनुवादगौः।

स चोदकविधिर्वार्थवादो वाधिककर्म वा ॥ १० ॥

परिसंख्येत सङ्कोचश्चोदकोऽन्यत्र वात्र वा।

अपूर्वं गृहमेधीयं स्यादातो लुप्तचोदकम् ॥ ११ ॥

अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात्।

निर्वापवच्चोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायकृत् ॥ १२ ॥

ओदनेनैव तत् सिद्धे रैष्टिकस्य प्रशंसनम्।

विध्येकवाक्यता नास्ति तेनाङ्गान्तरे विधिः ॥ १३ ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि।

चोदकस्य स सङ्कोचो ह्यङ्गान्तरपरो मतः ॥ १४ ॥

व्यापारैक्याच्चोदकस्य स्वार्थसंपादनं भवेत्।

वैरूप्याच्च निरंशत्वादपूर्वकर्म उच्यते ॥ १५ ॥

आज्यभागेति नाम्नोपकारकाङ्क्षिकृतिरिह नाम नाति-

समं तस्मात् प्युते तेन चोदकनङ्गो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनमिति विहिते गृहमेधीये श्रूयते आज्य-भागौ यजतीति तत्राष्टधा संशयः। चोदकप्राप्तयोरेवाज्य-भागयोरिह पुनः श्रवणादनुवादोऽयमित्याद्यः पक्षः तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ततः सार्थकत्वाय चोदकैतद्वाक्ययो-र्मिलितयोरेवाज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् औषधिद्रव्य-निर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो विकृतावपि श्रूय-माणाश्चोदकस्य लिङ्गं तथाज्यभागावपि लिङ्गत्वेन सहायवन्तौ ततो मिलितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः पक्षः। गृहमेधीयविधिवाक्ये श्रुतस्यौदनस्यैवौषधिद्रव्यतया लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा तस्मात् प्रकृताविव श्रुतत्वादाज्यभागकर्मेदं पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन तत् प्रशंसार्थमिति तृतीयः पक्षः। भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्येकवाक्यत्वायोगादर्थवादत्वमयुक्तं ततश्चोदकप्राप्ता-दाज्यभागादिकर्मणोऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गान्तरं विधी-यत इति चतुर्थः पक्षः। ऐष्टिकयोराज्यभागयोरिह प्रत्यभि-ज्ञानादङ्गान्तरं युक्तम्। तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रया-जाद्यङ्गस्य परिसंख्यानार्थमिदमाज्यभागवचनमिति पञ्चमः पक्षः। आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपस्वार्थस्त्यज्येत प्रया-जादिनिषेधरूपोऽन्यार्थः परिगृह्येत चोदकप्राप्तश्च प्रया-जाद्यनुष्ठानं बाध्येतेति दोषत्रयप्रसङ्गान्न परिसंख्या युक्ता। तेन प्रत्यक्षरूपादस्मादाज्यभागवाक्यादानुमानिकश्चोदक-वाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कोचनीयमिति षष्ठः पक्षः। यदि चोदकप्राप्तस्य प्रत्यङ्गं पृथग्व्यापारः स्य-

स्तदा प्रयाजाद्यङ्गगोचरैर्व्यापारैस्तेषामतिदेशः मिथ्यात आज्यभागगोचरस्थानेन प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वात्। न चोदकेनाज्यभागादिदेश इत्येवं सङ्कोचो वर्णयितुं शक्यते इह तु शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति न्यायेनैक एव चोदकस्य व्यापारः। तथा सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्च विरुद्धधर्मः प्रसज्येत तस्मात् प्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कोचो न युक्तः। तेन चोदकोऽत्राज्यभागकर्मणि सङ्कोचनीयः। न चातिदेशापत्तिः अस्य सङ्कोचस्योपसंहाररूपत्वात् आज्यभागयोरेव शक्तस्य चोदकस्य ज्ञानं शक्तिज्ञानमुपसंहारः। तथा सत्याज्यभागातिदेशे व्यापृतस्य चोदकस्य को नामातिदेशनिवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गः। तत्राज्यभागकर्मणि चोदकावस्थानमिति सप्तमः पक्षः। पुरोडाशं चतुर्धा करोत्याग्नेयं चतुर्धा करोतीत्यनयोरुभयोरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन सरूपत्वादत्रोपसंहारः इह तु प्रत्यक्षवचनयोर्वचनचोदकयोर्विरूपत्वान्नासौ युक्तः। किञ्च प्रत्यक्षवचनेनैवाज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थिका तस्मादुपसंहारो न युक्तः। तस्मादपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनाज्यभागौ गृह्णातीति कर्त्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते। एवं सति उक्तदोषलेशाभावादष्टमः पक्षोऽभ्युपेयः। ननु सांग्रहण्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरामनहोमैः सह चोदकातिदिष्टानामनुयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतस्तद्वदत्रापि विधीयमानयोराज्यभागयोश्चोदकप्राप्तप्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु न वैषम्यात् प्रकृतावाज्यभागयोरुपकारः क्लृप्तः सोऽत्र नाम साम्येन स्मार्यते तत्र क्लृप्तोपकारैरनुयाजाद्यङ्गैः सो-

दर्शेन सह सातिदिष्टैः संपूर्य्येते ततो विधिवैयर्थ्यपरिहा-
रायाननहोमेषु उपकारे क्लृप्ते सति पश्चात् प्रवर्त्तमानः
प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठापयति। ततो वैषम्यात् क्लृप्तोप-
कारान्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीये
चोदको लुप्यते तस्मादविकृतरूपं साङ्गम् अपूर्वं कर्मान्तर-
मत्र विधीयत इति राद्धान्तः।

दशमाधिकरणमारचयति।

तत्राज्यादङ्गं नो कार्य्यं कार्य्यं वान्यानपेक्षणात्।
न कार्य्यं विहितत्वेन कार्य्यं स्विष्टकृतादिकम्॥१६॥

तत्र गृहमेधीये आज्यभागाभ्यामेव निराकाङ्क्षत्वा-
दिडास्विष्टकृदादिकं न कार्य्यमिति चेत् न। आज्यभाग-
वद्विहितत्वादग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति इडामुपह्वयत
इति विहितं तस्माद्यावदुक्तं कार्य्यम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशित्राद्यस्ति वा न वा।
अस्तीडादर्शनान्मैवं तदुक्त्यात्वाग्नु नेतरत्॥१७॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदाज्यभागवदिष्टधा संशयं हृदि
निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पक्षमभ्युपेत्येयं कृत्वा चिन्ता
तत्र प्राशित्रादिभक्षणं न परिसंख्यातं नत्रास्ति कुतः भक्ष-
णार्थस्येडोपाह्वानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः।
अत्र गृहमेधीये तदिडाभक्षणं वचनबलेनाप्तं स्विष्टकृ-
दाज्यप्रापितस्य परिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वादित-
रत् प्राशित्रादिभक्षणं परिसंख्यातत्वान्नास्ति।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शंय्विडान्तयोः।
नियमो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्यया ॥ १८ ॥
शंय्विडान्तत्ववाक्याच्च नियमो विधिमात्रतः।
नित्यानुवादो वै वाक्यं दोषबाहुल्यमन्यथा ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति इडान्तातिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजन्तीति प्रकृतौ यदा होता तच्छंयोरिति मन्त्रं जपति तदानीमध्वर्युः परिधीनग्नौ प्रक्षिपति तदाह कल्पसूत्रकारः। अनूच्यमाने शंयुवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरतीति कृतौ हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्तीति क्रमस्तथा प्रधानयागनारिष्टहोमप्राशित्रादिभक्षणेडाभक्षणानुयाजसूक्तवाकशंयुवाका इत्यत्रस्तन: प्रयोगक्रमः पत्नीसंयाजानामुत्तरफलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोद्वासनैरिष्टिः समाप्यते। एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः शंयुवाकान्तत्वमातिथ्येष्टेरिडाभक्षणान्तत्वञ्च विकल्पितं स्यात्। कुतः निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतेः तथाहि शंय्वन्तत्वे इडान्तत्वे विधिनैवोपरितनपत्नीसंयाजानुयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंख्यार्थं पत्नीसंयाजानुयाजव्यतिरिक्तं नास्ति निषेध इति परिसंख्यातेन प्रकृतिवद्यथाप्राप्तं कपालोद्वासनं तत्वनयोरिष्ट्योः प्रतीयते विधिवाक्येन च शंय्विडान्तत्वं तेन व्रीहियववद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः शंय्वन्तत्वमिडान्तत्वञ्च तयोः प्रतिनियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धस्तौ

मन्त्रपदप्रयुक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः पत्नीसंयाजोत्करणाल्लाघवं भवतीति अन्यथा बहवो दोषाः प्रसज्येरन् विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः । परिसंख्यायाञ्च त्रयो दोषाः विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो दोषस्ततः शंय्विडान्तत्वं नियतम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

तत्रैव शंय्विडे पूर्वेऽपरे वा स्वेच्छयाऽथवा ।
परे एवाथ वा पूर्वे एवाद्यो द्विविधश्रुतेः ॥ २० ॥
निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगीः ।
पूर्वोक्तवाक्यता याति पूर्वे एवाविरोधतः ॥ २१ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोरेवान्तत्वेन निर्णीते शंय्विडे पुनः सन्दिह्येते प्रकृतौ द्विविधे शंय्विडे पत्नीसंयाजेभ्यः पुरस्तादुपरिष्टाच्च विहिते ते चात्र चोदकप्राप्ते तत्र द्विविधश्रुतेरर्थे चोदनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादिच्छया स्वीकार्ये इत्येकः पक्षः । यदि प्रायणीया पूर्वशंय्वन्तातिथ्या च पूर्वेडान्ता तदानीमन्तत्वविधिनैव ताभ्यां शंय्विडाभ्यामूर्ध्वंप्राप्तानां पत्नीसंयाजानामनूयाजानाञ्च वारितत्वान्निषेधोऽनर्थः स्यात् परयोरन्तत्वे ताभ्यां शंय्विडाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणात्तन्निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात् परे एव शंय्विडे ग्राह्ये इति द्वितीयः पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तं स च पूर्वयोः शंय्विडान्तत्वेऽप्येकवाक्यतामापाद्यार्थवादत्वेनोपपद्यते । पश्चातविरोधिन्यौ हि पूर्वे शंय्विडे तस्मात्ते एव ग्राह्ये इति राद्धान्तः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं क्रियामाचरेत् ।
यावदुक्तमुपाद्योऽस्तु चोदकस्या निवारणात् ॥ २२ ॥
स्रौवाघारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया ।
अपूर्वार्थत्वतो वान्त्योऽनुवादोऽत्र निषेधगीः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे विहितासु उपसत्सु पठ्यते प्रयाजास्ता अननुयाजा इति तत्र निषेधात् प्रयाजानुयाजान् वर्जयित्वा अवशिष्टं चोदकप्राप्तमङ्गजातं कर्त्तव्यमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ विहित एवाघारः पुनरिह विधीयते । स च चोदकप्राप्तमन्यत्सर्वमङ्गजातं परिसंष्टे अन्यथा पुनर्विधान वैयर्थ्यात् । ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थं अत एव श्रुतिस्तत्र स्रौवाघारनभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयादन्यन्मुखं कुर्य्यात् स्रुवेणाघारयतीति अयमर्थः । स्रौवाघारः सर्वत्र यदुक्तं तथा सति यदि कश्चिदत्र उपसत्प्रयोगादौ स्रौवाघारमहुत्वा तस्य स्थाने काञ्चिदन्यामाहुतिं जुहुयात्तदा मुख्यव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् स्रौवाघार आदौ कर्त्तव्य इति नैतद्युक्तं चोदकप्राप्तस्याघारस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् तस्मात् परिसंख्यार्थ एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि परिसंख्या त्रिदोषेत्युच्येत तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं कर्मास्तु प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः सर्वथा यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्जं सर्वमुताचरेत् ।
यावदुक्तं प्रयाजानुयाज बर्हिर्निषेधतः ॥ २४ ॥
आद्याऽप्सुमन्तावित्याज्यभागोक्त्या परिसंख्यया ।
अन्योऽत्र गुणः प्राप्तेरपूर्वत्वेन वान्तिमः ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजरूपौ बर्हिर्यागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयं कुतः । अबर्हिषः प्रयाजान्यजति अबर्हिषावनूयाजौ यजतीति बर्हिर्यागद्वयमात्रवर्जनावगमादिति प्राप्ते ब्रूमः । अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजतीति परिसंख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयं यथोच्येत चोदकप्राप्तावाज्यभागावनूद्याप्सु अब्दोपेत-मन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्र विधानान्न परिसंख्येति नैवम् । लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् अतः परिसंख्यया गृहमेधीयवदुपसद्वदपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमेवानुष्ठेयम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

बृहद्यवः खादिरस्य विकल्पा नियता उत ।
विकल्प्याश्चोदकप्राप्तेर्नियताः स्युः पुनर्विधेः ॥ २६ ॥

क्वचिद्विकृतौ श्रूयते बृहत्पृष्ठं भवतीति वैधातवीये श्रूयते यवमयो मध्यम इति वाजपेये श्रूयते खादिरो यूपो भवतीति तत्र बृहद्रथन्तरयोर्व्रीहियवयोः खादिरवैकल्प्यादीनाञ्च प्रकृतौ विकल्पितत्वादत्रापि चोदकेन विकल्पिता इति चेन्न पुनर्विधानवैयर्थ्यात् परिसंख्या तु दुष्टत्वान्न युक्ता तस्मान्नियताः कोट्यन्तरमर्थान्निवर्त्तते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्त्तते।

निवर्त्तते वा न प्राप्ते विकल्पो वा समुच्चयः॥ २७॥

उत्पत्तिशिष्टेनैवात्र निराकाङ्क्षत्वतः कुतः।

चोदकःशिष्ट एवास्य विषयोऽर्थान्निवर्त्तते॥ २८॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिषु प्राकृतयोरग्निदेवताष्टाकपालद्रव्ययोर्नास्ति निवृत्तिः। कुतः चोदकेन प्राप्तत्वाच्छ्रुतयोरितिदिष्टयोश्च द्रव्यदेवतयोर्विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्य्य इति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पन्नस्य यागस्येति कर्त्तव्यता काङ्क्षायां पश्चाच्चोदकस्यावसरः इह तूत्पत्तिशिष्टाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य तद्विषया काङ्क्षा निवृत्तेर्न तत्र चोदकस्यावकाशोऽस्ति नतु सकृद्व्यापृतश्चोदकः क्वचित् प्रवर्तते क्वचिन्निवर्त्तत इत्येतन्न सम्भवतीति चेत् माभूत् सम्भवः। न वयं तन्निवृत्तिं ब्रूमः। किन्तु श्रुताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां अन्य एवाङ्गकलापश्चोदकस्य विषयस्ततः प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोरप्राप्तत्वादेव फलतो निवृत्तिरिति ब्रूमः। तस्माद्दूरापेतौ विकल्पसमुच्चयौ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

औदुम्बरः खादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः।

द्वयोर्निष्प्रयोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः॥ २९॥

पशुकामेनानुष्ठेये सौमा पौष्णा पशौ श्रूयते। औदुम्बरो यूपो भवतीति तत्र चोदके प्राप्तेन खादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्य्यः। कुतः द्वयोर्यूपयोः

पशुनियोजनसम्भवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः। खादिरौदुम्बरौ परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणबलेन प्राप्तौ तयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य बाधकः।

ऊनविंशाधिकरणमारचयति।

किं शुक्ला व्रीहयः पक्षे चोदकं पाक्षिकान् यवान्।
न बाधन्तेऽथ बाधन्ते गुणार्थोक्तेरतोऽग्रिमः॥ २०॥
वाक्यभेदो यागशुक्लगुणयोर्विधितो भवेत्।
विशिष्टस्य विधौ कार्य्यमेकं वै बाधकास्ततः॥ २१॥

सौमारौद्रं चरुं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र चोदकप्राप्तो व्रीहियवविकल्पो न बाध्यते। कुतः प्रत्यक्षस्य व्रीहिवाक्यस्यातिदिष्टपाक्षिकव्रीह्यनुवादेन शुक्लगुणविधानार्थत्वे सति बाधमन्तरेणोपपन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। यागस्तावदप्राप्तत्वाद्विधेयः तत्र गुणोऽपि यदि पृथग् विधीयते तदा वाक्यं भिद्येत ततः शुक्लव्रीहिविशिष्टो यागोऽत्र विधीयते। तथा सत्यतिदिष्टव्रीहियवयोर्यत्कार्य्यं तदेवोपदिश्यमानशुक्लव्रीहीणां कार्य्यं ततस्ते व्रीहयः पाक्षिकान् यवान् बाधन्ते।

विंशाधिकरणमारचयति।

वपायामेव किं वान्येष्वपि पञ्चावदानता।
वपोद्देशादाद्यपक्षोऽवदानोद्देशतोऽन्तिमः॥ २१॥

पशौ श्रूयते यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येति' यजमानविशेषस्य चतुरवत्तित्वं गोत्रभेदेन

स्मृतिकारैः पठ्यते । जामदग्न्यवत्सविदवार्ष्टिषेणानामथैव च । पञ्चावत्तिन एवान्ये सर्वे चतुरवत्तिन इति । सर्वेषां यजमानानां गोत्रविशेषमपेक्ष्य श्रूयमाणमिदं पञ्चावत्तित्वं वपामुद्दिश्य विधानादपायामेवेति प्राप्ते ब्रूमः । अवदानस्य चोदकप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादवदानमुद्दिश्य विधीयमाना संख्यावदानयुक्तेष्वन्येष्वपि पश्ववयवेषु भवतीति सिद्धान्तः ।

इति माधवाचार्ये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमध्यायस्य सप्तमः पादः समाप्तः ।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नार्षेयं न च होतारं नानुयाजेष्वितीदृशे ।
विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥ १ ॥
अन्याय्यत्वाद् विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः ।
तेनानुयाजवाक्यस्यस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥ २ ॥

मह्यापितृयज्ञे चोदकप्राप्तवरणं प्रति श्रूयते नार्षेयं वृणीते न होतारमिति तथा नारभ्य वादे श्रूयते आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहेति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त इति तत्रोक्तं यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति तत्र वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयेते

ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिस्तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयोरवैयर्थ्यार्थं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। अष्टदोषग्रस्तत्वाद्विकल्पो न न्याय्यः। ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोः समुच्चयस्याप्यभावात् का गतिरिति चेत् उच्यते। निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्दे नोपेतं वाक्यं विधिवाक्यस्यांगो भविष्यति। तथाहि यदि नेत्ययं शब्दः करोति नासम्बध्यते तदा ये यजामहं न करोत्येवं प्रतिषेधः स्याद्यदि च वृणीत इत्यत्राख्यातप्रत्ययेन सम्बध्येत तदा वरणं न कर्त्तव्यमिति निषिध्येत नत्वेवं सम्बध्यते किं त्वनुयाजपदेनुपूर्वं धातुना च सम्बध्यते। तथा सत्यनुयाजव्यतिरिक्तेषु यागेषु ये यजामहः कर्त्तव्यः वरणव्यतिरिक्तम् अङ्गजातमनुष्ठेयमिति ये यजामहवरणपर्युदासेन विधेर्व विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिदभावान्न विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ निषेधः पर्युदस्यते।

उतार्थवादो बाध्यः स्यादसमस्तपदोक्तितः॥ ३॥

सोमे प्रसक्तिरङ्गेष्टावविकल्पाय सप्तमः।

नैवास्त्यत्र समासस्य नियमः पाणिनेर्मते॥ ४॥

पुरे तस्मात् सोमयाग आज्यभागप्रसक्तितः।

न पर्युदासः किं त्वर्थवादो दृष्टान्तदर्शनात्॥ ५॥

दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्य तौ न पशौ करोतीति निषिध्य पश्चान्न सोमेऽध्वर इत्येवमाम्नायते तत्रायं

प्रतिषेधः स्यात्। कुतः नञ्शब्दस्य सोमशब्देन सह समस्तत्वाभावात् अब्राह्मणमाकारयत्यधर्मं करोतीत्यादिषु पर्युदासप्रदेशेषु समस्तत्वदर्शनाद्व्यस्तोऽयं नकारः क्रियापदेनान्वितः आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति। ननु पशोरिष्टिविकृतित्वेन चोदक आज्यभागौ प्रसञ्जयति सोमस्य त्वविकृतत्वान्नास्ति तत्प्रसक्तिरिति चेत् बाढम्। तथापि सोमाङ्गभूतासु दीक्षणीयादीष्टिषु या प्रसक्तिः सैवाङ्गिनि सोमे प्रसक्तिर्भविष्यति तस्मात् प्रतिषेध इत्याद्यः पक्षः चोदकप्रतिषेधाभ्यां दीक्षणीयादावाज्यभागौ वार्य्यावित्येवं विकल्पः स्यात् स चाष्टदोषग्रस्तः। अतः पूर्वाधिकरण इव पर्युदासोऽस्तु तत्र कात्यायनमतेन समासनियमेऽपि पाणिनेर्मते नियमः। तस्मात् सोमव्यतिरिक्ते कर्मणि आज्यभागौ कर्त्तव्याविति मध्यमः पक्षः। यथा वरणेषु तद्व्यतिरिक्ताङ्गेषु च चोदकेन प्रसक्तिसाधारण्ये सति वरणपर्युदासेनाङ्गान्तरविषये चोदकोऽवस्थाप्यते। तथापि पर्युदासवादिना पर्युदासात् पुरा पर्युदसनीये सोमे इतरत्र च साधारण्येनाज्यभागप्रसक्तिर्वाच्या सा किमुपदेशात् स्यादतिदेशाद्वा न प्रथमः। प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोरेवबद्धस्याज्यभागोपदेशस्य सोमे प्रसञ्जकत्वाभावात् न द्वितीयः। अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् उपदेशवाक्यार्थे पर्युदासादिना निर्णीते सति पश्चाच्चोदकस्य प्रसक्तिः सत्याञ्च प्रसक्तौ पश्चात् पर्युदासनिर्णयः तस्मान्न पर्युदासः। का तर्हि न सोमेऽध्वर इति वाक्यगतिः उच्यते। न पशौ करोतीत्यस्य निषेधस्य शेषः सदृष्टान्तो वर्ण्यते। यथा नु तौ

सोमेऽध्वरे तथा तौ न पशौ कुर्य्यादिति ततोऽर्थवाद इति राद्धान्तः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

नातिरात्रे पर्युदासो वादो वाथ निषेधनम् ।
आद्योऽनुयाजवन्मैवं विध्येकविषयत्वतः ॥ ५ ॥
अतएवार्थवादोऽपि न युक्तः पशुसोमवत् ।
निषेधः स्याद्विकल्पोऽत्र व्रीह्यादाविव युज्यते ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषे श्रूयते । अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति तत्र यथानुयाजमात्रनिषेध इवानुयाजपर्युदासोऽपि विधेर्निर्विषयत्वं तर्हि न पशौ करोति त्वत्र न सोम इति वदर्थवादोऽस्त्विति यथानुयाजेषु ये यजामहविधिनिषेधयोः समाधेयपर्युदास एवमत्रापीति चेन्न । एकविषयत्वेन व्याहतिप्रसङ्गादत अतिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे इत्युक्तिः कथं न व्याहन्येत दृष्टान्ते तु विधिः सर्वविषयः निषेधोऽनूयाजमात्र विषय इति । नैवं तुल्यस्त्वात्र तयोर्विधिनिषेधयोरेकविषयत्वेन व्याहतितादवस्थ्यात् । अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्य इत्यत्र पश्वन्तरनिषेधेन गो अश्वयोस्तुतिर्दृष्टा इह तु षोड़शिनिषेधेन षोड़शिन एव स्तुती स्पष्टो व्याघातः तस्मात् प्रतिषेध इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । न चात्रापि व्याघातः शङ्क्यः । अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण भिन्नप्रयोगविषयत्वात् सत्स्वप्यष्टसु दोषेषु गत्यन्तराभावाद् व्रीहियववद्विकल्पोऽभ्युदेयः तस्मात् प्रतिषेध इति राद्धान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

जर्तिलौ तन्न्धर्मौ किं विकल्पोऽथ पयः स्तुतिः ।
विकल्पः पूर्ववन्नैवं वाक्यैक्यात् पयसा सह ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा जुहुयान्न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानथो खल्वाहु रनाहुतिर्वै जर्तिला गवीधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयादिति जर्तिला आरण्यास्तिलाः गवीधुका आरण्या गोधूमाः तयोरुभयोर्विकल्पः श्रौत एवानाहुतिरिति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वाद्धोमाभावस्तृतीयः पक्षः । न चात्र जर्तिलगवीधुकयोरनाहुतिरित्येतेन पर्युदासः सम्भवति आहुतपदान्वितस्य नञ्शब्दस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात् पयो विधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तराभावात् षोडशिग्रहणवद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । पयो विधिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगवीधुकयोरग्निहोत्रं प्रत्याहुतित्वं नास्ति पयसस्तु तदस्ति इत्थं महाभागं पय इत्युच्यते तस्मादर्थवादः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अभिघारनिषेधौ च होमाहोमौ विकल्पितौ ।
विधास्यमानशेषौ वा विकल्पः श्रुतिसाम्यतः ॥ ८ ॥
निषेधस्य विधेश्चात्र मीमांस्यत्वेन वर्णनात्
स मीमांसाऽभावर्थवादास्त्वर्थे विधित्सिते ॥ ९ ॥

चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकमन्त्रसंयोगेन त्र्यम्बकनामका एककपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः । तान् प्रकृत्य

श्रूयते अभिघार्या अनभिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि आधाने श्रूयते होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि। अस्मिनुदाहरणद्वये नञ्श्रुतिर्विचार्यानयोरुदाहरणयोर्विधिनिषेधौ वाचकशब्दाभ्यां श्रूयमाणत्वात् समानबलौ ततः षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः। न च जर्तिलवद्विधास्यमानस्तुत्यर्थत्वं शङ्क्यं दृष्टान्तस्य विषमत्वात्। दृष्टान्ते तावकाञ्जर्तिलादिरन्यदेव विधास्यमानं पयस्तस्य स्तुतिर्युक्ता। इह तूपक्रमे विहितावेवाभिघारणहोमौ मीमांसन्तौ पुनर्विधीयेते। अभिघार्या एव तूष्णीमेव होतव्यमिति वाक्यशेषयोः पठ्यमानत्वान्न च तेनैव तस्य स्तुतिः सम्भवति पुनर्विधानन्त्वनुवादत्वेन गुणार्थत्वेन चोपपद्यते निषेधस्य तु स्तावकत्वं दूरादपेतं नहि तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोतुं शक्यतं। तस्माद्विधिनिषेधौ विकल्पार्थाविति प्राप्ते ब्रूमः। इति शब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधिनिषेधयोर्मीमांस्यत्वं प्रतीयते। ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधित्सितार्थस्तुत्यै इत्थं महाभागो विधित्सितार्थो यन्मीमांसया निर्णेतव्य इति स्तूयते तस्मादेकवाक्यत्वादर्थवादः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

उक्तेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः।
विकल्पितौ वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥११॥
विध्यनन्वयतो स्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति।
विषयैक्यादिकल्पोऽत्र षोडशिग्रहवन्मतः ॥ १२ ॥

आधाने वामदेव्यादि साम्नां गानानि विहितानि

आधाने एवेदमपरमाम्नायते। उपवीता एतस्याग्नयो भवन्ति। यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति उपशब्दः सामीप्यं ब्रूते विगताः कालविलम्बमन्तरेण परैस्त्यक्ता इत्यर्थः। अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उद्गातुर्विहितं वामदेव्यादिसामगानं स्तौति। ननु ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तं ततस्तं निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छशविषाणवच्छून्यः। न हि वन्ध्यापुत्रो वा तद्वधो वा सम्भावयितुं शक्यते तथा सति तादृशेन निषेधेन कथं स्तुतिरिति चेत् वपोत्खेदवदिति ब्रूमः। स आत्मनो वपामुदखिददित्यनेन नात्यन्तासम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्याजस्य विधिः स्तूयते तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। नेदं वामदेव्यादिसामविधीनां स्तावकं भवितुमर्हति विधीनामनेकत्वेन असन्निधिपठितैरर्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वया योगात् का तर्ह्यस्य गतिरिति चेत्। उच्यते ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रत्वजातिद्वारेणोद्गातारं ब्रूते। यस्य च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

दीक्षितो न ददातीति प्राप्तं सर्वं निषिध्यते।

अतिदिष्टपुमर्थे वा पुमर्थं वोक्तितोऽग्रिमः॥ १३॥

उपदेशार्थवत्वाय मध्यमोऽस्त्वत्र सन्निधेः।

एकवाक्यत्व लोभश्चेत् पुमर्थं यदुदस्य ताम्॥ १४॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं यच्च क्रत्वर्थं तत्राप्युप-

ऽदिष्टमतिदिष्टञ्च तत् सर्वं प्रतिषिध्यते। कुतः न ददाती-
त्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वादित्याद्यः पक्षः। उपदिष्ट-
स्यापि प्रतिषेधे सति उपदेशोऽनर्थः स्यादिति। ततोऽतिदिष्टं
पुरुषार्थं चेत्येतदुभयमेव प्रतिषिध्यते क्रत्वर्थत्वेनोपदिष्टं
दानादिकमनुष्ठेयमिति मध्यमः पक्षः। नित्याग्निहोत्र-
दानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योति-
ष्टोमकालेऽपि प्राप्तं यच्चातिदिष्टं दानादिकं तयोरुभयो-
र्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव सन्निहितमिति
पुमर्थस्यैवात्र निषेधः। न च नित्याग्निहोत्रदानादौ विधि-
निषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शङ्क्यः भिन्नविषयत्वात् क्रत्वर्थो
निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वारयति पुरुषार्थस्तु विधिः
कालान्तरे तदनुष्ठापयति तस्मात् पुमर्थस्य निषेधः। यदि
प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदः शङ्क्येत तर्हि पुमर्थदानादि व्यति-
रिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदासोऽस्तु।

अष्टमाधिकरणमारचयति

विकल्पितो बाध्यते वा हवनीयः पदादिभिः।
सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः॥ १५॥
लिङ्गचोदकवद्बाधो नास्ति तेन विकल्पितः।
विशेषार्थं लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते॥ १६॥

अनारभ्य श्रूयते यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः
प्रीत इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते पदे जुहोति वर्त्मनि जुहो-
तीति राजसूये श्रूयते वल्मीकवपायामुत्सृजत्य जुहोतीति
तत्रान्यत्र श्रूयते गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोतीति
तत्रानारभ्यवादे होमसामान्यमनूद्याहवनीयो विहितः

प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबद्धा विशिष्टहोमा विहिताः। गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूद्य गार्हपत्यो विहितस्तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते। कुतः उभयोः प्रत्यक्षवचनयोः क्रत्वर्थत्वेन समानबलत्वात् न चैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते। इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते यथा वा चोदकातिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्त्विति चेत् न वैषम्याल्लिङ्गं विलम्बितत्वात् दुर्बलं चोदकस्यानुमेय तया दुर्बलः। नन्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्बितं नाप्यनुमीयते अतो दौर्बल्याभावाद्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। होमसामान्यस्यानुवादकं यच्छास्त्रं सामान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे लाक्षणिकतया दुर्बलं विशेषशास्त्रं तु मुख्यवृत्त्या विधायकत्वात् प्रबलं न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानूद्य पदादिविधायकत्वेन समानबलः स्यादिति शङ्क्यं प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादायोगात् तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते।

नवमाधिकरणमारचयति।

सामिधेनी साप्तदश्यं वै वृधादावपूर्वगीः।
सङ्गतिर्वोपकारस्य क्रत्वाद्योस्त्वाज्यभागवत्॥ २०॥
सामिधेन्यः चोदकाप्ताः प्राप्तदृश्यन्तु वै वृधे।
पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्ति चोदितम्॥ २१॥

अनारभ्याम्नायते। सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति तथा त्रै वृधेऽध्वरकल्पायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्रावरुणा-

वामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः पुनः साप्तदश्यं विहितं यद्यप्य-नारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथापि श्रुतेन पाञ्चदश्येनावरुद्धत्वाद् विकृतिष्वेव निविशते तथा सति वै मृधादिषु विकृतिष्वनारभ्य वादप्राप्ताः सप्तदश सामि-धेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधी-याज्यभागवत् क्रमोपकारकत्वेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वै मृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति साप्तदश्यन्त्वनारभ्य वादप्राप्तमनूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। वै मृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते किन्तु चोदकप्राप्तास्ता अनूद्य साप्तदश्यं विधीयते तच्च साप्तदश्यं वै मृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तमनारभ्य वादेन तु सर्वासु विकृतिषु तत्रानारभ्य वादे विलम्बते प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनी सम्बन्ध-स्यावबोध्यान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्च-दश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु निवेशः क्रियत इति। विलम्बः प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनी सम्बन्धः एव बोध्यः क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्प्यः। प्रत्यक्षप्रकरण-पाठेनैव तत् सिद्धेः ततः साप्तदश्यस्य वै मृधादिविकृति-विशेषसम्बन्धे सहसा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधात् सम्बन्धो न कल्पयितुं शक्यः। अनारभ्य वादन्तु वै मृधादिषु प्राप्तस्य नित्यानुवादोऽस्तु यद्वा प्राकरणिकविधिर्वै मृधादिषु साप्त-दश्यप्रापकः अनारभ्य वादस्तु प्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः सर्वथापि चतुर्धाकरणवदुपसंहारवचनत्वादाज्यभागवद-पूर्वं कर्म।

दशमाधिकरणमारचयति।

स्वाहेत्युक्तिर्दर्विहोमे संहारः स्यान्न वाग्रिमः।
पूर्वन्यायान्न तन्मन्त्रे स्वाहाकारविधित्वतः॥ २२॥
विधित्वेऽपि नियन्तः स्यान्न स्वत्वासवषट्कृती।
होमान्तरे वषट्कारः स्वाहाकारविकल्पकम्॥ २३॥

अनारभ्य श्रूयते वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति दर्विहोमविशेषे श्रूयते। पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्यादि तत्र पूर्वाधिकरणे यथा नारभ्य विहितस्य साप्तदश्यप्राकरणिकविविक्तोपसंहारस्तथोपसंहारे सति होमान्तरेषु नास्ति स्वाहाकार इति प्राप्ते ब्रूमः। पृथिव्यै स्वाहेति पाठोऽयं नत्वत्र स्वाहाकारो नारभ्याधीत ब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते। न खलु यमादित्या अंशुमाप्यायन्तीत्यादि वाक्यामन्त्रगता आदित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायकाः दृष्टाः यथा सिद्धार्थवाची आदित्यशब्दो न विधीयते यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थ आप्याययन्तीति शब्दो न विधायकस्तथा वैदिकवर्विविषयो दृत्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारणं विदधाति। तथा सत्युपसंहार्योपसंहारयोरेकविषयत्वशङ्काया अप्यभावा नास्त्येवात्र पूर्वन्यायः। ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्वाहाकारविधिरर्थाल्लभ्यते इति चेत् एवमपि ब्राह्मणवाक्ये पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते अस्मिन् दर्विहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदीयते ततः प्राचिको वषट्कारोऽग्निहोत्रादिषु पुरस्तात् स्वाहाकारा वा यथा देवा इत्यादिष्वा

स्वाहाकारा अन्यं इति । अपि च विधित्वेऽपि ब्राह्मणोक्त वाक्येन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः । यदि प्राप्नोति तत्र पृथिव्यै स्वाहेत्येव पठेदिति निरस्यतेऽर्थात् व्यत्यासो वषट्कारस्य निवर्त्तते तस्मादविधित्वतो व्यसंहाराभावेन होमान्तरेष्वनारभ्यविहितयोर्वषट्कार स्वाहाकारयोर्वि-कल्पः सुस्थितो भवति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

नातिदेशोऽतिदेशो वा वक्ष्यति ब्राह्मणेन सः ।
विकृतौ पुनरुक्तत्वाद्दोषोऽङ्गान्तरवद् भवेत् ॥ २४ ॥
प्रकृतौ विकृतीनाञ्च साम्याय स्यात् पुनर्वचः ।
साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ॥ २५ ॥

इदं श्रूयते य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । उपस्तरणं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति अतिग्राह्य संज्ञका ग्रहा यज्ञस्योपष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र चीयमानस्याग्नेरतिग्राह्यग्रहणाच्च विकृतिष्वतिदेशो नास्ति । कुतः पुनरुक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् विकृतौ ह्येवं पुनरुच्यते अथातोऽग्निमग्निष्टोमे नानुयजन्ति तमुक्थ्ये न तमतिरात्रेणेत्यादि । अयमर्थः इष्टकाचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नौ अग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमिति तत्राग्निष्टोमः प्रकृतिः उक्थ्यादयो विकृतयः । यदि विकृतिषु चोदकश्चितमग्निमतिदिशेत् तदानीमुक्थ्यादिषु चोदकादेव तत् प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् अतिग्राह्यस्य विकृतिषु विधीयन्ते पृष्ठे गृह्णीयात्तस्माद्विधानार्थत्वाय विकृतावग्न्यतिग्राह्यातिदेशो नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः । ऐन्द्रवायवादिमहाग्रहमङ्गान्तराणामुक्थ्यादिविकृतिषु च-

चातिदेशोऽभ्युपगतस्तथाग्निचयनस्यातिग्राह्याणाञ्चातिदेशः स्यात्। नह्यग्निग्रहः सन्नत् प्रवृत्तश्चोदकः कानिचिदङ्गान्यतिदिश्येतराण्युपेक्षेत इति युक्तम्। अतिदेशप्राप्तानामपि पुनर्वचनं प्रकृतिसाम्यार्थं यथा प्रकृतावन्यतिग्राह्ययोः प्रत्यक्षविधिस्तथा विकृतिष्वपीति तत् साम्यं न च साम्ये प्रयोजनाभावः गुणकामप्रवृत्तेस्तत् प्रयोजनत्वात् श्येन चितिं चिन्वीत स्वर्गकाम इत्यादिना कामादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामाः श्रुतास्ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते। तस्मादग्नातोऽग्निमिति वाक्येन प्रकृतावग्निष्टोमे कासुचिदुक्थ्यादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते। अन्यास्तु वाजपेयादिविकृतिषूपदिष्टस्याश्रयस्याभावादतिदिष्टस्य चानाश्रयत्वाद्गुणकाम्यानां नास्ति प्रवृत्तिस्तस्मात् पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादस्त्यतिदेशः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

चतुर्द्धा पुरोडाशेऽवदानं होमतोऽन्यतः।

चतुर्भेदं महान्येन सिद्धस्यानुवादतः। २६।

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र किं पुरोडाशद्रव्यगतस्यावदानस्य चतुःसंख्या किं वा तत्र द्विसंख्या चतुष्ट्वं तूपस्तरणाभिघारणार्थाभ्यामाज्यावदानाभ्यां सह सम्पाद्यत इति संशयः। तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयाविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते। न चोपस्तरणाद्यर्थस्याज्यस्य होमकर्मत्वमस्ति तस्मात् पुरोडाशावदानस्यैव चतुर्द्धात्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदत्र होमानुवादेन चतुरवत्तत्वं विधीयते होमस्य प्राप्तत्वात्। नापि विशिष्टवि

धिगौरवप्रसङ्गात्। होममात्रविधानेन चतुरवत्तत्वमनुवाद्य तथाज्यसहितस्यैव मुख्यं हविर्विशेषोऽवद्यतीति विधिना पुरोडाशावदाने द्वित्वस्यैव प्राप्तत्वात् तस्मात् पुरोडाशे द्विरवदानम्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

उपांशुयाजे किं न स्यादवदानचतुष्टयम्।

स्याद्वा नास्त्युपसंहारस्त्वनुक्तिर्वाक्यतोऽस्ति तत्॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवत्तं नोपांशुयाजे। कुतः साप्तदश्यवदुपसंहारात्। यथा साप्तदश्यमनारभ्याधीतं परिगणितासु मित्रविन्दादिविकृतिषु पुनः श्रूयमाणं तास्वेवोपसंहृतं एवमुपस्तरणाभिघारणोपेते हविषि श्रूयमाणं तत्रैवोपसंहर्तव्यं तथा च पुरोडाशसान्नाय्ययोस्तत्पर्यवस्यति उपांशुयाजस्य तूपस्तरणादिराहित्यान्नास्ति चतुरवत्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। योऽयमुपसंहर्तव्यत्वेनोदाहृतोऽवत्तविधिः सोऽनुवाद इति पूर्वोक्तं अत उपसंहारो न शङ्कितुं शक्यः माभूदुपसंहारस्तथाप्युपांशुयाजे चतुरवत्तं कथं सिध्यतीति चेत् चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यादिति ब्रूमः। तस्मादुपांशुयाजे चतुरवत्तम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

सप्तपद्याः पुरोडाशाभ्यामिवेत्यधिकाद्विधिः।

शेषः स्यात् तत्कृतेर्नैवं कार्त्स्न्येऽनित्यत्वबाधनात्॥२८॥

कर्मान्तरविधिर्नैवं प्रत्यभिज्ञैव कारणः।

विनयस्य विधिर्नैव माफल्यात् स्वार्थवर्जनात्॥२९॥

कालस्यास्य विधिर्नैवं लक्षणायाः प्रसङ्गतः।

ऐन्द्राग्नैकविधिर्नैवं वैषम्याच्चैव कारत: ॥ २० ॥
कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तस्वार्थत्वायेति चेन्न तत्।
श्रुत्याविध्यैकवाक्यत्वात् स्वार्थत्वाच्चानुवादता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते पुरोडाशाभ्यामेवा सोमयाजिनं याजयेत् यावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति। तत्र च षट्पचान् कश्चिदोपन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तममवस्थापयति। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र योऽधिकारी श्रुतस्तस्यायं शेषः स्यात्। कुतः तच्छ्रुतेः पुरोडाशसाधनकस्य यागस्य यः कर्ताधिकारवाक्ये श्रूयते स एवात्रासोमयाजिशब्देन विशेषितः श्रूयत इत्याद्यः पचः नैष युक्तः कात्स्न्यं नित्यत्वयोर्बाधप्रसङ्गात् तथा हि पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारेण सान्नाय्योपांशुयाजयोर्व्यवच्छेदः। तथा पुरोडाशद्वयस्याग्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति विशेषितत्वादग्नीषोमीयस्यापि व्यवच्छेदः ततः कात्स्न्यं बाध्येत। तथा सोमयाजिनमेवेत्यन्वयस्तदानीं सोमयागादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदात् यावज्जीवादिवाक्यात् प्रापितनित्यत्वं बाध्येत तस्माद्दर्शपूर्णमासाभ्यामन्ये आग्नेयैन्द्राग्नकर्मणी विधीयेते इति द्वितीयः पचः। यावेतावित्ति प्रसिद्धानुवादेन दर्शपूर्णमासावेव प्रत्यभिज्ञायेते पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारस्य कर्मान्तरपचे व्यर्थः स्यात्। तस्मात् प्रसिद्धकर्मानुवादेन याजयेदिति णिजर्थ ऋत्विजं प्रति विधीयते। एव कारस्य प्रयोजनं सान्नाय्यादिनिवृत्तिरिति तृतीयः पचः सोऽप्यनुपपन्नः स्वर्गकामी फलस्य कस्यचिदश्रवणात्। न च विश्वजिन्न्यायेन कल्पयितुं शक्यं परार्थकर्मणि प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तेरेवास्य-

त्वात्। तस्मात् कालविधिरस्तु सोमयागात् प्राचीने काले पुरोडाशाभ्यामिव याजयेत् तु सान्नाय्येन सोऽयं चतुर्थः पक्षः। एषोऽप्ययुक्तः असोमयाजिशब्दस्य काले लक्षणापत्तिप्रसङ्गात् तस्मादैन्द्राग्नस्यैकस्य पौर्णमास्यामप्राप्तत्वेन विधिरस्तु आग्नेयस्तु पौर्णमास्याममावास्यायाञ्च नित्यप्राप्तत्वादनूद्यत इति पञ्चमः पक्षः। सोऽप्ययुक्तः सकृत् प्रयुक्तस्यैकस्य लिङ्प्रत्ययस्य विधित्वमनुवादत्वञ्चेत् वैषम्यप्रसङ्गात् एव कारश्चात्र व्यर्थः। तस्मादगत्या लाक्षणिकत्वमभ्युपेत्यापि कालस्य विधिरस्तु। तथाहि असोमयाजिनः सान्नाय्ये तावत् प्रतिप्रसवः श्रूयते। तद्धि सन्नयेदिति यदा सोमयागो नास्ति तदापि सन्नयेदेवेत्यर्थः। तथा सति सोमयाज्यसोमयाजिनोरुभयोरप्यमावास्यायां सान्नाय्यमैन्द्राग्नपुरोडाशेन सह भिन्नविषयत्वाभावाद् विकल्पितः पुरोडाशः सोमयागात् प्रागेव पश्चात् सान्नाय्यमेवेत्यभिप्रेत्य कालो विधीयते। तथा सत्येतच्छास्त्रं सार्थकं नान्यथेति षष्ठः पक्षः। सोऽप्ययुक्तः सान्नाय्येन तु सोमयाजिनमित्यस्य विधायकत्वे तत्रैकवाक्यत्वलाभात् सार्थकत्वञ्चैवं सति भविष्यति तस्मादनुवादोऽयमिति सप्तमः पक्षो राद्धान्तः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

उपांशुयाजे यत् किञ्चिद् द्रव्यमाज्यमुताग्रिमः।
विशेषानुक्तितो मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः॥ ६२।

उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्र द्रव्यविशेषस्याश्रुतत्वात् ऐच्छिकं द्रव्यमिति चेत् मैवम्। आज्यस्य श्रुतत्वात्। तथा

श्रुतावग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति हि श्रुतं न चैवमप्यनियतं किञ्चिदाज्यमिति मन्तव्यम्। ध्रौवस्य विहितत्वात् सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यत् ध्रुवायामाज्यमिति विहितं विध्यवयवेऽपि ध्रौवाज्यस्य सप्रयोजनत्वाय विपरिणामः कर्त्तव्यः।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिको वाग्रिमो भवेत्।
अविशेषात् प्रकरणात्तान्त्रिकोऽत्र नियम्यते॥ २३॥

तत्रोपांशुयाजेया काचिद्देवता स्यात् विष्णुरुपांशु-यष्टव्य इत्यादेरर्थवादत्वेनाविधायकत्वात् मन्त्रस्य च देवताविधेरदर्शनात् यागेन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च। मैवम् उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वाद्दर्शपूर्णमासतन्त्र-मध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्योपांशुयाजे नियम्यते।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा तदापि किम्।
प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुताथवा॥ २४॥
विष्णुर्वेत्याग्निमुत्सृज्य विकल्प्यं देवतात्रयम्।
कोऽप्यत्रानियमान्नैवमुपांशुत्वादियन्त्रणात्॥ २५॥
प्रजापतिरुपांशुत्वान्न तूष्णीम्भावयोगतः।
अग्निर्मुख्यत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः॥ २६॥
अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः।
विष्णुर्याज्यादितस्तत्र प्राजापत्योक्तिबाधनात्॥ २७॥
याज्यात्रैविध्यतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः।
त्रिभिर्विशेषार्थवादैरपि तत्र प्राप्तमनूद्यते॥ २८॥

नान्विकदेवेषु नियमकाभावाद्यः कोऽपीति चेत् न वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् यत् किञ्चित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते उपांश्वेव तत् क्रियत इति वचना-दुपांशुत्वधर्मसामान्येन प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति विधेस्तूष्णीम्भावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् प्रथमं यागदेवत्वेन मुख्यत्वादग्निर्देवतेति चेत् । न । उपांशुयाजक्रमेऽग्निविषय-याज्यायाः पाठो तावन्नूतामित्यादि पूर्वोदाहृतवाक्यादग्नी-षोमौ देवतेति चेत् न । तस्य वाक्यस्य पौर्णमासीकाल-विधायकत्वात् कस्याञ्चिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमे वैष्णव-याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः पाठाद् विष्णुर्देवतेति चेत् । तथा सति शाखान्तरप्राप्तयोः प्राजापत्ययोर्बाधः प्रसज्येत तस्मा-न्नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुप्रजापत्यग्नीषोमविषय-याज्यापुरोऽनुवाक्याभ्यां प्राप्तास्तिस्रो देवता विकल्पन्ते अतएवोपांशुयाजविधिशेषेऽर्थवादे ह्येतदेव प्राप्तं देवतात्रय-मनूद्यते विष्णुरुपांशु यष्टव्यो जामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्यो जामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वायेति तस्माद्देवताविकल्पो राद्धान्तः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

दर्शादिवर्तितस्य कालो दर्श एवान्य एव वा ।

द्विपुरोडाशसान्निध्यादाद्यो दर्शेऽस्मिन्नतोऽन्यतः ॥ ४९ ॥

विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्यायाः उत्कर्षः पूर्णिमादिने ॥ ५० ॥

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वायेति पुरोडाशयोर्मध्ये

स्य वार्त्रघ्नी विनियमः। पुरोडाशौ च पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-षोमीयौ अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ ततो द्विः पुरोडाश-सन्निधेः समानत्वाद्दर्शं पूर्णिमां चेत्यनियमुपांशुयाजस्य काल इत्याद्यः पक्षः। दर्शं प्रकृत्य याज्याकाण्डे आ-म्नातत्वाद्ध्याया अधस्तात् वैष्णवयाज्यायाः पाठात् प्रकर-णस्य सन्निधेः प्रबलत्वाद्दर्श एव काल इति मध्यमः पक्षः। तावत् ताग्नीषोमीयाज्यस्यैव नावपांशु पौर्ण-मास्यां यजतीति पौर्णमास्यामुक्त कालत्वेन विधाना-द्वाचनिकस्य विधेः प्रबलत्वात् पौर्णमास्येव कालस्तथा च वैष्णवयाज्या प्रकरणादुत्कृष्यताम् ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

पुरोडाशैर्युतायां पौर्णमास्यामयं न हि।

स्यादाज्ञानास्त्यन्तरेत्युक्तिर्लक्ष्ये कालेऽस्ति मन्त्रवत् ॥ ४१ ॥

सोमात् प्रागग्नीषोमीयपुरोडाशरहिता केवलाग्नेय-पुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी भवति स सोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयौ भवतीति वाक्येनाग्नीषोमीययोः सोमयागोत्तरकालत्वा-वगमात्। तस्मादुपांशुयाजो नास्ति। कुतः उपांशुयाजम् अन्तरा यजतीति पुरोडाशद्वयान्तरालस्य गुणत्वेन विधानादिति प्राप्ते ब्रूमः। किं पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूतौ उतोपलक्षणभूतौ नाद्यः। अन्तरालकालवत् तद्विशेषणयोः पुरोडाशयोरुपांशुयाजगुणत्वप्रसङ्गात्। न चे-तद्युक्तम्। उपांशुयाजवत्तयोरपि स्वातन्त्र्येणैव तत्-प्रकाश्यत्वात् द्वितीये तु सत्यन्यायेनोपलक्षकस्याग्नीषोमीय-पुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्ष्ये काले यागोऽस्ति यथा मन्त्र-

ऽग्निहोत्रार्थं राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यमित्थं कि-ञ्चिच्छिद्रिते तं प्रश्नं धमत: पुरुषस्याभावे नोपलक्षक-स्याग्नेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन् काले सेवक: समागच्छति तथात्रापि द्रष्टव्यं यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापार: सर्व्वगत्यादिकं लभ्यते तर्ह्यत्रापि संभव-त्येवाग्नेयपुरोडाश उपलक्षक: तस्मादैन्द्र पुरोडाशाभावेऽपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाज:।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-ध्यायस्याष्टम: पाद: अध्यायश्च समाप्त:।

अथ एकादशोऽध्याय:।

बाधाबाधविचारेण प्रयाज्ये निश्चिते सति।
प्रयोगस्य विचारोऽथ तन्त्ररूपो विचार्य्यते॥

अनेन दशमैकादशयोरध्याययो: पूर्वोत्तरभाव उप-पादित:।

एकादशाध्यायस्याद्ये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

षड्यागानां फलं स्वर्ग: प्रत्येकं तन्त्रताथवा।
आद्य: पृथक्फलार्थित्वान्न सङ्घस्य फलान्वित:॥ १॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतं फलमा-ग्नेयादिभि: षड्भिर्यागै: प्रत्येकमभिसम्बध्यते। कुत:। पृथगुत्पन्नतया परस्परनिरपेक्षाणां पृथगेव फलाकाङ्क्षित-त्वादिति चेत्। तत्समूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन

ध्ययनस्य सकृत्त्वेऽपि फलसम्बन्धात्। तस्मात् स्वर्गस्तेषां फलं तन्त्रेण। तन्त्रं नाम त्रिसाधारणे बहूनामुपकारो येन सकृत् प्रवर्तितेन तदिदं तन्त्रम्। तद्यथा बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपस्तेषामुपकरोतीति। न त्वनुलेपनभोजनादिवत्प्रतिपुरुषमावृत्तिलक्षणमावापमर्हति। एवं स्वर्गस्तन्त्रेण फलम्।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

कार्यभेदो न चाङ्गानां सौर्यचर्वादिवद्भिदा।
कारणैक्यात्तदैकत्वं द्वारभेदो बहुत्वतः॥ २॥

यानि प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गानि तेषां सर्वेषां कार्ये प्रत्युपकारभेदः स्यात्। कुतः। कार्यभेददर्शनात्। यथा सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामश्चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिषु परस्परनैरपेक्ष्येण विहितानां सौर्यादीनां ब्रह्मवर्चसादिकार्यभेदस्तथा प्रयाजाज्यभागादीनां परस्परनिरपेक्षाणां कारणे प्रकारो भिद्यते। न चात्र पूर्वन्यायेन तन्त्रोपकारगमकं किञ्चिदस्तीति प्राप्ते ब्रूमः। करणाकाङ्क्षानुसारेण तन्त्रोपकारः कल्प्यः। करणञ्च स्वयमेकं सत्स्वयत्नदृष्टेनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गजातमपेक्षते। अङ्गबहुत्वं तु द्वारकार्यभेदेनोपपद्यते। यथा तण्डुलकाष्ठस्थाल्यादीनां कारकाणां द्वारभेद एवौदननिष्पादनलक्षणं प्रधानकार्यमेकमेव तद्वदत्र द्वारभेदेऽप्युपकार एक एव।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

उपकारः स एकेन केचिद्वा निमित्तैर्वृतः।
वाक्याकाङ्क्षादिरूपादायः फलाधिकारो मध्यमः॥ ३

कपोतवद्यौगपद्येऽप्यागस्त्येतोरभावतः ।

सम्भूयकरणाकाङ्क्षां पूरयन्त्युपकारतः ॥ ४ ॥

योऽयं करणं प्रत्येक उपकारः पूर्वत्र निर्णीतः । स एकेनाङ्गेन सिध्यति । करणस्याङ्गाकाङ्क्षायास्तावता पूरितत्वात् यथायथमग्रतेः सर्वैः कर्त्तव्यं करदानमेकराजकुलसमागतः करोति । कराकाङ्क्षा च तावता निवर्त्तते । तथात्रापि द्रष्टव्यम् । यद्येतदङ्गमनुष्ठेयमिति विशेषनियामकं न स्यात् तर्हि विकल्पोऽस्त्वित्याद्यः पक्षः । यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौर्यचित्रादीन्यनुतिष्ठति तावत् फलमाप्नोति तथाङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसम्भवादिच्छया कानिचिदङ्गान्यनुष्ठेयानि । तेषामतिशयवानेकः करणोपकारो जायत इति मध्यमः पक्षः । यथा जिघत्सया खले बीजभक्षणाय कपोतपंक्तिर्युगपत् पतति तथा करणाकाङ्क्षां पूरयितुं समर्थानि सर्वाण्यङ्गान्येकप्रयोगवचनपरिगृहीततया युगपत् प्राप्तानि तेषां केषाञ्चित् परित्यागे हेतुर्नास्ति । तस्मात् सर्वाण्यङ्गानि सम्भूयैकस्योपकारजनने करणाकाङ्क्षां पूरयन्तीति राद्धान्तः । वार्त्तिककारस्तु पूर्वाधिकरणस्य वैयर्थ्यं मन्यमानोऽस्मिन्नेवाधिकरणेऽन्तर्भावयामास ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवासकृच्च वा ।

फलसिद्धेरादिमोऽन्त्यो भूयः स्वेच्छानुसारतः ॥ ५ ॥

चित्रादिकाम्यं कर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम् । तावतैव पश्वादिफलस्य सिद्धेः । यथा प्रयाजाद्यङ्गं सकृदेवानु-

ह्रीयते। तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। विषमो दृष्टान्तः। करणस्याङ्गेषु सकृदेवाकाङ्क्षा। इह तु पुरुषः स्वर्गपश्वादीन् भूयोभूयः कामयते। अतस्तदनुसारेण प्रयोगावृत्तिः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अवघातः सकृन्नो वाऽसकृत् स्याद्विधिसिद्धितः।

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम्॥ ६॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र सकृन्मुसलपातमात्रेण विधिप्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्यावृत्तिरिति चेत् न। तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्याश्रुतस्यापि कल्पनीयत्वात्। एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

सर्वौषधावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा।

आवर्त्यः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात्॥ ७॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते। औदुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वा वहन्ति। अथैतदुपदधातीति। अत्रादृष्टमात्रस्य प्रयोजनत्वात् सकृदेवावघातः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

अङ्गेऽभ्यासो न वा भूम्नाऽभ्यासो नाङ्गे पृथक् फलम्।

प्रत्याहृत्यैव भूमानः प्रयोगोऽङ्गं सकृद्भवेत्॥ ६॥

एकस्मिन्यागे प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाऽभ्यस्यम्।

शारीरादेः काम्यस्य कर्मणोऽभ्यासेन फलभूयस्त्वदर्शनादिति चेत् न। अङ्गोपकाराधानस्य यत्र फलं ततोऽतिरिक्तस्य कस्यचिदभावात्। यदि फलभूमानमर्थयेत्तदा साङ्ग

प्रधानमावर्त्तनीयम्। न त्वङ्गमात्राहत्त्या तत् सिध्यति, ननु कारभूयस्त्वमङ्गावृत्तिलक्षणं फलभूयस्त्वे पर्यवस्यति। यथा मत्स्यादिषु कर्षणाद्यावृत्तिकृतो भूयानुपकारः फलं बर्धयति तद्वदिति चेत्। न। तत्र तु दृष्टत्वादिहत्वदृष्ट उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः। न च शास्त्रमुपकारभूयस्त्वा-याङ्गावृत्तिं क्वचित् ब्रूते। तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे सकृदेव प्रयाजाद्यङ्गानुष्ठानम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्या ऐच्छिकास्त्रित्वमेव वा।

आद्यो बहुत्वसाम्येन त्रित्वेनैव कृतत्वतः ॥ ८॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति त्रित्वचतु-ष्ट्वादिसंख्यानां सर्वासां बहुत्वसाम्यादिच्छया काचित् बहुत्वसंख्या स्वीकार्येति चेत्। न त्रित्वेनैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात्। यो हि चतुष्ट्वादिसंख्यामुपादत्ते तेन न तदन्त-र्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यते। अतोऽवश्यम्भावित्वेन प्रथम-भावित्वेन लाघवेन च त्रित्वोपादाने शास्त्रार्थसिद्धौ ततः शक्यम्। त्रित्वोपादानेन त्वनन्तर्भूतं चतुष्ट्वादिकं वर्ज-यितुं न शक्यते। अधिकपक्षिहिंसायां प्रत्यवायात्। तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

उत्तराख्यित्व एवस्युर्यावत्स्वं वात्र पूर्ववत्।

तिस्र एव हविःकार्तस्यापूर्वयोर्विधितोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

सान्नाय्यदोहं प्रकृत्य श्रूयते। वाग्यतस्तिस्रो दोह-यित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयतीति।

तत्र तिसृष्वुत्तरागावो वत्समानस्य यावत्यः सन्ति। तासां मध्ये कपिञ्जलन्यायेनोत्तरास्तिस्र एव गावो दोहनीया इति प्राप्ते ब्रूमः। नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमाराश्च न पयो लभेरन्निति विद्यमानपयसो हविष्ट्वं विधीयते। न चात्र कुमाराणां पयसो निषेधः। तथा सति दृष्टार्थत्वपरित्यागेनादृष्टार्थत्वं कल्प्येत। कुमाराश्च नेत्यत्र चशब्दस्यापि शब्दार्थवाची प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात्। किञ्च बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरित्यस्मिन्नपि मन्त्रे हविषां बाहुल्यं प्रतीयते। तत्र प्राप्तं सर्वोत्तरा गोदोहनमनूद्यापूर्वमन्वारम्भणमात्रं विधीयते। तस्माद्विधेय कपिञ्जलवैषम्याद्धविर्बाहुल्यार्थं सर्वा उत्तरा दोहनीयाः।

अथ दशमाधिकरणमारचयति।

प्रत्यङ्गि कार्य्याण्यङ्गानि तन्त्रेणोताङ्गिनो यतः।
एकैकस्योपकार्य्यत्वं तस्मात् प्रत्यङ्गमनुष्ठितिः॥ १०॥
विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम्।
तद्देशकालकर्त्तॄणामैकत्वान्नर्त्तकादिवत्॥ ११॥

पौर्णमास्यां त्रीण्याग्नेयादीन्यङ्गीनि प्रयाजाज्यभागैरुपकार्य्याणि तेष्वेकैकस्याङ्गिन उपकारापेक्षित्वात् प्रतिप्रधानमङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः। यथा समिधो यजतीत्यादिविधानं सकृदेव प्रवृत्तं नत्वाग्नेयादित्रयोद्देशेन पृथक् प्रवर्त्तते। तथानुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्त्तते। प्रवृत्तं सत् त्रयाणामुपकाराकाङ्क्षां पूरयति। यथा बहूनां पुरतो नृत्यन्नर्त्तकः सर्वेषां सुखं युगपत्प्रवर्त्त

इति न चेत् तस्मादाग्नेयादिषु देशकालकर्तॄणामैक्याद् इष्टीनां तन्त्रेणानुष्ठानम्।

अथ पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा दैवतैक्यतः।

तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात् पृथग् भवेत् ॥ १५ ॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते। आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्धमान इति। अयमर्थः। ममैव यो रोहितस्स्यात् नान्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथासंख्यवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेतेति। तत्राद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः पश्वोर्दैवतैक्यात् तन्त्रेणानुष्ठानम्। इति चेन्न। सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्यासम्भवेन तन्त्रासम्भवात्तस्मादावापः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

आग्नेयादिप्रधानस्य देशे काले च कर्तरि।

भेदः स्यादथवा तन्त्रमङ्गत्वाद् द्रव्यदेववत् ॥ १ ॥

उत्पत्तिविधिभिन्नत्वाद् भेदः स्यादेकशब्दतः।

विधेः प्रयोगवेषत्वादभेदेन तु तन्त्रता।

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्त्रादयो विहिताः।

तत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या-

यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेत। दर्शपूर्णमासयो-श्चत्वार ऋत्विज इति। एते देशकालकर्त्तारोऽङ्गत्वात् द्रव्यदेवतावत् उत्पत्तिविधिशेषाः सन्तः प्रधानेष्वाग्ने-यादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः। दर्शपूर्ण-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्येकेन शब्देनाग्नेयादीनां पृथ-श्रुतत्वानामपि परस्परसहितानामेव फलसाधनत्वेन विधानादेकः प्रयोगो गम्यते। तमेकप्रयोगापादकमेकं दर्शपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानाद्देशादयोऽपि प्र-योगशेषा एव नतूत्पत्तिशेषाः। तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे देशादीनां तन्त्रेण सम्बन्धः।

अथ द्वितीयाधिकरणमारचयति।

अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः किं वा ते देवतादिवत्।
अनन्वयात् केऽपि नैवं प्रयोगेण परिग्रहात्॥ ३॥

प्रयाजाद्यङ्गेषु ये केऽपि देशकालकर्त्तारः। प्रतीष्टि इच्छया कर्त्तव्याः। कुतः। अनन्वयात्। यथा प्रधाना-न्वितयोर्द्रव्यदेवतयोरङ्गेष्वन्वयो नास्ति तथा देशादीनाम-पीति प्राप्ते ब्रूमः। प्रयोगशेषत्वं देशादीनां न त्वाग्ने-यादिविधिशेषत्वमित्युक्तम्। प्रयोगेण च प्रधानवदङ्गान्यपि गृह्यन्ते। तस्मात्त एव देशादयः प्रधानानान्ते एवाङ्गा-नामपि।

अथ तृतीयाधिकरणमारचयति।

सत्त्रभेदे तन्त्रमङ्गं न वा कर्मैक्यतोऽग्रिमः।
न मुख्यकालभेदोक्त्या प्रयोगस्य पृथक्त्वतः॥ ४॥

इष्टौ विद्यमानानां षसां यागानां द्वाववान्तरभूतौ दर्शस्य पूर्णमासस्य। चातुर्मास्येषु चत्वारः सङ्घाः वैश्वदेव वरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाः। एताङ्गे विषये सङ्घा- नानेकत्वे कर्मैक्यात् प्रयोगैक्ये सत्यङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं युक्तम्। न च पौर्णमास्यमावास्ययोः कालभेदेनाङ्गभेदः शङ्क्यः। पशुवद्भेदोपपत्तेः। वपया प्रातःसवने प्रचरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिनेऽङ्गैस्तृतीयसवने इति वपा पुरो डाश हृदयाद्यङ्गप्रचाराणां कालभेदेऽपि पश्वङ्गानां प्रया- जानां यथा नास्त्यावृत्तिस्तद्वदत्रापीति प्राप्ते ब्रूमः। नावाङ्गतन्त्वं युक्तम्। कुतः। दर्शपूर्णमासकर्मण एकफल- साधनत्वे तत्स्वरूपत एकत्वेऽपि दर्शप्रयोगात् पूर्णमास- प्रयोगस्य पृथक्त्वात्। तच्च पृथक्त्वं वाचनिकात् काल- भेदादवगम्यते। पशुदृष्टान्तस्तु विषमः। न हि मुख्यस्य पशुयागस्य भेदोऽभिहितोऽस्ति। वपादीनान्तु प्रयाजाद्य- पेक्षया मुख्यत्वेऽप्यस्ति महद्वैषम्यम्। प्रयाजादिभ्यो वपा- दयो मुख्यास्तेभ्यो वपाद्यवयवेभ्योऽवयवी पशुर्मुख्यः। अत्रापि प्रयाजादिभ्य आग्नेयादयस्त्रयो मुख्यास्तेभ्योऽपि तेषां समुदायो मुख्यस्तस्य च दर्शस्य कालभेदो विधीयते। अमावास्यायाममावास्यया यजेतेति। तत्र दर्शस्थानीया- यस्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयते चेत्। भवेत् तदा साम्यं नत्वेवं विधीयते। किन्तु वपादिप्रचारस्यैव कालभेदो विधीयते। न हि प्रचारस्याङ्गभूतस्य मुख्ययागत्वमस्ति येन प्रयोगभेदोऽत्रा शङ्क्येत। तस्मात् पशुवैषम्येण मुख्यस्यैव दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोऽस्य प्रयोगभेदे सति

प्रयोगशेषाणां प्रयाजादीनामावृत्तिरिति । एवं वैश्वदेवा-
दिषु द्रष्टव्यम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अग्न्यावधरकाम्यायां प्रातःकालादिवृत्तिषु ।

किंतु सङ्घेषु तन्त्रेण स्युर्भेदेनाथवाऽग्रिमः ॥ ५ ॥

एतस्यशेषनिर्वापा तदद्वारानुपकर्षणात् ।

प्रातर्निर्वापवेषस्यान् मुख्यकालाय भिन्नता ॥ ६ ॥

काम्येष्टिष्वध्वरकाम्यानाम काचिदिष्टिः । तत्र प्रातः-
काले त्रयाणां यागानामाग्नावैष्णवसारस्वत बार्हस्पत्यानां
सङ्घः पठितः । मध्याह्नपराह्णयोरपि तथैव पठितः ।
अष्टाकपालैकादशकपालद्वादशकपालैराग्नावैष्णवौ विशि-
षित इतरत् समानम् । तत्र त्रिषु सङ्घेषु प्रयाजाद्यङ्गानां
तन्त्रम् । कुतः । पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेदिति सङ्घस्य
यागस्याशेषनिर्वापस्य रात्रौ सुप्तजनानां प्रबोधपूर्वकव्यापा-
रात् प्राचीन उषःकालेऽपकर्षे सति निर्वापवदङ्गान्तराणाम-
पकर्षस्य प्रतिभानादिति प्राप्ते ब्रूमः । आग्नावैष्णवं
प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति सामान्येन विहितो यः
प्रातःकालीनो निर्वापः स एव सन्निहितत्वात् पुरा वाचः
इति विशिष्यते । तस्मादुत्तरसङ्घनिर्वापोऽपि मुख्यत्व-
लाभाय तत्तत्कालयोः कर्त्तव्यस्तद्वत् प्रयाजादीनामपि
भेदेनानुष्ठानम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुतोऽग्रिमः ।

पशुभेदाद्वपाककालैक्यात्तन्त्रतोऽन्तिमः ॥ ७ ॥

वाजपेये समदशस्तु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तन्त्रे दानु-सारेण वसा होमोऽभिद्यत इति चेत्। न। प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता। तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणं प्रदानेऽपि साहित्य-मस्ति। कालस्यैको याज्यानुवाक्यान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकातिदेशाच्छक्यते च सह होमस्तस्मात् तन्त्रम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

एकादशिनगो तन्त्रं वसा होमोऽथ भिन्नता।

तन्त्रं शक्यत्वतो भेदः प्रधानार्थंभेदतः॥ ८॥

एकादशिनेष्वाग्नेय सारस्वतसौम्यादिपशुषु वसा-होमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। देव-ताभेदेन प्रधानभेदात्। तत्र याज्यानुवाक्यान्तकालानां भिन्न-त्वेनानुष्ठाने यौगपद्यासम्भवाद्भेदः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

यूपैकादशिनी यूपाहुतेर्भेदोऽथ तन्त्रता।

समीपभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः॥ ८॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियूपं भिद्यते। कुतः। यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति तद्विधानात्। सामीप्यानाञ्च भेदादिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदत्यन्तसामीप्यं सम्भवति यूपदाहप्रसङ्गात्। अतो यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम्। देशैक्यसम्भवादाहुतेस्तत्र तन्त्रता।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

किमङ्गावभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुतामिमः ।
मुख्यत्वेनान्वयान्नैवं प्रयोगेण सदन्वयात् ॥ ८ ॥

इदं श्रूयते । अङ्गावभृथेन चरन्तीति । तत्र वारुणं एककपालोऽवभृथशब्दवाच्यत्वान्मुख्यं कर्म तेन मुख्येनापामन्वयः । श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमन्वाङ्गत्वात् प्रधानमात्रस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आघाराज्यभागादीन्याहवनीयेऽनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः । स्यादप्येवम् । यद्यवभृथ इत्येतावतैव श्रूयेत । इह त्वङ्गावभृथेन चरन्तीति श्रवणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात् साङ्गं प्रधानमप्सु कर्त्तव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

मारुत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गे तन्त्रभिदाऽथवा न
प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रभेदो देशस्य भेदतः ॥ ९ ॥

वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि तेषु मारुतीमामिक्षां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे विहारेऽनुतिष्ठति । इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारेऽनुतिष्ठति । तेषामष्टानां प्रयोगैक्यात् तन्त्रमाज्यभागादिसम्मतानि तच्च तान्येव मारुत्या अपीत्यवासि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः वरुणप्रघासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् । न च विहारभेद आम्नातः । पृथगग्नी प्रणयतः पृथग्वेदी कुरुत इति सोऽयं पृथगनुष्ठानाभावे व्यर्थः स्यात् । नैवम् । हविरासादनमात्रे तद्वेदोपयोगादष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयतो मारुतमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति तद्विभा-

नात्। तस्मात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। देशभेदात् प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि भिद्यते। न च तत्रेदस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता। तदासादनस्य दृष्टहोमार्थता प्रतियोगिनाऽदृष्टार्थत्वकल्पना प्रसङ्गात्। न च प्रयोगभेदेनैवासादनभेदस्यापि सिद्धेः वचनमनर्थकं स्यादिति वाच्यम्। अव्यवस्थया प्रयोगप्राप्तौ तद्व्यवस्थार्थत्वात्। तस्मात्देशेनाङ्गानुष्ठानम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत्।

पञ्चत्विग्वचनान्नैवं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः॥ १०॥

तत्र पूर्वोक्ते विषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेदे इव होतृब्रह्मादीनां कर्तृणामपि भेद इति चेत् नैवम्। वाचनिक पञ्चसंख्याविरोधात्। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्माग्नीध्राः पञ्चर्त्विजश्चातुर्मास्येषु विहिताः। चातुर्मास्यानां पञ्चक्रतूनां पञ्चर्त्विज इति। यद्याग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च होत्रादिभेदः स्यात् तदा पञ्चसंख्या बाध्येत। ननु पञ्चसंख्यासिद्ध्यर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात्। मारुत्यां चाध्वर्युः प्राप्त इति चेत् सत्यम्। प्राप्तावेव तौ उभावुभयत्र व्यवस्थातुं वचनाद्भविष्यति। तत्तु वचनं पूर्वोदाहृतम्। तस्मान्नास्ति कर्तृभेदः।

एकादशाधिकरणमारचयति।

तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽथवा।

तन्त्रमाग्न्यैक्यतो नैवं कर्तृभेदानिवारणात्॥ ११॥

तत्रैवाग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नी-

संयाजादिषु तन्त्रं युक्तम्। कुतः। गार्हपत्यस्यैकत्वात् न ह्याहवनीयवद्दक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति। तस्मात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते। तस्य सत्यध्वर्युणा कृताः पत्नीसंयाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां प्रायत्यां कथमुपकुर्य्युः। तस्मात् अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक् पत्नीसंयाजान् जुहुयाताम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

पर्य्यग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि।
कर्मभ्रेषनिषेधस्य कर्मान्तरविधिर्भवेत्॥ १३॥
किं वोत्कर्षो वसिष्ठस्य यागस्योन्नेतृवदादिमः।
अदृष्टवाक्यभेदाप्तेर्व्याख्याभावेन चान्तिमः॥ १४॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् सचिनुत इति प्रकृत्य श्रूयते। तान् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजतीति ब्रह्मसाम्नालभत इति। सप्तदशसु पशुषु पर्य्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावीकर्मभ्रेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते। अथ निषेधे पर्य्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीत्यत्र कर्मभ्रेषनिषेधस्य प्रतिपन्नत्वात् तत्रापि तन्न्यायेन सप्तदश पशवः पर्य्यग्निकरणान्ताः समाप्याः। आलभतिनाच ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः। कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशूनां त्यागस्याश्च किञ्चिददृष्टं कल्प्येत। वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात्। किञ्च ब्रह्मसाम्नालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणान्न कर्मान्तरविधिः सम्भवति। तस्मात् पर्य्यग्निकरणानन्तरमेव कार्य्यं यः सप्तदशपशूनामालम्भादिशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षः

विरोध्यते। तथा सत्यर्थः प्राप्तः पर्य्यग्निकरणानन्तरभावि कर्मव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानूद्यते।

सर्वोदयाधिकरणमारचयति।

उत्सर्गः किमुत्कर्षस्त्यागो वाद्योऽत्र पूर्ववत्।
अन्वहत्रित्वयोरुत्तमाह पशुत्वयोर्विधौ ॥ १५ ॥
वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः।
तस्मादारण्यवच्छेषत्याग उत्सर्ग इष्यताम् ॥ १६ ॥

अस्त्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित् पञ्चाह-विशेषः स च पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः। तत्र प्रथमे वर्षे विशाखानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदशोक्षोपशवः सप्तदशोक्षाणश्च विहितास्तेषु सर्वेषु पर्य्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं पुंपशूनामुत्सर्गमाम्नाय पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमाम्नाय पञ्चादाम्नायते। त्रींस्त्रीनेकैकस्मिन् अहनि आलभेरन् पष्ठौ-हीरुत्तमेऽहनीति तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृष्वमावास्यासु योऽयं पशूनामुत्सर्गस्तत्र कर्मशेषत्यागो न भवति किं तूत्कर्षः। त्रींस्त्रीनिति वाक्येनालम्भस्याभिधानात्। यथापूर्वं प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षस्तथात्रापि युज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः। त्रींस्त्रीन् एकैकस्मिन् अहनि आलभेरन्नित्यत्र पर्य्यग्निकरणानन्तरभाविनं प्राप्तमालम्भं नूद्यैकाहत्वत्रित्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत। तथा पष्ठौत्तमेऽहनि इत्यत्रोत्तमाहत्वपशुत्वयोर्विधौ वाक्यभेदस्तस्मात् द्गुणद्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरभ्युपेयस्तथा सत्य रण्यपशुष्विवेह सप्तदशोक्षाणः पर्य्यग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदाथवा ।

क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं कालभेदेन भिन्नता ॥ १७ ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्यम् । कुतः क्रयसाहित्यात् सह सोमौ क्रीणाति अभिषेचनीयदशपेययोरिति श्रूयते । तथा सत्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य च सोमे क्रेतव्ये सति क्रयात् पूर्वभाविनां दशपेयाङ्गानामपकर्षात्तन्त्रं स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । भिन्नकालीनयोरभिषेचनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः संसृपाख्याभ्यो दशभ्य इष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमस्ताभ्यः प्राचीनेऽत्यन्तव्यवहिते कालेऽभिषेचनीयः । न च क्रयसाहित्यमस्ति सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्तीति दशपेये क्रयस्य सद्यः कालत्वविधानात् सह सोमाविति वचनेन क्रयार्थोपसंवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ।

हुतार्थकर्मपशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥ १८ ॥

कर्मान्तरं तदापि स्यात् प्रतिपत्तिः प्रयाजवत् ।

प्राधान्यायार्थकर्म स्यात्तत्रावभृथधर्मकम् ॥ १९ ॥

चातुर्मास्ययागेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमामिक्षां प्रकृत्येदमाम्नायते । वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति । तत्रायं प्रयोगप्रकारः । वरुणप्रघासेषु नवहवींषि तेष्वष्टमं हविर्वारुण्यामिक्षा नवमं हविः काय एककपालः वार-

आमामिक्षायां यवपिष्टनिर्मितं मेषमवदधाति तत्र आमि- क्षायुक्तं मेषं सर्वमवदाय हुत्वा ततः एककपालेन प्रचर्य्य आण्डालिमेन वारुण्यामिक्षायाः निष्कासेन यवतुषैश्चाव- भृथमनुतिष्ठतीति । तत्र संशयः । किं वारुण्यामिक्षाया एकमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपाल- प्रचारादूर्ध्वं निष्कासरूपांशान्तरेण तुषैश्च प्रचरितव्य- मित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्षः । उत कर्मान्तरम् । तत्रापि किं प्रतिपत्तिकर्म आहोस्विदर्थकर्मेति । तत्र विप्रकर्ष इति तावत् प्राप्तं कुतः । पशौ तथा दृष्टत्वात् । प्रातः- सवने वपया प्रचर्य्य तृतीयसवने हृदयाद्यङ्गैः प्रचार इति सवनीयपशौ यथा प्रचारविप्रकर्षस्तद्वदत्रापीत्याद्यः पक्षः । तथा सत्यवभृथशब्दवैयर्थ्यं स्यादतः कर्मान्तरमिति पक्षा- न्तरम् । तदाप्यामिक्षा हविः शेषस्य निष्कासस्यास्मिन् कर्मणि हविष्ट्वायोगात् प्रयाजशेषन्यायेन तत् प्रतिपत्तिः स्यात् । यथा प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयतीत्यत्र शेषं संस्कर्त्तुमभिघारणं तथात्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः । तस्मिन् पक्षे निष्कासस्य संस्कार्य्ये द्रव्यत्वेन प्राधान्यान्निष्कासमिति विभक्तिव्यत्ययः स्यादतोऽवभृथस्य प्राधान्यायार्थकर्मत्वमेष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नास्त्यव- भृथस्तदा तत्कर्मातिदेशाय तन्नामनिर्देशोऽस्त्विन्यदीयद्रव्य- शेषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकस्तस्मादर्थं कर्म ।

षोड्शाधिकरणमारचयति ।

प्रायणीयस्य निष्कासे योऽनिर्वापोऽर्थकर्मवत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥२०॥

उत्तमः पूर्ववच्चैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ।
मध्योऽस्तु नोपयोक्ष्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमभिनिर्वपतीति । अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकम् उदयनीयस्य प्रकृतत्वाद् भिन्नप्रकरणाम्नातावभृथधर्मातिदेशवदुदयनीयधर्मातिदेशासम्भवान्नार्थकर्मत्वम् । तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि न सम्भवति । उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मादुदयनीयस्य संस्कारः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वेद्यादिस्तु स्वकाले स्यात् तत्काले वेतराङ्गवत् ।
मुख्यकालेन पूर्वद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालतः ॥ १ ॥

वेदिर्वेद इध्मा बर्हिरित्यादेः सम्पादनरूपमङ्गानुष्ठानं प्रधानस्यैव काले कर्तव्यम् । प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन सह देशकालकर्तृैक्यस्य निर्णीतत्वादिति चेत् न कालादिभेदस्य वाचनिकत्वात् । पूर्वद्युरमावास्यायां वेदिं करोतीत्यादिः कालभेदः । यथावभृथेन चरन्तीत्यादिदेशभेदः । अन्यो सौत्रामण्याश्च दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदः । षड्गवा दक्षिणेति सौत्रामण्यां श्रुतम् । तस्माद् वेद्यादौ स्वस्वकालादयो द्रष्टव्याः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतिकर्म पृथक्कार्य्यमाधानं यदि वा सकृत् ।

प्रयाजवत् पृथङ्नैवं स्वकालत्वसमत्वतः ॥ २ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म पृथक्कार्य्यमिति चेत् । न । आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहिते तत् तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणा सम्बन्धः समानः । न च प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्यः । आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । आहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्येन त्वैष्टिकयागकसौमिकदार्विकहोमेषु उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्तन्त्रेणानुष्ठानम् । यद्यप्याधानं नेष्टादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथापि पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारत्वाच्चाङ्गत्वमभ्युपेत्यैवं चिन्ता ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपोभिन्नोऽथतन्त्रता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयो विहितास्तेषु यूपभेदो युक्तः । कुतः अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपदेशादितरयोश्चोदकाभ्यामतिदेशादिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदियमग्नीषोमीयपशोः काले यूपस्योत्पत्तिः । किन्तु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति क्रीते राजनीतितत्कालविधानात् । तत आधानवत्सर्वार्थत्वं सम्भवति । यथा स्वकाले रूपन्नमाधानं

न तद्वाक्यशेषैस्तेषु तेषु कर्मसु तथा स्वकाले छेदनादिना निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र विनियोज्यः। तस्मात्तन्त्रेण यूपः सम्पाद्यः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

संस्कारास्तक्षणाद्याः किं भिन्नास्तन्त्रेण वाऽग्रिमः।
पशुकालत्वतो नैवं यूपत्वापादका यतः। ४॥

तक्षणपर्यूहणादयो यूपसंस्काराः पशुकालीनत्वात् नियोजनादिवत् त्रिषु पशुषु भेदेन कर्त्तव्या इति चेत्। नैवम्। छेदनवक्षणादीनामपि यूपकालीनत्वात्। न खलु यूपो नाम कश्चिल्लोके प्रसिद्धः पदार्थोऽस्ति येन तस्य छेदनमात्रेण तत्तद्विधिः कृतार्थः स्यात्। किं तर्हि छेदनतक्षणादिना यूपसंज्ञामाश्रित्यैव विधीयते। यथा सति यैः छेदनतक्षणादिसंस्कारैर्यूपत्वमापद्यते ते सर्वे छेदनकाल एवानुष्ठेयाः। तस्मात् त्रिष्वपि पशुषु यूपच्छेदनवक्षणपर्यूहणादयस्तन्त्रेणानुष्ठेयाः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

स्वरुर्भिन्नोऽथ वैकः स्यादस्वकालत्वतो भिदा।
प्राथम्यमेकशकले तच्च स्यादविशेषतः॥ ५॥

शकलः स्वरुरित्युच्यते। स च भिन्नेषु पशुषु भिन्नः सम्पाद्यः। कुतः। अस्वकालत्वात्। न हि यूपस्येव स्वरोः कश्चित्प्रातिस्विकः कालः श्रूयते। ततः स्वरुणा स्वधितिना च पशुमनुक्त्वाऽन्यजनकालीनत्वादञ्जनवद्भेद इति प्राप्तेऽभिधीयते। यः प्रथम आपतेत् स स्वरुःकार्य्य इति श्रुतं प्राथम्यमेकस्मिन् शकले युक्तम्। स च शकलो यूपकालीनः

पशुविशेषसम्बन्धे हेतुमलभमानो यूपवत्तन्त्रेण सर्वेषु पशुषु उपकरिष्यति।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

अवभृथे विषाणायास्त्यागोऽङ्गैः किं विकल्प्यते।
किं वा नियम्यतेऽन्त्येऽह्नि स्यादाद्यो बाधसाम्यतः ॥६॥
कण्डूयनं न हस्तेन श्रुतमर्थात्तु तद्भवेत्।
श्रुतबाधाद्वरं तस्य बाधोऽतोऽन्त्ये नियम्यताम् ॥७॥

कृष्णविषाणया कण्डूयते। नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति ज्योतिष्टोमे श्रुतम्। प्रासनमवभृथयोः द्विविधकाले चोदकप्राप्तम्। तत्र प्रथमे चरमे वाऽह्नीत्येवं विकल्प्यते। कुतः। उभयत्र बाधसाम्यात्। यदि प्रथमेऽहनि प्रास्येत् तदानीमुत्तरेष्वहःसु चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात् प्राचीनं विषाणया कण्डूयनं बाध्येत। चरमेऽह्नि तत्प्रासने पूर्वेष्वहःसु दक्षिणानयनादूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तं बाध्येत। तस्मात् समबलत्वेन विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। न हि हस्तेन कण्डूयनं किञ्चिच्छ्रुतं किन्तु विषाणाया असन्निधायाम् अर्थात् प्राप्यते कामं तस्य बाधोऽस्तु। श्रुतं विषाणया कण्डूयनमबाधितुं चरमेऽह्नि प्रासनं नियम्यते।

सप्तममधिकरणमारचयति।

नानाबीजेषु यागेषु वा मिश्रणं च पूर्ववत्।
मिश्रितैतद्विधौ न स्याद्विविधत्वे तदुत्तमम् ॥८॥

राजसूये नानाबीजयुक्ता यागाः श्रुताः। अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां

सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादिना प्रकृतौ प्रणीताप्रणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृदाह्वानकाले विसर्गः श्रुतः। स चात्र चोदकप्राप्तः। तत्र प्रथमे चरमे वा हविषि हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पित इति पूर्वः पक्षः। अस्तीयं पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का हस्तेन कण्डूयनं न विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति। तत्रेदमुत्तरम्। विहितस्य वाङ्नियमस्यावधित्वेनाद्यं हविष्कृदाह्वानकालीनो वाग्विसर्गोऽनूद्यते वागप्राप्तत्वात्सैव विधीयत इति। तस्मात् प्रासनाद् विसर्गोऽपि चरमकाले नियम्यते।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम्।
तन्त्रित्वादादिमोऽन्त्यः स्याद्वाग्यमात् कर्तृसंस्कृतिः॥८॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति तथापि कल्प्य चिन्तेयम्। तत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्जनीया। कुतः। पशोस्तान्त्रित्वात्। पशुपुरोडाशस्य प्रासङ्गिकत्वेन पशावनुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः। वाग्यमो नादृष्टार्थः। किन्तु तत्कर्तृसंस्कारार्थः। तथा सति पुरोडाशे तदभावे सत्यसंस्कृतकर्तृ तदनुष्ठानं प्रसज्येत। तस्मान्नियतां वाचं पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वानकाले विसृजेत्।

नवमाधिकरणमारचयति।

किमग्नीषोमीयः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाग्विसृष्टवतः।
योगे सर्वार्थता नैवं मुख्यधर्मोऽग्नौ तदन्तिमः॥ ९ ॥

अग्निचयने योगविमोकौ अग्नेः श्रुतौ। अग्निं युनज्मीति मन्त्रहोमो योगः। इमंस्तनमिति मन्त्रहोमो विमोकः। स च साङ्गप्रधानविषयः। सर्वप्रयोगान्ते कर्त्तव्यः। योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासम्भवादिति प्राप्ते ब्रूमः। पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेष यज्ञस्तमाप्नोति इत्यनेन मोचने यज्ञप्राप्तिवचनेन योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्य्यात्।

तदेवाधिकरणं वार्त्तिकमतेनारचयति।

व्यत्यस्तौ तावुभौ पक्षावुत्पत्तावविशेषतः।

सर्वार्थत्वञ्च यो भाति सर्वान्तेऽतो विमोचनम् ॥ ११ ॥

प्रधानान्ते विमोक इति यो भाष्ये सिद्धान्तः स एवात्र पूर्वः पक्षः। अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेव तद्युनक्तीति एतद्योगस्योत्पत्तिवाक्यम्। पञ्चभिर्युनक्तीति गुणविधिः। तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानगामी योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति। गुणविधिशेषेऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमाचष्टे। किन्तु साङ्गम्। तस्माद्योगस्य सर्वार्थत्वाद्विमोकोऽपि सर्वान्ते कर्त्तव्यः।

द्वादशमाधिकरणमारचयति।

उपसत्कालसुब्रह्मण्या गणे भिद्यते न वा।

प्रधानभेदाद्भेदः स्यात् कालभेदान्न भिद्यते ॥ १२ ॥

अहर्गणेषूपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदाद्भिद्यत इति चेत्। न। पूर्वकालीनतया यूपन्यायेन तन्त्रत्वात्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

सुत्याकालीनमाम्नानं तन्त्रं स्याद्भिद्यतेऽथवा।
यूपाहुतितया तन्त्रं सुत्याकालतया भिदा॥ १३॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यासन्निधौ कृतमपि सुत्याकालाम्नानं सर्वेष्वहःसूपकरोतीति। यथा यूपैकादशिन्यां दृष्टिगोचरे देशे क्रियमाणाज्याहुतिः सत्यप्यर्थादेकयूपसन्निधौ सर्वेषामुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः। अन्यसुत्याकालीनेनाम्नानेनान्यत्र नास्त्युपकारः। कालविशेषस्यापि तत्प्रयोजकत्वात्। अन्यथा ग्रहादीनामपि तन्त्रत्वापत्तेः। तस्मादाम्नानं भिद्यते।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

देशपात्रर्त्विजोऽन्यस्मिन् प्रयोगेऽर्ह्या उतेच्छिकाः।
भुक्त्यर्थपर्णवत्तेऽन्ये वासोवत्तेऽनुरेच्छिकाः॥ १४॥

समे यजेतेत्युक्तो देशः। जुह्वादीनि पात्राणि। अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः। तच्चैकस्मिन् प्रयोगे उपयुक्ता निरिष्टकत्वान्न प्रयोगान्तरमर्हन्ति। इष्टान्निर्गता निरिष्टाः कुत्सिताः। निरिष्टा निरिष्टकाः पुनःप्रयोगा नर्हा इत्यर्थः। यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपलाशादिपर्णं प्रक्षाल्यापि न पुनस्तच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति। तथात्राप्यन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे सम्पाद्या इति प्राप्ते ब्रूमः। यथा वस्त्रं प्रक्षाल्यापि पूर्वदिने प्रावरणायोपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति शिष्टास्तदासौ दिनान्तरे स्वीकुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम्। इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र

शिष्टाचार एव प्रमाणम्। शिष्टाश्च देशादिनियमेन न त्यजन्ति तस्मादैच्छिकाः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

माभूदन्यत्व नियमः पात्रे तन्त्रं किमैच्छिकम्।
नियतं वाग्रिमो देशवन्नैवं प्रतिपत्तितः॥ १५॥

देशपात्रत्विजां साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते सति पुनः पात्रान्तरेषु नियमानियमसद्भावश्चिन्त्यते। प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरेष्विति नियमो नास्त्यस्तीति संशयः। यथा देशे कर्तृषु च तदेवेति नियमो नास्ति ऐच्छिकत्वोक्तत्वात्तथा पात्रेष्वपीति चेत्। नैवम्। आमरणं पात्राणां धारणीयत्वात्। आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानेनामरणं धारणमेवावगम्यते। ननु पात्रैरिति तृतीयया अर्थगुणभावावगमादर्थकर्मेदं नतु प्रतिपत्तिः। तथा सति पात्रान्तरैरपि दाहसिद्धेर्न धारणनियम इति चेत्। नैवम्। दक्षिणे पाणौ जुहूमासादयतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावधारणात् पूर्वेषामेव धारणम्। तस्मात् सर्वेषु प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

किं पौर्णमासमारभ्य यद्वाधानमिवं धृतिः।
प्रकृत्यर्थतयाद्यः स्यात्मरणानियमोत्परः॥ १६॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते ब्रूमः। आधानकाले पवमानेष्टिषु चोदकप्राप्तत्वात्पात्राणामाधानमारभ्य धार

र्यितव्यानि। अन्यथाधान पौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पात्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात्। तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्यपरः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

प्राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शस्त्रसोमतः।
ऊर्ध्वं वा विकृतौ वोत परस्तात् सर्वसोमतः॥ १७॥
आर्भवे चोदकादुक्त्या शक्तिभ्यां तदनन्तरः।
श्रुतिबाधस्तदा तस्मात् तृतीयो विकृतित्वतः॥ १८॥
पशवो न हि सोमस्य विकारा अविशेषतः।
उक्तत्वात् सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचर्य्यते॥ १९॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः। तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः। तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः। ततो वैश्वदेवग्रहपर्य्यन्ताः शस्त्रवन्तः सोमाः। ततो शस्त्रेषु अवशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वं उक्थ्यादयः सोमविकाराः। इत्येवं स्थिते प्राजापत्य पशूनामार्भव काले प्रचारः। कुतः। प्रकृतौ तस्य प्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तत्वादित्याद्यः पक्षः। उपरिष्टात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरतीति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वं कालो विधीयते। यदि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनसोमेभ्यः ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्तीति योच्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमनर्थकं स्यात्। अतस्तृतीयसवनसोमानामुपरीति वक्तव्यम्। यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्येत तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृष्यते। ततः प्रत्यासत्तये शस्त्रिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः

पक्षः । उपरिष्टात् सोमानामित्यविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत । तस्मात्कृत्स्नवतां तदुच्छिष्टानाञ्च सोमानामुपरिष्टादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति स प्रचारः कार्य्यः । तस्य विकृतिकालत्वात् । प्राजापत्यपशूनाञ्च विकृतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवायं कालः । पशवस्तु न सोमविकाराः । तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानाञ्च वैकृतानाञ्च सर्वेषां सोमानामुपरिष्टात् प्राजापत्यपशुप्रचार इति राद्धान्तः ।

षोड़शाधिकरणमारचयति ।

सवनीय पुरोडाशे देवोत्कर्षो न विद्यते ।

अस्ति वा पश्वङ्गत्वात् नान्यथा भावतोऽस्ति सः ॥२०॥

ज्योतिष्टोमे सवनीय पशुस्तन्त्री । सवनीय पुरोडाशः प्रसङ्गी । तस्मिन् पुरोडाशे देवता अम्नाताः । अग्नयिन्द्राय हरिवते धानाः पूषण्वते करम्भमित्यादिना । तत्र देवतावाचिनां हरिवदिन्द्रपूषण्वदिन्द्रादिपदानामुत्कर्षो विषयः । तस्य चैवं सम्भावना । सवनीय पशोस्तावदनुयाजा उत्कृष्यन्ते । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजानामाग्निमारुतशस्त्रादधस्तनं स्वकालं निवार्य्योर्ध्वकालस्य विहितत्वादुत्कृष्टेष्वनुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकोऽप्युत्कृष्यते । तस्मिंश्च सूक्तवाके देवता वाचीनि पदानि प्रयोक्तव्यानि । प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक् सूक्तवाको नास्ति । ततः पशुसम्बन्धिसूक्तवाकोत्कर्षेण पुरोडाशसम्बन्धिदेवतावाचिपदोत्कर्षः सम्भावितः स चोत्कर्षो नास्तीति

तावत् प्राप्तम्। कुतः। तासां देवतानां पृथगनङ्गत्वात्। मैवम्। सूक्तवाकमन्त्रेण पृथगुच्चारितानां देवतानां देवतापदानामन्वयाभावात्। सूक्तवाके ऽग्निमिन्द्राय हरिवते धाना अयं यजमान इत्यस्यान्वयः। तस्मादुत्कर्षोऽस्तीति सिद्धान्तः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः।

—०ः०—

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

सोमा पौष्णादिके तन्त्रमङ्गानामुत भिन्नता।

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः॥ १॥

राजसूये श्रूयते। सोमा पौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रा पौष्णश्चरुः पौष्णश्चरुःश्यामो दक्षिणेति। आग्ना वैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रा वैष्णवश्चरुर्वैष्णवस्त्रिकपालो वामनो दक्षिणेति। तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम्। कुतः। कृत्स्नस्य राजसूयस्य फलैकत्वेन तदेकदेशयोरपि फलैकत्वात्। न च दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति येनावापः शङ्क्येतेति प्राप्ते ब्रूमः। श्याम वामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानतानां कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

राजसूये प्रक्रमस्य कर्त्तारो नियता न किम्।

नियता वा दक्षिणानां भेदादनियता यमी॥ २॥

अनेक समुदायात्म राजसूयाय ते वृताः ।
आदौ तेन नियम्यन्ते विशेषे दक्षिणाभिदा ॥ २ ॥

राजसूयस्य ये कर्तारस्त एवा समाप्तेर्नियम्यन्ते। दक्षिणादि भेदेन कर्तृभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्। तथा च यथा दक्षिणया ये परिक्रीतास्ते तदीयकर्मानुतिष्ठन्तु। इतरस्मिन् कर्मणि दक्षिणान्तरेण ते वाऽन्ये वा परिक्रीयन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः। अनेन राजसूयसंज्ञेन कर्मसमुदायेन मां याजयेत्येवमादौ यजमानेन वृतत्वात्। आसमाप्तेस्त एव कर्तारः। इत्थमेव वरणं न्याय्यम्। समुदायस्यैकफलत्वात्। प्रतिकर्म पृथग्वरणे गौरवात्। कदाचिद्वरीतव्यानामलाभे विघ्नप्रसङ्गाच्च। कर्त्रैक्येऽपि कर्तृत्वधर्मविशेषे दक्षिणाभेद उपयुज्यते। पूर्वकर्तृत्वाधिष्ठानभूता एव वामनेन क्रीताः सन्त आग्नावैष्णवा वार्ट्टिकं कुर्युः। अयुतेन क्रीताः सन्तोऽभिषिचमोयमिति कर्तृत्वधर्मविशेषः। तस्मान्नियताः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

अवेष्टा वहुतन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽग्रिमः ।
औत्पत्तौ दक्षिणा भेदाल्लिङ्गं बाह्यप्रयोगगम् ॥ ३ ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते। दिशामवेष्ट्यो भवन्तीति। ताश्चावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेव साम्नायन्ते। आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा ऐन्द्रमेकादशकपालमृषभो दक्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी प्रष्ठौही दक्षिणा मैत्रा वरुणी मामिक्षां वशां दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शीतिपृष्ठो दक्षिणेति। तास्ववेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानामनु-

ष्ठानम्। कुतः। तल्लिङ्गात्। यदि ब्राह्मणो यजेत् बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेद्यदि राजन्यं ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति। तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्ये लिङ्गम्। तदैक्याच्च तन्त्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमादङ्गानां भेदः। लिङ्गन्तु बहिः प्रयोगविषयम्। अस्ति च प्रयोगद्वयम्। राजसूयप्रकरणपाठादन्तः प्रयोग एकः। न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्त्तुं शक्यः। राजसूयाङ्गभूतदिग्व्यवस्थापननिमित्तोत्पातपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्सम्बन्धावगमात्। तथाच श्रूयते। ईश्वरो वा एत्र दिशो नूत्मदितोः यं दिशोऽनुव्यवस्थापयति दिशामवेष्टयो भवन्ति। दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादायेति। राजसूयाद्बहिः प्रयोगस्त्वेतयान्नाद्यकामं याजयेदिति विहितः। न चासौ राजसूयान्तःपाती। यदि ब्राह्मण इत्यादिना इत्यादिना वर्णसंयोगावगमात्। राजसूये च ब्राह्मणवैश्ययोरनधिकारात्। तस्माद् बहिः प्रयोगोऽङ्गं तन्त्रम् अन्तः प्रयोगे भेद इति निर्णयः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

पवमानेष्टि हविषां तन्त्वं भेदोऽथवाग्रिमः।

साध्यदेवाद्य भेदान्नो काम्यभेदोऽत्तितोऽन्तिमः॥ ४॥

आधानप्रकरणे पठ्यते। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तैरेतै र्हविर्भिः साध्यस्याग्नेरेकत्वाद्देवभेदाभावादङ्गानां तन्त्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। यः कामयेतोत्तरं वरीयान् श्रेयान् स्यामिति

तस्मान्नये पवमानाय विकल्प्याह पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समावद्धविषौ निर्वपेदिति वचनात् काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽप्रभेदः उत्तरयोस्त्वङ्गं नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां तन्त्रम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

द्वादशाहे सदीक्षोपसत्के दिनमानकम् ।
शतत्रयं द्वादश वा षट्त्रिंशद्वाविमौ यतः ॥ ५ ॥
एकैककर्मणोऽङ्गोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।
एकैकं तद्गुणानां दिनानां पञ्चविंशतिः ॥ ६ ॥
अङ्गानां द्वादशता श्रुत्या मध्यमपक्षतोऽपि किम् ।
कार्या द्वादशसंख्यासतुल्यापाश्रुत विकम् ॥ ७ ॥
एकैकस्यैव यागस्य विकृतित्वादियद्दिनः ।
अनुष्ठानकालबाधात्सतुष्यं क्रियते विधा ॥ ८ ॥
दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृताः ।
साङ्गस्य द्वादशाहस्य षट्त्रिंशद्दिवसा मताः ॥ ९ ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म तत्प्रति सदीक्षस्य सोपसत्कस्य ज्योतिष्टोमस्य विकृत्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानामुपसदां दीक्षाणाञ्च प्राकृतसंख्याबाधनाय पृथक् द्वादशत्वं श्रुतम् । ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि सुत्यार्थमेकं दिनमिति पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्याङ्गानां द्वादशाभिरावृत्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः पक्षः । तथा सत्यङ्गानां द्वादशत्वं श्रूयमाणं बाध्येत । तस्माद् द्वादशदिवसा इति मध्यमः पक्षः । तदापि दीक्षोपसद्भ्यां सङ्गाभ्यामुपेतस्यैकैकस्याह्नः साङ्गत्वातिदेशाद्-

विकारत्वात् तत् सर्वं सद्य एव कर्त्तव्यमित्येकः पक्षः। प्रकृतौ दीक्षोपसद्धोमानां स्वकालात् प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि तथैवानुष्ठानं प्राप्तं तत्र मुख्यकालेऽनुष्ठानं बाध्येत। तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि विभज्यानुष्ठानमिति पक्षान्तरम्। द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा द्वादशोपसद इत्यङ्गयोर्मुख्यस्य च पृथक् द्वादशत्वश्रुत्या षट्‌त्रिंशद्दिनानीति सिद्धान्तः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

सवनीयादिकं तत्र सकृत् स्याद् भिद्यतेऽथवा।
प्रयोगैक्यात् सकृन्नैवं मुख्यकाले विधानतः॥ ५ ॥

तत्र द्वादशाहे सवनीयपश्वादिकमङ्गं दीक्षादिवत् सकृदेवानुष्ठेयम्। कुतः। द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति प्रयोगैकत्वावगमादिति चेन्मैवम्। दीक्षादीनामन्यस्मिन् कालेऽनुष्ठेयत्वात्। सवनीयादिकन्तु मुख्यकालेऽनुष्ठेयम्। अतो मुख्यकालानां भेदाद् भिद्यते।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

उपसत्काल आह्वानं द्वादशाहे विकारभाक्।
न वाद्य उपलक्ष्यत्वादह्नां प्रकृताविव॥ ६ ॥
सुत्यागमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः।
विकारमन्तरेणात्र तत्सिद्धेस्तेन तन्त्रता॥ ७ ॥

उपसत्काले यत्सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति तद्द्वादशाहे चोदकप्राप्तं तस्य मुख्यकालादन्यः काल इति कृत्वा तन्त्रत्वं पूर्वपादे पूर्वं निर्णीतम्। इदानीमन्योऽत्र ऊहरूपो

विकारस्तन्त्रावाप पर्य्यवसायी विचार्य्यते। विकृतौ प्रथमोपसद्दिनमारभ्य त्रयोदशेऽह्नि प्रथमसुत्या चतुर्दशेऽह्नि द्वितीयसुत्येत्येवं क्रमेण चतुर्विंशेऽह्नि चरमसुत्या भवति। तथा च प्रकृतौ चतुरह इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन सुत्याया उपलक्षितत्वात्। अत्रापि द्वादशानां सुत्यानामहःशब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विशेषणीभूतचतुःसंख्यास्थाने यथोचितं त्रयोदशचतुर्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वेन विकारो भवति। ततो विशेषणभेदेन विशेष्यस्याहःशब्दस्यापि द्वादशकृत्व आवृत्तावर्थात्सुब्रह्मण्याह्वानस्यावापः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृताविन्द्रस्य सुत्यागमनमात्रं विवक्षितम्। चतुरहत्वमर्थप्राप्तमनूद्य तत उभयविवक्षायां सुत्यामागच्छ चतुरह आगच्छेति वाक्यं भिद्येत। तथात्रापि त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छेत्येवंविधं विकारमन्तरेण चतुरहे सुत्यामागच्छेत्येवाह्वानेऽपि चतुरहःशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात् सुत्याकारेण द्वादशानामेकत्वादशेष सुत्यागमनं सिध्यति। तस्मादूहरूपविकाराभावात् पूर्वोक्ततन्त्रं सुस्थितम्।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नोवाङ्गभेदतः।
भेदो नैवं विशेषाह्नश्रपणादौ प्रभुत्वतः ॥ ८ ॥

वाजपेये समस्तप्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य चाश्रपण्याश्च भेदः स्यात्। तत्तत् पश्वङ्गानां भिन्नत्वात् नैवम्। पश्वङ्गानां बहुत्वेऽपि प्रौढ़कुम्भ्यादेर्दृष्टार्थे श्रपणादौ प्रभुत्वात् तस्मात्तन्त्रम्।

नवमाधिकरणमारचयति ।

किमेकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता नवा ।

असन्देहाय भेदो न लिङ्गादेवास्य सिद्धितः ॥ ९ ॥

भिन्नदेवताकेष्वेकादशिनेषु पशुष्वेक कुम्भिपाके सति किमङ्ग कां देवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोः सम्बन्धीति सन्देहे सति प्रदानं सम्बकीर्य्येतम् । तस्मात् कुम्भ्यादेरावाप इति चेत् मैवम् । चिह्नकरणमात्रेणैव सन्देहापगमसिद्धेः लाघवात् तस्मादत्रापि तन्त्रम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्वतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तित्वात् साङ्कर्य्येणाप्यदोषतः ॥ १० ॥

एकादशिनेषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यं कुतः । अङ्गानामिव वसानां चिह्नकरणासम्भवेन साङ्कर्य्यप्रसङ्गात् । मैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रतिप्रयोजकत्वाभावेन द्रव्यस्यमपार्थं कुम्भीभेदप्रयोजकत्वस्य दूरापेतत्वात् । न चात्र द्रव्यसाङ्कर्य्यं दोषाय भवति । व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् । ननु तत्तद्देवताविषययाज्यानुवाक्यान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । वाढम् । तथैवात्रैर्चान्ते तद्धूयताम् । किमायातं द्रव्यसाङ्कर्य्ये । तस्मात् कुम्भ्यादेस्तन्त्रं न त्याज्यम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेस्तन्त्रं भेदोऽथवाग्रिमः ।

पूर्ववत्पाकवैषम्ये साहित्यासम्भवाद्भिदा ॥ ११ ॥

एकजातिषु पशुषु यथा कुम्भ्यादेस्तन्त्रं पूर्वोक्तं तथा

त्वारीति चेत् मैवम्। अवैरङ्गानि सहसा पच्यन्ते प्रजाङ्गानि विलम्बेन ततः साहित्यासम्भवात् कुम्भादेर्भेदः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्त्रमहत्त्वतः।
कुम्भीवत्तन्त्रता मैवं भेदः स्यात् प्रकृताविव ॥ १२ ॥

इदं श्रूयते यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति। यथा प्राजापत्येषु कुम्भमहत्त्वेन तन्त्रं तथात्रापि तन्त्रमिति चेत् मैवम्। प्रकृतौ प्रति पुरोडाशं कपालभेदेन तद्वदस्यैव चोदकप्राप्तेः। किं चात्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेषु व्यवस्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेर्न कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत्। तस्मात् प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत् सकृदेव वा।
प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मैक्येन सकृद्भवेत् ॥ १३ ॥

अवरक्षो दिवः सपत्नं बध्यासमित्य वहन्तीत्यवघाते विहितो मन्त्र आवर्त्तनीयः। अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् प्रहाराणाञ्च भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। तण्डुलनिष्पत्तिपर्य्यन्तत्वेनाच्छिन्नप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वात् तत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्वासकृदग्रिमः।
विशेषाग्रहणात् मैवमवघातस्य भेदतः ॥ १५ ॥

राजसूये नानाबीजेष्टौ बीजानामवघातस्याङ्गभूतो मन्त्रोऽयमितदर्थं इति विशेषस्याग्रहणमात्रत्वात् सकृदादौ प्रयोज्य इति चेत् मैवम्। अवघातानां भिन्नत्वेन समन्त्रकत्वाय प्रत्यवघातं मन्त्रस्यावर्त्तनीयत्वात्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

निर्वापादिषु तन्मन्त्राः सकृद्भेदेन वाऽग्रिमः।
द्रव्यकर्मैक्यतो नैके संस्कारस्य पृथक्त्वतः॥ २०॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापबर्हिर्लवनवेदिपरिस्तरणाज्यग्रहणेष्वावृत्तयः श्रुताः। चतुरो मुष्टीन्निर्वपति। अयुजो मुष्टीन् लुनाति। त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदिं स्तृणाति। चतुर्जुह्वां गृह्णातीति। तत्र निर्वापादि मन्त्रा विहिताः देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि। बर्हिर्देवसदनं दामि। ऊर्णाम्रदसं त्वा स्तृणामि। शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामीति च तत्र मन्त्राः। द्रव्यैक्यात् कर्मैक्याच्च व्रीह्यवघातन्यायेन सकृत्प्रयोज्या इति प्राप्ते ब्रूमः। समन्त्रकप्रथममुष्टिनिर्वापेण ये संस्कृतास्तण्डुलास्तेभ्योऽन्ये मुष्ट्यन्तरनिर्वापेण संस्कार्याः अतस्तत् संस्कारसिद्धये नानाबीजन्यायेन मन्त्रावृत्तिरेवं लवनादिषु योज्यम्।

षोडशाधिकरणमारचयति।

वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्यः सकृदेव वा।
आद्यः स्यात् प्रोक्षणित्वात् संस्कार्यैकत्वतः सकृत्॥ २१॥

वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम्। तत्र मन्त्र आम्नायते। वेदिरसि बर्हिषे त्वेति तत्र त्रिः प्रोक्षणक्रियया आवृत्त्या

तन्मन्त्रस्याप्यावृत्तिरिति चेत्। मैवम्। संस्कार्य्यवेद्यां एकत्वेन स मन्त्रकप्रथमप्रोक्षणे तत् संस्कारसिद्धौ पुनर्मन्त्रवैयर्थ्यात्। प्रोक्षणावृत्तिस्तु वचनिकीति वैषम्यम्।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

एककालीन बह्वङ्गकण्डूमन्त्रोभिदा न वा।

अङ्गभेदान् मन्त्रभेदो निवृत्त्येकत्वतो न स। २२॥

ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयत इति प्रोक्तसाधनोपेतेषु कण्डूयनेषु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादिको मन्त्रो विहितस्तत्र युगपद्बह्वङ्गेषु उत्पन्नायां कण्ड्वां प्रत्यङ्गमभ्यस्यमाने कण्डूयनेऽभ्यासः कर्त्तव्यः। कुतः। कण्डूयितव्यानामङ्गानां भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। नह्यङ्गशेषो मन्त्रः। येन तद्भेदमभ्यसेत्। किन्तु कण्डूनिर्वृतये यत् प्राप्तं कण्डूयनं तदेव कृष्णविषाणादिविशिष्टत्वाकारेण विधीयते। विधीयमानस्य तस्य कण्डूयनस्य शेषोऽयं मन्त्रः। तेन च 'कण्डूयने नात्मनि निर्दुःखत्वलक्षणः संस्कार उत्पाद्यते। ततः संस्कार्य्यात्मन एकत्वात् सकृन्मन्त्रपाठेन तत्सिद्धेर्नावघातवन्मन्त्रस्यावृत्तिः। कण्डूयनन्तु दृष्टप्रयोजनपर्य्यन्तं प्रत्यङ्गं नानाबीजावघातवदावर्त्त्यताम्। तस्मात् सकृदेव कण्डूयनमन्त्रः।

अष्टादशाधिकरणमारचयति।

स्वप्नादिमन्त्र आवर्त्त्यो नो वाद्योऽस्त्वन्तरायतः।

क्रतुशो दैशे प्रवृत्तत्वान्निमित्ताभेदतः सकृत्। २३॥

दीक्षितस्य स्वप्नवदुत्तरणवृष्टिक्लेदना मेध्यदर्शननिमित्तकास्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः। त्वमग्ने व्रतपा असीत्यादिः

स्वप्नमन्त्रः। देवीराघो अपां न पादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः। उन्दतीर्बलन्धत्त इत्यादिर्वृक्षच्छेदनमन्त्रः। अबद्धं मन इत्यादिरमेध्यदर्शनमन्त्रः। यदि निद्रामध्ये प्रबोधैरल्पैर्व्यवधीयेत। नदी च बहुस्रोतो युक्ताद्वीपैः। वृक्षश्च विच्छेदैः। अमेध्यानि च देशैः। तदा ते रन्तरायैर्निमित्तेषु भिद्यमानेषु नैमित्तिका मन्त्रा आवर्त्तनीया इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधानान्निमित्तमेकम्। एवमितरत्रापि योज्यम्। तस्मान्नाऽस्त्यावृत्तिः।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रोभिन्नो नोवात्र विश्रमैः।
प्रयाणभेदाद्भिन्नो नो गत्यैक्यादनिवृत्तितः॥ २४॥

भद्रादभिश्रेय इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः। तस्य दीक्षितस्य विश्रमभेदेन निर्गमनभेदाद्भेद इति प्राप्ते ब्रूमः। निर्गमनादारभ्य पुनःप्रवेशपर्य्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्यादेकमेव प्रयाणं ततो न मन्त्रावृत्तिः।

विंशाधिकरणमारचयति।

तन्त्रेणोपरवे मन्त्रोभिद्यतं वा बहूक्तितः।
तन्त्रं बहूक्तिः पूजार्था भिन्नो सोभेय भेदतः॥ २५॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे पीठपादचतुष्टयाकारा बाहुमात्राः खाताः उपरवनामकाश्चत्वारो गर्त्ताः। तदीयखननमन्त्रे बहुवचनं श्रूयते। रचोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति। तच्च प्रत्युपरवं मन्त्रावृत्तौ नोपपद्यते। तस्मात्तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः। एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमाचा-

आदिष्विव प्रतीकं अक्षम्। खेदाख्त उपरवा भिन्ना:।
ततः खननभेदेन तदङ्गभूतो मन्त्र आवर्त्तनीयः।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम्।
तन्त्रं न वा सहत्वार्थं तन्त्रं नो कालभेदतः॥ २१॥

सवनीयेषु पञ्च पुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रप्रोक्षणादिमन्त्रः। प्राजापत्येषु पशु अध्रिगुप्रैषमन्त्रः। कृष्णग्रीवयोः पशोरनुवाक्या मनोतामन्त्रौ। हवीष्कृदेहीति हविष्कृन्मन्त्रः। दैव्याः शमितार इत्याध्रिगुप्रैषमन्त्रः। अग्ने नय सुपथेति पुरोनुवाक्यास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोतामन्त्रः। एते चतुर्विधा मन्त्राः स्वस्वविषये तन्त्रेण पठनीयाः। तथा सति सवनीय पुरोडाशानां सहोपक्रमोऽनुगृह्यते। एवमुदाहरणान्तरेष्वपि तत्र प्राजापत्याः पशवः क्रतुपशुभिः सहोपक्रान्ताः। अतो द्विविधेष्वपि पशुषु तन्त्रम्। कृष्णग्रीवौ च सहोपक्रान्तौ अतस्तयोः पुरोऽनुवाक्यायास्तन्त्रम्। तथा मनोता। मन्त्रस्यापीति प्राप्ते ब्रूमः। सवनत्रयगतानां पुरोडाशानां तावत्कालभेदस्तु प्रसिद्धः। क्रतु पशवः प्रातरालभ्यन्ते। प्राजापत्यास्तु पर्य्यग्निकृताश्चिरं विलम्ब्य ब्रह्मसामकाल आलभ्यन्ते। द्वयोः कृष्णग्रीवयोर्मध्ये सौम्यः पशुरालभ्यते। ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठानभेदात्तदङ्गभूतमन्त्राणामावृत्तिः।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

—०—

समाप्तोऽयं तन्त्राध्याय एकादशः ।
प्रमाणभेदाङ्गाङ्गित्व प्रयुक्तिक्रमयोग्यता ।
अतिदेशविशेषौह बाधतन्त्रप्रसक्तता ॥ २७ ॥

इति न्यायमालायामेकादशाध्यायः समाप्तः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

तन्त्रं द्वयोर्द्देशकत्वादेकादश उदीरितम् ।
प्रसङ्गोऽन्योद्देशकत्वाज्जघन्यः समयोच्यते ॥

अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायमाश्रित्य तन्त्रप्रसङ्गप्रतिपादकयोरेकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः । तन्त्रप्रसङ्गयोर्लक्षणभेदोऽप्यनेन सूचितो भवति । उभयोद्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम् । अन्योद्देशेनान्यदीयस्यापि सहानुष्ठानं प्रसङ्ग इति तद्भेदः । तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके द्वादशाध्याये प्रथमाधिकरणमारचयति ।

पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।
अस्ति वा विध्यभावान्नो ह्यग्नैतस्त्वस्तु लोकवत् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्यङ्गानुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाशे उपकारो नास्ति ।

कुतः। उपकारबोधकस्य विधेरेव भावात्। चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेय इत्येवं रूपत्वात् पशावेव तदुपकारं बोधयति। ननु पशुपुरोडाशस्याप्यौष्टिविक्रतित्वात् तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेत् बाढम्। अतएव भिन्नचोदकबलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाप्ययमुपकारोऽर्थप्राप्तो न निवारयितुं शक्यते। यथा प्रदीपस्य वेदिकार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्य्यं तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केन वार्य्येत। तस्मादन्यार्थैरप्यस्त्युपकारः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

आज्यभागौ पुरोडाशे नस्तः स्तोवास्य चोदकः।
लुप्तस्ततो नतौ नैवं प्रयोगांशस्य लोपनात्॥ २॥

तौ न पशौ करोतीति निषेधादाज्यभागयोः पशावभावे पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति। ततस्तौ विचार्य्येते। तत्र पुरोडाशे आज्यभागौ नस्त इति। तावत् प्राप्तम्। कुतः। पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात्। अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः। न तावत् पुरोडाशे चोदको लुप्यते। बाधकाभावात् पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते। न चोदकम्। अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावे न प्रसङ्गसिद्धेरप्य वक्तव्यत्वात्। ननु प्रयोगबाधेऽप्याज्यभागौ नस्त इति चेत्। न। आज्यभागौ प्रतिबाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभा-

वात्। ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधादृष्टा-
र्थितेन प्रयोगवचनेनांशेनाज्यभागावनुष्ठाप्येते। यथा द्वैधे-
ऽग्ने यत्रवृत्त यानसमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्तते न तु
वस्त्रालङ्करणादिबाधनम्।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

सोमे वेद्यां कृतायां स्यादिष्टिप्रकृतिकं भवेत्।
तत्र कार्य्येष्टिकी वेदिर्न वा वेदिस्तु सौमिकी॥३॥
प्रचाराय हविः सादमायेकार्य्येष्टिकी पृथक्।
नैवं सादनमप्यत्र कर्त्तुं शक्यं ततो न सा॥४॥

साङ्गप्रधानहविः प्रचाराय कृतायां सौमिक्यां महा-
वेद्यामिवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात् पृथगे-
ष्टिकी वेदिर्न कार्य्या।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

सौम्यचर्वादिहोमः किं सौमिकैरैष्टिकैरुत।
कार्य्यसिद्धौ सौमिकैः स्यादवैगुण्यादिहैष्टिकैः॥५॥

सोमे ग्रहचमसेषु प्रवर्त्तमाने सौम्यचरौ सवनीय-
पुरोडाशेषु च सौमिकैर्ग्रहचमसैर्होमः। कुतः। तैर्होतुं
शक्यत्वेन कार्य्यसिद्धेरिति। मैवम्। वैगुण्यप्रसङ्गात्।
जुहूस्रु वादिभिः कर्त्तव्यस्य ग्रहादिभिर्वैगुण्यं स्यात्।
विद्यन्ते सोमे प्रयुक्ता ऐष्टिकास्रु वादयः तस्मादवैगुण्यार्थ-
मैष्टिकैर्होमः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

अग्न्यः पशुपुरोडाशः शामित्रेऽन्वाथवोदिते।
आलामुखीय नाम्नायः पश्वङ्गतत्वतः॥६॥

अपणं विहितं गार्हपत्येऽत्र प्रयुज्यते।
प्राग्वंशपूर्वभागेऽस्यापाको वैगुण्यहानये॥ ७॥

अग्नीषोमीयादिपशुः शालावह्नौ अप्यते तत: पशुतन्त्रमध्यपाती पशुपुरोडाशोऽपि तत्रैव अपणीय इति चेन्मैवम्। प्रकृतौ पुरोडाशश्रपणं गार्हपत्ये विहितम्। स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः प्राचीनवंशशालायाम् अन्तःपूर्वभागे प्रवर्त्तमानस्य शालामुखीय नाम्नाभिहितस्य पूर्वप्रसिद्धहवनीयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरूर्ध्वं गार्हपत्यत्वात्। तस्मादवैगुण्याय तत्र अपयितव्यम्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

शालामुखीयवह्नौ किं अप्यतां कौण्डपायिने।
किं वा प्राजहिते वह्नौ चोदकप्राप्तितोऽग्रिमः॥ ८॥
प्राग्वंशे पश्चिमो वह्निर्भवेत् प्रजहितोऽत्र सः।
अग्निहोत्रेति नाम्नासौ नामाप्तौ लिङ्गतो बली॥ ९॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणं तच्छालामुखीये कर्त्तव्यम्। कुतः। चोदकेन प्राप्तत्वात्। तथा हि। प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये अपणं विहितम्। शालामुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः सम्पन्नः। शालामुखीय एपोत ऊर्ध्वं गार्हपत्य इति श्रुतेः। स च द्वादशाहगणसत्रागवामयनपरम्परया चोदकेनात्र प्राप्तः। तस्मात्तत्र अपणमिति प्राप्ते ब्रूमः। प्राचीनवंशे पश्चिमवह्नेः पूर्वप्रसिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहित इति पूर्वाचार्य्यसंज्ञा। स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्ना अतिदिश्यते। नामातिदेशस्य

शोघ्रबुद्धितया लिङ्गातिदेशात् प्रबल इति वक्तव्यम्। तस्मात् प्राजहिते श्रपणम्।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

हविर्धानोर्ध्वं काले किमोषधार्थमनोन्तरम्।

नास्त्यस्ति वा न शक्तत्वाद्देशभेदादिनान्तिमः॥ ८॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्त्तनादूर्ध्वमौषधद्रव्यकानां पुरोडाशानां निर्वापाय तयोरेकशक्तत्वान्न शकटान्तरमन्वेष्यमिति चेत्। न। देशभेदात्। महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपेऽहर्विधानाख्ये शकटे स्थापिते। निर्वापस्तु गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे। किञ्चास्त्यत्र तृतीयं शकटम्। अनांसि प्रवर्त्तयन्तीति बहुवचनोक्तेः। तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

दीक्षाजागरणं प्रायणीयादौ तद्भवेन्न वा।

अदृष्टार्थं ततस्तत् स्यान्न रक्षार्थत्वतोऽन्यदा॥ ९॥

दीक्षाकालादन्यकाले यद्यपि प्रायणीयादिकं तथाप्यदृष्टार्थं जागरणं प्रसङ्गात् सिध्यतीति चेत्। न। तस्य रक्षार्थत्वात्। ततः कालान्तरे पृथक् कर्त्तव्यम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्त्रता न वा।

तन्त्रतयोः स्मृतेः सिद्धेरुत्तमोक्त्या पृथग्भवेत्॥ १०॥

वरुणप्रघासेषु अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रैक्येनैव पठ्यमानेषूभयोरर्थात् स्मृतिसिद्धेस्तन्त्रमिति चेत्।

न। निर्वपामीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण श्रुत्यभावात्। तस्मादुभयोः पृथक् पाठः।

दशमाधिकरणमारचयति।

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वास्ति तत्।
चोदकान्नास्ति सौमिक्यविहारेण धृतत्वतः॥ ११ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्त्तव्यं चोदकप्राप्तत्वादिति चेत्। न। अग्निधारणार्थमन्वाधानं तत्धारणं दीक्षणीयादिभ्यः प्राचीनेन सौमिकेनैव विहरणेन सिद्धत्वादन्वाधानं नास्ति।

एकादशाधिकरणमारचयति।

व्रतोपायनमिष्वस्ति न वा चोदकतोऽस्ति तत्।
उपेतस्या परित्यागे विरोधान्नास्ति तत् पुनः॥ १२ ॥

सत्यवचनव्रतचर्य्यादिसङ्कल्परूपं व्रतं सोमार्थं पूर्वमुपेतम्। तच्चासोमसमाप्तेर्न परित्यक्तव्यम्। तत्र पुनरुपायनं विरुध्यते। अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्ययमुपायनमन्त्रः। न हि चर्य्यमाणव्रते चरिष्यामीति प्रयोगः सम्भवति। तस्मात् प्रसङ्गसिद्धं व्रतम्।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

परिग्रहाय देवानामन्वाधानं भवेन्न वा।
असिद्धत्वात् भवेत् मैवं वैश्वदेवेन सिद्धितः॥ १३ ॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात् सिध्यतु नाम देवतापरिग्रहार्थस्य सिद्धत्वात् पुनः कर्त्तव्यम्। अन्वाधानमन्त्रस्य देवतापरिग्रहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यग्निं गृह्णातीति। नैतद्युक्तम्। देवता-

रिग्रहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात्। तथा च श्रूयते। आग्ना वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवमो देवानां विष्णुः परमो यदाग्ना वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति। देवता एवोभयतः परिगृह्य दीक्षत इति प्रधानदेवतानामेवात्र परिग्रहो नाङ्गदेवतानामिति चेत्। एवमपि विश्वदेवतापरिग्रहेण सर्वदेवतापरिग्रहः सिध्यति। विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वात्। तस्मान्न पृथगन्वाधानम्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

पत्नीसन्नहनं कार्य्यं चोदकादिति चेन्न तत्।

बन्धवासोधारणयोर्योक्त्रबन्धेन सिद्धितः॥ १४॥

यद्यदृष्टार्थं बन्धः यदि वासो धारणं दृष्टप्रयोजनम्। तदुभयमपि सौमिकेन योक्त्रबन्धनेन सिध्यति। योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यतीति सोमे विधीयते तस्मात् प्रसङ्गसिद्धं पत्नीसन्नहनम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

आरण्याशनमत्रास्ति चोदकप्राप्तितो यदि।

व्रत्यर्थत्वेन तत्सिद्धं सोमप्रोक्तात्सर्वा व्रतात्॥ १५॥

स्पष्टोऽर्थः।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

यजमानगता भक्ष्या न सन्त्यारब्धवद्यदि।

न व्रत्यर्था इमे किन्तु कर्त्तव्याः प्रतिपत्तये॥ १६॥

इडाप्राशित्रभक्षाणां प्रतिपत्त्यर्थत्वं षष्ठे निरूपितम्।

षोडशाधिकरणमारचयति।

अन्वाहार्य्योऽत्र दातव्यो न वाद्यः सोममात्रगः।

गवादिदक्षिणाः यष्ट्यादानन्यतरवर्जनात् ॥ १७ ॥

गौश्चाश्वश्चेत्यादिदक्षिणाः प्रधानस्यैव न त्वङ्गानां दक्षिणाः सोमस्येत्यभिधानात्। अतो दृष्टिषु चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्यो दातव्यः।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

ऋत्विग्भक्ता निवर्त्तेरन् यद्यन्वाहार्य्यवन्न तत्।

यजमानवदेतेषां कार्य्यत्वात् प्रतिपत्तये ॥ १८ ॥

इदञ्च प्रतिपत्त्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम्।

अष्टदशाधिकरणमारचयति।

नैतासु वरणं होतुरस्ति वा नत्वभावतः।

नास्त्यन्वाहार्य्यवद्धर्म्म त्वादृत्विष्टिवद्भवेत् ॥ १९ ॥

यथैतास्विष्टिषु पृथगामत्वभावादन्वाहार्य्यो नास्ति। तथा होतुर्वरणमपि नास्तीति चेत्। न। वरणस्य धर्मार्थत्वात्। दर्शपूर्णमासेऽष्टावपि धर्मार्थमेव वरणम्। वरणात् प्रागपि सामिधेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वान्न हि प्रवृत्तस्य पुनरानतिः कर्त्तव्या। तस्मात् प्रकृताविवात्रापि धर्मार्थमेव वरणं कार्य्यम्। नत्वानत्यर्थेन सौमिकवरणेनास्य प्रसङ्गसिद्धिः।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति।

आतिथ्यादिगते बर्हिष्युक्षणादि पृथक् न वा।

आद्यो तन्त्रप्रसङ्गत्वान्न प्रसङ्गा निवारणात् ॥ २० ॥

यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति श्रुतम्। तच्च बर्हिस्त्रयाणां साधारणमिति चतुर्थे निरूपितम्। तस्मिन् साधारणे बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः

प्रतिकर्म पृथगनुष्ठेयः। कुतः। तन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासम्भवात्। न तावत्तन्त्रमस्ति। दर्शयागत्रयवदेककालीनत्वाभावात्। नापि प्रसङ्गः। एकस्य तन्त्रमध्येऽन्ययोरपठितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। बर्हिष एकत्वात् सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनः प्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति। ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्यादातिथ्यायां कार्य्याः। तत उपसत्स्वग्नीषोमीये च प्रसङ्गसिद्धिर्न निवारयितुं शक्यते।

विंशाधिकरणमारचयति।

तत्रस्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गो यदि वा भिदा।

आद्यः प्रोक्षणवन्मैवं देशस्तरणभेदतः॥ २१॥

तस्मिन्नातिथ्या बर्हिषि ऊर्णाम्रदसन्त्वास्तृणामीति य आस्तरणमन्त्रस्तस्याग्नीषोमीये प्रसङ्गसिद्धिः स्यात्। प्रोक्षणादौ तद्दर्शनादिति चेत्। मैवम्। आतिथ्यायाः प्राग्वंशो देशः। अग्नीषोमीयस्योत्तरवेदिः। ततो देशभेदेन स्तरणभेदे सति तत् सन्निपातिनो मन्त्रस्याप्यावर्त्तनीयत्वात्।

एकविंशाधिकरणमारचयति।

सन्नाहे हरणे मन्त्रा वावर्त्यौ किं न वाग्रिमः।

पूर्ववन्नेष्टमं कार्य्यं प्रकृतौ तदभावतः॥ २२॥

आतिथ्यादेशे संस्कृतं बर्हिः सन्नाग्नीषोमीयदेशे यदा नीयते तदा सन्नयने हरणे चेन्द्राण्यै सन्नहनं बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति यौ मन्त्रौ तौ स्तरणवदावर्त्तनीयाविति चेत्। मैवम्। प्रकृतौ लवनदेशादानयने कार्य्यौ तौ मन्त्रौ दृष्टौ न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने। अतोऽ-

अत्रापि प्राग्वंशादुत्तरवेदिं प्रत्यानयने तौ मन्त्रौ न चोदकात् प्राप्नुतः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः।

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

सर्वार्थी वैदिकार्थी वा विहारः शक्तिमत्त्वतः।

आद्यः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षतोऽन्तिमः॥ १॥

विहारो गार्हपत्यादिस्त्रिविधोऽग्निः स च शक्तत्वाल्लौकिकदहनपचनवैदिकाग्निहोत्रादिव्यवहारार्हः इति चेन्मैवम्। गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति दक्षिणाग्नावन्वाहार्य्यं पचन्त्या हवनीये जुह्वतीत्येवं तादर्थ्यैः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षाणां गार्हपत्यादीनां लौकिकत्वायोगात्। तस्मादग्निहोत्रादिवैदिकार्थो विहारः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

सवनीये पुरोडाशोऽतिदिष्टो नोत विद्यते।

अन्त्यः पिधानतो न स्यादेव संस्कृतये भवेत्॥ २॥

अग्नीषोमीये पशौ विहितो यः पुरोडाशः सच्छिद्रपिधानार्थः। सुषिरो ह वा एतर्हि पशुर्वर्हिवपामुतिवदतियद्व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपि हित्वाच्छिद्रताया इति श्रुतेः। स च पुरोडाशः सवनीये पशौ चोदकप्राप्तोऽपि न कर्त्तव्यः। सवनीयैर्विहितैरेव पुरोडाशैस्त-

च्छिद्रपिधानादनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते-ऽपिहितया अच्छिद्रताया द्युत्युक्तत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। पुरोडाशस्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमे पादे निरूपितम्। पिधानवाक्यं त्वर्थवादः। तस्माच्चोदक-प्राप्तः पुरोडाशः कर्त्तव्यः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

सवनीये पुरोडाशे स्यादाहुतिर्हविष्कृतः।

न वातिदेशात् स्यात् नैवं पश्वाह्वानात् प्रसक्तितः॥३॥

पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन पुरोडाशादिष्वपि प्रस-क्तत्वान्नास्याह्वानम्। यद्यप्यौषधार्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्ति तथाप्येषा क्त्वाचिन्तास्तु।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

अस्त्याहुतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः।

निवृत्तत्वादस्ति नैव ह्यनिवृत्तेः पुरःस्थितेः॥४॥

तृतीयसवने ये सौम्य चर्वादयस्तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्त्तव्यम्। सकृदाहुतायास्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वादिति चेत् नैवम्। प्रकृतौ पत्नीसंयाजेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानं वाक्येन विहितम्। पशा-वपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात्। तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्य चर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम्।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

निशि यज्ञे दर्शतन्त्रमोतास्थेतत्र दार्शिके।

तन्त्रमध्ये विध्यभावादस्त्यर्थात्तद्विधानतः॥५॥

अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यो रक्षोभ्यो बिभीयादिति विधायेदमाम्नातममावास्यायां निशि इज्येतेत्ये तस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रं न प्रसज्यते। कुतः। दर्शकर्मणस्तन्त्रमध्येऽस्य रक्षोघ्नस्य विध्यभावात्। यत्तु अत्रामावास्यायामितिपदं तत्कालपरम्। कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः। अतो न वाक्यात्तन्त्रमध्ये विधिः। प्रकरणन्तु भिद्यते। काम्येष्टि काण्डे एतस्य पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः। माभूद्वाक्येन प्रकरणेन वा तन्त्रमध्ये विधिः। तथाप्यमावास्याकाले दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणो यागोऽर्थवशाद्दर्शकर्म तन्त्रमध्यपाती भवति। तस्माद्वास्ति प्रसङ्गसिद्धिः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

आरम्भणीया सौर्य्यादौ नो तस्यान्न प्रयोगवत्।
क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत्॥ ६॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रमे आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्णीतम्। आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्य्याप्तत्वात् यथा न प्रयोगान्तर आरम्भणीया तथा यावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौर्य्यादिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः। दर्शपूर्णमासा वा रप्स्यमाना इत्युक्तत्वात् क्रत्वर्था हि सा न तु प्रयोगार्था। क्रत्वन्तराणि हि सौर्य्यादीनि। ततः प्रयोगान्तरे वैषम्यात् सौर्य्यादौ सा कर्त्तव्या। न यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये निर्णीतत्वादतो नोक्तरक्षोघ्नन्यायोऽत्र प्रसरति। तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्गः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

या पञ्चदशरात्रस्य सुब्रह्मण्यायकालगा।
आग्नेयी स्यात् किमैन्द्री वा प्रथमाह्नानुगुण्यतः॥ ७॥
आग्नेयी प्रथमं चाह्नि विरोधानुदयाद्दली।
न बह्वनुग्रहादैन्द्रीकुलार्थत्यागनीतितः॥ ८॥

पञ्चदशरात्रस्याग्निष्टुत्प्रथममहस्तस्यैकाहरूपोऽग्निष्टुत्-प्रकृतिस्तत्रोपसत्कालीन सुब्रह्मण्याह्वानार्थमियमाग्नेयी विहिता। तदेतद्विकृतिरूपे प्रथमेऽहनि चोदकतः प्राप्नोति। इतरेषु चतुर्दशस्वहःसु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणैन्द्री-प्राप्ता। उपसत्कालीन सुब्रह्मण्याया अहर्गणेषु तन्त्वं निर्णीतम्। तथा सत्यत्रोपसत्कालीन सुब्रह्मण्यायामा-ग्नेय्याः कलहप्राप्तावसञ्जातविरोधितया प्रबलस्य प्रथम-स्याह्न आनुगुण्येनाग्नेयी सर्वत्र कार्येति प्राप्ते ब्रूमः। बहूनामह्नामनुग्रहायैन्द्री कार्य्या। त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति न्यायेन बहुत्वमिति प्राबल्यकारणम्। इदमेवाधिकरणं वार्त्तिककाराभिमतेनोदाहरणेन रचयति।

सप्तयागसमूहस्य दधन्वत्या द्वचावुत।
वार्त्रघ्नरावाज्यभागार्थौ प्रथमत्वाद्धीन्द्रयोः॥ ९॥
दर्शधर्मातिदेशेन प्राप्त आद्योऽन्तिमो यतः।
इतमश्वाप इत्येषां बहूनां बलितोचिता॥ १०॥

काम्येष्टि काण्डे श्रूयते। अग्नयेदात्रे पुरोडाशमष्टाक-पालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधि-मधुघृतमापोधानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामं इत्येतेषाञ्च 'सप्तयागानां प्रयोगैक्यादाज्यभागौ तन्त्रेणानुष्ठेयौ। तयोः

न्द्रयाग ऐन्द्राग्नविकृतिः। दधियागः सान्नाय्यविकृतिः। तदुभयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशादाज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये वृधन्वत्या वृचौ प्राप्नुतः। मधुघृतमापि द्रव्ये तत् द्रव्यकास्त्रयोयागा उपांशुयाजविकृतयस्तितयानुसारेण पूर्णमासधर्मातिदेशाद्वार्त्रघ्नया वृचौ प्राप्नुतः। तत्रैन्द्रीगः प्राजापत्ययागात् पूर्वं पठितः। दधिद्रव्यञ्च मधुघृतोदकद्रव्येभ्यः पूर्वं पठितम्। अतः। प्रागल्भ्याद् वृधन्वत्याविति प्राप्ते ब्रूमः: यद्यपि धर्मो मुख्यस्य प्रथममवगम्यते। तथापि भूयसामनुग्रहाय पश्चाद्बाध्यते तस्माद्वार्त्रघ्नौ।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

आग्नावैष्णवमारस्वतयोरिच्छाय मुख्यगम्।
आद्यो नियामकाभावादन्त्यः प्राथम्यतो भवेत्॥ ११॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति श्रूयते। तत्राग्ना वैष्णवस्य ऐन्द्राग्नविकृतित्वेन सारस्वताज्यस्य चोपांशुयाजविकृतित्वेन पश्चात्तेन पूर्ववन्नियामकस्य बहुत्वस्याभावादिष्टयाज्यभागमन्त्रविकल्पो नियामकाभावादिति चेत्। मैवम्। आग्नावैष्णवस्य प्रथमपठितत्वेन मुख्यत्वात् तज्जमनुष्ठानं युक्तम्।

नवमाधिकरणमारचयति।

य इष्ट्या पशुनेत्यादौ दीक्षाकालोऽथ सोमकः।
आद्यः प्राथम्यतो मैवं प्रधानस्य बलित्वतः॥ १२॥
दीक्षापर्वणि वा सुत्या दीक्षा स्यात् प्रथमत्वतः।
सुत्या प्राधान्यतोऽन्या तु शेषत्वादपकृष्यते॥ १३॥

य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां

पौर्णमास्यां वेति श्रूयते। तत्राङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिनं वचनाद् भासते तच्च विरुद्धम्। एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमी प्रसुत इत्युपसद्भिस्तयोर्मध्ये व्यवधानावगमात् तत्र पूर्वोक्ताग्नावैष्णवन्यायेनेष्टेः प्रथमपठितत्वाद्दीक्षणीयेष्टिः पर्वण्यनुष्ठेया। तदनुसारेण दिनान्तरेषु सुत्याया उत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रधानत्वात् सुत्यैव दर्शेऽनुष्ठेया। तदनुसारेण शेषभूता दीक्षा दिनान्तरेऽपकृष्यते।

दशमाधिकरणमारचयति।

पश्वर्थपरिधौ स्वीयधर्मौ यद्वा द्विधर्मता।
मुख्यत्वादादिमोऽन्त्यः स्यान्नियोजनविधानतः॥ १४॥

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति श्रूयते। तत्र संमार्गादयः परिधेः स्वकीयधर्मास्त एव मुख्यत्वात् तस्मिन्ननुष्ठेया न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्माः। तेषां परिधिं प्रति अमुख्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। यथाग्निपरिधानार्थत्वेन मार्जनादीनां परिधिधर्माणाम् अनुष्ठानं तथा यूपकार्य्ये नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणादीनामप्यनुष्ठानं युक्तम्। ततो द्विधर्मत्वम्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

विरोधितक्षणाद्यत्र कार्य्यं नो वा यतो यजौ।
यूपाः सन्तिस्ततः कार्य्यं न तद्रूपोपमर्दनात्॥ १५॥

त्वक्सहितत्वश्रवणात्वादग्नः परिधिधर्माः। तेषां विरोधिनस्तक्षणोच्छ्रयणादयो यूपधर्माः। ते च यागे प्रत्यासन्नाः। यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्त्तमानत्वात्। त्वक्सहितत्वादग्नस्तु न। यागनिष्पादकं हविः

हविषामाधारोऽग्निः। अग्नेरङ्गं परिधिः। परिधौ च वर्त्तमानत्वात्। तस्मात्तक्षणादयः कार्य्या इति प्राप्ते ब्रूमः। तक्षणादिना परिधिस्वरूपे नाशिते सति कुत्र पशुनियोजनं क्रियेत। तस्मान्न कार्य्याः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

सवनीयपुरोडाशाः प्रातः सवनगास्त्रयः।
सवनीयपशुस्तत्र तन्त्रित्वं किं विकल्पते ॥ १६ ॥
पशोरेवेति नियमो हेत्वभावाद्विकल्पते।
पुनः प्रैषात् स्वरुप्राप्ता पशोरेव हि तन्त्रिता ॥ १७ ॥

यदीयतन्त्रमध्ये अर्थान्तरं स तन्त्री। अर्थान्तरं प्रसङ्गि। तथा सति प्रातःकालीनसवनीयपुरोडाशानां सवनीयपशोश्च मध्ये तन्त्रित्वमस्यैवेति नियमे हेतुर्नास्ति। उभयत्र प्रत्यक्षसाङ्गोपदेशाभावाच्चोदकप्राप्तेश्च समानत्वान्माध्यन्दिनतृतीयसवनगतानां पशुतन्त्रमध्ये उपक्रमात् प्रसङ्गित्वमेव न तु तन्त्रित्वमिति निश्चेतुं शक्यते। पशोः प्रातःकालीनानां पुरोडाशानां चोपक्रमे पौर्वापर्य्यं न ज्ञायते। तस्माद्विकल्पेन तन्त्रित्वमेवं प्राप्ते ब्रूमः। सवनीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रे पाठविकारः प्रत्यक्षमाम्नायते। अयं यजमान इति पाठस्यायं सुन्वन् यजमान इति विशेषितत्वात्। तथा सोमान्ते स्वरोः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमाम्नायते। संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं वा यज्ञवेशसायेति। तस्मात् पशुस्तन्त्री। पुरोडाशानान्तूपक्रमात् पश्चाद् भावित्वाभावेऽपि समाप्तिपूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपातित्वात् प्रसङ्गित्वम्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

प्रकृतिर्विकृतिर्वास्या तन्त्रिणी प्रकृतिर्यतः।
नित्या सा उपरिष्टाङ्गा मैवं कामबलित्वतः॥ १८॥

य इष्ट्या पशुनेत्यादिशास्त्रात् प्रकृतिविकृत्योर्नित्यकाम्येष्ट्योः पर्वण्येवानुष्ठेयतया सह प्रयोगे सति यावज्जीवकर्त्तव्यत्वादङ्गोपदेशयुक्तत्वाच्च प्रबला प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासेष्टिस्तन्त्रिणी। जीवनमध्यपतितत्वाच्चोदकप्रवृत्तेरुपदेशापेक्षत्वाच्च दुर्बला सौर्य्यादिविकृतिः प्रसङ्गिनीति प्राप्ते ब्रूमः। कामस्य शीघ्रं प्रवर्त्तकत्वादनुष्ठाने प्रबला विकृतिरेव तन्त्रिणी। यद्यपि विकृतिरेकाहकाला प्रकृतिर्द्व्यहकाला तथापि सह प्रयोगं कृत्वापि चिन्तितम्।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

बर्हिराग्रयणे किञ्चित् प्रसूनं वा बहुत्वतः।
प्र.यस्याच्चाग्निसोमैव मन्त्रोपात् कांस्यभोजिवत्॥ १८॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिवीया यागा आग्रयणेष्टौ प्रयुज्यन्ते। तत्रैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्बर्हिर्मात्रं चोदकप्राप्तम्। तत्प्रकृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुक्तत्वात्। द्यावापृथिव्ये तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बर्हिरतिदिश्यते। प्रसूनं पुष्पितं लूनमेषान् मूलात् पुनरुत्पन्नं वा। तत्राग्रयणे यत्किञ्चिद् बर्हिर्मात्रं कर्त्तव्यम्। ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोरनेकत्वेन प्राथम्येन च तदानुगुण्यस्य न्याय्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः। बर्हिरन्तरस्वीकारे द्यावापृथिव्ये प्रमाणप्राप्तप्रसूनत्वनियमो लुप्येत। प्रसूनस्वीकारे चैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्न किञ्चित् लुप्यते। तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव कर्त्तव्यम्। शिष्यस्य कांस्यभोजनत्वमस्ति गुरोस्तु तत्रास्थि-

तयोः सहभोजने यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य व्रतमलोपयितुं कांस्यमाद्रियते तथात्रापि द्रष्टव्यम्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

द्यावा पृथिव्यस्तन्त्री स्यात् सर्वं वा तन्त्रिणोऽग्निमाः।
प्रैषन्यायात् प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः॥ २०॥
प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात् समाश्रितम्।
तन्त्रित्वनियतो भक्तं नातः सर्वेऽप्यतन्त्रिणः॥ २१॥

यथा मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रविकारः पशुसम्बन्धी सन् पशोस्तन्त्रित्वमापादयति तथा प्रसूनत्वं द्यावा पृथिव्यसम्बन्धित्वात् द्यावा पृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः। उक्तप्रैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः। इदं प्रसूनत्वमतिदिष्टत्वान्न तन्त्रितामापादयितुं क्षमम्। न च प्राबल्याभावे कथं तदा श्रपणमिति वाच्यम्। ऐन्द्राग्नादिना सह विरोधाभावमात्रेण तदा श्रपणात्। तस्मादेकस्य तन्त्रित्वनियमाभावेनाग्नेयादिवत् सर्वेऽप्यतन्त्रिणः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

—•—

अथ तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति।

स्वाध्यायसौरष्टरात्रे विकल्पो नियमोऽथवा।
समुच्चयो वा न्यायातिदेशसाम्याद्विकल्पते॥ १॥
मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्दास एव बहुत्वतः।

योग्यत्वेन व्यवस्थास्यामुभयोः स्यात् समुच्चयः ॥ २ ॥

अष्टरात्रे विश्वजित् प्रथममहः। तस्मिन् प्रकृतिभूता-टेकाहाद्विश्वजितः परिधानार्थोवत् स त्वक् प्राप्नोति। नामातिदेशात्। अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्त इति प्रकृतौ विधानात्। ततो ज्योतिर्नामकोऽभिप्लवः षडहः। तत्र प्रकृतेर्ज्योतिष्टोमादहतं वासो नामातिदिश्यते। ततोऽभिजिदष्टममहस्तत्रापि चोदकाद्वासः प्राप्नोति। तत्र द्वयोर्नामातिदेशयोः समबलत्वादष्टस्वहःसु त्वग्वासी वेच्छया विकल्प्येत इत्याद्यः पक्षः। विकल्पस्याष्टदोषत्वा-न्नियम इति द्वितीयः। तत्रापि विश्वजितः प्राथम्येन प्रबलतया त्वगेवेत्यपरः पक्षः। इतरेषामह्नां बहुत्वेन प्रबलतया वास एवेत्यपरः पक्षः। कौपीनत्वे वासो योग्यम्। त्वक् तु प्रावरणे योग्या। तस्मात् सर्वानुग्राहक-त्वेन समुच्चयेनात्र प्रसङ्गो उपोह्यत इति राद्धान्तः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

साधर्म्यमनुनिर्वापेष्वस्ति नो वा बहुत्वतः।

अस्ति मैवं तन्त्रमध्ये विहितत्वात् प्रसङ्गिता ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते। अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदेव-सुवां हवींषि निर्वपतीति। तत्र हविषामष्टानां बहुत्वेन पुरोडाशाद् बलवत्तरत्वम्। ततः स्वधर्मा एव ते अनु-ष्ठेयाः। ननु पुरोडाशधर्मैः प्रसङ्गसिद्धिरस्तीति चेत्। मैवम्। प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमध्ये विधानेन प्राप्तस्य प्रसङ्गित्वस्य युक्तिमात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् साधर्म्यं नास्ति।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

ऋजुत्वादय आघारे विकल्पन्ते न वाग्रिमः ।

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात् सम्भवतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते ऋजुमाघारयति सन्ततमाघारयत्यूर्ध्वमाघारयतीति । तेषामृजुत्वादीनामाघारोपकारद्वारा कार्य्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत् । मैवम् । दृष्टद्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात सहानुष्ठानसम्भवाच्च विकल्पो न ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयो यवव्रीह्योर्विकल्पो वात्र पूर्ववत् ।

आद्यो मैवं नैरपेक्ष्याददृष्टाभेदतोऽन्तिमः ॥ ५ ॥

अदृष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय च समुच्चयः स्यादृज्वाघारधर्मवदिति चेत् । मैवम् । अदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तर्ह्यस्तु दृष्टभेद इति चेत् । एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरेणान्यस्य कार्य्यस्यादर्शनात् । न च पेषणादौ दृषदुपलयोरिव समुच्चयः शङ्कनीयः । तद्वत् परस्परसापेक्षत्वाभावात् । अत एव व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र निरपेक्षाणां व्रीहीणां यागसाधनत्वं विधीयते । एवं यवैर्यजेतेत्यत्रापि तस्माद्विकल्पः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वैश्वानरे पार्थिवते साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात् समाश्रये ॥ ६ ॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां

पौर्णमासीं वातिपात्य अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद् यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेदिति च। अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेत्। नैवम्। यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्व्रीहियववद्विकल्पः। एवमृग्यजुःसामविहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्याचरणाद्वा यज्ञवैगुण्यमात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि। भूःस्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयादिति। तान्येतानि विकल्प्यन्ते प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात्।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

भिन्नस्कन्नादि होमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववत् नैवमदोषे विहितत्वतः॥ ७॥

यज्ञपात्रभेदनहविस्स्कन्दनादिनिमित्ते श्रूयते। भिन्ने जुहोतीत्यादि। तत्र वैगुण्यसमाधानार्थत्वात् पूर्ववद्विकल्प इति चेत्। नैवम् दोषसंयोगमनुपन्यस्य भेदनादिनिमित्तमुपजीव्य विहितत्वात्। अतो नैमित्तिकानामेव केषां प्रयोगवचने परिगृहीतत्वेन समुच्चयः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा न सः।
तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तत्रा निषेधतः॥ ८॥

पर्वणि नाध्येयमिति निषिद्धत्वादनध्याये क्रतुपयोगि मन्त्रपाठो नास्तीति चेन्न। निषेधस्य ग्रहणाध्यापनविषय-

त्वेन क्रतुप्रयोगि तन्निषेधाभावात्। तस्मात् क्रतावनध्यायेऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात् प्रावाचनिकोऽथवा।
ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्त्यस्तदुक्तं लक्षणत्वतः॥ ८॥

तत्तच्छाखायां ब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते। तदुक्तमाचार्य्यैः। छन्दोगबह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः। उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यत इति। सोऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः। ब्राह्मणेनोक्तत्वान्मन्त्रविनियोगस्य लिङ्गेन सिद्धत्वात् स्वरविशेषविधानाय ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयते इति प्राप्ते ब्रूमः। न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते। किन्तु पठनसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डसमुत्पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्य्यन्ते इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्येवमेवाभिप्रायं द्योतयितुं क्वचिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते। तद्यथा। सावित्राणि जुहोति प्रसूत्या इति यत्र लिङ्गसिद्धो विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु। तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ प्रयोक्तव्यः।

नवमाधिकरणमारचयति।

ब्राह्मणोक्तान्नमन्त्रस्य तैस्वर्यं भाषिकोऽथवा।
आद्योऽन्त्य मन्त्रवत् मैवं स्वरान्तरविवर्जनात्॥ १०॥

वानस्पत्योऽसीत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोक्तानस्तं प्रोहिंद्यानस्पत्योऽसीत्याम्नानात्। न चास्य मन्त्रस्य कश्चित् प्रावचनिकः स्वरोऽस्ति, तस्माद्भाषिकः स्वरः।

दशमाधिकरणमारचयति।

यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मानियमाद्भवेत्।
आद्यो मैवं कृत्स्नजन्यस्मृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः॥ ११॥

ईषेत्वेति मन्त्रः। शाखाच्छेदने करणम्। इमाम गृभ्णन् रशनामृतस्येति रशनादाने इत्यादि मन्त्रेषु बहुधा संशयः। किं मन्त्रादौ कर्म कर्त्तव्यं उतेमाम गृभ्णन् रश-नामृतस्येत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले किं वा यस्य कस्यचित्पदस्य काले आहोस्विन्मन्त्रान्ते अथवा किञ्चित्कालं विलम्ब्येति। तत्र नियामकाभावात् यदा कदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः। कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थस्मरणं कर्म-णोऽङ्गम्। तच्च समाप्तेः पूर्वं नोदेति विलम्बे तूपसन्नं स्मरणं विनश्यति। ततः परिशेषान्मन्त्रान्ते कर्म सन्नि-पतेत्।

एकादशाधिकरणमारचयति।

मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वात्र संस्थिते।
आद्यहोमेषु सान्तत्याद्द्वादशान्तेषु तद्धृतिः॥ १२॥

अग्नौ किञ्चित् कर्म विहितम्। सन्ततां वसोर्धारां जुहोतीति। तत्र सान्तत्यमविच्छिन्नत्वम्। तच्च कर्म-मन्त्रयोः सहोपक्रमे सति उपपद्यते। तस्मान्मन्त्रादौ कर्म-सन्निपात इति प्राप्ते ब्रूमः। तस्मिन्वसोर्धाराख्ये कर्मणि द्वादश द्वादशानि जुहोतीति श्रुतम्। द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः सम्पाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशं तद्यथा वाजश्च मे प्रस-वश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रावश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे

सुवश्च मे इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाहुतिर्होतव्या। ईदृश्य उत्तराहुतयः प्राणश्च मे अपानश्च मे इत्यादिभिर्निश्चाद्यन्ते। एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये विलम्बाभावः सान्तत्यम्। नतु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः। तस्मात् पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

आघारे मन्त्रसान्तत्यं धारा वा सन्तताग्रिमः।
कर्मैकत्वान्नाज्यधारा नैरन्तर्य्यस्य सम्भवात्॥ १३॥

सन्ततमाघारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्य्यं न भवति। आहुतेरेकत्वात्। अतो मन्त्रसाहित्यस्यैव सन्ततशब्दार्थत्वात्। मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेत् मैवम्। धार्य्यमाणाज्य बिन्दुनैरन्तर्य्यस्य शब्दार्थत्वात्। न च प्रयाजाद्याहुतिष्वपि नैरन्तर्य्यमस्तीति शङ्कनीयं तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य बिन्दुपातेऽपि कर्मैकत्वाभावात्। अत्र तु न तथेति वैषम्यम्। तथा सत्याघाराय यदाज्यं जुह्वां गृहीतं तत् सर्वं शनैरविच्छेदे नाहवनीये पातयेदिति सन्ततशब्दार्थः। यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात् तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीया श्रुत्योक्तं पूर्वकालत्वलक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत। तस्मात् पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातः।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

पूषाद्येकार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना।
आद्यः शक्तत्वतो मैवं मन्त्रान्ते सन्निपाततः॥ १४॥

पुरोडाशविभागे त्रयो मन्त्राः श्रुताः। पूषा वां विभजतु भगो वां विभजत्वर्य्यमा वां विभजत्विति। तत्र

समुच्चित्यानुष्ठातुं शक्यत्वात्। मैवम्। प्रथममन्त्रान्ते कर्मणः सन्निपाते सति मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात्। तस्माद्विकल्पः। व्रीहियवयोर्निर्णीतस्यैव विकल्पस्यायं प्रपञ्चः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

चतुर्भिरभ्रिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः। १५॥

अन्त्रौ श्रूयते। चतुर्भिरभ्रिमादत्त इति। पूर्वोक्तविभागमन्त्रवत् प्रतिमन्त्रं पृथक्करणं नास्ति। चतुःसंख्यया सह समूहे करणत्व प्रतीतेः। तस्मात् मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातस्य बाधेनैव समुच्चयः स्यात्। न च पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रस्यान्ते सन्निपातो न स्यादिति शङ्कनीयम्। वाचनिकसंख्यया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

प्रथमन्त्रौ समुच्चेयौ विकल्पौ वा चतुष्टवत्।
आद्य उक्तिद्वयान्मैवं समुच्चित्यानुदीरणात्। १६॥

उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति उरुो यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेन पुरोडाशप्रथने द्वौ मन्त्रौ विनियुक्तौ। तस्य च मन्त्रविनियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनैव सिद्धत्वाद् ब्राह्मणवचनद्वयं चतुः संख्यावत् समुच्चये पर्यवस्यतीति चेन्मैवम्। तस्मिन् वचनद्वये मन्त्रयोः परस्परनैरपेक्ष्य प्रतिभासेन समुच्चयस्यायुक्तत्वात्। अतो लिङ्गसिद्ध एवार्थोऽनूद्यत इति व्रीहियववद्विकल्पः।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

उद्दिवेत्युक्षयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यादाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥ १७ ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एषो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते। उद्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृणपृथिवीमुपरेण दृंहेति उच्छ्री-यमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्रा मन्त्रः पठ्यते। उच्छ्रयस्व वचनस्य ते वर्ष्मन् पृथिव्या अधीति। अनयोर्मन्त्रयोर्यूपो-च्छ्रयमस्मारणमेकमेव कार्य्यम्। तस्माद्विकल्प इति चेन्मै-वम्। करणमन्त्रः उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति। होत्रस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्य्योर्यूपोच्छ्रयणं क-र्त्तव्यमित्येवं स्मृतिं जनयति। तत्र कार्य्यस्योच्छ्रयण-स्यैकत्वेऽपि कर्त्तव्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकार-स्यान्यत्वात् कार्य्यैक्याभावेन समुच्चयः।

समुच्चयाधिकरणमारचयति।

उच्छ्रयस्व स सिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम्।

समुच्चयो वा कार्य्यैक्यादाद्योऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥ १८ ॥

उच्छ्रयस्वेत्यृगेका। स सिद्धस्य श्रूयमाण इति द्वितीया। ऊर्ध्वं ऊषुण इति तृतीया। ऊर्ध्वातः पाहीति चतुर्थी। ता एताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठ्यन्ते तासां यूपोच्छ्रयणकर्त्तव्यता स्मारणस्य कार्य्यस्यैकत्वा-द्विकल्प इति चेत्। मैवम्। प्रथममन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृते-रुत्तरोत्तरमनुस्मृतेः पृथक् प्रयोजनत्वात्। तस्मात् समुच्चयः।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशा-ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति।

सारस्वतीमनूच्येति विकल्पोऽथ समुच्चयः।
जपैक्यादाद्यिमोऽन्त्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः॥ १॥

दीक्षितस्य वाङ्नियमनात् पूर्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते। सारस्वतीमनूच्य वाग्यन्तव्येति। एवमाम्ना वैष्णवी बार्हस्पत्ये उदाहार्य्ये। अतएव सूत्रकारः। अथवैकेषां माम्ना-वैष्णवीं सारस्वतीं बार्हस्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति। तत्रानुवचनशब्दाभिधेयस्य जपकार्य्यस्यैकत्वाद् विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः। जपस्यादृष्टार्थप्रकारभेदे सति कार्य्य-नानात्वात् समुच्चयः। एवं जपमन्त्रवत् सुत्याशीरभिधान-मन्त्रेषु सजातीयैः समुच्चयो द्रष्टव्यः।

द्वितीयाधिकरणमारचयति।

इदं वामिति द्वयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम्।
साहित्यं पूर्ववन्नैवं देवताबोधनैक्यतः॥ २॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्रा-बृहस्पतीत्यादिके याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते। तयोः सारस्वत्यादिवत् समुच्चय इति चेत् नैवम्। दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात्। तस्माद् विकल्पः।

तृतीयाधिकरणमारचयति।

पुरोऽनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चयः।
पुरं वाद्यः समाख्यानाद् वचनाच्च समुच्चयः॥ ३॥

देवताप्रकाशनकार्य्यस्यैकत्वाद् याज्ययोर्यथा विकल्पः तथैवैकयुग्गतयोरिति चेत्। नैवम्। पुरोऽनुवाक्येति-समाख्यया उत्तरकालीनयाज्या मन्त्रेणानुपपत्तेः। किञ्च

पुरोऽनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षेण हविःप्रदानकार्य्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते। तस्मात् समुच्चयः।

चतुर्थाधिकरणमारचयति।

क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्यं वाग्रिमो यतः।
कार्य्यैक्यमानवैलभ्याद्यमोक्तेस्तु समुच्चयः॥ ४॥

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणातीत्यादिना बहूनि सोमक्रयसाधनानि द्रव्याण्याम्नातानि। तेषां कार्य्यैक्याद् विकल्प इति चेन्नैवम्। बहुद्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्याद्यभिः क्रीणातीति संख्योक्तेश्च समुच्चयः।

पञ्चमाधिकरणमारचयति।

गुदोपयजने किं स्याद् विकल्पोऽथ समुच्चयः।
आद्यः स्यादर्थकर्मत्वान्न शेषप्रतिपत्तितः॥ ५॥

अग्नीषोमीये गुदे नोपयजतीति श्रूयते। एकादशिनेषु तच्चोदकप्राप्तम्। तत्रोपयजनस्यार्थकर्मत्वं गुदेनेति तृतीया श्रुत्या प्रतीयते। तस्य चार्थकर्मण एकेन सिद्धत्वादेकादशानां गुदानां विकल्प इति चेन्नैवम्। प्रयाज्यशेषन्यायेन तृतीया श्रुतेर्विपरिणामे सति शेषप्रतिपत्तिसंस्कारविधानात्। तस्मात् समुच्चयः।

षष्ठाधिकरणमारचयति।

एका देया समुच्चेयं विकल्पं वाद्य मानतः।
सौलभ्या दन्तिमो नैरपेक्ष्यात् संख्यान्तरादपि॥ ६॥

आधाने श्रूयते। एका देया षट् देया द्वादश देया

इत्यादि। तत्र सोमक्रयन्यायेनानतेः सौलभ्यात् समुच्चय इति चेन्न। संख्यानां व्रीह्यादिवत् परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् समुच्चये श्रूयमाणाभिः संख्यान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च। तस्माद् विकल्पः।

सप्तमाधिकरणमारचयति।

समुच्चयो जाघनीनां न वाद्यो गुदवन्न तत्।
प्रकृतौ नियमादर्थकर्मातोऽत्र तथा त्वतः। ७।

एकादशिनादिगणेषु जाघन्या पत्नी संयाजनं चोदकप्राप्तम्। तत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वाज्जाघनीनां गुदानामिव समुच्चय इति चेन्मैवम्। दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजरूपेऽर्थकर्मण्याज्यजाघनीद्रव्ये विकल्पेन विहिते ते चोभे अग्नीषोमीयपशौ चोदकेन प्राप्ते। तत्र जाघन्यायां प्राप्तायां पुनरपि जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति विहितम्। स च पुनर्विधिः स्ववैयर्थ्यपरिहारायातिदेशप्राप्तमर्थकर्मत्वं वारयित्वा प्रतिकर्मत्वं प्रापयतीति पूर्वपक्षोक्तत्य विकल्पेनातिदिष्टाया जाघन्या नियमेन पुनर्विधेश्चरितार्थत्वान्नार्थकर्मत्वं निवारणीयमिति सिद्धान्तनीयम्। ततः प्रकृतावग्नीषोमीयपशावर्थकर्मत्वेन विकृतिष्वर्थकर्मत्वादर्थकर्मण्येकजाघन्या निष्पत्तेर्गुददृष्टान्तासम्भवाज्जाघनीनां विकल्पः।

अष्टमाधिकरणमारचयति।

नित्योखाग्नौ काम्यवह्निः संयुज्येताथ बाधकः।
कार्यभेदादादिमोऽन्त्यः कामेनाग्न्यसञ्जनात्। ८।

अग्निचयने कर्तृ...ख्यां निष्पाद्य तस्या मुखाग्यमग्नि-

ध्रियते स नित्योऽग्निः। तत् प्रकरणे काम्योऽग्निः पठ्यते। इहायात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहुत्यावदध्यादिति। तत्र नित्यस्याग्नेर्होमः कार्य्यः। काम्यस्य तु फलाय धारणम्। अतः कार्य्यभेदात् समुच्चय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। फलाय धृतेनाग्निना होमस्यापि प्रसङ्गसिद्धेर्नित्यो बाध्यते। तथा सति कामिनो वह्न्यन्तरमकामिनो नित्योऽग्निरिति व्यवस्थितो विकल्पः।

नवमाधिकरणमारचयति।

सोऽग्निराहवनीयो नो वात्र आहुतियोगतः।
अन्योऽन्याश्रयतो नैवं संस्काराच्चेन्न सोऽत्र हि॥ ९॥

स पूर्वोक्तः काम्यो वह्निराहवनीयो भवितुमर्हति। कुतः। तन्निर्वर्त्तनीयस्याहुतियोगस्य तस्मिन् सम्भवात्। आगत्य ह्यतेऽस्मिन्नित्याहवनीयः। ह्यते चात्र काम्याहुतयः। तस्मादाहवनीय धर्माः गतश्री धारणादयस्तत्र कर्त्तव्याः। ते च कल्पसूत्रकारेण दर्शिताः। नक्तमाहवनीयं धारयति नित्यो गतश्रिय इति चेत्। नैवम्। अन्योऽन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। सिद्धे ह्याहवनीयत्वे तत्र होमविधिः। यदाहवनीये जुहोतीति सिद्धे होमाधारत्वे पश्चादाहवनीयादिकल्पनेति परस्पराश्रयत्वम्। यद्याधानसंस्कारादाहवनीयत्वम्। तर्ह्येतस्य संस्कारस्याभावान्नाहवनीयत्वम्।

दशमाधिकरणमारचयति।

अस्त्वाधानादिनो वात्र सर्वगेयत्वतोऽस्ति तत्।
न संस्कृतस्थानपातान्मथनस्याप्यसम्भवात्॥ १०॥

अत्र पूर्वोक्ते वह्नावाधानादिकर्मास्ति। कुतः। आधा-

नस्य सर्वकर्मशेषत्वात्। नैतद्युक्तम्। आधानादिभिः संस्कृतं नित्यमग्निं बाधित्वा तस्य स्थानेऽवस्थितत्वेनाग्न्युत्पादकसंस्कारानुपयोगात्। न च ज्वलतो हृद्यायादाहृतस्यारणिमन्थनेनोत्पत्तिः सम्भवति। तस्मान्नास्याधानादि॥ १०॥

एकादशाधिकरणमारचयति।

धृतिर्विकल्पितोख्यस्य किं वा नैवास्ति धारणम्।

निषेधात् कल्प्यविधितश्चाद्यो न प्राप्तिवारणात्॥ ११॥

अग्निचयने योऽयं नित्य उख्योऽग्निस्तस्य सार्वकालिकं धारणं विकल्पितम्। कुतः। विधिनिषेधयोरुभयोः सद्भावात्। प्रतिषेधस्तावदेवं श्रूयते। न प्रतिसमिद्धो यत्प्रतिसमिद्धो भ्रातृव्यमस्मिन् जनयेदिति। सोऽयं प्रतिषेधः प्राप्तिमन्तरेणानुपपन्नः प्रापकविधिं कल्पयति। तस्माद्विकल्प इति चेत्। न। निषेधस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात्। आहवनीयविषयं नित्यधारणङ्कर्तव्यमिति यद्विहितम्। तच्चोदकेनोख्याग्नौ प्रापितत्वात् प्रतिषिध्यते। तथा सति विधेरकल्पितत्वात् केवलेन प्रतिषेधेन धारणाभाव एव प्रतिनियतः।

द्वादशाधिकरणमारचयति।

शुक्रस्याधिकं सत्रे सर्वेषामुत कस्यचित्।

अविशेषादादिमोऽस्त्यस्तावतैवार्थसिद्धितः॥ १४॥

शुक्रं यजमानोऽन्वारभते यजमानसम्मितो दुग्धो भवतीति विहितं यत्तत् सत्रे सर्वेषां यजमानानां भवेत्। कुतः। यजमानस्य सर्वाविशिष्टत्वादिति चेत्। मैवम्।

एकेन कृते सति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः सिद्धत्वात्। न ह्येते यजमानसंस्कारार्थाः येन प्रतियजमानमावर्त्तेरन्। तस्मादेक एव कुर्य्यात्।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति।

अहीने सत्रवच्छुक्रसृगेकेः स नियम्यते।

न वाद्यः सम्भवात् मैवं विशेषानवधारणात्॥ १५॥

यथा सत्रे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहं सृगति तथा अहीनेष्येक एवेति पूर्वन्यायेन स्थिते सति क एकः किं नियतः उत यः कोऽपीति संशये सति नियमस्य सत्रे वक्ष्यमाणत्वादिहापि नियमः इति मन्दः पूर्वपक्षः। विशेषस्यावधारयितुमशक्यत्वादाद्यः कोऽपीति सिद्धान्तः।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति।

कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात् सत्रे कश्चिदहीनवत्।

इतरेषां तदार्त्विज्यादविलम्बार्थमन्तिमः॥ १६॥

पूर्वोक्ताहीनन्यायेन सत्रे यः कोऽपि शुक्रसर्गादिकं कुर्य्यादिति चेत्। मैवम्। गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदानीमार्त्विज्य कार्य्ये विनियुक्तानां शुक्रसर्गाद्यसम्भवात्। विलम्बे तु आर्त्विज्य शुक्रसर्गयोर्विहितमेककालीनत्वं हीयेत। तस्मादविलम्बार्थं गृहपतिरेव तत् कुर्य्यात्।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति।

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा समाख्यया।

आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिनामतः॥ १७॥

अञ्जनाभ्यञ्जनादयो गृहपतेर्धर्माः संस्काराधिकारे गृहपतित्व समाख्या उत्पन्नत्वादिति चेत् मैवम्। फलित्वं

प्रयोजका एते संस्काराः फलित्वञ्च सर्वेषां यजमानानाम्। यत्तु गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोतीति तद्वाचनिकं नतु संस्काराधिक्य कृतम्। समाख्या त्वन्तरेणापि संस्काराधिक्यमृत्विजामिव कर्मकरत्वादुपपद्यते। तस्मात् सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्य्याः।

षोड़शाधिकरणमारचयति।

याजमानार्त्विज्यकर्मणोरेकदा प्राप्तिस्तत्र याजमानं बलवच्चोदकप्राप्तत्वादिति चेत्। मैवम्। ये यजमानास्त ऋत्विज इत्यार्त्विज्यस्य प्रत्यक्षविहितत्वात्। तस्मादार्त्विज्यं बलवत्।

सप्तदशाधिकरणमारचयति।

आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्य विप्रस्यैव वाग्रिमः।
विद्यावत्त्वान्न तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत् स्मृतेः॥ १८॥

विप्रक्षत्रियवैश्यानामधीतवेदानां विद्यावत्त्वादार्त्विज्यमस्तीति चेत्। न। विप्रस्यैवार्त्विज्य स्मरणात्। तथा च याज्ञवल्क्यः। प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाऽध्यापने तथेति। एवमेव स्मृत्यन्तराण्युदाहरणीयानि। तस्माद्विप्रस्यैवार्त्विज्यम्।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः।

वेदानां स्थितिकृत्पुरा हरिहरौ भूत् स्वकृज्जैमिनि-
स्तद्भाष्यं शबरोऽभ्यधादृदतवांस्तद्विस्तरं माधवः।

सोऽयं नित्यकलत्रपुत्रजनकप्रष्ठाधिपत्यस्थिति-
दीर्घायुः सह बन्धुभिर्विजयतामाचन्द्रमातारकम् ॥ १ ॥

इति श्रीमन्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोम-
याजिभट्टश्रीमाधवविरचिते जैमिनीयन्याय-
मालाविस्तरे द्वादशाध्यायः समाप्तः ।

॥ सम्पूर्णम् ॥